

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР
АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАРИХ ИНСТИТУТИ

**Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий
бойликларини талаш сиёсати:
тарих шоҳидлиги ва сабоқлари
(1865—1990 йиллар)**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ— 2000**

Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир:
тарих фанлари доктори
Д. А. АЛИМОВА

Такризчилар:
тарих фанлари доктори Р.Ё. Ражапова,
тарих фанлари доктори, проф. А.А. Маврулов.

Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865—1990 йиллар)/Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир: Д. А. Алимова/.— Т.: «Шарқ», 2000.—432б.

Сарлавҳада: ЎЗР ФА тарих институти.

Мазкур монография шу давргача илмий истеъмолга киритилмаган кенг кўламли архив ҳужжатлари, вақтли матбуот ва турли адабиётларни ўрганиш асосида яратилган бўлиб, унда чор Россияси ва совет империясининг бир асрдан ортиқ ҳукм сурган даврида Туркистон ва Ўзбекистоннинг миллий бойликларини талаб кетиш жараёни таҳлил қилиниб, унинг моҳияти очиб берилади. Шунинг билан бирга, мустамлакачилик сиёсати бир бўлган икки тузумдан ўзбек халқининг чеккан азиятлари, унинг моддий турмуш ва маънавиятига етказилган улкан зарар ҳақида гувоҳлик берувчи манбалар шохидлигида бу тарихнинг аччиқ саҳифалари ёритилади.

Ушбу асар тарихимиз фанида янги бир поғона бўлибгина қолмай, балки яқин ўтмиш тарихи ҳақидаги ҳолис ҳақиқатни билишга, миллий бойликларимизни кўз қорачиғидек авайлаб сақлашга, бугунги ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Шунингдек, чоризм давридан буён камситиб келинган юртимизнинг аслида нақадар бой маънавиятга эга эканлигидан далолат беради.

Китоб Ватанимиз тарихи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

ББК 63.3(5У)

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000

КИРИШ

Мустақиллик шароитида ва туб ислохотларни амалга ошириш жараёнида миллий тикланиш, маънавий янгиланиш, миллий ўзлик ва ўзига хосликни яхлит тарзда англаб етган, эркин демократик тафаккурга эга бўлган ва мустақкам миллий ғоя кучи билан бирлашган жамият аъзоларини тарбиялаш вазифаларини ҳал этишда тарих фанининг роли жиддий равишда ортмоқда. Республикамиз Президенти И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, «миллий ўзликни, миллий ифтихорни тиклаш ва ривожлантириш жараёнида тарихий хотира, халқнинг, жонажон ўлканинг объектив тарихини, давлат ҳудудини тиклаш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир»¹.

Давлатимиз бошлиғи Ислом Каримовнинг республика тарихчилари билан учрашувда (1998 йил 26 июнь) сўзлаган нутқида², миллий истиқлол ғоясини шакллантириш муаммоларига бағишланган шундан кейинги чиқишларида тарих фанининг маънавий салоҳиятини сафарбар этиш, тарихий ҳақиқатни тиклаш соҳасидаги ҳаракатларнинг кенг дастури, танланган мустақиллик ва тараққиёт йўлидан бориб, мўлжалланган мақсадларга эришишнинг мустақкам илмий асоси белгилаб берилди. Уларда жамият тараққиётининг реал қонуниятларини чуқур ўрганиш зарурлиги, миллий тарихдаги юксалиш ва танглик даврларини янгича методологик нуқтаи назардан туриб таҳлил қилиш, чор ва совет мустамлакачи империя тузумларининг кўрсатган бузғунчилик таъсирига доир омилларни аниқлаш, аввалги мафкуравий андозалар ва эскича тафаккур кўринишларининг такрорланишига барҳам бериш йўллари белгилаш, жамиятнинг маънавий-ахлоқий такомилга эришувида тарих фанининг таъсирини кучайтириш зарурлиги қайд қилинган.

Ана шу ижтимоий муҳим вазифалардан келиб чиқиб, ватанимиз тарихининг оғир мустамлакачилик ўтмиши билан боғлиқ бўлган аянчли саҳифаларига бугунги кун нуқтаи назаридан қайта баҳо бериш алоҳида долзарб аҳамият касб этади. Уларга мурожаат қилишга бўлган юксак ижтимоий эҳтиёж ва унинг илмий аҳамияти аввал шу билан белгиладикки, чор ҳукмдорлиги ва совет ҳокимияти йилларида

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шароитлари ва қафолатлари. — Т.: Ўзбекистон. 1997. — 34-бст.

² Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Ўзбекистон. — 1998.

ўтказилган диктаторлик сиёсати оқибатида мустамлакачилик тарихи (совет даври ҳам шу тарихнинг таркибий қисми эди) ниҳоятда сохталаштириб, бузиб кўрсатилди. Узоқ йиллар мобайнида ижтимоий онг-шууримизга чор Россияси ва коммунистик режимининг Ўрта Осиёдаги фавқуллода «цивилизаторлик вазифаси» тўғрисидаги, ўлканинг «қолоқ» халқлари марказнинг давлат бошқаруви натижасида гўё «зўр муваффақиятлар»га эришганлиги ҳақидаги афсона астойдил тарғиб этилди. Лекин бунда чор ҳукумати ва совет ҳокимияти амалга оширган иқтисодий сиёсатнинг ваҳшиёна моҳияти ҳақида лом-мим дейилмади, совет террорчилик тузуми ҳақиқатда чор мустабид тартиботининг империяча-мустамлакачилик анъанаси давом эттирилишидан иборат бўлганлиги зўр бериб бўяб кўрсатилди. Уша йилларда ўлканинг табиий-хом ашё бойликлари тўхтовсиз ташиб кетилди, ўзбек халқининг кўп минг йиллик миллий-маданий бойлиги талон-тарож қилинди, ялпи рушлаштириш ва маънавий асоратга солиш сиёсати амалга оширилди.

Империя марказининг Ўзбекистонга истеъмолчилик билан муносабатда бўлиши, ўзбек халқининг ўз миллий тақдирини ўзи эркин равишда белгилаш ҳуқуқи инкор этилиши, бир асрдан кўпроқ давом этган иқтисодий ва маънавий зулм беҳад ва узоқ муддатли бузгунчилик оқибатларига олиб келдики, унинг оқавалари ҳали-ҳануз давом этиб келмоқда. Уларни тўла-тўқис бартараф этиш учун чор мустабидчилиги ва октябрь тўнтаришининг жинояткорона амалиёти туфайли вужудга келган оғриқли жараёнлар сабабларини очиб бериш мақсадида иқтисодий ва ижтимоий-маънавий соҳалардаги амалга оширилган ривожланиш механизмининг келиб чиқиши, қарор топиши ва тадрижий тараққиётини илмий жиҳатдан тавсифлаб бериш лозим.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, совет давлатининг инқирози тарихан шарт бўлганига қарамасдан ҳозирга қадар совет тузумидан кейинги ҳудудларда империяча Иттифоқни ва собиқ мустабид тузумни тиклаш умидидан воз кечмаган кучлар сақланиб қолганлиги, коммунистик тузумнинг сиёсий, мафқуравий ва иқтисодий ҳукмронлигини тиклашга уринишларнинг мавжудлиги айрим кишиларнинг, хусусан ёшларнинг ҳали пишиб етилмаган онг-шуурига таъсир этиб, мамлакат мустақиллигига реал хавф туғдиради.

Иккинчи томондан, Ўзбекистоннинг ўзида ҳам тарихий хотираси ҳали совет тузуми сарқитларидан халос бўлмаган кишилар борки, улар мураккаб ўтиш шароити қийинчиликлари, аввалги тушунчаларнинг сақланиб қолганлиги сабабли совет ўтмишини кўмсайдилар, «социализм ютуқлари»ни идеаллаштирадilar.

Кўрсатиб ўтилган ҳолатларни ҳисобга олганда тарих ҳақиқатини сохталаштирувчи баёнотларни асосли равишда рад қилиш зарурлиги, 130 йилдан кўпроқ даврда ўзбек халқининг мустамлакачилик зулми остида яшаганлигини етарли

хужжатли материаллар асосида илмий жиҳатдан аниқ очиб беришга қаратилган фундаментал тадқиқот ишлари олиб бориш даврининг долзарб талабларидан бири ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз олимлари мустамлака ўтмишининг ҳаққоний солномасини яратиш соҳасида муайян ишларни амалга оширдилар. Шундай бўлса ҳам, булар ҳали дарёдан томчи ҳисобланади. Мустамлакачилик зўравонлиги тарихи даври кўп жиҳатдан ҳали «оқ доғ»лар ва «қора ўпирилиш»лар билан ажралиб туради. Булар айниқса империя тузумининг таянч иқтисодий ва ижтимоий-маънавий тузилмаларига, ҳукмрон марказнинг ўзбек халқини мунтазам равишда талаш механизмини яратишга ва уни кучайтиришга, мамлакатимизни чор ва коммунистик метрополиянинг хом ашё қўшимчасига айлантириши эволюциясига таллуқлидир. Аслини олганда тарихий тафаккурнинг мазкур йўналиши ҳали илмий билишнинг мустақил объекти сифатида росмана илгари сурилгани йўқ. Бундай интилиш биринчи марта амалга оширилмоқда.

Ушбу тадқиқот муаллифлари асосий эътиборни чор Россияси ва совет давлатининг мустамлакачилик амалиётини узвий бирликда олиб қарашга ва очиб беришга қаратдилар. Монографияда замонавий илмий тасаввурлар асосида чор мустамлака тузumi ва совет ҳокимияти сиёсатининг умумий ҳамда хусусий томонлари кўрсатиб берилди, миллий иқтисодиётнинг мустамлакачилик режалари асосида ўзгартирилиши, ишлаб чиқарувчи кучларни бир томонлама жойлаштириш схемасининг тасдиқланиши, ўлкамизни метрополия учун хом ашё етказиб берувчи қўшимчага ва тайёр маҳсулотни сотиш бозорига айлантириш механизми очиб берилди.

Китобда Ўзбекистоннинг табиий-хом ашё ва одам ресурсларини империяча тарзда ишлатишга, ҳар иккала тузум томонидан саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши соҳасидаги миллий бойликлардан ёппасига фойдаланилишига, пахта яккаҳокимлиги зўравонлигининг узоқ муддатга чўзилган салбий оқибатларини ўрганишга катта ўрин берилган. Шу билан бирга ўлканинг миллий бойликларини зўрлик билан ташиб кетиш, ўзбек халқининг кўп минг йиллик маънавий меросига путур етказиш, унинг маданий мулкка бўлган ҳуқуқини поймол қилиш жараёнларини ёритишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Шуларга қарамасдан, айниқса совет ҳокимияти даврида халқнинг куч-ғайрати билан маданиятни ва халқ хўжалигининг айрим тармоқларини ривожлантириш соҳасидаги ишлар давом эттирилди, бу борада муайян натижаларга эришилди. Лекин мустақил эркин ривожланиш шароитида бу натижалар нақадар кўп бўлиши табиий эди.

Шу билан бирга икки мустабид тузум томонидан ўзбек халқининг миллий бойликларини талаш сиёсати тарихини таҳлил қилганда, Ўзбекистоннинг ижтимоий ривожланишида ўзбек халқининг муҳим эҳтиёжлари ва талаблари ҳисобга

олинмасдан, фақат Иттифоқ марказининг империяча ман-фаатлари биринчи ўринда турганлигини назарда тутиб, муаллифлар жамоаси чор империяси ва «қизил империя» ҳукмрон юқори табақаларининг тутган йўлини танқид қилиб, бунинг рус халқига зинҳор алоқаси йўқлигини алоҳида таъкидлайди. Гап шундаки, совет сиёсий раҳбарияти ҳам амалда чор маъмуриятининг ўлкани мустамлакага айлантириш йўлини янгича усулда ниқобланган ҳолда давом эттириб, ўлканинг табиий бойликларини ва одам ресурсларини метрополияни бойитишга хизмат қилдиришни, рус аҳолисини минтақага кўчириб келтиришни мақсад қилиб қўйганда, муттасил равишда рус халқи номидан иш юритган, ўз сиёсатига алоҳида тарихий вазифа мақомини берган эди. Шуни таъкидлаш керакки, рус халқи айниқса совет мустабидчилиги шароитида собиқ империянинг бошқа халқларига нисбатан камроқ қийинчиликларни бошдан кечирди, деб бўлмайди. Бугунги кунда ҳам рус халқи вакиллари Ўзбекистоннинг бутун халқи билан бир қаторда тарихий покланиш, миллий тикланиш ва демократик янгиланиш йўлидан бормоқда.

Табиийки, монография ўзбек халқининг империялар томонидан иқтисодий ва маънавий-сиёсий жиҳатдан эзилиб келинишининг хилма-хил ва хронологик жиҳатдан узоқ давом этган жараёни барча томонларини тўлиқ ёритиб берган, деб бўлмайди. Муаллифлар ушбу тадқиқотни яратар эканлар, унинг нашр этилиши чор мустабид тузуми ва совет империясининг мустамлакачилик сиёсатига сифат жиҳатидан янгича баҳо беришга кўмаклашади, ўзбек халқининг табиий-хом ашё бойликлари ва маънавий-маданий мероси кўп йиллар мобайнида талаб келингани ҳақидаги тасаввурни кенгайтиришга имкон беради, иккита империянинг ваҳшиёна моҳиятидан, улар халққа қарши йўналишда бўлганлигидан асосли равишда гувоҳлик беради, деб умид қиладилар.

Мазкур тадқиқотнинг бўлимлари қуйидаги муаллифлар томонидан ёзилган:

1-боб, 1-§ — т.ф.д. проф. **Н. А. Абдураҳимова**; 1-боб, 2-§ — т.ф.д. **Д. А. Алимова** ва т.ф.д. проф. **А. А. Голованов**.

2-боб, 1-§ — т.ф.д. **Д. Ҳ. Зиёева**, т.ф.д. проф. **Ҳ. З. Зиёев**, т.ф.д. **Н. У. Мусаев**; 2-боб, 2-§ — т.ф.д. проф. **А. А. Голованов**; 2-боб, 3-§ — т.ф.д. проф. **А. А. Голованов**, т.ф.н. **Қ. К. Ражабов**.

3-боб, 1-§ — т.ф.д. **Д. А. Алимова**; 3-боб, 2-§ — т.ф.д. **Д. Алимова**, т.ф.д. **Н. С. Содиқова**, т.ф.д. проф. **И. Алимов**; 3-боб, 3-§ — т.ф.д. **Д. А. Алимова**, т.ф.н. **Б. Хасанов**.

Хорижий ва МДХ мамлакатларида сақланаётган археологик топилмалар ва темурийлар даврига оид экспонатлар рўйхатларини т.ф.д. **Т. Ш. Ширинов** (№2) ва т. ф. д. **Н. С. Содиқова** (№1) тузишган.

Компьютер ишларини **М. С. Иноғомхўжаева** бажарган.

Монография муаллифлари Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат Қўмитасига китобни чоп этишда берган ёрдами учун миннатдорчилик билдирадилар.

1 б о б. Чоризм ва совет-тоталитар тузумлари мустабид сиёсатининг таловчилик табиати

1-§. Чоризмнинг Ўрта Осиё минтақасидаги стратегик режалари ва мустамлакачилик сиёсати

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси босқинчилик сиёсатининг энг асосий объектлари Ўрта Осиёдаги Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликлари бўлди. Уларнинг ўз ҳолича мустақиллиги, ўзаро ҳамжиҳатликнинг йўқлиги, аксинча, минтақада биринчиликни қўлга киритиш учун авж олган ички курашидан фойдаланган Россия бирин-кетин уларни ўзига бўйсундирди. Чоризмнинг бу босқинчилик ҳаракати бегона худудни босиб олиш ва уни мустамлакага айлантириш билангина чегараланиб қолмай, маҳаллий аҳолининг маданияти ва маънавий асосларига путур етказишга ҳам қаратилганлигидан шу қадар қудратли жавоб тўлқини юзага келиши, Ўрта Осиё халқларининг шу қадар ғазаб-нафрат билан қаршилик кўрсатишига сабаб бўлдики, унинг акс-садолари ҳатто бизнинг кунларимизда — ХХ асрнинг охирларида ҳам сезилиб турди. Фикримизнинг исботи сифатида раҳбарият билан жамият ўртасидаги кескин ва узоқ давом этган зиддиятни таъкидлаб ўтиш kifойадир. Совет идора усулининг тазйиқ ўтказиш, қўрқитиш, қатағонлар, гулаглар ва ҳоказо усуллар билан ниқобланган бир неча ўн йилликлари ана шу қарама-қаршилик белгиси остида ўтди. Фарғона, Олмаота, Тбилиси, Вильнюс, Боку ва бошқа жойларда юз берган нохуш воқеалар мисолида бу тузумнинг ҳалокатидан дарак берувчи аломатлар пайдо бўлганидан кейингина совет раҳбарияти ён беришга — «тизгинни бирмунча заифлаштиришга»га, СССР миллий республикалари, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам мустақил равишда мустамлакачилик занжиридан халос бўлишига ҳалақит бермасликка мажбур бўлди.

ХХ асрдаги ҳақиқий тарихий жараённинг бутун бориши агар мустамлакачилик даврининг бошланиши минтақанинг подшо қўшинлари томонидан забт этилиши билан бир вақтга тўғри келса, унинг ҳалокати ХХ асрнинг охирларидагина яққол намоён бўлганлигини кўрсатади. Бу вақтга келиб, Ўзбекистон мустақил суверен давлат мақомини олди. Унинг халқлари жами-

ятни демократик асосларда ўзгартириш йўлидан бориб, бозор муносабатларини ва эркин тадбиркорликни ривожлантиришга интиломқдалар.

Бундай даврлаштириш фақат Ўзбекистон тарихининг, XIX аср иккинчи ярми — XX асрдаги воқеликлари ва уларнинг ривожланишига мос тушиб қолмасдан, айти пайтда Европанинг саноат капитализми тажовузига учраган Шарқ тарихига ҳам мувофиқ келади. Бу даврлаштириш нафақат минтақадаги тарихий жараён моҳиятини идрок этиш, шу билан бирга, ундаги муайян қонуниятлар ва ўзига хос хусусиятларни ажратиб кўрсатиш, Ўзбекистон халқи шу қадар узоқ давр мобайнидаги тутқунлик шароитида ҳақиқатда уни икки марта ижтимоий-маданий ҳалокатларга маҳкум этган ёт тузумларга қарши туриш учун ўз салоҳияти ва маънавияти пойдеворини қандай қилиб сақлаб қологанини англаб этиш ва тушуниш имконини беради.

Бу ҳақда бир қадар тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун минтақадаги мустамлакачилик сарчашмаларига қайтамиз ва чоризмнинг XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида Ўрта Осиёга нисбатан амалга оширган стратегик режаларини кўриб чиқамиз. Шу ўринда мустамлакачилик негизлари чоризм босқинчилиги билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли бу босқин XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ унинг учун замин тайёрлашдан бошланганини, кенг кўламли қидириш ишлари олиб бориш, Кўқон хонлигининг ҳудудий яхлитлигини вақти-вақти билан бузиб туриш, унинг чегараларига кўпол равишда бостириб кириш, Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги Раим (1847), Оқмачит (1857), Фарбий Сибирь томондаги Копал (1847), Олмаота яқинидаги Верний (1854) ва бошқа стратегик жиҳатдан қулай бўлган мудофаа иншоотларини забт этиш билан қўшиб олиб борилганлигини эслатиб ўтмоқчимиз.

Россия томонидан қурилган манзилгоҳлар, истеҳкомлар ва мудофаа иншоотлари Оренбург ва Сибирь ҳарбий-стратегик йўлларидаги таянч, рус босқинчиларининг Кўқон, Бухоро ва Хива хонликлари ҳудудлари сари чуқур кириб бориши учун эса бошланғич нуқталар бўлди. XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеаларнинг авж олишига халқаро омил — Россия билан Англиянинг Ўрта Осиёда таъсирга эга бўлиш учун кескин рақобатлашуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Жаҳондаги етакчи давлатларга айланиб қолган икки империя — Россия ва Британия бир-биридан хавфси-

раш туфайли, яъни бир томон Ўрта Осиё худудини иккинчисига қараганда олдинроқ қўлга киритиши мумкинлигидан чўчиб, айнаи бир вақтнинг ўзида ўз ҳаракатларини бошлаб бордилар. Бироқ, агар Лондон Афғонистондаги мағлубиятлари ва Ҳиндистондаги беқарорлик туфайли мазкур минтақадаги ҳужумкорлик стратегиясининг харажатлари ўзи қўлга киритиши мумкин бўлган манфаатлардан ортиқроқ бўлишини тушуниб етиб, «чегара сиёсати»га қайтган бўлса, Петербург мустамлакаларга эга бўлиш цивилизация оламига мансублик белгисидир, деб баҳо берувчи шуҳратпараст генераллари қистови билан 40—50-йилларда Кўқон хонлигидан тортиб олинган худудларни қозик қоқиб ажратиб олишга ва хонликка қарши кенг миқёсли ҳарбий ҳаракатларни авж олдиришга интилди.

Ҳарбийларнинг тез суръатлар билан кучайиб борган босқинчилиги Россия Ташқи ишлар вазирлиги томонидан бирмунча вақт «сўндирилди», чунки у ўз хусусиятига кўра халқаро вазиятга, Фарб билан Шарқнинг жамоатчилиқ фикрига кулоқ солишга мажбур бўлди, шиддатли ҳаракатлардан тийилиб туриш ҳақида огоҳлантирилди. Россия Ташқи ишлар вазирлиги тайёргарлик босқичини чўзишни — дипломатик агентлар, элчихоналар, миссиялар, илмий ва савдо экспедициялари орқали (улар «Ўрта Осиё хонликлари билан савдо-иқтисодий алоқаларни жонлантириш» мақсадида доимий равишда Шарққа юбориб туриларди) минтақада синчковлик билан кенг кўламда разведка ишлари олиб боришни талаб қилди. Ташқи ишлар вазирлигининг Осиё департаменти бу каби ишларнинг бевосита ташкилотчиси бўлди. Унга ҳарбий вазирлик, молия вазирлиги ва бошқа идоралар фаол ёрдам кўрсатдилар. Масалан, 1858 йили бирданига учта экспедиция тузилди: шарқшунос Н. В. Хаников бошчилигидаги «илмий» экспедиция Эрон ва Ҳирот воҳасига; Ч. Валихоннов бошчилигидаги савдо экспедицияси Қашқар (Жанубий-Шарқий Туркистон)га ва дипломатик экспедиция Хива ҳамда Бухоро хонликларига юбориладиган бўлди. Бу экспедицияга Лондондаги рус ҳарбий агенти, Ўрта Осиёга ҳужум қилиш сиёсатининг тарафдори, полковник Н. П. Игнатъев бошчилик қилди.

Экспедициялар Ташқи ишлар вазирлиги ва Ҳарбий вазирликнинг махсус йўриқномалари ҳамда ҳамкорлик қилувчи гуруҳлар билан таъмин этилди. Улар таркибига дипломатлар, олимлар, топографлар, геологлар, гео-

графлар, ҳарбий мутахассислар, Россия савдо-саноат доираларининг вакиллари киритилди. Масалан, Н. П. Игнатъевнинг дипломатик миссиясига 190 дан ортиқ киши ҳамроҳлик қилди. Унинг ихтиёрига ҳатто А. И. Бутаков қўмондонлиги остидаги Орол флотилияси ҳам берилди.

Алоҳида аҳамият берилган бу миссия олдида қуйидаги вазифалар қўйилади: минтақадаги умумсиёсий вазиятни ўрганиш; Бухоро ва Хивада рус савдосини кенгайтириш ва яхшилаш; хонлик ишларига «инглизларнинг зарарли аралашуви»ни барбод қилиш ва уларни ўз томонига жалб этиш; рус савдо кемаларининг Амударё бўйлаб эркин сузиб юришига хонларнинг розилигини олиш. ИИВ йўриқномасида: «Сизларга юклатиладиган ишларнинг энг муҳими Амударё бўйлаб очиқ кема қатновини йўлга қўйишдан иборат. Бу вазифани бажариш учун имкони бўлган барча воситалар билан ҳаракат қилишингиз керак»¹, — дейилган эди.

Ҳарбий вазирлик йўл-йўлакай топографик, статистик ва «умуман ҳарбий маълумотлар»; Амударё, туркманлар, «уларнинг ҳарбий кучи» ва Хивага муносабати, Хивадан ва Бухородан Эрон ва Афғонистонга бориладиган йўллар, Амударёнинг юқори оқимидаги водийдан Ҳиндиқуш орқали Ҳинд ўлкасига, Бухородан Самарқанд ва Қўқон хонлигига олиб борадиган йўллар, Хива, Бухоро ва, иложи борича, Балхнинг ҳарбий куч ва воситалари тўғрисида («ҳар жиҳатдан») маълумотлар тўплашни топширди².

Миссиянинг Хива ва Бухорода етти ой мобайнида олиб борган фаолияти натижасида бўлажак асосий жанглар ҳақидаги батафсил ҳарбий хариталар ишлаб чиқилди, жойларнинг топографик тасвирлари олинди, Амударё этаклари ва унинг қуйи томонлари, Орол денгизидан тортиб Хивагача, шунингдек, Хивадан дарё бўйлаб 600 чақиримгача юқори томонга қараб кетадиган катта ҳудуд тўғрисида тадқиқот маълумотлари тўпланди.

Игнатъевнинг таклифлари Бухорода амир Насрулло томонидан хайрихоҳлик билан қабул қилинди, Хивада эса хон Саид Муҳаммад томонидан ҳам, савдо табақалари томонидан ҳам қатъий душманлик билан қарши олинди, улар: «Ўз молларингизни рус кемала-

¹ Ўзбекистон Марказий Давлат Архиви. И-715-фонд, 19-иш, 63-варақ.

² Уша жойда, 55-варақ.

рида ташишингиз мумкин», деган таклифга жавобан: «Бизнинг молларимиз рус кемаларида ташилганидан кўра чириб кетгани афзал», деб жавоб қайтардилар. Бу борада Игнатъевнинг Россия номидан ҳар иккала давлат ўртасидаги аввалги келишмовчиликлар унутиб юборилади, хивалик савдогарларга ҳам Осиёнинг бошқа мамлакатлари савдогарлари эга бўлган имтиёзлар берилади, Амударё бўйлаб ташиладиган транзит моллардан 2,5%, кемалардан хонликка тушириладиган юклардан 5% миқдоридан бож йиғиш имкони туғилади, деб олган мажбурияти ҳам ёрдам бермади.

Игнатъев Хива ва Бухорога қилинган миссия яқунларига умумий баҳо бериб, ёзган эди: «Энг асосий ва энг муҳим натижа... шундан иборатки, хонликни рус ҳукуматининг кўзидан тўсиб турадиган туман тарқалиб кетди. Бизнинг миссиямиз қўлга киритган маълумотлар ва аввалги «сароб»нинг инсоф билан барҳам топтирилиши ана шу айёр ва ўз сўзида турмайдиган қўшнилар билан муносабатларимиз табиатида кескин бурилиш ясади, улар ҳокимиятининг аҳамияти ва негизига, уларнинг ҳақиқий кучига ва, айниқса, биз Ўрта Осиёда эгаллашимиз лозим ва мумкин бўлган аҳволнинг хусусиятларига анча тўғри назар ташлаш қарор топишига, ... шунингдек, ўзимизнинг муҳим манфаатларимизни янада тўғри ва қудратли тарзда ҳимоя қилишимиз учун кўзлаган мақсадимизни ҳам аниқлаб олишга имкон берди»¹.

Экспедиция яқунларига бу хилда баҳо бериш «гапга қўнмайдиган» қўшнилар билан дипломатик музокаралар олиб боришдан бевосита қуролли сиқувга, фаол ҳужумкор ҳаракатларга ўтиш «вақти етганлиги»ни билдирарди. Ана шу пайтдан бошлаб дипломатик ва ҳарбий идораларнинг Россия сиёсатидаги Ўрта Осиёга доир тутган йўли тезда бир-бирига яқинлаша бошлади, улар ўртасида илгари мавжуд бўлган «ихтилофлар» «сиёсатчиларнинг сиёсати»дан бошқа нарса эмаслиги маълум бўлди. Россия империяси ҳукмрон доираларининг режалари ва мўлжалларида Ўрта Осиё муаммоси устувор ўрин эгаллаб, «Осиёда ўз саноатимиз, ўз маданиятимиз ва ўз савдо-сотигимиз таъсирини кучайтирайлик», «Бизнинг чегараларимизга туташ бўлган дунёнинг бу қисмидаги маданий ишда иштирок этишимизни талаб қиламиз», «Бизнинг ҳам бу вилоятга эркин кириши-

¹ Игнатъев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 г. С-Пб., 1897. С. 278.

миз мумкин бўлган вақт етди» ва ҳоказо чақирдиқлар тобора баландроқ эшитила бошлади.

Петербургдаги «маслаҳат кенгашлари» Ўрта Осиё хонликларининг яқин қўшнилари бўлган Оренбург ва Ҳарбий Сибирь генерал-губернаторлари А. А. Катенин ва Гасфорд иштирокида Ўрта Осиёда жойларни разведка қилишдан тортиб айрим аҳоли пунктларини босиб олишга тайёргарлик кўришгача бўлган ҳаракатларнинг аниқ режаларини тузиб чиқа бошлади. Каспий соҳилида Дандевиль, Амударёда А. И. Бутаков, Чу дарёси ҳавзаси минтақасидаги Қўқон ер-мулкларида Венюков разведка отрядларининг ҳаракати 1859 йил баҳори ва ёзида Тўқмоқ ва Пишпекни, 1860, 1862 йилларда Қўқон қалъаларини босиб олиш билан ниҳоясига етди. 1863 йил 1 августда ИИВ ва Ҳарбий вазирлик ўртасида «Ўрта Осиёдаги келгуси ҳаракатлар хусусидаги умумий мулоҳазалар» келишиб олинди. 1863 йил 20 декабрда Оренбург ва Сибирь ҳарбий-стратегик йўлини бирлаштириш тўғрисида подшо фармони эълон қилинди. Бу разведка мақсадидаги экспедициялар ва тарқоқ ҳарбий юришлар босқичи тутаганлигидан ҳамда Ўрта Осиё давлатларига қарши кенг ҳарбий кампания бошланганидан дарак берарди.

Подшо қўшинлари кенг босқинчилик ҳаракатининг тайёргарлик босқичи айна вақтда Ўрта Осиё хонликларини иқтисодий эксплуатация қилиш билан қўшиб олиб борилди. Бу янги савдо бозорлари ва хом ашё манбаларига эҳтиёж сезаётган Россия савдо-саноат доиралари томонидан ҳукумат сиёсатининг тўла қўллаб-қувватланаётганлигини билдирар эди. Россия фабрикантилари ва заводчилари Ўрта Осиёга нисбатан амалга оширилаётган «қатъий» сиёсатни олқишлаб, уни Россия империяси таркибига қўшиб олишга чақирдилар. Қўқон хонлигининг 40—45 йилларидаёқ босиб олинган айрим ҳудудлари улар томонидан Россия воқелигининг ажралмас қисмларидан бири бўлиб қолган қандайдир мавжуд нарса деб қаралар, уларнинг иқтисодий кўрсаткичлари ва улардан дарҳол фойда чиқариб олиш имкониятлари ўрганиларди. Бу доираларнинг вакиллари ўз мақсадларига эришиш учун ўзларига қулай бўлган барча воситалардан, шу жумладан, вақтли матбуотдаги кенг тарғиботчилик кампаниясидан фойдаланишга интилар эдилар.

Россия матбуотида, айниқса, ишбилармон доиралар томонидан қўллаб туриладиган матбуотда «рус куро-

лининг баландпарвоз галабалари» ҳақидаги мақолалар билан бир қаторда, «Россиянинг Осиё ерларидаги цивилизация тарқатувчилик миссияси» ҳам кенг тарғиб этилар, Туркистонни тезлик билан «ўзлаштириш», «ободонлаштириш», у ерга «аҳолини тўғри жойлаштириш» ҳақида гап борарди. Бировлар кема қатнайдиған сув йўллари билан Қора денгиз, Азов, Каспий ва Орол денгизларини бирлаштиришга, «рус товарларининг Ўрта Осиёга боришини осонлаштириш»га чақирсалар, бошқалар Каспий денгизиде ҳарбий флотилияни кучайтиришни, Орол денгизига йўл очиш ва Сирдарё бўйлаб кемачиликни ривожлантиришни таклиф этишар, учинчи йўналиш тарафдорлари эса (улар орасиде йириқ Россия тўқимачилик магнати А. Шипов ҳам бор эди) Ўрта Осиё хом ашёсидан фойдаланиб, ип-газлама ишлаб чиқаришни кенгайтириш Россия учун энг фойдали иш бўлар эди, деб ўйлашарди. Шипов ўз фикрининг исботи сифатида Америка пахтасига қарамликдан қутулиш мақсадида Ҳиндистон ва Австралияда пахта етиштира бошлаган Буюк Британияни мисол қилиб келтиради. У «Ўрта Осиёда пахта етиштиришни қайта тиклаш ва такомиллаштириш учун бутун кучгайратни сарф этиш»га чақирди. Чунки ип-газлама саноати янги сармоялар яратишга энг қўп қулайлик туғдирарди. «Сармоялар етишмаётган давлатда бу, айниқса, муҳимдир», деб ёзган эди¹.

Россияда саноат капитализмининг ривожланиши Америка Қўшма Штатларидан пахта келтиришга тўлатўкис боғлиқ эди. 1861—1864 йиллардаги фуқаролар уруши туфайли тўқимачилик тармоғи ҳалокат ёқасига келиб қолди: 1860—1861 йилларда Америкадан пахта келтириш 6, Ўрта Осиёдан келтириш 3 бараварга қисқарди; бир пуд* пахтанинг нархи 4—5 сўмдан** 7 сўм 50 тийинга кўтарилди ва яна ошиб бориб, 1862 йилда 12—13 сўмга, 1864 йилда 22—24 сўмга етди².

Ўлканинг табиат захираларидан фойдаланишга қизиқиб қолган Россия империяси тадбиркорлари Москва университети қошида Москва қишлоқ хўжалик жамияти ва табиатшунослик ишқибозлари жамиятининг Туркистон ўлкаси иқтисодий захираларига бағишланган

¹ Ш и п о в А. П. Хлопчатобумажная промышленность и важность ее значения для России. М., 1857—1858. С. 42.

² Х а л ф и н Н. А. Присоединение Средней Азии к России. М. 1965.

* Пуд — 16 кг га тенг оғирлик ўлчови.

** Китобдаги «сўм» сўзлари «рубль» маъносида тушунилсин (муалл.).

қўшма мажлисини чақириш ташаббускори бўлдилар (1866). Унда саноат ва савдо турли тармоқларининг беш юздан ортиқ вакили, шунингдек, йирик олимлар иштирок этди. Мажлисда сўзга чиққан Москва қишлоқ хўжалик жамияти президенти И. Н. Шатилов Ўрта Осиёнинг табиий бойликлари ва иқтисодиёти ҳақида маъруза қилиб, ўлка билан алоқани ҳар томонлама ривожлантиришнинг аҳамияти ва истиқболи ҳақида тўхталиб ўтди. У «савдогарлар ва саноатчиларни... рус қўшинлари бошлаган ишни охирига етказишга... ва Россия учун Осиёнинг аҳамиятини мустаҳкамлаш»га чақирди¹.

Ўша йиллардаги матбуотда Ўрта Осиёни Россия империясининг пахта базасига айлантириш масаласига бағишланган мақолалар тез-тез босилиб турар, хусусан, уларда Америка жуда узоқда жойлашган, шу сабабли пахтани «бизнинг қўл остимизда бўлган Осиё мамлакатлари»дан излаш ҳақида ўйлаш керак, Ўрта Осиё бозорлари рус савдо-сотиғи учун жуда муҳимдир, лекин рус савдогарларининг хонликлардаги ҳаёти ва мол-мулки хавф остида қолмоқда, шунинг учун Россия бу борада муҳим «ҳарбий-сиёсий тадбирлар»ни амалга ошириши зарур, деган фикрлар қайд этиларди.

Ўрта Осиё хонликларига ва унинг бойликларига йўл қидириш билан боғлиқ бўлган сабаб кенг миқёсда мустамлакачилик босқинларига фақат бошланғич туртки бўлиб хизмат қилди. «Иштаҳа овқат вақтида келади», деган ҳикматли ибора Россия мустамлакачилигига батамом мос келади. Мустамлакачилар нима фойда келтирса, (у хоҳ пахтачиликни кенгайтириш, хоҳ олтин, нефть ёки тошқўмир қазиб олиш, хоҳ Каспий ёки Орол денгизида балиқ саноатини ривожлантириш ёхуд Қўқон, Бухоро ва Хиванинг нодир нарсаларини чайқов билан сотиш бўлсин) ўша нарсага ҳирс билан бўйин чўзишарди. Бу ҳолат ўз-ўзидан доимий қидирув доирасини минтақанинг моддий ва одам ресурсларини талаш йўли билан чексиз равишда кенгайтиришга олиб келди, Россия ҳарбийларининг ҳам, шунингдек, жамиятдаги бошқа қатламларнинг ҳам янада ғаразли режаларини илгари суришларига ёрдам берди.

Россия тадбиркорлари чоризмнинг Ўрта Осиёга босқинчилик юришларининг биринчи босқичи натижасидаёқ ўз савдо-саноат фаолиятларини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларга эга бўлдилар. Кўп сонли

¹ Ўша жойда, 226-бет.

амалдорлик тузилмалари, савдо манзилгоҳлари, фойдали қазилмаларга ишлов бериш бўйича жамиятлар ташкил этиш, йўллар қуриш бўйича лойиҳалар ва ҳоказолар орқали уларга жадал ёрдам кўрсатилди. Масалан, 1858 йилда 2 млн. сўм сармоёга эга бўлган «Каспийорти савдо ширкати» ташкил этилиб, у Ўрта Осиёда завод ва фабрикалар қуриш, бу ердан барча зарур хом ашёни сотиб олиш, давлат заводларидан йилига 45 минг сўмлик миқдордаги металлни давлат нархида олиш; Ўрта Осиё ва Шимолий Эронга темир, пўлат, мис, газмол маҳсулотлари ва ҳоказоларни сотиш ҳуқуқига эга бўлди. Бу солиқлар, қўйилган сармоядан фоизлар олиш, маҳаллий бозорларни забт этиш, маҳаллий ҳунармандчиликни касод қилиш йўли билан жуда катта миқдордаги моддий воситаларни метрополияга ташиб кетишнинг, минтақа маҳаллий аҳолисини ўтакетган бебошлик билан эксплуатация қилишнинг бошланиши эди. М. А. Терентьевнинг маълумотларига кўра, агар 1850 йилга қадар Осиёдан йилига 800 минг сўмлик маҳсулот ташиб кетилиб, Россиядан бу ерга 600 минг сўмлик маҳсулот келтирилган бўлса, 1867 йилда ўлкадан олиб чиқиб кетилган маҳсулот товар 13 млн. ва шунга мувофиқ равишда бу ерга олиб кирилган маҳсулот 16,5 млн. сўмни ташкил этган¹.

Ривожланиб бораётган Россия буржуазияси чор қўшинларининг Қўқон хонлиги чегараларига яқинлашиб келишини зўр қониқиш билан маъқуллаб, эгалланган марраларда тўхтаб қолмасликка даъват қилар, бу бой минтақадан иқтисодий фойда олиш муҳим сиёсий зарурат эканлигини таъкидлар эди.

1864 йилда чор қўшинлари босқинчилигининг иккинчи — Қўқон, Бухоро ва Хива хонликлари ичкари-сига кенг ва узоқ муддатга мўлжалланган кириб бориш босқичи бошланди. 1864 йил 21 ноябрда хорижий давлатларга расмий нота юборилиб, унда Россия Ташқи ишлар вазири А. М. Горчаков «Франциянинг Африка, Голландиянинг ўз мустамлакалари, Англиянинг Ҳиндистондаги» хатти-ҳаракатларига таянган ҳолда, Россия империясининг мақсадлари «Ўрта Осиёнинг хавфсизлигини таъминлаш», у ерда «ижтимоий қурилиш, савдо, фаровонлик ва цивилизация»ни ривожлантириш ҳамда «бу ерда аҳолининг тўғри жойлаштирилиши»ни осонлаштиришдан иборатдир, деб баён

¹ Терентьев М. А. Россия и Англия в Средней Азии. С-Пб. 1875. С. 272.

қилди. Шунингдек, «тўғри ташкил этилган давлатнинг» «қатъий тартиб» ўрнатилмаган кўшни худудларга ўз таъсирини тарқатишга «қатъий интилиши» ҳам эслатиб ўтилган эди.

Чоризмнинг мақсадларини халоскорлик деб ниқоблаш орқасида эса, амалда унинг ҳақиқий ниятларига мос келадиган учта нарса — минтақани босиб олиш, мустамлакага айлантириш ва руслаштириш ҳамда яқин келажакда «янги рус Туркистони»ни ташкил этиш режаси яширинган эди. Бироқ, ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, дастлабки пайтларда чоризмнинг режаларига Ўрта Осиё давлатларининг мустақиллигини тўлатқис тугатиш вазифаси кирмаган. Бу ниҳоятда мураккаб, қимматга тушадиган ва хавfli иш эди. Мазкур давлатларнинг ички мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда уларнинг ҳақиқатда чоризмга бўйсунуши анча фойдалидир, деб ҳисобланди. Шундай қилинганда қуйидаги бир қатор вазифалар ҳал этилиши мумкин эди: ички мухториятнинг сақлаб қолиниши Ўрта Осиё туфайли келиб чиқадиган инглиз-рус келишмовчилигини маълум даражада юмшатар ва кўшни Шарқ мамлакатлари билан тўғри муносабатлар ўрнатишга ёрдам берарди; ўлка маъмурияти ва ҳўжалик эҳтиёжларини маблағ билан таъминлашда подшо газнасининг чиқимларини камайтирарди; хонлар ҳукмронлигини сақлаб қолиш маҳаллий анъаналар ва тартиботларни ҳурмат қилишнинг исботи бўлиб хизмат қилган бўларди.

Бу ғоя 60-йилларнинг охирида чор кўшинлари томонидан Туркистон, Авлиёота, Чимкент ва Тошкент босиб олингандан кейин ҳамда 1865 йилда Туркистон вилояти ташкил этилгандан сўнг фаоллик билан тарғиб этила бошлади. Масалан, чоризмнинг «ярим норасмий» органи бўлган «Московские ведомости» газетаси кўпгина мақолаларида «давлатимиз газнасининг қимматбаҳо пуллари ана шу янги чекка ўлкага сарф этилиши ва у ердаги харажатлар бутунлай Россиянинг маҳаллий маблағлари ҳисобидан тўланиши»га йўл қўйиб бўлмайди, деб баён қилган эди¹. Бу фикр «Москва» газетаси томонидан, айниқса, яққол ифодалаб берилди. Унинг таҳририяти мустамлакачилик сиёсатининг «программа-минимуми»ни қуйидагича ифодалади:

¹ Дмитриев Г. Л., Деша Е. Скайлера и проблемы Среднеазиатской политики царизма 70-х гг. XIX в. Материалы по истории, историографии и археологии. Сб. научных трудов ТашГУ, № 517, Т., 1976. С. 31.

«...Мамлакатдаги ички осойишталикни сақлаш учун зарур бўлган қўшинларни таъминлаш ва бу маблағларни тўплаш билан шуғулланадиган маъмурий таркибни таъминлашга мўлжалланган маблағлар ўлканинг ўзидан олинсин»¹. Бошқа органлар ҳам шу руҳда ўз фикрларини билдирдилар. Ана шу режаларга мувофиқ, чоризмининг ҳарбий ҳаракатлари туфайли ўз ҳудудларининг муайян қисмидан ажралган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳам Россия империясига қарам давлатлар бўлиб қолди. Бухоро амирлигидан тортиб олинган Хўжанд, Уратепа, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг Зарафшон округини ташкил этди. Хива хонлиги Амударёнинг бутун ўнг соҳилидан ажралди, бу ерлар Амударё бўлими номи билан Туркистон таркибига киритилди (1873).

Ҳар иккала хонлик Россия божхона тизим таркибига киритилди, бу уларнинг иқтисодиёти чоризм манфаатларига тўла-тўқис бўйсундирилгани ва Россия савдогарлари ҳамда буржуазиясининг мутлақ ҳукмронлиги таъминлашини билдирар эди. Россия тазйиқи билан Бухоронинг асосий валютаси ҳисобланган танга зарб этишининг тўхтатилиши туфайли амирлик мустақил ҳаракат доираси яна ҳам кўпроқ торайди. Танганинг қиймати доимий равишда ўзгариб турганлигини баҳона қилиб, чор ҳукумати 1901—1903 йилларда эски зарб этилган тангаларнинг бир қисмини ва Бухоро амири 1902 йилда зарб қилган 24 млн. янги тангани сотиб олди. Аҳвол шу билан тугадики, амирликка рус кредит билетлари, олтин ва кумуш тангалар келтирилди, улар секин-аста Бухоро бозоридан маҳаллий пулни сиқиб чиқарди².

1968 йилги савдо шартномасига мувофиқ Қўқон хонлиги ҳам чор ҳукумати томонидан назорат қилинадиган, Россия маҳсулотлари сотиладиган бозор ва хом ашё манбаига айлантирилди. Бироқ, Бухоро ва Хивадан фарқли ўлароқ, Қўқон ички сиёсий адоватлар, халқ исёнлари ва кўзғолонлари билан ларзага келган бўлиб (булар тарихий адабиётларда батафсил ёритилган³), чор қўшинларининг босиб олиши нати-

¹ Ўша жойда.

² Тухтаметов Т. Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX — нач. XX вв. Т., Фан, 1966. С. 59.

³ Ахмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. // История и историография колониальной политики царизма в Туркестане. Т., Фан, 1995; Ҳ. З. Зиёев. Туркистонда Россия таъвоузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., Шарқ, 1998.

жасида ўз сиёсий мақомидан маҳрум этилди. Чор ҳукумати Қўқон билан бўлган воқеада «иккинчи Кавказ» вужудга келишидан чўчиб, ўзининг «расмий тамойиллари»дан воз кечди ва Қўқон хонлиги ҳудудларини «Россия империясининг ажралмас қисми» деб эълон қилди (1876). У Фарғона вилояти номи билан аталди ва 1867 йилдан буён ҳукм суриб келган Туркистон генерал-губернаторлиги асосини ташкил этди.

Туркистонни бошқариш стратегияси ҳарбий ҳаракатлар жиҳатидан деярли барабар бўлган икки тамойилни бир-бирига мувофиқлаштиришга мажбур бўлди, буларнинг бири — иложи борича тезроқ минтақада Россия тартиблари ва қонунларини ўрнатишга қўмаклашиш, иккинчиси — ўз турмуш тарзи, анъаналари, диний-анъанавий пойдеворида туб ўзгаришлар бўлишини мутлақо ўзига сингдирилмайдиган маҳаллий аҳоли билан муносабатларни қандай қилиб йўлга қўйишдан иборат эди. Давлат ва унинг Туркистондаги вакили бўлган мустамлакачи маъмурият у ёки бу сиёсатни танлаб, унга амал қилишлари лозим эди.

Табиийки, Туркистонни бошқариш ва ундан сиёсий ва иқтисодий фойда олишнинг бирдан-бир йўли — умуман Россиянинг ўз тузилиши ва янада аниқроғи, метрополия томонидан империянинг бошқа миллий минтақаларида ўз ифодасини топган бошқарув усули бўлиб, у Волга бўйи, Сибирь, Қозоғистон, Қрим, Кавказ ва бошқа бир қатор жойларда рус мустабид ҳокимияти манфаатларини маълум даражада пухта таъминлаб турарди. Одатда миллий минтақаларни бошқариш тамойиллари ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятларини бирга қўшиш, айни бир хил муассасаларда маъмурий, суд, хўжалик ва бошқа функцияларни бирлаштиришга асосланган эди. Бу тамойиллар амалда ўзгартирилмаган ҳолда Туркистонда ҳам асос қилиб олинди.

Бу хилдаги дастлабки ҳужжат Янги Қўқон чегарасининг қўмондони М. Г. Черняев идорасида «Ўрта Осиё чегара вилояти тўғрисидаги Низом лойиҳаси» тарзида ишлаб чиқилди. Россия вазирликларида қайта ишланган мазкур лойиҳа 1865 йил 6 августда «Туркистон вилоятини бошқариш тўғрисидаги муваққат Низомлар» номи билан босилиб чиқди.

Ҳужжатларнинг асосий мажмуи 1867 йилдан бошлаб Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг бевосита раҳбарлигида ишлаб чиқиля-

ди¹, уларда маъмурий тизим «ҳарбий-халқ бошқаруви» деб аталган эди. Маълумки, ҳар қандай атаманинг вазифаси у ёки бу тарихий жараённинг объектив моҳиятини энг мақбул тарзда акс эттиришдан иборатдир. Бундай ҳолда у подшо генералитети ва зобитлар таркиби орқали ҳокимиятнинг ҳарбий режимини ўрнатишни акс эттирарди. Бу режим маҳаллий жамиятнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини ялпи тартибга солиш билан бир вақтда, мусулмон судлари, оқсоқоллар, закот тўлаш қоидалари ва шу каби бошқа анъанавий ижтимоий-ҳуқуқий институтларнинг сақланиб қолишини таъминларди.

Бундай «мураса-мадора» мустамлакачи маъмурлар учун мажбурий чора бўлиб, уни, бир томондан, 60—80-йиллардаги ҳарбий вазият ва, иккинчи томондан, босиб олинган халқларни метрополиянинг ички ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш соҳасига тезроқ жалб этиш, янги мустамлакадан фойдани янада «самаралироқ» тортиб олиш зарурати талаб қиларди. Бундан, юқорида кўриб ўтганимиздек, йирик капиталистларга айланиб бораётган рус буржуазияси ва у билан мустаҳкам алоқада бўлган ҳукумат амалдорлари ниҳоятда манфаатдор эдилар. Улар «тенг ҳуқуқли бошқарув» билан чекланиб қолмасдан, сиёсий партиялар ва Европанинг бир қатор мамлакатларидаги католик руҳонийлар каби Урта Осиёда кучли таъсирга эга бўлган диний ташкилотларга зарарига бўлса ҳам аҳолининг савдо-сотик билан шуғуланувчи қатламларини кучайтириш, тижоратчилар синфининг аҳамиятини оширишни таклиф этдилар. Улканинг маркази бўлган Тошкентни «Осиё Гамбурги ва Франкфуртига айлантиришга ҳаракат қилиш керак, чунки у бунинг учун барча имкониятларга эгадир», деб даъват қилдилар². 60-йиллардаёқ «Иван Хлудовнинг ўғиллари», «Савва Морозовнинг ўғиллари», «Вл. Третьяков», «Ака-ука Ремезовлар», «Ака-ука Солодовниковлар» савдо уйлари ва бошқалар подшо газнаси иштироки билан «Москва-Тошкент ширкати» ташкил этишда қатнашиш учун ариза

¹ Проект положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях 1867 г.; Проект временного положения об управлении Зеравшанским округом 1868 г.; Проект положения об управлении Туркестанским краем 1871 г.; Проект положения об управлении Ферганской областью 1876 г. и др.

² Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания, собрал полк. Серебренников А. Г., т. 20, ч. 2. Донесение Крыжановского — Милютину от 31 декабря 1865 г.

бердилар. Подшо газнаси бунинг учун 100 минг сўм ажратди. Маъмурлар томонидан қўллаб-қувватланган Россия савдогарлари ва саноатчилари уюшиш ва мустақамланиб олишга, минтақада ўз таъсир ва эркин ҳаракат қилиш доираларини доимий равишда кенгайтиришга интидилар. Аслини олганда, айнан худди шундай ҳаракатлар мустамлака савдосининг секин-аста сиёсий-иқтисодий хусусиятга эга бўлган мустамлака босқинчилигига айланиши учун муҳим асос бўлиб хизмат қилди. Бу босқинчилик XIX аср охири — XX аср бошларида алоҳида куч билан намоён бўлди.

Энди чоризмнинг бошқарув соҳасидаги стратегик режаларига қайтамиз. Бошқарувнинг асосий тамойиллари метрополиянинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларига таянди ва шуларга мувофиқ равишда чоризмнинг қуйидаги асосий вазифалари белгилаб чиқилди: Туркистон халқларининг янги режимга қаршилик кўрсатишининг барча шаклларини ҳарбий йўл билан бостириш ва бу халқларни зўрлик билан мустамлакачилик тизимига мослаштириш; хонлар, беклар, маҳаллий аъёнлар бошчилигидаги аввалги ҳукмронлик механизмларини йўқотиш; маҳаллий аҳолининг турмуши, урф-одатлари ва расм-русумларига аралашмаслик; Туркистонга «аҳолини тўғри жойлаштириш»ни ташкил этишга ёрдамлашиш; минтақанинг табиий бойликларидан фойдаланишнинг арзон тизимини таъминлаш.

Бу вазифаларни амалга ошириш ҳарбийлаштирилган бюрократиянинг иши бўлиб қолди. У ўз қўлида ҳарбий, фуқаролик ва суд ҳокимиятини бирлаштирган, ўлка, вилоят ва уезд даражасидаги бошқарув тизимининг барча асосий нуқталарини эгаллаган эди. Фақат волость ва қишлоқ даражасидагина бошқарувни ташкил этиш гўё маҳаллий жамият ихтиёрига берилганди. Маҳаллий маъмурий ва суд органлари, қози ва бийлар судларини шакллантиришнинг «халқ судлари» деб аталган «сайлаш тизими» эълон қилинган эди. Амалда эса аппарат бу қисмининг сайлаб қўйилиши ва чекланган тарздаги ўзини ўзи бошқариши кўп жиҳатдан сохта эди, чунки ўзининг барча хатти-ҳаракатлари тўғрисида подшо зобитларидан иборат уезд бошлиқларига қатъий ҳисоб берарди. Бу бошлиқлар ҳар қандай сайловни бекор қилиш, режимга маъқул келмайдиган оқсоқоллар, раислар, закотчилар, қозилар, бийлар ва шу кабиларни ўз ихтиёри билан алмаштириш ҳуқуқидан

кенг фойдаланар эдилар. Маҳаллий аппаратни таъминлаш учун бюджетдан маблағ ажратилмасди. Ҳақ тўлаш турли даражадаги йиғинларнинг қарори билан белгиланар ва тўла-тўкис аҳолининг зиммасига юкланарди.

Чоризм томонидан ўз ижтимоий таянчини кенгайтириш ва жойларда ўзига хос «кадрлар манбаи»ни яратиш мақсадида ташкил этилган бу институтларни мувофиқлаштириш, айниқса, Россия тузилмалари ва давлат муассасалари билан бирлаштириш жуда катта қийинчилик туғдирарди. Бу муассасаларнинг фаолияти асосан ғазнани тўлдириш — аҳолидан солиқ ва ўлпонлар тўплаш, уни йўллар, кўприklar, мустамлакачи амалдорлар учун дала ҳовлилар қуришдан иборат бепул «жамоат ишлари»га жалб қилиш бўлиб, халқнинг ғазаб-нафратини кўзғатар, ўлкада кескин сиёсий ва ижтимоий низолар келтириб чиқаришга хизмат қиларди. Бунинг устига, аппаратнинг бу қисмига, бутун рус маъмуриятига хос бўлган ғайриқонунийлик, ғазнани талаш, порахўрлик, коррупция ва бошқа иллатлар бегона эмасди. Рус маъмуриятининг Туркистонда содир этган суиистеъмоллари ҳақидаги далиллар вақти-вақти билан ошкор бўлиб қолар, бу эса ҳам Туркистондаги, ҳам Россиядаги жамоатчилик кўз ўнгида мустамлакачи маъмуриятнинг «нуфузи»га жиддий путур етказарди.

Чоризм Туркистондаги сиёсатини ўзи учун анъанавий бўлиб қолган, айни пайтда ҳар қандай устаси фаранг ҳукумат учун ҳамиша ўзига хос ёзилмаган қоида ҳисобланган: «Бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» тамойили асосида олиб бориш билан кифояланмаган. Шу билан бирга, қудратли, кўп асрлик анъанавий маънавият негизига таянувчи жамият билан муомала қилишини ҳам ҳисобга олган. Унинг мақсади «муроса-мадора» йўли билан секин-аста Туркистонни Россия андозаси бўйича ўзгартириш имконини яратиш эди.

Бу хилдаги ижтимоий тажрибани амалга ошириш учун фақат маҳаллий жамиятнинг турмуши, маданияти, анъаналари, дини ва бошқа маънавий қадриятларинигина эмас, шу билан бирга, унинг туб сиёсий ва ижтимоий қайта тузишга қанчалик мойиллигини чамалаб кўриб, бу жамият ўзгаришга қай даражада лаёқатли эканлигини ҳам билиш муҳим эди: яъни, уни бўйсундириш ва қайта ташкил этиш мумкинми ёки у ўзгараётган тарихий шароитга фақат сиртдангина мослаша оладими? Бунинг устига, бу ерда гап мусулмон жамияти, унинг элитар тузилмалари тўғрисида борар-

дики, у жамият ҳаётини ялпи тенглик асосида ташкил этиш тамойилига мойил эди.

Кўп сонли архив ҳужжатлари, эсдаликлар, ёзиш-малар, ва бошқа материалларнинг гувоҳлик бериши-ча, мустамлакачиларнинг аксарият кўпчилиги маҳаллий шароит ва аҳолининг кайфияти билан ҳисоблаш-масди, чор армиясининг кучи ва қудратига ва ўлкада-ги бошқарувнинг зўравонлик усулларига таяниб, кўпроқ синаб кўриш ва хатолардан иборат ички ҳис-туйғу асо-сида ҳаракат қилишарди. Улардан бири К. П. Кауфман бўлиб, у 1867 йилдан 1882 йилгача Туркистон маъму-риятига бошчилик қилган ва ўша йилларда чоризм-нинг мустамлакачилик сиёсатини асосий амалга оши-рувчи ҳисобланарди. Унинг ортидан Самарқанддан тортиб Хивагача бир қанча қонли босқинчилик ҳара-катлари содир бўлган, у чор армияси аскарларига юз-лаб шаҳарлар ва қишлоқларни ёндириш ва талаш, кўплаб мачит ва мадрасаларни бузиб ташлаш ва ҳар-бий анжомлар омбори ёки отхоналарга айлантириш-га рухсат берган эди. Айни вақтда, у «Туркистоннинг ташкилотчиси», моҳир ва эҳтиёткор сиёсатчи бўлиб, маҳаллий жамиятнинг «ички ҳаёти»га аралашшига йўл қўймасди.

Ўша даврдаги ҳужжатларни диққат билан ўрганиш Туркистон халқлари мустамлакачилик даврида дучор бўлган ижтимоий-маданий таназзулни айнан К. П. Ка-уфман бошлаб берганлигини кўрсатади. У Туркистон билан илк танишувидан кейин ҳарбий вазир Милю-тинга: «... мусулмонлар ўзларини шу қадар совуққон-лик билан тутиб, олий ҳокимият вакилларига шу қадар бепарво, ҳатто ҳурматсизлик билан муносабатда бўлмоқдаларки, бу борада қандайдир ўзаро келишув мавжуд бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин... Мен ақл-идрокли кишиларнинг кайфияти яхши эмаслиги, рус ҳокимиятини ёқтирмаслигига асосланиб, бу ерда ундан халос бўлиш учун қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга ҳозирлик ҳақиқатан ҳам мавжуд эканлигига аминман»¹, — деб ёзган эди.

Кенг ҳукмдорлик ваколатларига, ҳатто Ҳарбий ва-зирликни четлаб ўтиб, шахсан подшога ҳисоб бериш ҳуқуқига эга бўлган Кауфман аввал бошданок «исло-ҳотлар»ни секинлик билан ўтказиш йўлини таклиф этади. Бироқ бу йўл жамият ички ҳаётининг муҳим

¹ Кастельская З. Д. Из истории Туркестанского края. — М., 1980. С. 29.

негизларига — ер муносабатлари ва солиқ ундириш тизимига, мактаб ва мадрасалар ролини заифлаштириш, рус-тузем мактабларини жорий этиш ва ҳоказоларгагина даҳддор эди. Унинг асрлар мобайнида мавжуд бўлиб келган тартиб-қоидаларни барбод қилишга қаратилган хатти-ҳаракатлари учун асосий баҳона маҳаллий аҳолининг «рус ҳокимиятини ёқтирмаслиги» эди. У хусусан қуйидагиларни ёзади: «Жуда тезлик билан ерга имтиёзли равишда эгалик қилиш, мулк ва вақф ерлари ҳақидаги масалалар юзасидан қонун тарзидаги қарор ниҳоятда зарур. Ўзларининг ерга бўлган даъволарини ҳимоя қилувчи мулк эгалари ва мусулмон руҳонийлари аҳолининг зодагонлар синфини ташкил этиб, улар бизга сиёсий жиҳатдан душман ҳисобланади. Бу нуфузли табақалар ўзларини аввалги ижтимоий-сиёсий мавқеидан маҳрум этган янги тартиботдан норозидир. Имтиёзли равишда ерга эгалик қилиш маҳаллий зодагонларнинг моддий кучга эга эканлиги ҳақидаги масала бўлиб, уларнинг манфаатлари ҳукуматнинг ниятлари билан мос келмайди»¹. Шу тариқа Кауфманнинг ташаббуси билан мулк эгалари, диний идоралар ва солиқлардан озод бўлиш ҳуқуқи эътироф этилган шахсларнинг рўйхатини тузиб чиқиш ва тасдиқлашга киришилди. Мулкларнинг ва вақфларнинг эгаларига деҳқонлардан оладиган йиғим ўрнига, давлат томонидан бериладиган муайян миқдордаги нафақа белгилаш таклиф этилди. Бундан кўзланган мақсад «маҳаллий аҳолининг энг хавфли қисмини вақф ва мулк нафақаларини берадиган рус маъмуриятига бевосита қарам қилиб қўйиш эди»². Бу билан Кауфман аслида Ўрта Осиё давлатчилигининг бузилмас негизи — ерга бўлган хусусий мулкчилик ҳуқуқини бузган ҳолда, Петербургдан маҳаллий аҳолининг «ички ҳаётига» аралашмаслик тўғрисида олинган йўл-йўриқларга зид иш тутиб, чоризмнинг стратегик режасини — мулкни янги ҳокимият — чоризм фойдасига қайта тақсимлашни амалга оширди.

Ўлканинг барча ерлари мулкчилик ҳуқуқий белгилари озми-кўпми ифодаланган ҳолда маҳаллий қонун-қоидаларга кўра давлат мулкига айлантирилди, уларга солиқ солиниб, подшо газнасини бойитадиган бўлди. «Зарафшон округи ва Амударё бўлимидаги вақф ер эга-

¹ Проект отчёта К. П. Кауфмана за 1867—1881 гг. С-Пб., 1885. С. 242—243.

² Ўша жойда, 247-бет.

лиги тартибга солинди, ... вақф ерларида ўтирган деҳқон аҳоли умумий ўлпон қондасига бўйсундирилди, аввалги эгаларига нисбатан ҳеч бир даъвоси йўқ... Мулклар эса, ҳеч бўлмаганда, расман амлок, яъни ўлпон тўланадиган ерларга тенглаштирилди»¹, деб ҳисоб берган эди Кауфман подшо олдида. Аҳолиси энг зич жойлашган Фарғона вилоятида ҳам шундай тadbирлар амалга оширилди. Бунинг учун 1880 йилда махсус «Ижтимоий — ўлпон ва ер тузилиши тўғрисида тўплам» чиқарилди.

Кейинчалик, «1886 йилги Низом», «Туркистон ўлкасида ер-ўлпон тузилишини жорий этиш тўғрисидаги 1903 йилги Қондалар» қабул қилиниши, аҳолини кўчириш тўғрисидаги 1906 йилги сиёсат ва бошқалар натижасида ер муносабатлари ва солиққа тортишнинг бутун тизимига қўшимча ўзгаришлар киритилди. Бу тadbирлар ер эгалари, бутун халқнинг ижтимоий аҳволини янада оғирлаштирди. Мазкур қонунларни ишлаб чиқиш жараёнида Туркистон ўлкасининг манфаатлари ва унинг иқтисодий ривожланиш эҳтиёжлари, унда истиқомат қилаётган деярли олти миллион аҳолининг талаблари ҳисобга олинмади, у давлат ҳукмронлигига тўла-тўқис қарам бўлиб қолди.

Чоризм минтақанинг ер майдонини тўлиқ чегаралаб чиқди. Аҳолига уч тоифадаги — суғориладиган, лалми ва ишлов берилмайдиган ерлар бириктириб қўйилди. Уларга оғир солиқлар солинди. Маҳаллий аҳолидан «ортиқча ерларни» шафқатсизларча зўравонлик билан тортиб олиш ҳисобига Россиядан аҳолини кўчириб келтириш муаммолари ҳал этилди. Пахта чоризм учун стратегик жиҳатдан муҳим экин бўлиб, унинг пахта соҳасида АҚШдан мустақил бўлишини таъминлаш жиҳатидан суғориладиган ерлар пахта етиштириш учун қайта тақсимланди.

Бу «ўзгаришлар»нинг барчаси мустамлакачилик сиёсатининг белгиларини ўзида акс эттирган бўлиб, Туркистонни иложи борица кўпроқ метрополияга боғлиқ қилиб қўйишга, мазкур минтақада яшовчи халқлар онгига бу улар учун тарихан мумкин бўлган ва мос келадиган бирдан-бир йўлдир, деган фикрни сингдиришга қаратилган эди. Гарчи «оддий фуқаро» чоризм «ўзгаришлари»нинг чинакам моҳиятини ҳамиша ҳам англаб етмаса-да, лекин у қашшоқлашиб ва хонавайрон бўлиб борган сари чоризм ўзининг ҳар бир қадамини ўз фой-

¹ Просект отчёта К. П. Кауфмана. С. 257.

даси ва мустамлакачилар манфаати нуқтаи назаридан баҳолашини тобора аниқроқ тушуна боради. Ижтимоий норозиликнинг турли давлат идораларига шикоятлар ва илтимосларнинг кенг оқимидан тортиб, чоризм идора усулига қарши халқ исёнлари ва миллий-озодлик ҳаракатларигача бўлган ҳар хил кўринишларининг ортиб бориши бу фақат чет эл ҳукмронлигига нисбатан таъсирчан сиёсий акс-садо бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, мустамлакачилик ёт мамлакатнинг улар ватани иқтисодиёти ва сиёсатига ғаразгўйлик билан кириб келишидан иборатлигини, мустамлакачилар хайрихоҳ ва ғаразсиз бўлиши мумкин эмаслигини, уларнинг хатти-ҳаракати чекланмаган ҳокимиятга ва иложи борича кўпроқ фойда олишга қаратилганлигини англаб етиш ҳам эди.

Туркистон жамияти ўзининг танг аҳволга тушиб қолганлигини тобора чуқурроқ ҳис этиб, уйғона бошлади ва ҳаракат қилишга ўтди. Подшо қонунларининг номукамал эканлигини, ерлар адолатсиз тақсимланаётганлигини кўрсатиб, вазиятни ўзгартиришга интилди, лалми ва ишлов берилмайдиган ерлардан воз кечди, деҳқонларнинг хўжаликларга мажбуран бириктириб қўйилишига, юқори даражадаги солиқ ва ўлпонларга қарши чиқди, порахўрликнинг ялпи авж олиши ва маъмурларнинг ўзбошимчалигидан ғазабга келди.

90-йилларга доир «Маҳаллий аҳолининг ақл-идрокли кишилари аҳволи ва кайфияти тўғрисида»ги маълумотда маъмурият хавотирлик билан қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Халқ оммаси ўзи билан бир диндаги хон ҳукмронлиги вақтидаги мустақиллиги ҳақидаги хотиралари, ўзининг руҳонийлари ва олимларига ҳурмат туйғусини ҳали унутган эмас; халқ судига берилган кенг ҳокимият қозиларга бўлган ҳурматни қўллаб-қувватламоқда; руҳонийлар ва қозиларнинг қўллаб-қувватланиши бу оммани ўзига тўла қарамликда сақлаш имконини беради ва ... шу омиллар туфайли омма агар бунга қулай шароит топилса, рус ҳукуматидан ўзини четга олишга ҳам қарши эмас»¹. Шундан кейин мустақиллик ҳақидаги фикрни сақлаб қолган энг катта ва кўп сонли гуруҳ тўғрисида хабар берилдики, «унга деярли бутун қишлоқ аҳолиси ва шаҳар аҳолисининг бир қисми киради»².

¹ Ўзбекистон МДА, И-3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш, 219-варақ.

² Уша жойда, 221-варақнинг орқаси.

Мустамлакачи маъмурлар жойлардаги халқ ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган барча уезд бошлиқларидан шу хилдаги маълумотларни олар эканлар, чор идора усулига қаршилиқ кўрсатиш ортиб бораётганини аниқ кўрар ва уни ҳар қандай йўллар билан бостиришга ҳаракат қилардилар. Буюк давлатчилик ва ҳукмдорликни мақсад қилиб олган метрополиянинг раҳнамоларча кўрсатмаларига мувофиқ бундай чора ва усуллардан фойдаланиш авж олиб борарди. Бошқарув соҳасида (айниқса, XIX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошлаб) бу генерал-губернатордан тортиб то участка ноziригача бўлган бутун бошқарув таркибининг маъмурий, полиция ва таъқиб қилиш ваколатлари кенгайганидан уларга ҳатто фавқулодда ва ҳарбий кўринишдаги чора ва усулларни қўллаш ҳуқуқи берилганида кўзга ташланди, улар Туркистонда чор идора усули мавжуд бўлиб турган кейинги 25 йил мобайнида амал қилиб турди, бунда алоҳида ва ҳарбий-дала судлари, шавқатсиз жазо экспедициялари, сиёсий қидирув органлари, сургун қилиш ва турмаларга ташлаш каби усуллардан кенг фойдаланиларди. Суд тизимида ўз фаолиятини давом эттириб келаётган қози ва бий судлари билан бир қаторда, рус судлари — келиштирувчи, уезд, вилоят, округ судлари ва Тошкент суд палатасининг ваколатлари ва иш олиб бориш соҳаси кенгайтирилди, 1898—1899 йилларда улар узил-кесил империяча андозалар асосида тартибга солинди. Чоризм босқинчилигининг ҳали бошланғич давридаёқ кун тартибига қўйилган минтақага «аҳолини тўғри жойлаштириш» ва уни янада жадалроқ руслаштириш масаласи алоҳида куч билан авж олдирилди. Маънавий соҳада мусулмон руҳонийларига, мактаблар, мадрасалар, ислоннинг ижтимоий институтларига қарши қўпоровчилик фаолияти кучайтирилди, айна вақтда, рус-тузем, черков-қавм, якшанбалик ва бошқа мактабларнинг, православ черковлари, соборлар, ибодатхоналар, монастырлар ва турли миссияларнинг фаолият кўрсатиши учун имконият майдони кенгайтирилди.

Мустамлакачилик даврида амалга оширилган ўзгаришларнинг чинакам маъно ва мазмунини аниқроқ билиб олиш, тўғрироғи, мустамлакачилик билан тўқнаш келиш туфайли аънавий давлатчилик ва жамият ҳаётининг издан чиққанлигини тасаввур этиш учун расмий «юқори» табақалар томонидан баён қилинган дастурлардан ташқари, ўша вақтдаги айрим ҳуж-

жатларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ. Бу борада хусусан, камроқ ўрганилган соҳа — маҳаллий жамиятнинг маънавий соҳасига тааллуқли ҳужжатлар диққатга сазовор.

Мана, Россия империяси Давлат Кенгашининг аъзоси, 1908—1909 йилларда Туркистон ўлкасини тафтиш қилган сенатор К. К. Паленнинг ҳисоботида келтирилган фикр: «Рус ҳукумати ўз фуқаролигига кирган бошқа қабилаларни тинчлантириш ҳақида қайғуриб, мазкур қабилаларнинг ахлоқий тушунчалари соҳасига зўравонлик билан кириб бориш ва мамлакатдаги урф-одатларни ўзгартириш ниятида эмаслигини эълон қилиш билан чекланди... Шу билан бирга, ҳозирча ўз кучида қолдирилган одатдаги ҳуқуқнинг, вақтинчалик тартиби» ҳамиша назарда тутилди, чунки «агар Куръонга қонун кучи бериладиган бўлса, аҳоли айтиб ўтилган қонуннинг изоҳловчиси бўлган ўз руҳонийлари тазйиқи остида бўлади, рус давлатига ҳамиша бегона бўлиб қолади»¹. Яъни, рус ҳукумати Туркистон аҳолисининг онги, унинг ижтимоий муносабатлари кўп асрлар мобайнида ислом аҳкомлари ва анъаналари билан белгилаб келинганлиги, унинг таркибий қисми бўлмиш шариат — сиёсий, ижтимоий-иқтисодий қонун-қоидаларнинг, ҳуқуқий ва ахлоқий анъаналарнинг бутун бир мажмуидан иборат эканлигини ҳис қилиб, бу жамиятни табиий-тарихий ривожланиш йўлидан зўрлик билан бошқа томонга буриб юборишни режалаштирди. Бунинг учун Кауфман давридаёқ «диний урф-одатлар ва маросимларга аралашмаслик тўғрисида»ги шовқин-суронлар сафсаталар билан руҳонийларнинг ерлари давлат мулки деб эълон қилинди ва улар арзимаган пулга чор генераллари, юқори амалдорлари, савдогарлари ва янги капиталистларга сотиб юборилди, шаҳарнинг руслар истиқомат қиладиган қисмларини ва бошқа объектларни қуришга ажратиб берилди.

Кейинроқ вақфларни ташкил этиш аслида бутунлай таъқиқланди. «1886 йил Низоми»нинг 226-моддасида бу ҳақда шундай дейилган эди: «Янги вақфлар ташкил этилишига генерал-губернаторнинг руҳсати билан унинг алоҳида ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўлинган тақдирдагина йўл қўйилади». Ёки 267-моддада қуйидагича тушунтириш берилган: «Вақф ҳужжатларини

¹ П а л е н К. К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Переселенческое дело. С-Пб., 1910. С. 19.

тасдиқлаш, вақфларни бошқаришни йўлга қўйиш, вақф даромадларидан фойдаланишнинг тўғрилигини кузатиб бориш ва уларни тафтиш қилиш ҳуқуқи вилоят бошқармаларига тегишлидир». Вилоят бошқармалари эса ўрта бўғин чор амалдорларига тегишли эди.

Руҳоний табақанинг иқтисодий негизига путур етказилиши ўз-ўзидан ўлканинг анъанавий ўқув юртлари — мактаблар ва мадрасаларга таъсир кўрсатиши лозим эди, улар давлат маблағлари ҳисобига эмас, балки жамоат, шу жумладан, диний муассасалар хайриялари ҳисобига таъмин этиларди. Туркистон аҳолисини саводли қилиш ва уларга маориф тарқатишнинг асосий ўчоқлари, унинг миллий маънавий қадриятларининг бир қисми бўлган мактаб ва мадрасалар Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнар эди. Бу ҳолат маъмурларга ёқмасди, мактаб ва мадрасаларни «мусулмончилик ўчоқлари» деб, уларни «русларга» нисбатан душманлик кайфиятида деб, бу ерда уларни обрўсизлантиришга қаратилган режалар тузиш билан шуғулланишади.

«Жамият ва давлат ҳаёти эҳтиёжлари эндиликда мадрасаларда олинган билимларни жуда кам даражада талаб қилмоқда, — деб ёзган эди К. П. Кауфман. — Сайлаб қўйиладиган идоралар ҳам, шунингдек, рус маъмурларини тайинлаш ҳам мазкур муассасалардан чиққан номзодларга муҳтож эмас... Фақат шариат суди... ҳозирча ҳеч қандай рус муассасалари билан алмаштирилмаган, у муфтилар, аъламлар ва қозилар учун мактаб бўлган мадрасаларнинг аҳамиятини кўллаб-қувватлаб турибди. Лекин бу ҳам энг сўнги имтиёз — маҳаллий қонуншуносларнинг маълумот олиши ер тузилиши ислоҳотининг амалга оширилиши билан ўз умрини ўтаб бўлади; шариат ва унинг вакиллари, улар билан биргаликда эса маҳаллий мактаб ҳам ҳозирги вақтда янги тартибга душман кучларни тайёрлашдан иборат кучли мавқеидан узил-кесил маҳрум бўлади»¹. Яъни, чоризмнинг бу масаладаги ҳаракатларининг стратегик йўли миллий мактабларни секин-аста тугатишдан иборат эди. Кауфман давридаёқ «маҳаллий мактабни зўравонлик билан бекор қилиш қанчалик... хавфли бўлса, бу мактабнинг сезиларли равишда йўқ бўлиб боришининг аниқлиги биз учун шунчалик фойдали ва

¹ Кауфман К. П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. 1881. С-Пб., 1910. С. 15.

манфаатлидир»¹, деб очикдан-очик айтилар эди. Кауфмандан кейин ва, айниқса, Тошкентдаги (1892 йил) ва Фаргона водийсидаги халқ ҳаракатларидан (1898 йил) сўнг маҳаллий маъмурият генерал-губернатор иштирокида бўлиб ўтган кўпсонли кенгашлар жараёнида «аҳолининг маънавий-диний ҳаётини зўр диққат билан кузатиб боришни жорий этиш» дастурини ишлаб чиқади, бундан мақсад мусулмон динининг зарарли томонларини заифлаштириш ва уларга барҳам беришдан иборат» эди, — дейилади ҳужжатда².

Ана шу кўрилган чора-тадбирларни таҳлил қилиш қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш имконини беради:

— генерал-губернатор, вилоят бошқармалари ва уезд бошлиқлари ҳузурида «вақфларни бошқариш баробарида, маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётини ўрганиш ва кузатиб бориш билан шуғулланадиган» махсус амалдорлар лавозимларини таъсис этиш;

— халқ судлари ва волость мудирлари зиммасига «беш йил муддат ўтгандан кейин бутун хизмат ёзишмаларини рус тилида олиб бориш, ўн беш йил ўтгандан кейин эса бу лавозимларга рус тилини яхши эгаллаган шахсларнигина тайинлаш» вазифасини юклаш;

— «маҳаллий кишиларни қозилар тайёрланадиган мадрасаларда рус тилини ўқитишни жорий этиш тўғрисида таклиф киритишга ундаш; бу ҳол мазкур ўқув юртлари эшикларини рус ўқитувчиларига очиб бериш баробарида, «мусулмон олимлари, мутаассиблар ва исломнинг ҳар қандай арконлари оқиб келадиган мадрасаларда нималар қилинаётганлигини доимий ва ишончли равишда» кузатиб боришга имкон яратади;

— маҳаллий аҳолининг «рус-тузем мактабларини ва шаҳар билим юртларини тамомлаб келган болаларига фахрий фуқаролар ёки қишлоқ овул оқсоқоллари лавозимларини эгаллаш; муайян хизматда синов муддатини ўтагандан кейин эса волость мудирлари ва катта оқсоқоллар лавозимларини эгаллаш ҳуқуқларини бериш» каби муҳим имтиёзлар бериш;

— «православ руҳонийларини уларнинг миссионерлик мақсадларини таъқиб қилмаган ҳолда, маҳаллий аҳолига рус-православ руҳида маданий таъсир кўрсатиш ишига жалб қилиш»;

¹ Ўша жойда, 13-бет.

² Ўзбекистон МДА, И-3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш, 336-варақнинг орқаси.

— мусулмон хотин-қизлар ўртасида ишлаш учун «таъсир кўрсатишдан иборат муқаддас миссиянинг хусусиятларини яхши тушунадиган ва уларга фидоийлик билан ёрдам беришни истовчи» маълумотли роҳибаларни жалб қилиш¹.

Кўриб турибмизки, маҳаллий жамиятнинг маънавий ҳаётига таъсир кўрсатишда сиёсий, қидирув усуллари билан, маъмурий ва сиёсий чора-тадбирлардан фойдаланишга катта умид қилинган. Бироқ бундан бирмунча вақт илгари ҳам кенг қўлланилган бундай чоралар маъмурлар билан жамият ўртасидаги муносабатларга жиддий таъсир кўрсата олмади. Таҳқирлаш, умидсизлик, кўпчилик аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетишини бошдан кечирган Туркистон жамияти чоризм томонидан кўрилган чораларни фақат ислом томонидан муқаддаслаштирилган қадриятларгагина эмас, балки ўз ҳаётларига ҳам тажовуз сифатида қабул қилди.

«Маҳаллий аҳолининг кайфияти»ни кузатиб бориш чоризм учун ўз инқирозига қадар долзарб муаммо бўлиб қолди. Яна бир яширин мажлис (1908 йил) материални келтириб ўтамыз. Бу мажлисда Туркистон ҳарбий округи кўшинлари кўмондони Кондратович раислик қилган бўлиб, унда округ штабининг бошлиғи Рихтер, Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бош нозири Ф. А. Керенский, ўқитувчилар семинарияси директори Н. П. Остроумов, Туркистон туман соқчилик бўлими бошлиғи Л. А. Квицинский ва бошқа кишилар иштирок этган эди.

Ўлкадаги ҳарбий ва «таълим ишлари» билан бевоҳида боғлиқ бўлган маъсул шахслар «Мусулмон ўқув юртларини назорат қилишнинг аҳволи» тўғрисидаги масалани муҳокама қилдилар ва гоят хилма-хил фикрларни баён этдилар. Масалан, Н. П. Остроумовнинг фикрича, «мактаблар ва мадрасаларни инкор қилишнинг... 40 йиллик тажрибаси кутилган натижага олиб келмади: бу мактаблар барҳам топиш у ёқда турсин, балки «озодлик ҳаракати»нинг таъсири остида янгилаша бошлади, ҳукумат сарт мактабларининг қирғизлар ўртасидаги фаолияти кучайиб бораётганлигини, қирғизлар орасида ўзларининг «одатдаги ҳуқуқлари»дан воз кечиш, ҳукуматнинг кўз ўнгида умуммусулмон шариятининг издошлари сифатида гавдаланишга урина-

¹ Ўзбекистон МДА, И-3-фонд, 2-рўйхат, 60-иш. 336-варақнинг орқаси — 337-варақ.

ётганликларини гувоҳи бўлган, «мусулмон оламидаги бундай кутилмаган тўнтаришлар билан ҳисоблашиш ва «исломнинг тикланиши» бизни саросимага солиб қўймаслиги учун лозим бўлган... барча чораларни кўриш» зарур.

Туркистон халқ билим юртлари директори С. М. Грамениций шуни қайд этадики, босиб олиш вақтида армия ва найзалардан қўрқиб, «аҳоли қаршилиқ кўрсатишга журъат қилолмаган эди», лекин эндиликда мусулмон аҳолининг маънавий ҳаётига аралашмаслик сиёсатини ўзгартириш ниҳоятда хавфлидир, «олдиндан сезилиб турибдики... биз аҳоли томонидан жиддий қаршилиқ кўрсатилишига дуч келамиз, бу эса катта қийинчиликларга олиб келиши мумкин». Ўз фикрларини давом эттириб, у яна шундай дейди: «Мусулмон мактабларининг сони жуда катта эканлиги — фақат уч маҳаллий вилоятнинг ўзида 5572 та мусулмон мактаби ва 285 та мадраса борлигини ҳисобга олиб, таълим идораси ўз зиммасига бу назоратни ва мазкур назоратни ўрнатиш учун керак бўладиган чораларни қабул қила олмайди...»¹. Бу фикрга Ф. А. Керенский ҳам қўшилди. У мазкур масалада «эҳтиёткорлик» билан ҳаракат қилиш, рус тилини ўрганишни хоҳловчиларни «рағбатлантириш», дастурлар ва янги дарсликлар нашр этишни таклиф қилди. Бироқ Кондратович унга қатъиян қарши чиқиб, бу хилдаги чоралар «мақбул эмас, улар давлат манфаатини назарда тутмайди», деган.

Шундай қилиб, мустамлакачи маъмурларнинг миллий мактабларни «киши билмас» тугатиб юборишга қаратилган мақсадлари ўзини оқламаганлигини кўра-миз. Аксинча, Ўрта Осиё халқларининг кўп асрлар мобайнида эъзозлаб келинган маънавий қадриятлари соҳасига аралашушга уринишлар уларнинг ўз миллий маданияти ва мафкурасини сақлаб қолишга, миллий таълимни жаҳон миқёсида бу соҳада рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, замон талабларига мувофиқ янгилашга интилишни кучайтирди, холос.

Маъмурларнинг мустамлакачилик стратегиясига зид ўлароқ, М. Беҳбудий, Мунаввар қори, А. Авлоний, А. Шакурый, И. Хонхўжаев каби Туркистоннинг кўзга кўринган миллий зиёлилари вакиллари миллий мактабларни ислоҳ қилиш, дунёвий фанларни ўқитиш дастурини кенгайтирган ҳолда янги усул мактаблари таш-

¹ Ўзбекистон МДА, И-1-ф. 31-рўйхат, 540-иш. 60—61-варақлар.

кил этиш учун маъсулиятни ўз зиммаларига олдилар. Улар кутубхоналар, ўқув заллари очдилар, дарсликлар ва ўқув-услубий қўлланмалар ёздилар, газета ва журналларда ўзларининг маърифатпарварлик ғояларини фаоллик билан тарғиб этдилар, нодонлик ва диний мутаассибликка, ўз умрини яшаб бўлган урф-одатлар ва анъаналарга қарши чиқдилар, Туркистоннинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ислохотларни амалга ошириш учун курашдилар. Шу билан бирга, бу жадидлар даҳрий бўлишмаган, улар жамиятнинг диний-маънавий негизи бўлган исломга таянган, зарур тараққиётга, бирдамликка, ўз ватани озодлиги ва мустақиллиги учун биргаликда кураш олиб боришда исломни муҳим омил деб ҳисоблаганлар.

Чоризм томонидан ғамхўрлик ва ҳомийлик қилинадиган «рус-тузем» мактаблари маҳаллий аҳоли ўртасида оммалашмай қолди, маҳаллий аҳоли ҳаққоний равишда уларни ўз миллий манфаатларига, кўп асрлик анъанавий миллий қадриятлари ва кундалик турмуш шароитига жавоб бермайди, деб ҳисоблади.

Чоризмнинг халқ таълими соҳасидаги стратегияси барбод бўлганлиги бу хусусдаги расмий статистик маълумотлар билан ҳам тасдиқланади. 1911 йилда Туркистоннинг учта маҳаллий вилоятида 143 та «рус-тузем» мактаби мавжуд бўлиб, уларда таълим олувчилар сони 8961 кишидан иборат эди, ёки улар мазкур вилоятлар аҳолиси сонининг 0,17% ини ташкил этарди¹.

Бу мактаблар учун ўқитувчи кадрлар тайёрлаш иши ҳам қоникарли эмасди. 1879 йилдан 1904 йилгача бўлган даврда Тошкент ўқитувчилар семинариясига 415 киши ўқишга кирган бўлиб, улардан 384 нафари миллат жиҳатидан рус, 54 таси қозоқ ва қирғиз, 9 киши ўзбек, 1 киши туркман эди. Ўқитувчилар семинариясини битириб чиққан 254 кишидан фақат 30 нафари Туркистоннинг туб халқлари вакиллари эди². Айни вақтда, мустамлакачи маъмурлар томонидан инкор қилиниб ва доимий равишда камситиб келинган мактаблар 1913 йилда 7290 та бўлиб, уларда ўқиётганлар сони 70864 киши эди³. Бу «рус-тузем» мактабларида таълим олаёт-

¹ Статистический ежегодник 1917—1923 гг. Т. I, ч. 3. Т., 1924, с. 80—81.

² Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет её существования (30 августа 1879—30 августа 1904 гг.), составитель Н. П. Остроумов. Т., 1904, с. 133.

³ Остроумов Н. П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. Т., 1916, С. 213.

ганлардан бениҳоят кўпдир. Фарғона вилоятида мактаблар сони 2559 та, Самарқанд вилоятида 2753 та, Сирдарё вилоятида 1411 та, Закаспий вилоятида 492 та, Етгисув вилоятида 75 та эди¹. Бундан ташқари, ўша 1913 йилда Туркистоннинг бешта вилоятида 376 та мадраса мавжуд бўлиб², улар мактаблар билан биргаликда маҳаллий жамиятнинг ақлий ва ахлоқий раҳбарликка бўлган эҳтиёжи ва билимга бўлган ташналигини анъанавий равишда қондирарди.

Шундай қилиб, гарчи чоризмнинг маҳаллий жамият маънавий ҳаётига тазйиқи етарли даражада кучли бўлса ҳам бу жамият четдан бўлган таъсирни осонгина ва жон-дили билан қабул қилди ва унга мослашиб қўя қолди, деган гап эмас. Бироқ, дунёнинг у ёки бу мустамлакачи тузилма ҳукм сурган ҳамма жойида бўлгани каби мослашув жараёни асосан иқтисодий соҳада рўй берди. Туркистон жамияти қаршилиқ кўрсата-кўрсата ўзгартирилган ҳаёт шароитини қабул қилишга ва унга мослашишга мажбур бўлган эди. Чунки Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилиги айниқса, XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида фақат рус мустабид ҳокимиятининг сиёсий ҳукмронлигини эмас, шу билан бирга, Россия капиталининг иқтисодий ҳукмронлигини ҳам англатар эди. Бу ҳол, ўз навбатида, меҳнатни янгичасига ташкил этиш шакллариининг тарқалишини, шаҳарларда вужудга келган саноат корхоналари, транспорт тармоғи, молия муассасаларида, мустамлакачиларнинг хўжаликларида ишчи кучининг зарурлигини ҳам талаб қиларди. Бу омиллар мустамлакачиларнинг режаларига кўра давлатнинг таянчи ва янги рус Туркистонини изчиллик ва қатъият билан ташкил этишнинг бошланиши бўлиши лозим эди. Ер ишлари ва давлат мулки вазири Кривошеиннинг ёзишича, у зарур бўлган пахтани ҳам, бошқа кўпгина иқтисодий ва сиёсий бойликларни ҳам берарди³.

Буларнинг ҳаммаси умуман аҳолининг хўжалик фаолиятида ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Агар расмий статистикага мурожаат қиладиган бўлсак, 1897 йилги биринчи Бутунроссия аҳоли рўйхати маълумот-

¹ Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане 1867—1917 гг. Т., 1997. С. 178.

² Остроумов Н. П. Кўрсатилган асар. 213-бет.

³ А. В. Кривошеин. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелением о поездке в Туркистанский край в 1912 г. Приложение к всеподданнейшему докладу. С-Пб., 1912. С. 80.

лари бўйича аҳоли шуғулланадиган машғулотларнинг 398 та тури аниқланган бўлиб, улар 65 та айрим гуруҳларга тақсимланган эди. Машғулотларнинг бу барча турлари ва гуруҳлари 10 та асосий гуруҳга жамланган ва Туркистон бўйича фоиз жиҳатидан қуйидаги тарзда кўзга ташланарди: қишлоқ хўжалиги, балиқ овлаш ва овчилик — 82,8%; ишлов берувчи, кончилик саноати ва хунармандчилик — 6,5%; транспорт ва алоқа — 0,9%, савдо — 3,4%, хусусий фаолият ва хизмат кўрсатиш — 3,1%, ғазна ҳисоботидан таъминланувчилар, жамиятлар ва хусусий шахслар — 0,5%, маъмурият, полиция, суд, табақа ва жамоат хизмати, эркин касблар — 0,7%, ҳарбийлар — 0,8%, турли диний муассасаларга хизмат кўрсатиш — 0,4% ва бошқа касбдагилар — 0,9%¹.

Янги ишлаб чиқариш алоқалари вужудга келди, саноат, темир йўллар, қурилиш ва бошқа соҳаларда банд бўлган дастлабки ишчи отрядлари пайдо бўлди. Аҳолининг асосий қисми мустамлакачиликдан олдинги даврда бўлгани каби қишлоқ хўжалигида банд эди (82,8%). Бироқ соҳанинг ўзида ҳам, шунингдек, деҳқонларнинг ижтимоий аҳволида ҳам товар-пул муносабатларининг ўсиши билан боғлиқ кўпгина ўзгаришлар юз берди.

Туркистондаги чигит экиладиган майдонлар 1916 йилда 680.811 десятинани ташкил этиб, суғориладиган ерлар умумий майдоннинг 31% ини эгалларди, бу эса метрополиянинг пахта соҳасида Америка Қўшма Штатларига қарамлигини тенг ярмига камайтириш имкони берди. Туркистондан Россияга 1914 йилда олиб кетилган 269 млн. сўмлик маҳсулотнинг 80%и пахта улушига тўғри келарди². Чигит экиладиган майдонларнинг кенгайиши ғалла экинларини қисқартириш ҳисобига рўй бергани оқибатида ғалланинг нархи пахтага нисбатан тезроқ кўтарилди бошлади ва аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилиш учун сарфлайдиган маблағи йилдан йилга ошиб борди. Пировард-натижада шу туфайли деҳқон хўжаликлари заифлашиб қолди.

Саноат пахтачилигининг ривожланиши билан деҳқонларнинг пахта етиштириши ва ёмғирдан кейинги кўзиқорин сингари кўпайиб кетган фирмаларнинг уни

¹ Статистический ежегодник России. 1915. Пг. 1916, отд. 1. С. 100—102.

² Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне Октября. Т., Фан, 1973. С. 29.

тола сифатида сотиши ўртасида чуқур номутаносиблик вужудга келади. Бу нарса ўзининг куч ва воситаларини сарфлаб, маҳсулотни бевосита етиштириб берганлар ўз харажатларига мувофиқ келадиган даромадлардан фойдаланиш имконига эга бўлмай қолишида ўз аксини топди. Деҳқонлар кўпсонли воситачи фирмалар — чистачилар, аравакашлар ва бошқалардан доимий равишда қарзга ботиб қолдилар. Улар деҳқонларга бериладиган қарздан ундириладиган фоизларни 60% гача ва ундан ҳам ошириб юбордилар.

Деҳқонлар билан фирмалар ўртасида вужудга келган бу янги «сифат ўзгаришлари» муносабати ривожланган капиталистик мамлакатлардаги каби эркин эмас, балки мустамлака қарамлиги ва ташқи иқтисодий мажбурлаш шароитидаги бозорнинг ривожланишига асосланганлиги туфайли деҳқонлар оммасини қашшоқлаштириб, уларни чорасиз аҳволга тушириб қўярди. Деҳқонларнинг аҳволи сиёсий ва иқтисодий танглик ҳамда уруш йилларида айниқса оғирлашарди. Россияда бу борада етишмовчиликлар бўлмаган, чунки чоризм ўз мақсадларига эришиш учун пахтага ниҳоятда пасайтирилган ёки нормаланган нархлар белгилаган.

Қадим замонлардан бошлаб товар-пул муносабатларига дуч келган Туркистон деҳқонлари, умуман олганда, бозор билан яхши таниш бўлганлар, ижарани ҳам, ёлланма меҳнатни ҳам, оғир судхўрлик фоизларини ҳам билганлар, лекин мустамлакачилик капитализмининг талончилик шароитларига, унинг иқтисодий, миллий ва психологик зўравонлигига мослаша олмаганлар. Шунинг учун ҳам айнан Туркистон жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган, чоризмни унинг учун зарур бўлган ҳаётий муҳим маҳсулот билан таъминлаган деҳқонлар, мустамлака идора усулига қаршилик кўрсатувчи асосий куч бўлиб қолди. Шу билан бирга, ажабланарлиси шундаки, уларнинг янги меҳнат шароитларига мослашиб бораётганлигига қарамасдан, мавжуд тузумга қаршилик кўрсатишлари ҳам ортиб бораверди.

Туркистонда пахтачиликни авж олдириш масаласи чоризмнинг стратегик режаларида ҳамisha марказий ўрин тутиб келган. Бу масала, чоризм ҳужжатларида айтиб ўтилганидек, ҳар доим «суғориш ва русларни жойлаштириш» билан боғлиқ бўлиб келган «ўлка бевосита қўшиб олингандан кейин давлат ҳокимиятининг Туркистонга рус кишиларини кўчириб келтириш вазифаси сифатида илгари сурилди», — деб таъкид-

лайди А. В. Кривошеин 1912 йилда Туркистонга қилган ташрифи тўғрисидаги ўз хотираларида¹.

Чоризм ишлаб чиққан Туркистонга доир режаларнинг мустамлакачилик хусусиятга эга эканлигини сенатор К. К. Пален ҳам тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтган эди: «Туркистонни забт этишда аҳамиятга эга бўлган сиёсий хусусият сабабларини ҳисобга олмаганда ҳам, бу ўлка Россияга қўшиб олинган дастлабки кунлардан эътиборан рус ҳукумати учун икки томонлама қизиқиш уйғотган: 1) молиявий сиёсат нуқтаи назаридан давлат даромадлари манбаи ва ички ишлаб чиқариш маҳсулотлари учун янги бозор сифатида; 2) мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назардан — марказий губерналардан ортиқча аҳолини жойлаштириш учун янги вилоят сифатида»².

Маъмурларнинг мустамлакачилик ва руслаштириш доираларини кенгайтириш соҳасидаги ҳаракатлари чор қўшинларининг Ўрта Осиё хонликлари ичкарасига босиб кириш ҳаракатлари билан қўшиб олиб борилди. 1847 йилда казакларнинг қозоқ ва қирғиз ерларини ва 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топгандан кейин деҳқонларни мустамлака қилишдан бошланган ҳамда чор режимининг охиригача давом этган бу мустамлакачилик маҳаллий аҳоли устидан зўравонлик қилиш, унинг азалий ерларини тортиб олиш, ер ва уй-жой солиғини ошириш, ер учун ижара ҳақини кўпайтириш, жамият ҳаётининг барча муҳим соҳаларида аҳволнинг ёмонлашуви билан бирга содир бўлди.

Мустамлакачилик босқичлари, уни амалга ошириш шакллари ва усуллари ҳақидаги масалани четлаб ўтиб (бу масала адабиётларда батафсил ёритилган)³, фақат чоризмнинг бу борадаги стратегик режалари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Бунинг учун бизга таниш бўлган, Туркистондаги мустамлакачилик жараёнининг асосий тиргакларидан бири ҳисобланган А. В. Кривошеинга мурожаат қиламиз.

¹ Кривошеин А. В. Записка главноуправляющего. С. 45.

² Пален К. К. Приложение к отчету по ревизии Туркестанского края. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Ч. I, отд. 4. С-Пб., 1911. С. 496.

³ Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 гг. Алма-Ата, 1965; Аминова Р. Х. Аграрные преобразования в Узбекистане. Кн. I, т. I, 1964; Гинзбург А. И. Русское население в Туркестане. М., 1991; Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867—1917 гг.) Т., Фан, 1997 ва бошқалар.

Россия ер тузилиши ва ер ишлари бошқарувчиси (1908—1915 йиллар), аграр ислоҳот соҳасида П. А. Столипнинг энг яқин ходими бўлган А. В. Кривошеин Туркистонда хизмат сафариди бўлиб, Николай II га маълумотнома ва унга доир илова тузиб чиққан эди. Мазкур ҳужжат кейинчалик кенгайтирилиб ва тўлдирилиб, муаллиф томонидан алоҳида китоб шаклида нашр этилган. Китобда кўпгина масалалар, жумладан, Туркистоннинг аҳоли, туркистонлик маъмурларнинг маҳаллий аҳолига кўчириб келтирилган русларга нисбатан тутган сиёсати, бошқарув тузилмаларининг ҳолати, ўлка қишлоқ хўжалигидаги аграр ислоҳотларнинг бориши масалалари қамраб олинган эди. Россия ҳукрон доиралари учун Кривошеиннинг Туркистондаги мустамлакачиликнинг аҳолига берган баҳоси ва унинг ўлкани бундан кейинги руслаштириш тўғрисидаги таклифлари айниқса муҳим эди.

«Туркистонда ички тузилишдан иборат ижодий давр ҳали ниҳоясига етган эмас. Бу давр бошқарув шакллари у ёки бу тарзда қайта қуришни эмас, балки тегишли воситалар ва куч-қувват билан қуролланган бақувват ҳокимиятни талаб қилади. Фақат мана шу ҳокимиятгина мўлжалланган «янги Туркистонни» ярата олади. Туркистонда ҳали устунлик қилувчи аксар маҳаллий тартибсизликни ўз кўзингиз билан кўриб, беихтиёр бу ерда ҳали рус ҳарбий лагери керак, деб ҳис қиласиз; ... рус ҳарбий ҳокимияти тинчланиб қолган оломон учун фуқаролар ҳокимиятига нисбатан тушунарлироқ ва таъсирчанроқдир; агар ... «фрак кийган губернатор» ҳар бир колонияда «эполетлар (хизмат погонлари) тақиб олган губернатор»ни алмаштириши керак бўлса, бу алмаштириш фақат ўз вақтида амалга оширилиши лозим»¹, деб ёзган эди Кривошеин. Шунини эслатиб ўтамизки, бундай фикр чор режими ўрнатилгандан кейин орадан 43 йил ўтгач айтимокда эди.

Кривошеин мустамлакачилик жараёни секинлик билан бораётганини танқид қилиб, тўғридан-тўғри бундай дейди: «Ҳолбуки, маҳаллий Туркистон ҳали ҳануз, бир бутун олганда, маҳаллий денгизни эслатади. Рус кўрғонлари, эски маҳаллий шаҳар кўрғонларидаги янги

¹ Кривошеин А. В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестанский край в 1912 г. Приложение к всеподданнейшему докладу. С-Пб., 1912. С. 78.

рус «шаҳарлари» ана шу денгиз ичидаги оролчалардир холос, булар рус кишиларининг бу ерда янада ўтроқлашуви учун фақат таянч... пунктларидир». У ўз фикрларини қуйидагича давом эттиради: «...Ярим аср мобайнида бор-йўғи юз эллик рус кўрғонининг вужудга келиши, бир-бутун олганда, Европадаги бир нечта катта давлатларга тенг келадиган Туркистоннинг бепоеън худудига аҳолини кўчириб келтиришнинг зарраларидан бошқа нарса эмас»¹.

«Ўлкага русларни жойлаштиришни кечиктириб юборган» сабабларни таҳлил қилар экан, у қуйидагиларни таъкидлайди: «Бу сабаблар — суғориладиган ерларда маҳаллий деҳқон аҳолининг зич жойлашганлиги ва суғорилмайдиган ерларнинг маълум даражада яроқсизлигидир», «рус мустамлакачилигининг сиёсий аҳамияти кўчириб келтирилганларга айнан суғориладиган ерлардан бериш, қимматбаҳо экинлар экиш имкони яратишдир». Шундан сўнг у андишасизлик билан қуйидагиларни қайд қилади: «Туркистонда рус элатининг сиёсий жиҳатдан устун бўлиши унинг хўжалик кучи билан ҳам мустаҳкамланиши лозим. Кўчириб келтирилган руслар қўлига шак-шубҳасиз ер бойлигини бериш керак. Туркистонда бундай ерлар фақат суғориладиган ерлардир. Бироқ илгари суғориб келинган ерларнинг барчаси маҳаллий кишилар қўлидадир. Демак, улардан бу суғориладиган ерларни сотиб олиш ёки кўчириб келтирилганлар учун суғориш ёрдамида янги майдонлар яратиш лозим бўлади»².

А. В. Кривошеин мустамлакачи маъмуриятнинг суғориш ишига деярли бутунлай эътибор бермаганлигини таъкидлаб ўтади: «Туркистонда рус ҳукмронлиги вақтида суғориш соҳасида қилинган бутун иш — бу... Мирзачўлдаги император Николай I канали бўлиб, у Буюк князь Николай Константинович ташаббуси билан қурилган ва ... 12 минг десятина* ерни суғорган».

Кривошеиннинг ҳисоботи бошқа маълумотлар билан бир қаторда, Туркистон маъмуриятининг «ишчанлик сифатлари»га доир кўпгина материалларни ҳам қамраб олган эди: 70-йилларда Кауфман бошлаган Мирзачўлни суғориш ишлари ташлаб қўйилган; 90-йил-

¹ Ўша жойда, 47-бет.

² Ўша жойда, 55-бет.

* Десятина — 1,09 гектарга тенг ўлчов бирлиги.

³ Ўша жойда, 36-бет.

ларда 40 минг сўм сарфланган Фарғона вилоятидаги Учқўрғон чўлини суғориш иши тўхтатиб қўйилган ва барбод бўлган; 1900 йилда 45 минг десятина ерни суғориш ишлари лойиҳаси тасдиқланиб, бу ишга ғазнадан 2,2 млн. сўм ажратилган эди. Ҳолбуки, фақат 37 чақирим узунликдаги магистрал канал қазилишига муваффақ бўлиниб, бу борадаги ишлар 10 йилга чўзилган¹ ва ҳоказо.

Шу билан бирга, Кривошеин суғориш учун яроқли ер майдонларини аниқлаб чиққан махсус илмий экспедиция маълумотларига асосланиб, подшо ҳукуматининг эътиборини «фақат пахтачилик туманларининг ўзида камида 3 млн. десятина ерни, яъни «Туркистоннинг мавжуд суғорилаётган ерларига тенг келадиган» майдонни суғоришдан иборат улкан режага қаратади. У бамисоли «иккинчи Туркистонни ташкил этиш» имконини берар эмиш. Шу билан бирга, «бу янги Туркистон кенглиги жиҳатидан эски, маҳаллий Туркистондан қолишмасдан, унинг бойлиги ва маданиятидан ҳам ўзиб кетиши мумкин ва унинг янги аҳолиси руслар бўлади. Айни пайтда, бизнинг хўжалик вазифамиз ҳам ҳал этилади, — деб ёзади у, — териб олинадиган пахта рус фабрикаларининг эҳтиёжларини тўлиқ қондиради»².

Сўнгра «ўлкада рус кишилари мавқеини мустаҳкамлаш»нинг сиёсий аҳамияти яна таъкидланиб, рус воқелиги туфайли америкача суғориш тажрибасидан фойдаланиб бўлмайди — «куч-ғайрат, ташаббускорлик ва сармояларнинг техникавий билимлари билан қуролланган тадбиркорлар, ... ва фермерлар синфи йўқ, бу фермерлар одатда у ерда хусусий компаниялардан суғориладиган ерларни сотиб оладилар... ва умуман «Америка америкаликларсиз» бўла олмайди», — деб афсусланади Кривошеин ва бу стратегик вазифани амалга оширишга доир ўз қарашларини баён қилади. У қуйидагилардан иборат эди: «1. Туркистонда суғориш ишларини суғоришга яроқли барча 3 миллион десятина майдонга секин-аста тадбиқ этиш. Суғориш Туркистоннинг ишлаб чиқариш майдонларини икки баравар ошириб, ўлкага бир ярим миллион рус аҳолисининг оқиб келишига имкон яратади ва рус фабрикаларини мўл-кўл пахта билан таъминлайди. 2. Суғориш соҳасидаги ишларга хусусий тадбиркорларни жалб қилиш. Бун-

¹ Кривошеин А. В. Записка главноуправляющего. С. 30.

² Ўша жойда, 38-бет.

да ғазна билан тадбиркорлар ўртасида нормал шартнома тузилган шароитда суғориладиган ернинг бир қисмини харажатларсиз давлат ихтиёрига олиш таъмин этилади. 3. Ниҳоят, ўлкани... сув тўғрисидаги қонун билан таъминлаш. 4. Ғазна томонидан ўзлаштирилган барча янги ерлар ёки унга бериладиган ерларни кўчириб келтирилган русларга бериш. 5. Арис-Верний темир йўлини қуришни тезлаштириш. Бу йўл Туркистонни ғаллакор Еттисув билан боғлайди ва ўлкани ташиб келтириладиган арзон ғалла билан таъминлайди ва ундаги ғалла билан банд бўлган... суғориладиган ерларнинг бир қисмини пахта учун бўшатиб беради. 6. Давлат банки ёрдамида пахтакорларга тўғри ташкил этилган майда кредит бериш, кредит ширкатлари тармоғини ривожлантириш масаласини кечиктирмасдан муҳокама қилиш. 7. Деҳқончилик Ер банки фаолиятини Туркистон учун ҳам ёйиш масаласини муҳокама қилиш. 8. Айниқса, келгусида русларни кўчириб келтиришда муҳим аҳамият касб этадиган агрономия ёрдами кучайтириш. 9. Ўлкани унинг эҳтиёжларига жавоб берадиган қишлоқ хўжалик мактаби билан таъминлаш... Агрономлар тайёрлашни, айниқса, Туркистон учун энг зарур бўлган кишилар — гидротехниклар тайёрлашни биринчи ўринга қўйиш¹.

Кривошеин илгари сурган чоралар тизимидан маълум бўлишича, уни ўлка маҳаллий халқларининг манфаатлари мутлақо қизиқтирмаган. У маҳаллий халқларга нисбатан қуйидаги умумий мулоҳазаларни айтиб ўтиш билан чекланган, холос: давлат «маҳаллий деҳқонларнинг ўз ерларини сақлаб қолишларига кўмаклашади», «лекин агар заифлашиб қолган ер эгалари ерни ўз қўлларидан чиқарсалар, давлат уларни ўз қўлига олиш ва давлат умумманфаатларига мувофиқ фойдаланиш ўрнига, уларни... бадавлат йирик сартларнинг сотиб олишига йўл қўйиш учун ҳеч қандай асосларга эга эмас», деб ваъда беради у.

Кўриб турибмизки, Россия империясининг энг юқори лавозимдаги амалдорларидан бири томонидан тузилган мазкур ҳужжат (биз юқорида келтириб ўтган оддий мустамлакачи амалдорларнинг ҳужжатлари сингари) буюк давлатчилик даъволари билан суғорилган бўлиб, Туркистон ўлкаси халқларига нисбатан ўзининг шовинизминини асло ниқобламаган.

¹ Ўша жойда, 80—82-бетлар.

Шундай қилиб, чор маъмурларининг Ўрта Осиёдаги стратегик режаларининг бевосита муаллифлари ва иж- рочиларига «муурожаат қилиш»га имкон берадиган тур- ли манбаларни ўтмишга қиёсан таҳлил қилиш ва бир аср аввалги жараёнларнинг моҳиятини теран идрок этиш мазкур режаларнинг бегона ҳудудларни босиб олиш, у ерда мавжуд бўлган ижтимоий ҳаёт қонунлари ва анъаналарини издан чиқариш, маҳаллий жамият- нинг диний-маънавий негизини барбод қилиш, мил- лий маданият ва таълимни обрўсизлантириш ва секин- аста бетарафлаштириш, пировард натижада «янги, рус Туркистони»ни барпо этишни назарда тутувчи мустам- лакачилик «қадриятлари»ни зўравонлик билан сингди- ришга қаратилганлигини кўрсатади.

Туркистон жамиятининг бу хилдаги режалар ва иж- тимой «тажрибалар»га муносабати бир хилда эмасди: иқтисодий манфаатлари Россия савдо-саноат тузилма- лари билан боғлиқ бўлган «юқори» ижтимоий табақа- лар бир қадар қонун-қоида чегарасида муомала қилган бўлсалар, миллий зиёлилар уларга танқидий руҳда қара- дилар, маъмурлар томонидан қувғин остига олинган мусулмон руҳонийлари эса ниҳоятда совуқ муносабат- да бўлдилар. Шафқатсиз мустамлакачилик зулми, иж- тимой ва миллий зўравонликнинг бутун оғирлигини бошидан кечирган жамиятнинг асосий кўпчилигини ташкил этувчи деҳқонлар ва меҳнаткаш шаҳар аҳоли- си барча усуллар билан қаршилик кўрсатдилар, шу жумладан, аҳён-аҳёнда бўлса ҳам исён ва қўзғолонлар кўтардилар, бутун минтақани қоплаган умумхалқ мил- лий-озодлик ҳаракатини авж олдирдилар.

Жамиятнинг илм-маърифатли қатламлари четдан тиқиштирилган давлат тузумининг ярамаслигига тобо- ра яққолроқ ишонч ҳосил қилиб, ўз мамлакатларини ўзлари бошқаришга қодир эканликларини борган сари чуқурроқ англаб ета бошладилар, ўз ватанларининг миллий озодлиги ва сиёсий мустақиллиги учун кураш олиб бориш зарур, деган фикрга келдилар. Улар даст- лабки миллий ташкилотлар ва уюшмаларнинг тамал тошини қўйдилар, қаршилик кўрсатишни умуммил- лий манфаатларига жавоб берадиган даражага кўта- ришга интидилар.

2-§. Совет мустабид тузуми чоризм мустамлакачилик сиёсатининг вориси ва давомчиси

Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлакачиликка асосланган бошқариш усули доимо халқ озодлик ҳаракатининг қудратли зарбаларига дучор бўлиб турди. Табиатан эркесвар бўлган ўзбек халқи қадимий Туроннинг бошқа халқлари қаторида ўзининг кўп минг йиллик бутун тарихи давомида чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашиб келди, мустамлака зулми билан чиқиша олмади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов фахр билан таъкидлаб ўтганидек, «Ўзбек миллати азалдан ўз фикри, ўз истиқлоли учун курашиб яшаган»¹.

Ўзбек халқининг чор мустамлакачилиги йилларида олиб борган озодлик кураши солномасига 1885 йилда Андижон ва Марғилон уездларида бўлиб ўтган Дарвишхон бошчилигидаги кўзғолон, 1892 йилда Тошкентда бўлиб ўтган «вабо исёни», 1898 йилда Фарғона водийсида бўлган оммавий чиқишлар, 1916 йилги июль кўзғолони олтин ҳарфлар билан битилган.

1917 йили Россияда бўлиб ўтган февраль инқилоби мустамлакачиликнинг манфур кишанларидан озод бўлишга некбин умидлар уйғотди. Подшо ҳукуматининг ағдариб ташланганлиги Муваққат ҳукуматнинг Россия давлати таркибига кирувчи мустамлака халқларига ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини беришни тантанали равишда ваъда қилганлиги мустақил миллий тараққиётга эришиш учун ишонч туғдирди.

Бироқ «озодлик байрами» рўй бермади. Жонли воқеликда марказий ҳокимиятнинг тўла-тўқис миллий тенг ҳуқуқлилик тўғрисидаги расмий декларацияси билан эски мустамлакачилик тартибларини қарор топтиришга қаратилган ҳақиқий амалиёти ўртасида кескин зиддият мавжудлиги кўзга ташланди. Муваққат ҳукумат, чор маъмурияти сингари биринчи галда империячининг ҳудудий яхлитлигини сақлаш, ажралиб чиқишга қаратилган уринишларни бартараф этиш хусусида ғамхўрлик қиларди.

Сўз билан ишнинг бир-бирига тўғри келмаслиги, аввалги мустамлакачилик йўлининг давом эттирилиши Туркистонда миллий озодлик ҳаракатининг янги-

¹ Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Асарлар. 2-жилд. Т., Ўзбекистон, 1996, 92-б.

дан юксалишига олиб келди. Шу билан бирга, бу даврда миллий демократлар, жадидларнинг ижодий жасорати туфайли миллий давлатчиликни тиклаш гоёси демократик давлат қуриш ва жамиятни ўзгартиришнинг тадрижий ривожланиш йўларини излаш концепцияси билан бойитилди.

Муваққат ҳукуматнинг миллий, ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга бўлган қобилиятига ишончсизлик билан қараш Империянинг барча ҳудудларида намоён бўлди. Қарама-қарши кураш кайфияти, «инқилобий янгиланиш»нинг зўравонлик усулларидан фойдаланишга интилиш кучайди. Ана шундай шароитда большевиклар мазлум халқнинг ижтимоий адолатга интилишидан фойдаланиб, сиёсий сафсатабозликнинг ифлос усулларини ишга солиб, 1917 йил октябрда ҳокимиятни афдариб ташлашга муваффақ бўлдилар.

Шундан кейинги воқеаларнинг кўрсатишича, Ленин партиясининг миллий сиёсати чор Россия раҳбарияти учун хос бўлган империяча асосларни сақлабгина қолмасдан, шу билан бирга, уларни жиддий равишда чуқурлаштирди, мустамлакачилик асосида бўйсундиришни экстремизмга асосланган коммунистик таълимот билан бирга қўшиб олиб борди, бу таълимот ижтимоий онгни ялписига қарахт қилиш ва умумий зўравонликка қаратилган эди.

Совет ҳокимиятининг миллий сиёсати аввалбошда ноқ илгариги чор империясини ўзгартириб, коммунистик империяга айлантириш, сўнгра жаҳон социалистик тизимини яратиш мафқурасига асосланган эди. У расман «пролетар интернационалиزمи» мафқураси деб аталарди. Мазкур мафкура марксизмнинг таянч принципларига — «пролетар инқилоби»нинг жаҳон бўйлаб ғалаба қозониши ва миллатларнинг жадаллик билан қўшилиб кетиши тўғрисидаги ақидага асосланарди.

Коммунистик таълимот асосчилари К. Маркс билан Ф. Энгельс экстремистча тафаккур мантиғига амал қилиб, синфий манфаатларнинг миллий манфаатлардан устуворлиги гоёсини илгари сурган эдилар. Улар гўё миллий муносабатлар биринчи навбатда синфий муносабатлар йиғиндиси билан, ижтимоий тузум хусусияти билан белгиланади, деган фикрга риоя қилардилар. Социалистик инқилобни амалга оширса бўлгани, «синфлар қарама-қаршилиги» билан миллатлар ўртасидаги тафовут ҳам, демак миллий масала ҳам бар-тараф этилади, дейишарди улар.

В. И. Ленин большевикларнинг миллий дастурини ишлаб чиқишда миллий манфаатларнинг синфий манфаатларга бўйсунishi методологиясини тўла-тўкис сақлаб қолди. У чинакам марксчи сифатида пролетар интернационализмга кўпроқ умид боғлади, миллатлар ва элатларнинг ўзига хос тарзда ривож топишидан кўра, ҳамма жойда интеграция ва миллий тенглаштиришга эътибор берди.

Ленинга большевиклар империясининг яхлитлигини қандай қилиб сақлаб қолиш керак, деган бошқа бир фикр ҳам тинчлик бермасди, бу борада у «чекка ўлкалар» халқларининг қўллаб-қувватлашига сазовор бўлишга интилди. Шунинг учун ҳам Октябрь тўнтариши арафасида большевиклар сафсатабозлик мақсадида миллатларнинг «давлатдан ажралиб чиқишгача бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаш» ҳуқуқини эълон қилдилар. Бироқ большевиклар партияси раҳбарияти миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини шиор даражасида эмас, балки дастурий тарзда, «капитализм» шароитидаги ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи сифатида фақат шартли равишда эътироф этди. Коммунист мафкурачиларнинг фикрича, социализм шароитида бу ҳуқуқ ўз аҳамиятини йўқотар эмиш. Кўп миллатли Россия давлатининг келажагини большевик раҳбарлар мустақил ва тенг ҳуқуқли халқлар федерацияси тарзида эмас, балки битта коммунистик марказнинг ҳукмронлиги шаклида тасаввур қилишарди. Ана шундай ёндашувга мувофиқ, реал ҳаётда миллий эркинлик тўғрисидаги кўп нарсани ваъда қилувчи баённомаларга зид ўлароқ, Октябрдан кейинги дастлабки кунлардан бошлаб ёш совет давлати янги типдаги улкан империя сифатида ташкил топа бошлади, у коммунизм хом хаёллари йўлида гўё миллатлар ва элатлар манфаатларини ўзида мужассам этарди.

Большевикларнинг анъанавий буюк давлатчиликка мойиллиги жамиятни ижтимоий қайта қуришнинг коммунистик лойиҳаси мустабид йўналишда бўлиши билан янада чуқурлашди, бундай мойиллик ҳозирги вақтда ҳам Россия жамиятининг муайян қисмига хос бўлиб келмоқда. Иқтисодий ва дунёқараш соҳасида маълум даражада эркин фикрлашга йўл қўйган чор идора усулидан, демократик институтларни жорий этишга интилган Муваққат ҳукуматдан фарқли ўлароқ, большевиклар ҳокимиятни қўлга олган дастлабки кунлардан бошлаб мустабид жамиятни барпо этиш

йўлини тутдилар, унинг ўзига хос белгилари шахсга, аҳоли ва бутун-бутун халқларнинг хилма-хил қатлам-ларига нисбатан зўравонлик ва сиёсий геноцидни татиқ этиш эди.

Мустабид сиёсий экстремизмнинг, жамият миллий негизларини йўқ қилиш мафкурасининг ҳалокатли пойдеворини марксизм асосчилари барпо этган эдилар. Маркс ва Энгельс ижтимоий тафаккур тарихида биринчилардан бўлиб пролетариатнинг «ўз озодлиги»га «капитализм занжирлари»ни зўрлик билан бузиб ташлаш, ҳокимиятни ўйлаб-нетиб ўтирмасдан босиб олиш йўли билан эришиш ҳуқуқини мутлақлаштирдилар. Улар ишчилар синфининг тарихий вазифаси деган «назария»ни, сўнгра унинг диктатураси ва жамиятдаги барча синфлар ва қатламлар устидан раҳнамолиги ғоясини асослаб бердилар. Пролетариат «замоннинг ижтимоий ақл-идроки ва ижтимоий қалби» деб эълон қилинди, унинг синфий манфаати «жамият тараққиёти»нинг асосий таянч белгиси, дунёни тўла қайта қуришнинг ички ҳаракатлантирувчи кучи, деб эълон қилинди.

«Илмий коммунизм» асосчилари ишлаб чиққан синфий ёндашувнинг асосий ғояси «инқилоб ижодкори» ва ишчилар синфини ташкил этувчи сиёсий кучлар манфаатларининг барча ижтимоий гуруҳлар манфаатларидан шак-шубҳасиз устуңлигини белгилаб берди. Бундай ғоявий нуқтаи назар умуминсоний гуманитар қадриятларни ерга уриш ва улардан воз кечишга, миллий омилнинг, тарихий тараққиёт қонунларининг алоҳида аҳамиятини инкор қилишга олиб келарди. Бинобарин, бу нарса коммунистик ҳаракат авж ола бошлаган дастлабки пайтларданоқ намоён бўлди. К. Маркс ва Ф. Энгельс ўзларининг илк асарларидаёқ ғолибона «пролетар инқилоби» йўлида ишчилар синфи «эскича ахлоққа» қулоқ солиб ўтирмасдан ҳар қандай воситадан фойдаланишга ҳақлидир, деган фикрини асосий фикр сифатида ўтказиб келдилар. Улар ўзларига замондош бўлган фуқаролик тартиби таяниб келган ахлоқий меъёрларнинг шартлилиги, тарихан ўткинчи хусусиятга эга эканлигини исботлаб, ишчилар кўз ўнгида умуминсоний ахлоқ тамойилларини обрўсизлантирдилар, уни «буржуазиянинг уйдирмаси» деб атадилар. Коммунистик мафкуранинг маънавий асосчилари «пролетар инқилоби» барча «эски қонунлар»дан воз кечиши кераклигини «социалистик янгилашиш»нинг асосий қуроли, куч-обрўси эканлигини яширмадилар.

Шундай қилиб, марксизм асосчилари аввал бошдан ялпи зўравонликнинг ҳаққонийлигига мафкуравий мина қўйиб кетдилар, кейинчалик у ядро портлашига айланиб, сон-саноксиз кишиларнинг қурбон бўлишига олиб келди. Синфий кураш, мавжуд тузумни зўрлик билан ағдариб ташлаш, буржуазияни илгариги мавқеи ва мулкидан маҳрум қилиш ғояси ўзининг бутун мазмуни билан ҳуқуқий фуқаролик жамияти негизлари ва меъёрларини инкор этди, ёрқин қасрга эмас, балки жиноий тартиблар ҳукм сурадиган ижтимоий казармага олиб келди. Чунки «буржуа давлати»ни барбод қилиш, зўравонликка асосланган «пролетар инқилоби» ғояси нафақат хусусий мулкка, шу билан бирга, бошқача фикрловчи ҳар қандай шахсга, турар жой дахлсизлигига, ҳар бир шахснинг қадр-қиммати ва мустақиллиги ғоясига, алоҳида бир кишининг ҳам, шунингдек, миллатлар ва бутун-бутун халқларнинг ҳам ўз яшаш тарзини танлаш ҳуқуқига қарши қаратилган эди.

Синфий ёндашув мафкураси, мураккаб ижтимоий муаммоларни зўравонлик билан ҳал қилиш мафкураси бадкирдор адоватнинг, ялпи террор ва умумий ваҳиманинг кенг қулоч ёзишига замин яратди, энг тубан инсоний эҳтироснинг юзага келишига сабаб бўлди. Синфийлик азалий ахлоқ қонунлари, инсонпарварлик тамойиллари, анъанавий халқ қадриятларини синфий устунлик, синфий ҳукмронлик ҳақидаги ғайринсоний йўл-йўриқлар билан алмаштиришга олиб келди, алоҳида шахсларнинг миллионларча «синфий жиҳатдан шубҳали кишилар» тақдирини бошқаришга бўлган ғайриоддий ҳуқуқини қарор топтирди.

Пролетариат диктатураси тўғрисидаги таълимот оғир оқибатларга олиб келди. Давр унинг ичдан яроқсизлигини ишонарли тарзда намоён қилди. Пролетариат диктатураси муқаррар равишда зўравонликдан келиб чиқди ва унинг кенг томир отишига сабаб бўлди. У аҳолининг кенг қатламларини реал ҳокимиятдан узоқлаштирди, коммунистик партия диктатурасини, у орқали эса доҳийлар диктатурасини вужудга келтирди. «Пролетариат диктатураси» назарияси инсон шахси қадриятлари эътироф этилмайдиган, демократик институтлар мавжуд бўлмаган, мустабид идора усули ҳукм сурадиган жамиятнинг ташкил топишига олиб келди.

Инқилоб ва пролетариат диктатураси тўғрисидаги марксча таълимотнинг халққа қарши ва ғайри миллий

хусусияти «социалистик қурилиш» тўғрисидаги хом хаёллар билан чуқурлаштирилди. Маркс ва Энгельс товарсиз, бозорсиз пойдевор устида янги ижтимоий тузум барпо этиш ғоясини таклиф қилдилар. Уларнинг фикрича, социализм шароитида товар-пул муносабатлари барҳам топар, социалистик жамият ишлаб чиқариш воситаларининг «ижтимоий» мулклиги ва пролетариат диктатураси билан бир қаторда, товарсизлик принципларига асосланар, бу билан эксплуатациянинг тугатилишига ва ижтимоий адолатнинг таъмин этилишига асос солинар эмиш.

Бундай иқтисодий андозанинг келиб чиқиш жиҳатидан яроқсизлиги бугунги кунда айниқса яққол намоеън бўлди. «Бозорсиз социализм» деган қуруқ сафсатага асосланган режа субъектив омил ролининг жиддий равишда оширилишига, маъмурий аппаратнинг кучайтирилишига йўналтирар эди. Чунки, бозорсиз муносабатлар механизмини фақат буйруқ кучи билан, ошқора тазйиқ ўтказиш, қатағон сиқуви билан қарор топтириш мумкин эди. Бундай йўл объектив равишда маъмурий-давлат монополистик тузумини қарор топтиришга олиб келди, у бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими, жамият ҳаётининг барча томонларини қаттиқ тартибга солиш билан ажралиб турарди.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, сиёсий таълимот сифатида марксизм тийрак фикрловчи мутахассислар, олимлар ва сиёсатчилар томонидан дарҳол кескин танқид билан қарши олинди. Вақт ўтиши билан бу таълимот ҳатто унинг тарафдорлари ўртасида ҳам тобора кўпроқ шубҳаларга сабаб бўлди. Масалан, XIX асрнинг охири чорагида К. Каутский, Д. Бернштейн ва ўша даврнинг бошқа таниқли социалистлари марксизмни «тафтиш» қилиш ташаббуси билан майдонга чиқдилар. Пировард натижада марксча таълимотнинг экстремистик қисми Европада етарли даражада қўллаб-қувватланмади. Изчил марксизм Россияга сингиб борди. Бу бежиз эмасди. Бу ерда патриархал жамият қолдиқларининг кучли таъсири сақлаб қолинган, Европадан фарқли ўлароқ, демократия куртаклари энди кириб келаётган, буюк давлатчилик шовинизми аънаналари ва мутлақ монархия ҳокимияти хусусиятлари барқарор тус олаётган эди. Шу билан бирга, мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва миллий муаммолар тугуни бирга қўшилиб кетган эди. Ёш ишчилар синфи эса эндигина сиёсий майдонга чиқайётган ва нуқсонларга тўлиб-тошган эди.

В. И. Ленин ва у тузган партия марксизм асосий «қонунлари»нинг қатъий ҳимоячиси бўлди. Коммунистларнинг доҳийси марксизм асосчилари сиёсий экстремизми мафкурасини жиддий равишда тўлдирди, уларнинг таълимотини, К. Каутский сўзлари билан айтганда, бу ерга мослаштирди. Хусусан, у ҳатто ишчилар синфи оз сонли бўлган деҳқонлар мамлакати шароитида ҳам пролетариат диктатурасини қарор топтириш «мумкинлиги»ни асослаб берди, Маркснинг сиёсий кураш тўғрисидаги назариясини бу курашнинг муҳим чўққиси фуқаролар уруши ҳисобланади, деган хулоса билан «чуқурлаштирди». Ленин «совет ҳокимияти» концепциясини ишлаб чиқишда ва унинг «миллий чекка ўлкалари»га ёпирилиб боришида, коммунистик империянинг янгича типи вужудга келишида катта «назарий» ғайрат-шижоат кўрсатди.

Октябрь тўнтаришидан кейин зўравонлик билан советлаштириш ва ғайри миллий социалистик давлатчиликни қарор топтириш ленинча стратегияси фаоллик билан ҳаётга татбиқ этила бошланди. У Ўзбекистонда ҳам яққол қўллана бошланди. Большевиклар ҳокимияти ўлка халқларининг ўзига хос миллий ривожланиши мумкинлигини сўздагина эълон қилиб, барча усуллар билан бу жараёнларга тўсқинлик қилди. Шу билан бирга, «инқилобий янгиланиш»нинг бошланғич босқичида марказнинг буюк давлатчилик сиёсати бу ерда сиёсий муҳожирлар орасидан чиққан маҳаллий коммунистларнинг ўта шовинистик сиёсати билан чуқурлашди. Улар «мужмал сўзлар»ни айтишга мойил бўлган Кремль доҳийсидан фарқли ўлароқ, ўзларининг империяча қарашларини ошқора намоён этдилар, уларнинг хатти-ҳаракатларида ҳали чор мустабид ҳокимиятининг мустамлакачилик йўли билан «совет Россияси»нинг ички боғлиқлиги айниқса яққол намоён бўлди, унинг боғловчи бўғини сифатида чор генерал-губернатори А. Н. Куропаткин томонидан ифодалаб берилган «Маҳаллий аҳолига тўла ҳуқуқлар берилиши керак эмас»¹ деган принципда ўз ифодасини топган эди.

Бугунги кун кўзи билан қараганда шу нарса яққол кўринадики, Туркистондаги большевиклар раҳбарияти совет ҳокимияти ўрнатилган дастлабки пайтлардан бошлаб ўзининг амалий фаолиятида ўлканинг миллий-маиший хусусиятларини онгли равишда инкор қилиб, ма-

¹ Из дневника А. Н. Куропаткина // Красный архив, Т.1. — М., 1927. С. 65.

ҳаллий аҳолини давлат бошқарувига жалб этишга қаршилик кўрсатиб келди, маҳаллий халқларнинг миллий мустақилликни қўлга киритишига тўсқинлик қилди. Масалан, Советларнинг III ўлка қурултойи (1917 йил 15 ноябрь) Баённомасида Туркистонда совет ҳокимиятини ташкил этиш тамойиллари белгиланган бўлиб, «ҳозирги вақтда мусулмонларни ҳокимият органларига жалб қилиш мақсадга мувофиқ эмас, бунга сабаб маҳаллий аҳолисининг солдат, ишчи ва деҳқон депутатлари ҳокимиятига муносабати тўла-тўқис аниқ эмас, шу билан бирга, маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлар йўқ»¹, деб тўғридан-тўғри айтилган эди.

Лекин бу ерда аниқлик мавжуд эди. Бугунги кунда шу нарса яхши маълумки, маҳаллий аҳоли шўро ҳокимияти ва большевиклар партияси ғоясига асосан салбий муносабатда бўлган. Масалан, Туркистон тараққий-парварларининг таниқли раҳбари Маҳмудхўжа Бехбудий ҳали Октябрь тўнтариши рўй бермасдан олдин ўша даврда фаолият кўрсатаётган тўртта партиёга тавсиф бериб, «буйрўкратия мустабид», яъни монархиячилар, эски тузум тарафдорлари партиясини бюрократик зулмкор ва Туркистоннинг эркин тараққиёти учун номақбул, деса, «Иштирокиюн авомия маишат фирқаси» — социал-демократик партиянинг большевикча лойиҳаси Туркистон халқлари учун яроқсиз бўлибгина қолмай, ҳаддан ташқари зарарли деб таъкидлаган².

Миллий демократлар февраль инқилоби жараёнида эркин миллий ривожланишнинг ўзига хос оригинал андозасини ишлаб чиқдилар. 1917 йил сентябрда Туркистон ва Қозоғистон мусулмонлари қурултойида ўлка халқларининг миллий мухторият, демократия, асрий маънавий ва диний қадриятлар принциплари асосида ўз тақдирини ўзи белгилашининг кенгайтирилган дастури қабул қилинди. Тарихнинг боши берк кўчаларига бошловчи большевистик лойиҳалардан фарқ қилиб, бу дастур цивилизацияга асосланган ангиланиш ва тараққиётнинг кенг истиқболларини очиб берди.

Бироқ большевиклар ақл-идрок овозига қулоқ солишни, халқ манфаатларини ҳисобга олишни истамадилар. Миллий тафаккур тарзига ёт бўлган социалистик

¹ Победа Великой Октябрьской Социалистической революции в Туркестане. Сборник документов. — Т., 1947. С. 93.

² Б е х б у д и й М. Хайрул умури авсатуҳо // Хуршид. 1906 йил, 11 октябрь.

давлатчилик аввал бошданоқ мустамлакачилик андозасига асосланган куч ишлатиш воситалари билан жорий этила бошлади. Шуни айтиш кифояки, Ф. И. Колесов бошчилик қилган биринчи ўлка совет ҳукумати таркибида маҳаллий аҳолидан биронта ҳам вакил бўлмаган, жойлардаги ҳокимият ҳам ҳарбийлар, одатда келгинди кишилардан ташкил топган ишчи ва деҳқон ташкилотлари кўлида бўлиб, улар ўзларининг келажагини фақат Россия билан боғлайдиган, кўпчилиги ашаддий шовинизм оғуси билан заҳарланган шахслар эди. Бундай тажриба, Г. Сафаровнинг асосли хулосасига кўра, «Туркистондаги мустамлакачиликнинг бутун бир йўналишини олдиндан белгилаб берган эди»¹.

Маҳаллий миллатларни давлатни бошқаришдан узоқлаштириш сиёсати, халқнинг ўз тарихий тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини поймол қилиш ижтимоий норозиликнинг турли-туман шакллари келтириб чиқаришга сабаб бўлди.

Туркистон маҳаллий аҳолисининг ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган сиёсий иродаси IV ўлка фавқулодда мусулмонлар қурултойи қарорларида яққол намоён бўлди. Мазкур қурултой Советлар III қурултойининг шовинистик руҳдаги қарорларига қарама-қарши ўлароқ, 1917 йил ноябрнинг охирида Кўқон шаҳрида чақирилди. Унда миллий давлат тузуми бўлган Туркистон Мухторияти ҳукумати эълон қилинди², у миллий ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган миллий давлат қурилишининг ўзига хос андозаси тамойилларини акс эттирган эди.

Мусулмонлар анжуманида Россия билан барча алоқаларни узиш тўғрисидаги масала қўйилмади. Биринчи босқичда гап ягона иқтисодий ва давлат ҳудудидаги мустақиллик ҳақида, етилган ўзгаришларнинг тадрижийлиги тўғрисида борди. Миллий демократлар миллий озодлик вазифаларини ҳал қилишнинг мураккаблигини тушунган ҳолда, Россиянинг демократик кучлари ёрдамига умид боғлаб, синфий ёндашувдан холи тарзда иқтисодий жиҳатдан кучли демократик давлат барпо этишни мўлжаллаган эдилар.

Қурултойда ташкил топган Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига таниқли миллий бошлиқлар

¹ Сафаров Г. Национальная политика // Три года советской власти. — Т., 1920. С. 23.

² Улуғ Туркистон. 1917 йил 8 декабрь.

И. Шоаҳмедов, У. Хўжаев, О. Маҳмудов, М. Танишпаев, М. Чўқай билан бир қаторда, рус ва яҳудий аҳолиси вакиллари ҳам киритилди¹.

Миллий ҳукуматнинг ташкил этилиши ва Туркистон мухториятининг эълон қилинишини Марказий Осиё минтақасининг бутун мусулмон аҳолиси қизгин қўллаб-қувватлади. Бироқ Тошкентдаги ва Москвадаги Совет раҳбариятини халқнинг зарур эҳтиёжлари қизиқтирмас эди. «Ажралиб чиқувчилар»ни зўрлик билан қувгин қилиш ҳақида юқори даражада қарор қабул қилинади. Қўқонга ҳарбий қисмлар ортилган II эшелон юборилади². 1918 йил февраль ойининг бошларида шаҳар ваҳшийларча бомбардимон қилинади. Қонли воқеалар иштирокчиларининг гувоҳлик беришларича, Қўқонга бостириб кирган қизил аскарлар отрядлари қочишга улгурмай қолган тинч аҳолини талаб, йўлларида учратган ҳамма нарсага ўт қўйдилар. Аскарлар тўдаси йўл-йўлакай тўхтаб, бегона босқинчиларга хос анъаналарга амал қилиб, хонадонлар, дўконлар, савдо расталари, банкларни ёпирилиб талади³.

Умуман, ана шу ёвузларча ҳаракат натижасида Қўқоннинг учдан бир қисмидан кўпроғи вайрон қилинди ва ўтда ёндирилди, тинч аҳолисининг 3 мингдан ортиғи ўлдирилди, кўпчилиги бошпанасиз, озиқ-овқатсиз, кийим-бошсиз қолди. «Қўқон энди ўликлар шаҳридир», — деб тугалланган эди «Улуғ Туркистон» газетасида босилган Қўқондаги аянчли воқеалар хусусидаги хабар⁴.

Демократик асосда сайланган миллий ҳукуматнинг зўравонлик билан ағдариб ташланишини туркистонликлар «қизил империя» томонидан мўлжалланган босқинчилик режаларини рўёбга чиқаришнинг яққол далили сифатида қабул қилдилар. Улар большевикларнинг яна мустамлакачилик тартибини ўрнатишга бўлган ошқора интилишини ўз кўзлари билан кўриб, укубатда қолган Ватанларини кўлда қурол билан ғимоя қилишга отландилар. Бу билан советларга қарши оммавий исёнкорлик ҳаракати бўлган истиқлолчилик ҳаракатига асос солинди. Миллий озодлик кураши олиб бориш асрий анъаналарининг давоми бўлган бу ҳара-

¹ Эл байроғи. 1918 йил 24 январь.

² РГВИА, ф. 149, оп. 1, д. 58 л. 141—142.

³ Наша газета. 28 февраль 1918 года.

⁴ Улуғ Туркистон. 1918 йил 8 февраль.

кат ўша даврнинг «Туркистоннинг озод бўлиши учун», «Туркистон — туркистонликларга» деган сиёсий талабномаларида яққол ифодаланди.

Чор истибдодининг қонли тажрибасидан фойдаланган ленинча маъмурият кўзғолон кўтарган халққа қарши мунтазам равишда марказ армиясининг сараланган бўлинмаларини ташлаб турди. Биргина Фарғона водийсининг ўзида 1918—1924 йилларда босқинчиларга қарши жангларда 500 мингга яқин мард курашчи ва уларни қўллаб-қувватлаган тинч аҳоли миллий озодлик йўлида шаҳид бўлди¹.

Бироқ большевиклар раҳбарияти подшо режимидан фарқли ўлароқ, анча нозиклашган усуллар билан ҳаракат қиларди. Тинч аҳоли оммасини Шўро ҳокимияти томонига жалб этиш учун раҳбарият кенг миқёсли ҳарбий-жазолаш тадбирлари билан бир қаторда, ижтимоий онгни қарахтлаштириш мақсадида маҳаллий халқ орасига марказий ҳукумат унинг туб манфаатлари тўғрисида ҳормай-толмай ғамхўрлик қилмоқда, деган фикрларни тарқатишга зўр бериб ҳаракат қилди. Бундай мафкуравий ҳужум билан бир қаторда, «давлат мустақиллиги» ваъда қилинди, маҳаллий раҳбар ходимларнинг ҳужумкор шовинизми ошқора равишда фош этилди. Улар орасида Ф. И. Колесов, И. О. Тоболлин, А. А. Казаков, К. Е. Сорокин, А. Ф. Солькин, К. Успенский ва бошқа собитқадам ходимлар ҳам бор эдики, улар мусулмонларни бошқарув жараёнларига жалб этишга тиш-тирноқлари билан қаршилиқ кўрсатдилар, ўлканинг маҳаллий аҳолисига паст назар билан қараб, «Туркистоннинг мусулмон оммаси оми ва қолоқдир, агар маҳаллий кишиларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилса, улар ўз аҳволларини яхшилашни удалай олмайдилар... Ўлкадаги шўро ҳокимиятининг раҳбарлари руслардан бўлиши лозим»,² — дедилар. Лекин ўлкада жуда катта норозиликка учраган бу сиёсат тинчликни таъминлаш учун юмшаши лозим эди.

Кремлдаги большевиклар олий раҳбарияти буни тушуниб етган ҳолда 1918 йилдан бошлаб бошқарув органларида «миллий вакиллар» қатламини секин-аста

¹ Р а д ж а б о в Қ. К. Истиқдолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918—1924 гг.) — Автореф. дисс. канд. истор. наук. — Т. 1995. С. 19.

² Ўзбекистон МДА. 60-фонд, 1-рўйхат, 110-иш, 13—14-варақлар; 111-иш, 17-18-варақлар.

орттириб боришга мажбур бўлди. Натижада 20-йилларнинг бошларида маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиққан бир қатор истеъдодли раҳбарлар республика ҳокимият органларида ҳатто юқори мансабларни эгалладилар. Улар орасида Қ. С. Отабоев, А. Раҳимбоев, Т. Рисқулов, С. Турсунхўжаев, Н. Тўракулов ва бошқалар бор эди. Шунга қарамасдан, большевиклар ҳукуматининг буюк давлатчилик ғояларига ва империяча нафсониятга мойиллиги янги ҳокимиятнинг сиёсий фаолиятини белгилаб беришда давом этаётган эди.

Мустабид ўтмишнинг аянчли тажрибаси шундан яққол далолат берадики, шўро тузумининг мустахлақчилик табиати, уни замонавийлаштиришга бўлган барча уринишларга қарамасдан, «инқилобдан кейинги» дастлабки йилларда ҳам, шунингдек, совет тарихининг кейинги айниш даврларида ҳам асосан ўзгармасдан қолди. Бу нарса империя давлатчилиги хусусияти билан чамбарчас боғлиқ эди. Мустақил Ўзбекистоннинг Президенти Ислам Каримов илмий жиҳатдан аниқ-равшан таъкидлаб ўтганидек, «...совет социалистик давлати халқимиз ҳаётига четдан зўравонлик билан жорий этилган эди. Бу давлатнинг шакли ва моҳияти халқимизнинг ахлоқий, маънавий ва руҳий қадриятларига тўғри келмайдиган, мос келмайдиган тизимга асосланган эди. Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва урф-одатларини, ўз авлод-аждодларини билмайдиган манкуртларга таянар эди... Шунинг учун ҳам эски совет тузумининг байроқларида ва шиорларида баён қилинган ғоялар амалдаги ишларидан ниҳоятда узоқ эди. Худди шу боис бу давлатнинг ижтимоий тизими билан халқ эҳтиёжлари ўртасида жарлик пайдо бўлди»¹.

Ленинча ҳукумат томонидан «миллий тараққиёт»нинг шўроча андозасини ўрнатиш соҳасидаги чоратадбирлар айнан шундай давлатчиликни мустахлақлашнинг таянч бўғинини ташкил этди. Бу чоратадбирлар империяча тафаккур мантисидан келиб чиққан бўлиб, чоризмнинг мустахлақчилик сиёсати каби ўлканинг ички ҳаётига тааллуқли барча масалаларни марказда амалий равишда ҳал этиш билан қатъий боғлиқ бўлишига қаратилган эди. Бошқарув тизимларини ҳаддан ташқари марказлаштириш чоризм ва совет тузумини бир-бирига яқинлаштирган бўлиб, у маҳаллий

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Асарлар, 3-жилд. — Т.: Ўзбекистон, 1996. 7-бет.

аҳолини мустамлакачилик кишанидан сақлаб туриш ва табиий-хом ашё манбаларидан аёвсиз фойдаланиш имконини берарди. Шунингдек, уларни реал давлат мустақиллигининг йўқлиги, бошқаларнинг хоҳиш-иродасини жон-дили билан бажарадиган метрополияга содиқ ижрочиларни шакллантириш сиёсати, империяга хос қатағон-зўравонлик қилиш тузилмаларига таяниш, мустамлакачи ҳокимиятнинг ижтимоий таянчларини кенгайтириш учун миграция механизмларидан фойдаланиш, халқни маънавий асоратга солиш, ялпи руслаштириш йўлини тутиш ва миллий ўзига хосликнинг асосий негизларини барҳам топтириш йўлини амалга ошириш яқинлаштириб турарди.

Ҳар иккала тузум: бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил, деган империяча қонидани кенг ишга солди. Фақат совет даврида у синфий ёндашувнинг коммунистик қиёфасида тақдим этилди, айниқса, «октябрча янги ланиш»нинг дастлабки ўн йилликларида шундай бўлди, бу даврда социалистик давлатчилик қарор топди ва мустабид тузумнинг асосий таянчлари яратилди. Бундай ёндашув миллий жамият ва мусулмон бирлигининг синфий белги асосида бўлиб юборилишини, мафкуравий «чиниқиш»дан ўтган маҳаллий аҳолининг «меҳнаткаш қатламлари» ҳисобига совет ҳокимиятининг миллий негизини кенгайтиришни, аҳолининг марксча қолипга тўғри келмайдиган ва ҳукмрон тузумга маъқул бўлмаган барча гуруҳларини қириб ташлашдан иборат жинойткорона иш билан узвий равишда боғлаб олиб боришни афзал ҳисобларди.

Совет давлати қурилиши фалсафасига мувофиқ Туркистон халқ комиссарлари кенгаши тузилди, у ўлка ҳаётининг юқори органи бўлиб, аввал бошданоқ марказнинг фақат ҳукмронлик йўл-йўриқларига ва ўлкани жадаллик билан шўролаштиришга доир кўрсатмаларигагина эмас, шу билан бирга, бошқарув тизимини ёппасига марказлаштиришга амал қилди. Аслида у ўз фаолиятининг дастлабки босқичидаёқ (1917—1918 йиллар) кўғирчоқ органга айланиб қолган эди.

1918 йил апрель ойи охирларида Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Советларнинг V ўлка қурултойи барпо этилаётган «қизил империя»нинг ажралмас қисми бўлган Туркистонни коммуналаштириш ва унинг мақомини мустақамлаш йўлида муҳим босқич бўлди. Қурултой 30 апрелда «Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси тўғрисидаги Низоми-

ни»¹ қабул қилди. Туркистон Мухториятида гавдалан-тирилган ўзига хос миллий давлатчилик гоёсини сиқиб чиқариш бўйича ленинча стратегияга амал қилиб, қурултойда «миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш»нинг шўроча кўриниши сифатида «Советлар асосидаги мухторият» эълон қилинди.

«Юқори»дан тиқиштирилган «совет мухторияти» халқ орасидан келиб чиққан «миллий мухторият» андозасидан бутунлай фарқ қиларди. У ҳокимият тузилмаларининг тарғиботчилик баёнотларига зид ўлароқ ўлкага реал мустақилликни бермасди ва расмий тусга эга бўлиб, ўлканинг «социалистик Россия»га қатъий мустамлакачилик асосида қарам бўлишига қаратилган эди. Шунинг учун ҳам V қурултойда қабул қилинган Низомда «Мухтор тарзда бошқариладиган Туркистон Совет Республикаси Россия Совет Федерацияси марказий ҳукуматини эътироф қилади ва ўз ҳаракатларини у билан мувофиқлаштиради»², деб алоҳида таъкидланганлиги бежиз эмас эди.

Советларнинг VI фавқулодда қурултои (1918 йил октябрь) «мухтор Туркистон» билан «Совет Россияси» ўзаро муносабатлари империяча тизимининг «ҳуқуқий» асосларини яратди, мазкур қурултой «Россия Социалистик Федерацияси Туркистон Республикаси»нинг Конституциясини қабул қилди. Бу «Асосий қонун»да алоҳида айтиб ўтилганидек, мудофаа, ташқи алоқалар, почта, телеграф, денгиз ишлари, темир йўл, божхона, савдо, саноат ва молия масалалари Федерал ҳукумат ихтиёрида қоларди³. Дабдабали равишда эълон қилинган «мухтор ҳуқуқлар» кўпроқ тарғиботчилик мақсадини кўзларди, чунки уларни аниқ амалга ошириш механизми мавжуд эмас эди. «Миллий мухторият» масаласига тантанали равишда эълон қилинган тарзда эмас, балки ҳақиқий ёндашув ҳақида шу далил ҳам гувоҳлик берадики, ҳокимият органлари халқнинг маҳаллий кадр-қимматини кўпол равишда поймол қилиб, Конституция матнини миллий миллатлар тилларида, шу жумладан, ўзбек миллати тилида чоп этишни лозим топмади. Конституция «умумхалқ» муҳокамасига фақат рус тилида тақдим этилди. Натижада маҳаллий аҳолининг аксарият кўпчилиги ҳатто умумий тарзда

¹ Наша газета. 5 мая 1918 г.

² Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т. 2. — Т., 1972. С. 251.

³ Уша жойда. 519-бет.

бўлса ҳам ўлканинг давлат тузилишини белгилаб берган бу таянч ҳужжат билан танишиб чиқа олмади. Кейинчалик марказий ва маҳаллий ҳукуматларнинг шовинистик хатти-ҳаракатларига танқидий баҳо берган ўша йилларнинг таниқли жамоат арбоби Т. Рискулов Туркистон Конституцияси РСФСР Конституциясининг нусхаси ҳисобланади, маҳаллий халқларнинг манфаатини акс эттирмайди, шунинг учун ҳам «уни жиддий равишда қайта кўриб чиқиш керак»,¹ деб ғазаб билан таъкидлаган эди.

Файри миллий давлатчиликни мустаҳкамлаш ва бошқарувнинг мустамакчилик тузилмасини ўзгартириб, империя-мустабидчилик тузилмасига айлантиришнинг муҳим йўналиши совет тузумининг сиёсий тизимини шакллантиришдан иборат бўлди. Аввало, «пролетариат диктатураси» давлатини ташкил этиш мафқурасига мувофиқ, ҳокимият органлари марказнинг сиёсий манфаатларини зўравонлик билан таъминлашга қодир бўлган қатағончилик тузилмаларини яратишга эътиборни қаратдилар. Ана шу мақсадда қисқа муддат ичида умумроссия схемаси асосида «инқилобий» судлар, прокуратура, ВЧК (Бутунроссия фавқулодда Комиссияси) органлари, «халқ милицияси», трибуналлар ташкил этилдики, улар «инқилоб душманлари» учун шафқатсиз «темир супурги»га айланиши лозим эди; «социалистик армия»нинг ҳарбий бўлинмалари ташкил этилди. Одатда уларнинг ҳаммаси экстремистик кайфиятдаги европалик маҳаллий ишчилар ва аскарлардан тузиларди; улар буюк давлатчилик кибр-ҳавосини очикдан-очик намоёиш қилишарди. Раҳбарлик аппаратига эса Марказ юборган ходимлар тайинланарди. Масалан, Туркистон фавқулодда комиссиясига узоқ йиллар Ф. Э. Держинскийнинг яқин ёрдамчиси бўлиб келган, зўравонлик ва оммавий қатағонлар уюштиришда сезиларли роль ўйнаган Я. Петерс бошлиқ қилиб тайинланди.

Чор ҳукумати сингари совет раҳбарияти ҳам маҳаллий аҳолидан чўчир ва унга ишонмас эди. Шунинг учун ҳам у куч ишлатувчи тузилмаларга «миллий» ходимларни жалб қилишни ниҳоятда чеклаб қўйди, чунки улар халққа қарши бўлган ҳокимиятнинг асосий таянчлари эди. Масалан, 1920 йилга қадар маҳаллий

¹ Мусбюро РКП в Туркестане. — Туркестанские краевые конференции РКП(б). 1919—1920 гг. с введением Т. Рискулова. — Т., 1922. С. 54—60.

аҳолининг вакиллари «қизил армия» сафига чақирилмасди. Чунки уларга берилган қурол эзувчиларга қарши қаратилиши мумкин эди.

Бошқача фикрлашга барҳам беришга ва коммунистик мафкуравий таъсир кўрсатиш институтларини кенг авж олдиришга алоҳида эътибор қаратилди. Ана шу мақсадда Россиядан кейин бу ерда ҳам «буржуа» газеталари, партиялари ёпиб қўйила бошлади, маъқул бўлмаган сиёсий ташкилотлар тарқатиб юборилди. Шу билан бирга, «инқилобнинг жазоловчи қиличи» миллий ва диний ҳаракатга алоҳида куч билан ҳужум қилди. Хусусан, 1918 йил мобайнида «Шўрои Исломия», «Уламо», «Алаш» ва бошқа маҳаллий сиёсий бирлашмалар ёпиб қўйилди.

Коммунистик ҳукмронлик монополиясини ва совет империясини қарор топтириш ленинча стратегиясида маҳаллий партия ташкилотлари орқали империяча бошқарув воситаларини йўлга қўйишга алоҳида аҳамият берилди. Бироқ Туркистондаги вазият шу билан мураккаблашдики, октябрь тўнтаришидан кейин туркистонлик коммунистлар гарчи ишчи ва солдат депутатлари Кенгашларида ғоявий жиҳатдан устунлик қилсалар ҳам, ўзларининг оз сонли эканлиги ва ташкилий бирлиги бўлмаганлиги сабабли ўз қўлларида бошқарувнинг асосий қисмини тўплай олмадилар. Шу сабабли маҳаллий коммунистик партияни ташкил этиш долзарб вазифа қилиб қўйилди. ТКПнинг Таъсис қурултойти 1918 йил июнь ойида бўлиб ўтди. Унда дарҳол Туркистон компартияси РКП(б) билан чамбарчас боғлиқлиги ва «ленинча МК»нинг кўрсатмаларига қатъиян бўйсунishi алоҳида таъкидлаб ўтилган эди¹. Партия сафлари сони шиддат билан ортиб борди. Масалан, 1918 йилнинг ўрталарида унинг сафларида камида 2 минг киши бўлса, 1919 йил мартга келиб 56,7 минг коммунист бор эди².

Маҳаллий партия тузилмалари кенг авж олиб бориши билан бир қаторда большевиклар раҳбарияти «партияни ҳаракатга келтирувчи куч» бўлиб қолиши лозим бўлган синфий жамоат ташкилотларини тузиш ва омма орасида уларнинг мафкуравий таъсирини кучайтириш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар кўрди.

¹ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 41, д. 302, л. 75—76.

² Коммунистическая партия Туркестана и Узбекистана в цифрах. Сб. стат. материалов. 1918—1967 гг. — Т. 1967. С. 17.

Жумладан, коммунистик Ёшлар иттифоқи (комсомол) ташкил топди, касаба уюшмалари компартия таъсирига олинди, қишлоқда камбағаллар қўмиталари, «Кўшчи» иттифоқлари ташкил этилди.

Янги типдаги мустамлакачилик рёжимининг асосий негизини мустаҳкамлашнинг махсус воситаси, ҳукмрон марказ сиёсати ва хоҳиш-иродасининг ифодачиси сифатида қараб чиқиладиган йилларда РКП(б) МҚнинг, РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши ва МИҚнинг махсус комиссияси (Турккомиссия) майдонга чиқди. У 1919 йил октябрда ташкил этилди. РКП (б) МҚнинг Туркбюроси эса 1920 йилда ташкил топди. Улар Туркистондаги барча ҳукумат органларидан юқори туриб, республикада юқори партия ва давлат назоратини амалга оширдилар. Бундан ташқари, ленинча раҳбарият ўлкага партия-совет хўжалик ходимларининг кўп сонли «десантлари»ни юбориб туради. Фақат 1920 йилдан 1923 йилгача бўлган даврда ТАССРга 1396 нафар марказдан вакил юборилди. Улар орасида большевиклар «генералитети»нинг С. М. Будённий, Г. Бокий, В. Куйбишев, С. С. Каменев, Л. Каганович, Ф. Голошчекин, А. Иоффе, В. Ногин, Я. Э. Рудзутак, С. Оржоникидзе, М. В. Фрунзе, Ш. Элиава ва бошқа таниқли намоёндалари бор эди. Империяча «десант ташлаш»нинг бундай тажрибаси то совет давлати барбод бўлгунга қадар давом этди.

Марказнинг иқтисодиёт соҳасидаги мустабил-империяча сиёсати аниқ равшан хусусият касб этди. Ленинча ҳукумат «бозорсиз социализм»нинг заём андозасига амал қилган ҳолда октябрдан кейинги дастлабки кунлардан эътиборан Туркистонда кўп тармоқли иқтисодиётни сиқиб чиқаришни, мулкчиликнинг барча шаклларини давлат тасарруфига олишни, мол-мулкни зўрлик билан тақсимлашга қаратилган қатъий йўлни жорий қила бошлади. Бу йўл одамларнинг сон-саноксиз ҳалок бўлиши, мулкдорлар синфини қириб ташлаш билан бирга олиб борилди, бевосита маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни ишлаб чиқариш воситаларидан узоқлаштиришни, келиб чиқиши жиҳатидан самарасиз бўлган иқтисодиётни ривожлантиришга олиб келди.

«Қизил империя» учун совет иқтисодий сиёсатининг ана шу умумий оғриқли иллатлари билан диалектик бирликда ўлкада социалистик тузумнинг мустамлакачилик табиатини акс эттирадиган ўзига хос хусусият намоён бўлди. Гап шундаки, давлат мулки монополиясининг белгиланиши объектив равишда қат-

тиқ марказлаштиришни олдиндан белгилаб берган бўлиб, ўлка халқ хўжалигининг мустамлакачилик йўналишини вақтинча тўхтатиб туришни осонлаштирди. Бинобарин, марказ иқтисодий асоратга солишнинг мазкур имкониятидан тўла маънода фойдаланди. Масалан, москвалик эмиссарларнинг сиқуви остида Туркистон Республикаси Советлар VIII қурултойи (1919 йил сентябрь-октябрь) резолюция қабул қилди, унда «Туркистоннинг иқтисодий сиёсати Россиянинг иқтисодий сиёсати билан қатъиян биргаликда олиб борилиши лозим»¹, деб қатъий равишда кўрсатиб ўтилган эди. Бу сиёсатнинг устувор вазифаси коммунистик метрополия эҳтиёжлари учун энг кўп даражада хом ашё ишлаб чиқарилишидан, бошқача айтганда, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг аввалги мустамлакачилик режасини мустаҳкамлаш ва Туркистонни хом ашё қўшимчаси сифатида сақлаб қолишдан иборат эди.

Иқтисодий қарамликнинг янги андозасини қарор топтириш дастурида анъанавий равишда пахтачилик мажмуига алоҳида аҳамият берилди. Марказ раҳбарияти Туркистоннинг пахтачилик тармоғини марказлашган бошқарув тузилмалари таркибига киритди². Шу билан бирга Туркистон қишлоқларидан озиқ-овқат маҳсулотлари кенг миқёсда ташиб кетила бошлади. Лекин бу ҳаракат иқтисодий терроризм усуллари билан амалга оширилди.

Ҳақиқатда Лениннинг ташаббуси билан ташкил этилган озиқ-овқат отрядлари қишлоқ аҳолисини шафқатсизлик билан талаш йўлини тутди, ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини «тўплаш» ваҳшиёна зўравонлик, оммавий қон тўкишлар билан қўшиб олиб борилди. Масалан, Самарқанд вилоятининг Фалгар қишлоғида озиқ-овқат отряди қишлоқ кенгаши раисини ва бир неча деҳқонни тўқиб чиқарилган баҳоналар билан донни «яшириб қолди», деб отиб ташлаган, шундан кейин қишлоқ аҳолисининг барча қимматбаҳо нарсалари қўполлик билан тортиб олинган. Бу «воқеа» тасвирлаб берилган махфий маълумотномада қайд этилганидек, «фалгарликлар одамлар... отилганидан кейин буни ўз кўзлари билан кўриб, совет ҳокимиятига ўзларининг ишонмасликларини ошқора равишда гапира бошлашган»³.

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд 1-рўйхат, 36-иш, 22—25-варақлар.

² РГАЭ, ф. 3429, оп. 2, д. 1129, л. 3.

³ Ўзбекистон МДА, 38-фонд, 2-рўйхат, 19-иш, 145-варақ.

Лекин маълумот берган киши бирмунча айёрлик қилган. Деҳқонлар совет тузуми томонидан ўлим ёқасига келиб қолган бўлиб, янги ҳокимиятни бутунлай ёмон кўришарди. Тасвирланган бу воқеа ягона ҳодиса эмасди. Жазолаш-қатагонча ёндашувлар ҳамма жойда намоён бўларди. Бу даврнинг дастлабки тадқиқотчиларидан бири С. Гинзбург айтиб берган бир воқеа аини жиҳатдан ўзига хосдир. Жумладан, у қуйидагиларни қайд қилган эди: «Совет ҳокимияти амалда рус жамиятининг мустамлакачи қисми қўлида бўлиб қолди ва у ошкора равишда курулли босқинчилик сиёсатини олиб борди. Ҳукуматнинг мол-мулкни мажбурий равишда давлат ихтиёрига олиб қўйиш, мусодара ва бошқа шу хилдаги ҳаракатлари деҳқонлар кўз ўнгида подшо сиёсатидан ҳам даҳшатлироқ бўлиб туюларди»¹. Бу хилдаги манзара Туркистон жамиятининг хилма-хил қатламлари орасида ҳам кўзга ташланди. Чунки, ахир, ўлка оммавий зўравонлик оловида бамисоли ёнаётган эди.

Шаҳар ва қишлоқлардаги бадавлат табақалар иқтисодий қудратини ўйламай-нетмай чеклаш, синфий қарама-қаршиликка қаратилган, ижтимоий-иқтисодий қайта қуришнинг сохта схемаларини зўравонлик билан жорий этиш ишлаб чиқарувчи кучларни қақшатқич равишда барбод қилишга сабаб бўлди. Ватан иқтисодиёти фалаж бир ҳолатда эди. Завод ва фабрикалар ишламасдан турарди. Деҳқон хўжаликлари ҳалокатли тарздаги тезликда заифлашиб қолди. Қишлоқ хўжалик экинлари етиштириш ниҳоятда пасайиб кетди. Масалан, етиштирилаётган деҳқончилик маҳсулотлари ҳажми ва чорва моллар сони Туркистон республикасида 1920 йилда 1913 йилдагига нисбатан тегишли равишда 76,2 ва 56,3% га тушиб қолди². Ўлкада мисли кўрилмаган очлик бошланди, у миллионлаб кишиларнинг ёстигини қуритди. Уларнинг асосий қисмини маҳаллий аҳоли ташкил этарди.

Мустабид-империяча тузум иқтисодий таянчларининг вужудга келиши маънавий ҳаётни зўравонлик билан умумийлаштириш, коммунистик мафкуранинг кенг миқёсда ёпирилиб кириши билан бирга борди. Бундай ёндашув сон-саноқсиз истилочилар тўдалари томонидан халқни маънавий жиҳатдан мустамлака таъсирига

¹ Г и н з б у р г С. Басмачество в Фергане. В кн.: Очерки революционного движения в Средней Азии. М., 1926. С. 131—132.

² Статистический ежегодник, 1917—1923. т. 2. — Т., 1924 С. 64.

олиш соҳасида синаб кўрилган андазага тўла-тўқис мос келади. Шу муносабат билан Президентимиз И. А. Каримов асосли равишда таъкидлаб ўтганидек, «Узоқ тарихимиздан маълумки, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун, аввало, миллий маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, кучқудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар»¹.

Маълумки, кўп минг йиллик тарихга эга бўлган ўзбек халқи октябрь тўнтариши даврига келиб, гоят бой маданий меросга эга эди. Бироқ ҳокимиятни большевиклар қўлга киритгандан кейин Туркистон жамиятининг маънавий ҳаётига ҳалокатли зарбалар берилди. Совет тузумининг «маданий» сиёсати аввал бошдан ахлоқ, адабиёт, санъатни самарали миллий заминдан ажратиб қўйишга, миллий фикрлаш тарзига ёт бўлган «пролетар маданияти»ни ва коммунистик мафкурани сингдиришга мўлжалланган эди. Унинг яна бир ўзига хос хусусияти чоризм томонидан амалга ошириб келинган руслаштириш йўлини давом эттириш эди.

Большевик ҳукмдорлар яқранглаштирилган мустабид-империяча тузумни барпо этиш мантиғига амал қилиб ва тузумга тўғри келмайдиган ижтимоий онг шаклларини, айниқса, маҳаллий халқларни бирлаштирувчи куч сифатида намоён бўлаётган ислом дунёқарашини сиқиб чиқаришга интилиб, аввало маҳаллий аҳолининг азалдан амал қилиб келган диний эътиқодига кенг ҳужум қилишни авж олдирдилар.

Марказий ҳукумат — Халқ Комиссарлари Кенгаши 1918 йил 2 январда черковни давлатдан ажратиш тўғрисида қабул қилган декрет жорий этилиб, «Туркистон мухторияти» тугатилгандан кейин 1918 йил бошларидан эътиборан атеистик экстремизм сиёсати айниқса фаол равишда ўтказила бошланди. Большевиклар ўзларининг ҳокимиятда тутган йўлларини нисбатан мустаҳкамлаб, ана шу пайдан бошлаб ҳамма жойда муҳолифатдаги газеталарни, миллий диний-сиёсий ташкилотларни ёпиб қўя бошладилар, диний муассасаларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, руҳонийлар ва обрўли мусулмон арбоблари айбсиз ҳибсга олинди.

¹ Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин // Халқ сўзи. 1998 йил 17 июнь.

Коммунистик мафкурани кенгайтиришнинг бошқа стратегик йўналиши — халқ таълими тизимини марксча қонун-қоидалар асосида таркибий қайта қуришдан иборат бўлди. Бунда империяча фикрлаш руҳида маҳаллий аҳолининг ёппасига саводсизлиги ҳақидаги сафсата тўқиб чиқарилди.

«Социалистик қурилиш»нинг бошқа соҳаларида бўлгани каби янги таълим-тарбия тизимига асос солиниши ҳам зўрлик ишлатиш усуллари билан амалга оширилди. Аввало пролетариат диктатураси давлатининг «зирҳли мушти» аввалги таълим тизимига қарши ҳужум бошлади. Бу таълим тизимига «социалистик қайта қуриш»га халақит берувчи қудратли тўсиқ сифатида қаралди. Чунки кейинчалик совет жамиятшунослигида қарор топган «инқилобдан олдинги» таълим тизимининг кам сонли ва мазмунан зарарли бўлганлиги ҳақидаги мафкуравий сафсаталардан фарқли ўлароқ, Туркистонда Октябрь тўнтариши даврига келиб мактаб ўқув муассасаларининг кенг тармоғи ишлаб турган бўлиб, улар аҳоли турли қатламлари эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган эди. Масалан, 1913 йилги маълумотларга қараганда, Туркистон ўлкасида 7290 та диний мактаб, 40 та жадидча янги усул мактаби, 126 та рус-тузем, 330 та рус бошланғич мактаби, 311 та мадраса мавжуд эди¹.

Большевиклар ҳокимият воситаларини эгаллаши биланоқ кўп вариантли таълим тизимини услубий жиҳатдан бузишга ва якка вариантли совет таълим тизимини қарор топтиришга қаратилган йўл аниқ кўзга ташланди. Янги ҳукмдорлар давлатнинг иқтисодий ва ҳарбий куч-қудратидан фойдаланиб, халқ маорифи соҳасида қаттиқ назорат ўрнатишга киришдилар. Бир хил типдаги совет мактабларини зўрлик билан кўпайтиришга интилдилар, бу мактаблар ёшларда коммунистик дунёқарашни шакллантирувчи таянч восита бўлиб қолиши лозим эди. 1920 йилдаёқ ТАССР да «социалистик» типдаги 2080 та мактаб ишлаб турарди. Уларда таълим олаётганлар сони 174820 ўқувчини ташкил этарди². Бироқ ҳокимият органларининг «янги таълим тизимининг чинакам халқчиллик хусусияти» ҳақидаги дабдабали сўзларига қарамасдан, кенг маҳаллий аҳоли оммаси ижтимоий норозилик билдириб, анъанавий

¹ РГИА, ф. 733, оп. 205, д. 948, л. 61—62.

² Уша жойда, 34-фонд, 1-рўйхат, 27-иш, 40-варақ.

миллий мактабларни барча воситалар билан қўллаб-қувватлади.

Лекин Марказ империяча тафаккур мантиғидан келиб чиқиб, мактаб ишини «социалистик янгилаш» йўлини қатъият билан ўтказишда давом этди. Бунда маҳаллий халқларнинг узоқ давр мобайнида қарор топиб келган турмуш тарзи хусусиятлари, уларнинг миллий фикрлаш хусусияти ҳисобга олинмади. Чунончи, 1918 йилда барча ўқув юртларида диний таълимотни ўқитиш таъқиқланишини, ўғил ва қиз болаларнинг мажбурий равишда бирга ўқитилиши жорий этилишини туркистонликлар норозилик билан кутиб олдилар. Бундай норозилик турли шаклларда намоён бўлди. Бироқ ҳокимият органлари халқ талабига қулоқ солмади. Фақат 20-йилларнинг биринчи ярмида янги иқтисодий сиёсат жорий этилганидан кейин айрим ижобий ўзгаришлар кўзга ташланди.

Мактаб таълими билан бир қаторда, халқ хўжалиги ва маданият соҳаси учун кадрлар тайёрлайдиган ўрта махсус ва олий ўқув юртлари тизимининг совет варианты асослари ҳам яратилди. Бу ўқув юртлари қатъий синфий асосда ташкил этилди. Натижада маҳаллий аҳолининг «меҳнаткаш бўлмаган» муайян қисми тегишли маълумот олишдан сунъий равишда узоқлаштирилди. Таълим тизимини руслаштириш чора-тадбирлари ҳам яққол табақалаштирилган ҳолда амалга оширилди. Хужжатли манбаларнинг гувоҳлик беришича, юқори тоифадаги ўқув юртларининг кўпчилигида «ўқитиш фақат рус тилида олиб борилди»¹. Бу ҳол уларга синфий маҳаллий андозаларга мос келадиган маҳаллий миллатлар вакиллари жалб қилишга жиддий равишда салбий таъсир кўрсатди. Шунини таъкидлаш кифояки, 1921 йилда Туркистон Давлат университетида талабаларнинг икки минг кишилиқ таркибидан фақат 14 нафари маҳаллий аҳоли орасидан чиққанлар эди². Юқорида айтилганлар билан бир қаторда, ўқув-тарбия ишларининг ҳаддан ташқари сиёсий тусда бўлиши тажрибаси узоқ муддатга чўзилган салбий оқибатларга олиб келди.

Коммунистик мафкурани кенг миқёсда ёйиш режаларини амалга оширишда большевиклар раҳбарияти муайян тарзда оммавий маданий-маърифий ва сиёсий-тарбиявий ишлар олиб боришга муҳим аҳамият берди.

¹ Ўша жойда, 34-фонд, 1-рўйхат, 520-иш, 102-варақ.

² Ўша жойда.

Ана шу мақсадда биринчи навбатда «инқилобдан олдинги» маданий-маърифий ташкилотларни, айниқса, диний муассасалар билан боғлиқ бўлган «маданий ўчоқлари»ни умумийлаштириш ҳаракатлари кенг тус олдирилди. Шу билан бирга, ўзига хос шўро маданий-маърифий муассасалари — клублар, халқ ва ишчилар уйлари, қироатхоналар, қизил чойхоналар, қизил ўтовлар ва ҳоказоларни ташкил этиш юзасидан кенг миқёсда ишлар олиб борилди. Умуман, 1920 йил охирига келиб Туркистонда 177 та «социалистик» кутубхона, 97 та клуб, 76 та қизил чойхона, 172 та қироатхона ва бошқа муассасалар бор эди¹. Лекин маҳаллий аҳоли уларга деярли қатнамади.

Оммавий ахборот воситалари ҳам советлаштирилди, «совет социалистик матбуоти» юзага келди. Шу билан бирга, русча нашрлар қаторида маҳаллий миллатлар тилларида ҳам коммунистпараст газета ва журналлар чоп этила бошлади. Масалан, 1918 йилда ўлкада ўзбек тилида 11 та газета чиқариларди². Амалга оширилаётган тадбирлар «чинакам миллий матбуот»нинг вужудга келиши шиори остида тарғиб этилди, гўё бу матбуот маҳаллий халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини акс эттирар эди. Ҳақиқатда эса, нашрчилик ишини жадал мустабидлаштириш амалга оширилаётган, унинг империяча коммунистик режимни мустаҳкамлаш вазифаларига тўла-тўқис бўйсундирилишига ҳаракат қилинаётган эди.

Адабиёт ва санъатда ҳам қатъий мафкуравий назорат ўрнатилди. Мухолифатчилик кайфиятидаги барча ижодкор ходимлар қувғин остига олинди, миллий зиёлиларнинг бошқача фикрловчи вакиллари таъқиб этилди. «Совет адабиёти», коммунистик йўналишдаги муסיқа ва театр санъатининг вужудга келиши рағбатлантирилди.

Бугунги кунда маълум бўлишича, ғайримиллий коммунистик мафкуранинг бошқача фикрлашнинг ҳар қандай кўринишини шафқатсизларча йўқ қилиш билан йўғрилган жадал тарқатилиши аҳолининг муайян гуруҳлари онгини ўзгартиришга олиб келди. Ахборот бўшлиғи сезиларли равишда ортиб бораётган шароитда совет назоратидаги ҳудудларнинг кенг оммаси фақат коммунистик манбаларга амал қиладиган бўлиб

¹ ГАРФ, ф. 3969, оп. 1 д. 48, л. 178—179.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. 1. — Т., 1964. С. 403.

қолди. Шу билан бирга, марксча мафкурани мустаҳкамлаш «инқилобий» маъмурлар кутганидек бир хилда бормади. Халқ авж олиб бораётган оммавий террор ва мафкуравий зўравонлик тўлқинига иложи бор барча усуллар билан қаршилик кўрсатарди.

Туркистоннинг советлаштирилиши уни совет давлати таркибида сақлаб туриш учунгина эмас, балки бутун эркин Шарқни коммунизм таъсирига олиш соҳасидаги ленинча стратегик режани амалга ошириш шарт-шароитларини белгиловчи муҳим вазифа сифатида ҳам аҳамиятли эди.

Ленин, ундан кейин эса «Советлар мамлакати»нинг бошқа раҳбарлари ҳам жаҳон коммунистик империясини тузиш тўғрисидаги фикрдан сира холи бўлмадилар, шу мақсадда совет давлатининг «ҳаёт кечириш макони»ни кенгайтириш учун пайдо бўлган ҳар қандай имкониятни ишга солдилар. Бу жиҳатдан «социалистик Туркистон» тасвир этилаётган даврда шарқий мамлакатларга, аввало Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига «коммунистик бостириб кириш»нинг таянч майдони сифатида қаралди, бу амирлик ва хонлик узоқ вақт мобайнида чор Россиясига вассал тарзда қарам бўлиб келган эди.

Бухоро ва Хивани босиб олиб, советлаштиришдан иборат ниятини амалга оширишда ленинча ҳукумат бухоролик ва хивалик жадидлар атрофига тўпланиб олган ва маҳаллий ҳукмдорларнинг шарқдаги зулморлигини демократик халқ бошқаруви тизими билан алмаштиришга интилган монархияга қарши кучларга таянишга уринди. Ана шу мақсадда Туркистонга муҳожир бўлиб келиб қолган Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликларнинг радикал қисмидан 1918 йил ёзда Бухоро; 1919 йил бошларида эса Хива коммунистик партияси ташкил топди¹. Айни вақтда хивалик ва бухоролик «инқилобчилар» Тошкентда махсус очилган «ташвиқотчилар курслари»да² тегишли мафкуравий ва ҳарбий тайёргарликдан ўтдилар. Лекин энг асосийси, Москва-нинг тавсияси билан хивалик ва бухоролик коммунистлар хонлик ва амирликда яширин гуруҳлар, қуролли қўшинлар тузиш, ҳунармандлар, камбағал деҳқонлар орасида, шунингдек, марксча режа бўйича «социалистик инқилоб» сиёсий армиясининг таъсирчан салоҳия-

¹ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 1, д. 367, л. 1—2.

² РЦХИДНИ, ф. 2. Оп. 1, д. 14345, л. 40—42.

тини ташкил этадиган бошқа ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар орасида кенг равишда ғоявий тарғибот ишларини йўлга қўйиш учун мазкур ҳудудга фаоллик билан юборила бошлади. Масалан, 1919 йил сентябрь ойига келиб, сўл Ёш хиваликлар ва Хивада яширин равишда иш олиб бораётган коммунистларнинг сони 720 кишига етди¹.

Марказ мафкурачилари томонидан ишлаб чиқилган инқилобий тўнтаришнинг умумий режаси анча оддий эди. У воқеаларнинг қуйидагича авж олишини назарда тутарди: маҳаллий инқилобчилар ҳукмрон тартибга қарши «халқ чиқиши»ни уюштирадилар, кейин РКП(б)га мурожаат қилиб, «байналмилал ёрдам» кўрсатишни илтимос қиладилар, сўнгра «қонуний равишда» киритилган мунтазам совет қўшинлари янги ҳокимият ўрнатишни таъмин этади. Совет империя тузумининг бу тарқалиш механизми 20-йиллар бошида синовдан ўтказилган бўлиб, кейинчалик сталинча раҳбарият томонидан 30-йилларда «қизил империя» чегараларини кенгайтириш, 70—80-йилларда эса брежневча маъмурият томонидан Афғонистонни «инқилобий равишда қайта тузиш» учун кенг татбиқ этилди.

Хива ва Бухорони советлаштиришнинг ленинча режаси амалиётга аниқ татбиқ этилди. Россиянинг «демократик» кучлари ёрдамида озод жамият қуришга умид боғлаган ёш хиваликлар ва ёш бухореликларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғуларига усталик билан таъсир кўрсатган Кремлнинг сиёсий раҳбарияти ана шу мустақил давлатларга кенг миқёсда «социалистик ҳужум» қилдилар.

Дастлаб «инқилоб» Хивада амалга оширилди. Бу ерда 1919 йил ноябрь ойида бир қатор туманларда Жунаидхон ҳукуматига қарши кўзғолонлар бўлиб ўтди. Уларнинг совет ҳокимияти ғояси билан ҳеч бир боғлиқлик томони йўқ эди. Шунга қарамасдан, Москва ва Тошкент большевиклари бу қулай имкониятдан фойдаланиб қолишга қарор қилдилар. Амударё бўлимидаги советлар назоратида бўлган Петроалександровск Кенгаши Тошкентга шошилиш равишда телеграмма юборди, унда бундай дейилган эди: «Хива пролетариати Жунаидхонга қарши кўзғолон кўтарди. Ҳамма жойда жанглар бормоқда. Аҳвол жиддий. Бизга делегация ке-

¹ К а л а н д а р о в Н. Х. Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии. 1920—1924. — Т., 1975. С. 40.

либ ёрдам сўрамоқда»¹. Петроалександровск Кенгаши Хивага қизил гвардиячилар отрядини жўнатишга ва Тошкентдан ҳарбий бўлинмалар юборишга рухсат сўраган эди.

1919 йил декабрда Н. М. Шчербаков ва Н. А. Шайдаков қўмондонлигидаги иккита йирик ҳарбий бўлинма Хива хонлиги ҳудудига бостириб кирди. Жунаидхон қўшинлари тор-мор келтирилди. 1920 йил январнинг охирида Жунаидхон Қорақумга чекинди. 1 февралда совет қўшинлари хон қалъаси ва саройини эгаллади. Хива хони Саид Абдулла тахтдан воз кечишга мажбур бўлди.

У ёғига воқеалар ишлаб чиқилган режа бўйича борди. 2 февралда шошилинич равишда чақирилган митингда «халқ талаби билан» ёш хиваликлар партияси МК раиси Жуманиёз Султонмуродов бошчилигида муваққат инқилобий қўмита ташкил топди. Бу қўмита «байналминалчилар» таклифи билан Россия совет ҳукуматиға мурожаатнома қабул қилди, унда «Россиянинг ишчи ва деҳқонлари Хоразмда ишчи ва деҳқонлар диктатураси» ўрнатишда ёрдам берадилар»² деб «умид» билдирилган эди.

Бу миллий тараққийпарварларнинг сўзи эмасди. Бу ўринда большевикча атама, қонли мустамлакачилик оҳанги яққол сезилиб туради. «Инқилобий» марказ вакиллари дарҳол ўзларини ашаддий босқинчилар сифатида намоён қилди. Турккомиссиянинг Хивадаги вакили Г. И. Бройдонинг эътироф этишича, «қизил қўшинларнинг юриши вақтидаёқ, совет... отрядлари... ҳаддан ташқари зўравонлик кўрсатиб, хонадонларни, бутун-бутун кўрғонларни таладилар, вайрон қилдилар, ҳатто ўзлари Жунаидхондан расман «қутқарган» кишиларға нисбатан ҳам шундай зўравонликни кўлладилар»³.

Большевиклар амалга оширган жиноятлар кейинчалик ҳам авж олдирилди. «Биз бу ерда кўрган даҳшатни ҳеч қаерда кўришга тўғри келмади, — деб Тошкентга телеграф орқали хабар берган эди 1920 йил 6 апрелда Туркистон Инқилобий трибунали раиси И. Р. Фонштейн. — Ошкора равишда ташкил этилган ҳарбий талон-тарож... хотин-қизларни олиб кетиш, уларни аси-

¹ Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. 2. — Алма-Ата. 1964. С. 486.

² Погорельский И. В. История Хивинской революции и Хорезмской советской республики. 1917—1924. Л. 1984. С. 252—253.

³ РЦХИДНИ, ф. 2, оп. 1, д. 14345, л. 32 об.

ралар, қуллар тарзида сақлаш, Петроалександровск ва Хиванинг бозор майдонидаги кимошди савдосида со-тиш, Хива саройларини тор-мор қилиш, қизил аскар-лар томонидан биринчи дуч келган одамни мол-мул-кини талаш мақсадида отиб ташлаш»¹.

Бундан ташқари, Турккомиссия ва Туркфронт ва-кили Г. Б. Скалов бошчилигидаги ҳарбий раҳбарият қарор топган мустамлакачилик анъаналарига амал қилиб, Муваққат «инқилобий ҳукумат»га сурбетларча, менсимай муносабатда бўла бошлади. Бу «ҳукумат»-нинг раиси Ж. Султонмуродов алам билан эслагани-дек, «...бутун Муваққат ҳукумат штаб ва ҳар бир қизил аскарнинг майда хизматкорига айланиб қолган эди. Ҳам-ма вақт уларни қўрқитишар, ҳамиша улар арава то-пиш, беда келтириш, қизил аскарларни жойлашти-риш билан банд эдилар. Хивада шак-шубҳасиз ҳақиқий ҳокимият рус ваколатхонасига қарашли эди»².

Бухородаги «сентябрь инқилоби» ҳам яққол ифода-ланган босқинчилик хусусиятига эга эди. Гўё Бухоро амирлиги «Ўрта Осиёдаги советларга қарши барча куч-лар уясига, совет Россияга бостириб кириш майдонига айланиб қолди»³ деган баҳоналарга асосланиб, Москва ва Тошкентнинг большевиклар раҳбарияти 1918—1919 йиллар мобайнида ҳарбий ва дипломатик йўл билан амирликда совет ҳокимиятини жорий этишга бир неча бор уриниб кўрди. Ниҳоят, 1920 йил 1 августда Турк-фронт қўмондони ва Турккомиссия аъзоси М. В. Фрунзе Ленинга телеграмма юбориб, Бухоро амирлигидаги ин-қилобий жараёни авж олдиришнинг икки йўли борли-гини кўрсатиб ўтади. Биринчиси — «инқилоб»нинг ички манбаларига асосланган секин йўл, иккинчиси — таш-қаридан қизил армиянинг мунтазам қисмларини кенг жалб қилиш асосида фаол «ёрдам кўрсатиш»ни назар-да тутувчи жадал йўл эди. Ленин иккинчи йўлни маъқул кўрди⁴.

Большевиклар раҳбариятининг инқилобни Бухорога экспорт қилишга розилиги олингач, Туркистон комму-нистлари жадал ташкилий ишларни авж олдириб юборди. «Қуролли қўзғолон»га тайёргарлик кўришга бевосита раҳбарлик қилиш учун ҳарбий-инқилобий бюро таш-

¹ Ўша жойда, 15—17-варақнинг орқаси.

² Ўша жойда, 15—17-варақнинг орқаси

³ Ўша жойда, 17-фонд, 1-рўйхат, 128-иш, 14—15-варақлар.

⁴ Фрунзе М. В. На фронтах гражданской войны. — М., 1941. С. 328.

кил этилди, унга РКП(б) МК Турккомиссияси ва Туркбюроси вакиллари, яъни М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, Н. Хусаинов, Ф. Хўжаев ва бошқалар киритилди¹.

10 августда Турккомиссия, БКП ва «ёш бухоролик инқилобчилар» МБнинг уюшма мажлисида олдиндан муваққат «инқилобий-демократик» ҳукумат ташкил этилди. Шу ерда бир масалага тўхталиш ўринлидир. Бухорода бу вақтда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт жуда инқирозли аҳволда эди. Миллий тараққийпарварлар, жадидлар 1910 йилдан бошлабоқ буни англаган равишда маърифат соҳасида ислоҳий натижаларга эришганлар. Кейинчалик Бухоро амири ва зодагонларнинг қаршилиги ва тазйиқига қарамасдан 1916 йилдан сиёсий ҳаракатга уринганлар. Аммо большевиклардан ёрдам сўраш, улар ёрдамида ҳокимият тепасига келиш йўли Бухоро жадидларининг катта хатоси бўлиб, у уларнинг ўзларининг емирилишига олиб келди. Кейинчалик Ф. Хўжаев ҳам ўз хатосига иқроор бўлган. Ёш бухороликлар қизил армия ёрдамида амирни тахтдан ағдариб, кейинчалик ўз йўли билан миллий давлат қура-миз деб ўйлаганлар. Аммо бу ожиз сиёсий ҳаёл эди ва большевикларга ишониш уларни қатағон гирдобига олиб кириб кетди.

«Инқилоб» 1920 йил 28 августда бошланди ва янги Чоржўйни эгаллади. Ташкил этилган шаҳар инқилобий кўмитасининг бошлиғи коммунист Бешим Сардоров «қўзғолон кўтарган халқ» номидан Россия қизил армиясига ёрдам сўраб мурожаат қилди². Мурожаатни олган Туркфронт кўмондони М. Фрунзе дарҳол барча бўлинмаларга «Инқилобий Бухорога ёрдам кўрсатиш»га, ва «амирлик тузумининг зулми»га қарши жангга киришга буйруқ берди.

Кучлар нисбати тенг эмасди. Шундай бўлса ҳам амирлик кўшинлари зўр бериб қаршилик кўрсатдилар. Фақат 1920 йил 1 сентябрь кунига келиб, Бурдалиқ, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Хатирчи, Кармана ва бошқа бир қатор таянч шаҳарларни «озод қилиш»га муваффақ бўлинди.

1920 йил 1 сентябрь тонгида Эски Бухорога ҳужум қилиш бошланди. Бу ҳужум қудратли тўплар ва аэропланлардан бомбардимон қилиш билан қўллаб турилди. Натижада юзлаб тинч аҳоли қурбон бўлди, кўплаб

¹ РЦХИДНИ, ф. 122, оп. 1, д. 10, л. 62.

² Ўша жойда, 262—263-варақлар.

уйлар, масжидлар вайрон қилинди. Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон ўз хотираларида ёзганидек, ёнгинлар Бухорони қамраб олди, шаҳарнинг ярми ўт ичида ёниб кулга айланди, кўп халқ йўқ қилинди.

«Бахтсиз мусулмонлар, аёллар ва болалар ўзлари йўқотган кишиларига аза тутдилар. Ваҳимага тушган аҳоли шаҳарни тарк этди»¹.

2 сентябрда Эски Бухоро таслим бўлди. Амир ўзининг содиқ отрядлари билан Шарқий Бухорога йўл олди. Тантана қилган М. В. Фрунзе совет большевистик раҳбариятига қуйидагича телеграмма юборди. «Эски Бухоро қалъаси бугун қизил бухороликлар ва бизнинг қисмларимиз куч-ғайрати натижасида шиддатли ҳужум билан олинди»². Шуниси эътиборга лойиқки, «қўзғолон кўтарган халқ» тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтилмади. Бу тушунарли эди. Чунки Бухоро халқи учун «инқилоб» бутунлай қутилмаган нарса эди. Кенг омма уни Бухоронинг ажнабийлар томонидан босиб олиниши деб қабул қилди. Бинобарин, бу ҳақиқатга тўғри келарди. Қизил аскарлар найзалари билан бегона ҳокимият олиб кирилди, бу ҳокимиятга қарши бир неча йиллар мобайнида Туркистонда мустақиллик учун мард курашчилар жанг қилиб келдилар.

Совет ҳокимиятининг қурол кучи, ажнабий келгиндиларнинг зўравонлик билан кенг ёйилиши Хива ва Бухоро жамиятининг хилма-хил қатламлари орасида норозилик алангасини авж олди. Қўзғолончилар ҳаракатининг янги-янги ўчоқлари юзага келишининг реал хавфи пайдо бўлди. Бу эса Коммунистлар йўлбошчисини жиддий равишда ташвишга солди. Туркистонга коммунизмни ёйиш сиёсатидан олдин рўй берган мағлубиятлар тажрибасидан хулоса чиқарган Ленин янги тарихий шароитда Бухоро ва Хиванинг «қизил империяси»га киришини таъминлаш учун янада нозикроқ, пардаланган воситалардан фойдаланишга интилди.

Фақат асосий фарқ шундан иборат эдики, бу ерда «янги ҳаёт»ни барпо этиш зоҳиран миллий ҳукуматлар томонидан амалга оширилди, Москва томонидан эса расмий даражада доимо ёш республикаларнинг «мустақиллиги» эътироф этиб келинди, «Туркистон андозаси»га қарама-қарши ўлароқ, бу ерда дарҳол социа-

¹ Алимхон Саид. История бедствий, испытанных бухарским народом // Звезда Востока, 1996., № 7. С. 48.

² Фрунзе М. В. Кўрсатилган асар. 330-бет.

листик ўзгаришларни жадаллик билан амалга ошириш тўғрисидаги масала ўртага қўйилмади, «эксплуатация қилувчи» қатламлар ва руҳонийларга бирмунча хайрихоҳлик билан қараш намоён бўлди.

Хусусан, 1 Бутунхоразм (1920 йил апрель) ва Бутунбухоро (1920 йил октябрь) халқ қурултойларида Хоразм ва Бухоро Совет Халқ Республикалари тузилганлиги эълон қилингандан кейин ленинча ҳукумат дарҳол ХХСР ва БХСРни мустақил давлатлар сифатида расман эътироф этди. Миллий давлатчиликнинг мустақил хусусияти ёш республикаларнинг Конституцияларида мустақамланди. Хоразм ва Бухоро ҳукуматларига коммунистлар билан бир қаторда, ёш хиваликлар ва ёш бухороликлар, руҳонийларнинг, тадбиркорлар қатламларининг вакиллари ҳам кирган эди. Буларнинг ҳаммаси миллий қатламларда цивилизацияли тарихий ривожланиш бўлиши мумкинлигига ишонч туғдирди.

Бироқ совет тузумининг мустабид империяча табиати ўз таъсирини дарҳол ўтқаза бошлади. Дастлаб Марказ томонидан амалга оширилган ва сиртдан мароқли «инқилобий-демократик» йўл бўлиб туюлган унинг миллий-давлат мустақиллиги шаклига эга бўлган йўлдан кейин «социалистик ҳокимиятнинг» марксча лойиҳаларни жорий этишга, Бухоро ва Хоразмни барпо этилаётган коммунистик империяга бутунлай тортишга интилиши тобора яққолроқ кўзга ташлана бошлади.

Ҳужжатли манбаларнинг ишонарли тарзда гувоҳлик беришича, ленинча раҳбарият Бухоро ва Хоразм республикаларининг формацион қайта қурилишидаги дастлабки одимлардан бошлаб, «социалистик давлатчилик»нинг заёмли андозасини зўр бериб тикиштира бошлади, бошқарувнинг барча ришталарини ўз назорати остига олишга, миллий ҳукуматларни қўғирчоқ органларга айлантиришга уринди.

Асосий куч сифатида анъанавий равишда қизил армия намоён бўлди. 20-йилларнинг бошларида советлар таъсиридаги Ўрта Осиёда унинг 200 мингдан ортиқ аскарлари бор эди¹. Синаб кўрилган усул бўйича империяга таъсир кўрсатишнинг асосий воситаси РКП(б) МҚ Турккомиссияси, Туркбюроси, кейин эса Ўрта Осиё бюроси бўлди. Уларнинг вакиллари қизил аскарлар отрядлари ортидан боришарди, бу отрядлар «халқ

¹ Фрунзе М. В. Кўрсатилган асар. 329-бет.

инқилоби»ни «ғолибона» амалга оширган эдилар. Масалан, Октябрга маъқул келадиган йўлни таъминлаш учун «мустақил Бухоро»га 1920 йилнинг 8 сентябрида Турккомиссия аъзоси В. В. Куйбишев келди, у РСФСР ҳукуматининг Бухоро республикаси ҳузуридаги мухтор вакили, РКП(б) МҚнинг БКП МҚ ҳузуридаги вакили мақомига эга бўлиб, ўзига берилган ваколатга кўра, «РСФСР манфаатлари йўлида қандай ҳаракатларни зарур деб ҳисобласа, уларнинг ҳаммасини амалга ошириш» ҳуқуқига эга эди¹.

В. В. Куйбишев Бухорода Москванинг таъсирини мустаҳкамлаш йўлини «ишнинг кўзини билган» ҳолда амалга оширди. Масалан, БКП МҚ, Инқилобий кўмита, Халқ Нозирлар Кенгаши (ХНК)нинг 1920 йил 14 сентябрда бўлиб ўтган кўшма мажлисида унинг таклифи билан «беқарор» раҳбарлар раҳбар органлар сафидан чиқарилди, Бутунбухоро Инқилобий кўмитаси таркибига илгари ёш бухороликлар билан келишиб олинганига қарама-қарши ўлароқ, фақат коммунистлар киритилди. ХНК да ҳам коммунистлар қатлами сезиларли равишда кучайтирилди. Билдирилган норозиликка жавобан у қатъий қилиб, РКП(б) МҚ ва Коминтерн вакиллари сифатида ўзларига берилган ваколатлардан «бутун ишни умумий коммунистик ҳаракат руҳида ва унинг манфаатлари йўлида йўналтириш учун»², бошқача айтганда, «қизил армия» манфаатлари йўлида фойдаланиш ниятида эканлигини билдирди.

Коммунистик марказ мавқеини кучайтириш режалари «Туркистон сценарий»сига ўхшаш тарзда эди. Хоразмда ҳам, Бухорода ҳам маҳаллий партия ташкилотлари сафларини кенгайтириш, шўро тузумининг сиёсий тизимини вужудга келтириш юзасидан кенг сурагда ишлар олиб борилди. Ҳокимият бошқарув идораларидан миллий манфаатларни ҳимоя қилишга интилган ёш хиваликлар ва ёш бухороликлар секин-аста суриб чиқарилди. Жумладан, «февраль инқилоби»дан кейин орадан кўп ўтмай Хивада ва «сентябрь тўнтариши»дан кейин эса Бухорода миллий ташкилот ва партиялар тарқатиб юборилди. Уларнинг аъзолари олдида шундай муқобил йўл турарди: ё компартияга кириш, ёки сиёсий йўлдан бутунлай четлашиш, Кремль олий сиёсий раҳбариятининг ташаббуси билан миллий ҳукуматлар-

¹ РЦХИДНИ. Ф. 122, оп. 1. д. 20. л. 24—25.

² РЦХИДНИ. Ф. 122, оп. 1. д. 10. л. 333.

нинг таркиби бир неча бор ўзгартирилди: чунки раҳбар кадрлар корпусини Марказ белгилаб берарди.

Бундай сиёсатнинг ўтказилиши қудратли озодлик ҳаракатининг юксалишига сабаб бўлди. Туркистонда ҳам миллий норозилик билдириш шакллари хилма-хил бўлиб борди. Булар хусусан қуролли мухолифат шаклида анча яққол намоён бўлди. Туркистондан кейин Бухорода ва Хоразмда ҳам оммавий норозилик ҳаракати авж олди. Шу билан бирга, Ўрта Осиё республикаларида қуролли мухолифат билан бир қаторда юқори ҳокимият поғоналарида миллий давлат ва жамоат арбоблари ўртасидаги зиддият кенг тус олди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Бухоро ва Хоразмнинг кўпгина миллий раҳбарлари «советлар» раҳбариятининг империяча йўл тутаётганлигини ўз кўзлари билан кўрдилар, орадан кўп ўтмай, совет тузуми доирасида ўзига хос миллий ривожланишга умид боғлаш хом хаёл эканлигини англаб етдилар. Масалан, амирга қарши собиқ мухолифат раҳбарларидан бири Қодир Абдувоситов ўша даврда миллий демократлар орасида ҳукм сурган кайфиятни ифодалаб: «Мен Бухоро инқилобидан кейин бизнинг ғояларимизни шу қадар мазах қилишларини кутмаган эдим. Инқилоб бизнинг истакларимизни оқламади»¹, деб алам билан эътироф этишга мажбур бўлган эди.

БХСР ва ХХСР нинг миллий масъул раҳбарларидан бир қисми норозилик белгиси остида ошқора равишда қўзғолончилар томонига ўта бошладилар. Улар орасида БХСР Советлари МИҚ Раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Бухоро Республикаси Ҳарбий нозири Абдулҳамид Орипов, Хоразм МИҚ Раиси Ота Мақсудов, ХХСР ташқи ишлар халқ нозири Мулла Ниёз ва бошқалар бор эди. Айни вақтда Ўрта Осиё республикаларининг кўпгина миллий раҳбарлари туб ўзгаришлар бўлишига умид боғлаган эдилар. Советларча ривожланиш доирасида ўз миллий тақдирини ўзи белгилаш имкониятининг пуч эканлигига ишониб, улар ўз халқининг ор-номуси ва қадр-қимматини изчиллик билан ҳимоя қила бошлаб большевик эмиссарлар ҳамда маҳаллий ашаддий коммунистларга дадил қарши чиқа бошладилар.

Замон масофасидан туриб назар ташлаганда, шу нарса яққол маълум бўладики, миллий раҳбарларнинг

¹ Звезда Востока, 1991, № 7, С. 58.

ватанпарварлик қарашлари турли хил ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг истак-иродасига таянган ҳолда, большевистик марказнинг инқилобий-мафкураравий босқинчилик сиёсатига либерал-демократик муқобилликни ташкил этарди. У миллий ғояга, синфий ёндошувнинг устуворлигидан воз кечишга асосланиб, миллий давлат тузилмаларининг реал мустақиллигига, эркинлик, демократия ва халқ фаровонлиги тамойилларининг қарор топишига қаратилган эди. Марказнинг йўл-йўриқларига ва маҳаллий большевик радикалларга қарама-қарши ўлароқ, Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларининг миллий раҳбарлари ўзгартирувчилик амалиётида миллий тафаккур тарзини авайлаш, халқнинг инсонпарварлик қадриятларига садоқатни сақлаб қолиш, миллий иқтисодиётнинг юксалиши ва ватан маданиятининг гуллаб-яшнаши устувор бўлиб қолиши керак, деб ҳисобладилар. Уларнинг қатъий фикрича, минтақадаги барча зарур муаммолар маҳаллий аҳоли манфаатларини, жамиятдаги курашувчи томонлар ва етакчи қатламларнинг нуқтаи назарлар ва фикрларини ҳисоба олган ҳолда ҳал этилиши лозим эди.

Маъсул миллий ходимлар ленинча ҳукуматнинг буюк давлатчилик шовинизми, бошқарувнинг Кремлда ишлаб чиқилган ҳаддан ташқари марказлашувини ўрнатишга, олдинги империяча муносабатлар тизимини сақлаб қолишга интилиш сиёсатига айниқса кескин қарши чиқдилар. Чунки Туркистон республикасининг бошқарув тузилмаларида маҳаллий аҳоли вакиллари қатламининг нисбатан кенгайганлиги, БХСР ва ХХСР нинг ташқи мустақиллигига қўрамасдан, Россиянинг коммунистик раҳбарияти ҳамма нарсага ошқора ва яширин равишда ўзи раҳбарлик қиларди. Жумладан, Туркистон ҳокимияти поғоналарида ҳам миллий муҳолифатнинг каттагина гуруҳи вужудга келди. Унинг етакчилари Т. Рисқулов, Қ. С. Отабоев, Н. Хўжаев, И. Хидиралиев, А. Раҳимбоев, Ҳ. Иброҳимов, С. Турсунхўжаев ва бошқаларнинг асосли фикрларича, марказ эмиссарлари, аввало Турккомиссия ва РКП(б) МҚ Туркбюроси ўлкада мустақил ҳаёт кўришилари намоён бўлишига жиддий тўсқинлик қилаётган, марказий ҳокимият аслида аввалги мустамлакачилик сиёсатини ўтказаётган эди. Миллий мустақилликни сақлаб қолиш ва ваъда қилинган суверен ҳуқуқларни рўёбга чиқариш учун улар Турк республикасини ва РКП(б) дан мустақил бўлган туркий халқ-

лар коммунистик партиясини ташкил қилишни так-
лиф этдилар.

Бироқ ТАССР миллий раҳбарларининг туган йўли
Турккомиссия ва Октябрнинг ғазабли акс-садосига дуч
келди. Улар «миллий оғмачилик»да айбландилар. Ҳатто
Х. Иброҳимовнинг Ленинга хат ёзиб, маҳаллий партия
ташкilotларига маҳаллий ҳаётга тегишли бўлган му-
ҳим масалаларни РКП(б) МҚнинг рухсатини олиб
ўтирмасдан, мустақил ҳал этиш, марказий ҳокимият-
нинг декретларини «Туркистон халқларининг маиший
турмуш шароитларига татбиқан» амалга ошириш
ҳуқуқини бериш ҳақида қилган оддийгина илтимоси
ҳам Кремль томонидан ниҳоятда серзардалик билан
кутиб олинди¹. Бу тушунарли эди. Чунки ҳақиқий бош-
қарув фақат РКП(б) ва унинг вилоят партия ташки-
лотлари мақомига эга бўлган «шўъба» республика таш-
килотлари орқали амалга ошириларди. Бундай тизим
миллий республикаларга ташқи «мустақиллик» берга-
ни билан марказдан туриб империяча сиёсат ўтказиш
имконини ўз қўлида сақлаб қоларди.

Бухоро ва Хоразм республикаларининг ҳокимият по-
ғоналарида миллий муҳолифатни бартараф этиш юзаси-
дан кескин сиёсат ўтказилди Масалан, 1921 йил март-
да РСФСРнинг Хоразм республикасидаги вакили
М. В. Сафонов Полвонниёз Юсуповнинг большевикларга
маъқул келмаган ҳукуматини ҳақиқатда тарқатиб юбор-
ган, бунга сабаб унинг миллий-давлат мустақиллиги тўғри-
сидаги конституциявий қонидани реал мазмун билан
тўлдирганлиги эди. Халқ Нозирлари Кенгаши раисининг
муовини Д. Султонмуродов ва ХХСР ҳукуматининг коти-
би М. Абдалов «адолатни тиклаш» мақсадида Тошкентга
келишлари билан дарҳол «ҳибсга олиндилар»².

Бухоро республикасида Инқилобий қўмита раиси
Абдулқодир Муҳитдинов бошчилигидаги «ўнгла» гу-
руҳи деган гуруҳ ошқора равишда таъқиб остига олин-
ди. Турккомиссия ва Туркбюро фикрича, «ўнгла» Бу-
хорони «капиталистик тараққиёт йўлидан» бошлашга
интилган «буржуа миллатчилари» дан иборат эмишлар.
Бу айбноманинг мазмуни РКП(б) МҚнинг вакили
А. А. Иоффе томонидан В. Ленинга 1921 йил ноябрда
йўлланган маълумотномада баён қилинган. Унда ғазаб

¹ РЦХИДНИ. ф. 122, оп. 1, д. 31, л. 1

² К а ш а н о в Б, С е й т н а з а р о в М. Революция? Вторжение?
События в Хивинском ханстве (1919—1920 гг.) — Нукус, 1997. С. 33.

билан маълум қилинишича, БХСР ҳукуматининг «ўнглр» гуруҳига кирган раҳбар арбоблари Бухоро республикасининг халқаро майдонга мустақил равишда чиқиши учун курашаётган¹ эди.

Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи — СССРнинг ташкил топганлиги совет империясини кучайтириш ва бир хиллашган социалистик давлатчиликни мустақамлаш йўлидаги муҳим босқич бўлди. Унга расман «тенг» ва «суверен» бўлган халқлар социалистик федерациясининг ленинча қоидаси асос қилиб олинган эди. Ленин Сталин тузиб чиққан режани рад қилади, бу режа РСФСР марказий давлат органларига расман бўйсунмайдиган барча совет республикаларининг (Украина, Белоруссия, Грузия, Арманистон, Бухоро, Хоразм) суверенитетини бир қўл силташ билан синалган «хужум ва тазйиқ» усуллари воситасида тугатишни ва уларни мухторият ҳуқуқи асосида Советлар давлатига қўшиб олишни таклиф этган Кремлдаги раҳбар табақанинг энг кескин қисми кайфиятини ифодалар эди. Сиёсий ўйинда тажрибаси бор доҳий Сталиннинг «автономлаштириш» тўғрисидаги режаси тенглик ва суверенитет ҳақидаги бутун сафсатани амалда қош қилганлигини тушунар эди. Сталин таклиф этган федерация шакли марказнинг реал ҳокимиятини партия МҚ қўлида сақлаб қолинган тақдирда «халқларни бирлаштириш» вазифасини ташқи томондан анча маърифатли шакллар билан ҳал этиш имконини берарди. Анъанавий ленинча стратегик ҳисоб-китоб шундан иборат эдики, рус бўлмаган халқларнинг ажралиб чиқишдан иборат расмий ҳуқуқининг тан олиниши «ягона ва бўлинмас совет империяси»ни сақлаб қолишни осонлаштирар, рус шовинизмига қарши «уруш» эълон қилиш эса, унинг тарқалиб кетиш хавфининг олдини олиш имконини берарди.

1922 йил 30 декабрда СССР ташкил топганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Аслида Лениннинг «федерация» режаси ҳам, Сталиннинг «автономлаштириш» модели ҳам бирга қўшилгандай эди. Советлар Иттифоқи аввал бошдан мустақил ҳамдўстлик давлатлари ўрнига пайдо бўлган эди, миллий республикаларнинг раҳбарлари бунга умид қилган эдилар, у қудратли қўшма (унитар) давлат бўлиб, унда расмий фе-

¹ РЦХИДНИ, ф. 122, оп.1, д. 71, л. 70—75.

дерация субъектлари суверен ҳуқуқлар ва реал мустақилликдан маҳрум эдилар, империя таркибидан чиқиб кетолмасдилар.

Бошқа жиҳат ҳам характерли эди. Мамлакат ичида империяча асослар мустаҳкамланиши билан бир қаторда, Советлар Иттифоқи ўзи пайдо бўлган вақтдаёқ ўзининг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳақидаги даъволарини ошкора суратда билдириб, жаҳон ҳамжамиятига даҳшатли суратда ўзини қарши қўйган эди. Масалан, «қизил Иттифок» эълон қилинганлиги тўғрисидаги Декларацияда тўғридан-тўғри: СССР — бу «Жаҳон Совет Социалистик Республикаси Иттифоқи»ни ташкил этиш борасидаги фақат биринчи қатъий қадамдир, деб эълон қилинган эди. Республикалар сонини бутун дунё коммунистик империя таркибига кириб бўлмагунча кўпайтириб бориш мўлжалланган эди¹.

СССР ташкил этилгандан кейин Иттифок раҳбариятининг жаҳон социалистик инқилобини ва «чекка миллий ўлкалар»нинг халқларини мунтазам равишда коммунистик мустамлака қилиб олишни рағбатлантириш соҳасидаги стратегик мақсадлари ўзига хос равишда «Ўрта Осиёнинг миллий-ҳудудий чегараланиши» ҳаракатида ўз ифодасини топди. Уни ўтказиш тўғрисидаги қарор фақат ҳукмрон табақанинг сиёсий манфаатларидан келиб чиққан ва маҳаллий халқларнинг сиёсий иродасини тўла-тўқис инкор қилар эди. Шу муносабат билан Президентимиз И. А. Каримов асосли равишда таъкидлаганидек, мазкур тадбир «Туркистон аталмиш ягона заминда яшаётган миллат ва элатларнинг сунъий равишда бўлиб ташлаш ва шу ҳолдан фойдаланиб ўз сиёсатини ўтказиш, уларга ҳукмронлик қилиш мақсадида ўтказилган эди»².

Ўрта Осиё халқларининг умумий уйи бўлган Туркистонда «миллий-ҳудудий чегараланиши» ўтказилиши ғоясини Ленин Рисқулов гуруҳининг «Турк республикаси» ташкил этиш тўғрисидаги таклифига жавобан айтган эди. Бу ғоя маҳаллий халқнинг миллий озодликка интилишини барбод қилишга, мусулмон халқларининг ўзига хос тарзда бирлашувини акс эттирадиган ғояларини сиқиб чиқаришга, мусулмонлар бирлигини фақат синфий жиҳатдан эмас, балки миллий

¹ Қаранг: Суворов В. Ледокол. Кто начал вторую мировую войну? М., 1992. С. 21—22.

² Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Асарлар, 3-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996. 46-бет.

белги бўйича ҳам тарқатиб юборишга мўлжалланган эди ва бу ҳол марказга ўлкани империяча бошқаришни осонлаштирарди.

1923—1924 йилларда ТАССР ва сиртдан мустақил бўлган Бухоро ҳамда Хоразм негизда миллий республикалар ташкил этиш масаласи Ўрта Осиё минтақаси партия доираларида муҳокама қилина бошлаган эди. Кремль йўл-йўриқларининг фаол ижрочилари РКП(б) МҚнинг Ўрта Осиё бюроси ва ўша йиллардаги москвалик таниқли партия фаолларидан бири Я. Рудзутак бўлди.

Иттифоқ раҳбарияти «юқоридан» берилаётган директив йўл-йўриқни маҳаллий партия-совет аппарати сўзсиз қўллаб-қувватлашига ишонган эди. Лекин кутилмаганда акс-садо салбий бўлди. Масалан, 1924 йил 24 февралда бўлиб ўтган БКП МҚ пленумида кўпгина нотиклар Кремль ташаббусига қарши чиқдилар, таклиф этилаётган чегараланиш ўз вақтида чор Россияси томонидан амалга оширилган маъмурий бўлинишни такрорлайди¹, деб таъкидладилар. Бу лойиҳа ТКП МҚ нинг мажлисида (1924 йил 10 март) С. Хўжанов ва бошқа сўзга чиққан миллий ходимлар томонидан кескин танқид қилинди. Шундай бўлса ҳам иттифоқ эмиссарлари ва Ўрта Осиё бюроси аъзоларининг тазйиқи остида ҳар иккала мажлисда ҳам пировард натижада Кремль йўл-йўриғини қўллаб-қувватлайдиган резолюциялар қабул қилинди.

Ўша йил март ойининг ўрталарида ўтказилган Хоразм партия-совет фаоллари йиғилиши қатнашчилари ҳам худди шундай зўрлик ишлатиш натижасида миллий чегараланиш учун фикр билдирдилар. Бироқ шундан кейин ХКП МҚ Хоразм республикасининг мустақил давлат тузумини сақлаб қолиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бундан ташқари, 1924 йил май ойида ХКП МҚнинг котиби Одинаев, Ички ишлар нозири Абдусаломов, ХХСРнинг Тошкентдаги Бош консули Ёкубов ва республика давлат режа кўмитаси раиси Шумилов РКП(б) МҚ га махсус мактуб йўллайдилар, унда Марказ лойиҳаси қатъиян қораланган эди. Шунга қарамай, 1924 йил июль ойида Марказнинг кучли мафкуравий тазйиқи ва ошкора дўқ-пўписаси билан Хоразм компартияси МҚ ижроқўми «хато қарори»ни бекор қилди².

¹ Ўзбекистон ПДА, 14-фонд, 1-рўйхат, 1229-иш, 18—19-варақлар.

² РЦХИДНИ. ф. 122, оп. 1, д. 349, л. 28—31.

Мўлжалланган давлат-худудий бўлиниши тўғрисидаги ҳабар Ўрта Осиё жамиятининг турли қатламлари орасида кескин норозиликни вужудга келтирди. Миллий зиёлилар вакиллари, руҳонийлар, таниқли жамоат арбоблари, деҳқонлар ва ҳунармандлар Бухоро ва Хоразмдаги ҳарбий умумий давлатчиликнинг белгиланган бузилишини, битта умумий ҳудудда минг йиллар мобайнида яшаб келаётган миллатлар ва элатларнинг сунъий равишда бўлинишини қатъий равишда қораладилар. Бироқ халқ фикри назар-писанд қилинмади, миллий-худудий бўлинишни қаттиқ талаб қилинди. 1924 йил 12 июлда РКП(б) МҚ Сиёсий бюроси «Ўрта Осиё республикаларининг миллий-давлат чегараланиши тўғрисида» махсус қарор қабул қилди.

Кремль лойиҳасини амалга ошириш «хужум ва тазйиқ ўтказиш» дан иборат синалган усуллар билан бажарилди. Миллий давлат чегараланиши ўтказилиши арафасида ҳеч қандай жиддий этнографик тадқиқотлар, илмий-тарихий ва социологик ишланмалар амалга оширилмади, қилинаётган ҳаракатнинг ўзига хос ғоят хилма-хил оқибатлари ҳисобга олинмади, жамоатчилик фикри ўрганилмади. Чунончи, Советларнинг V Бутунбухоро қурултойида (1924 йил сентябрь) Бухоро МИҚ ҳисоботида очикдан-очик «маълумотлар йўқлиги туфайли аҳолини миллатига қараб тақсимлашни аниқ кўрсатиб бўлмайди»¹, деб таъкидланган эди. Туркистон республикаси раҳбарияти ҳам алам билан: «партиянинг фикрига эгамиз, лекин биз бўлажак чегараланиш омманинг онгига қай даражада сингиши ҳақида аниқ тасаввурга эга эмасмиз»², деб қайд қилган эди.

Бундай ёндашув натижасида мисли кўрилмаган миллий-худудий бўлинишдан иборат мураккаб жараёнлар ўзбошимчалик билан жадаллаштирилди, бўлажак «давлат тузилмалари»нинг чегаралари «кўз билан чамалаб» аниқланди. Буларнинг ҳаммаси авж олдирилаётган компаниянинг бошланғич босқичидаёқ миллий-этник вазиятни жунбушга келтирди, у ёки бу ҳудуд учун якка-ёлғиз бўлмаган миллатлараро можароларни, тўқнашувларни келтириб чиқарди. Маданий-тарихий бирликка доир қадимги анъаналар шиддат билан емириб ташлана бошлади. Кремлдаги ҳукмрон сиёсий раҳбариятни миллатлараро тотувлик ҳаммадан кўра камроқ қизиқ-

¹ Ўша жойда, 62-фонд, 1-рўйхат, 98-иш, 131—132-варақлар.

² Ўша жойда, 16-варақ.

тирарди. РКП(б) «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» деган империяча қоидага амал қилиб, Ўрта Осиё халқлари ўртасида адоватнинг чуқурлашуви ва тарқоқликдан манфаатдор эди.

Миллий-давлат чегараланиши якунлари бўйича Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикалари ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, шунингдек, Тожикистон Мухтор республикаси, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон мухтор вилоятлари ташкил топди, кейинчалик улар «социалистик республикалар» мақомига эга бўлди.

Мустабид тузум даврида янги «миллий республикалар» ташкил топганлиги факти тантанали равишда кўрсатиб ўтилди. Масалан, «ўзбек халқи тарихда биринчи марта ўз миллий давлатчилигига эга бўлди», деб таъкидланарди. Лекин ўзбек давлатчилиги ҳали қадим замонлардаёқ вужудга келганлиги ҳақида лом-мим дейилмасди. Бироқ унинг «минг йиллик тарихи, — деган эди. И. А. Каримов, — Россия империясига зўрлик билан қўшилиб олиниши натижасида узилиб қолган эди»¹. Совет воқелиги шароитида эса сунъий сохта миллий давлатчилик тикштирилди. Ўзбек халқи ўзининг миллий тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга, деб конституцияда ифодаланган тарғиботчилик баёнотларига зид ўлароқ реал ҳаётда ҳақиқий мустақил давлат ташкил этиш имкониятидан маҳрум этилган эди, марказга мустахлак тарзида тобе ҳолатда яшарди.

Ўзбекистон ССР ташкил топган дастлабки қадамлардан бошлаб миллий-давлат қурилиши қатъий совет унитаризми доирасида, синфий қарама-қаршилик мафкураси ва мустабид-империяча асосларни қарор топтириш негизида амалга оширилди. Ўзбекистон собиқ Иттифоқ раҳбарияти томонидан фақат сиёсий марказнинг ўзи қарорлар қабул қилишга қодир бўлган субъекти сифатида эмас, балки объекти сифатида қаралди. Республика ҳукумати мустақилликнинг заррача ҳам имкониятига эга эмасди. Ҳаддан ташқари марказлаштириш белгиси остида маҳаллий бошқарув идоралари ташкил этиларди. Улар амалда иттифоқ органларидан тўлатўкис нусха олиб ишларди, умумиттифоқ давлат расмиятчилик машинасининг узвий элементлари бўлиб қолиши лозим эди. Иттифоқ компартиясининг таҳқир-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997, 151—152-бетлар.

ловчи зуғуми жамиятнинг барча соҳаларини ёпишқоқ ўргимчак уяси каби ўраб олган эди.

Ўзбекистонни коммунистик мустамлакага айлантириш сиёсатини чуқурлаштиришнинг муҳим омили 20—30-йиллар чегарасида Иттифоқ ҳокимиятининг юқори поғоналарида қатъийлашган сталинча гуруҳ тутган йўлининг мустаҳкам тус олганлиги бўлди, у «рўпарадан туриб ҳужум қилиш» ва «шиддатли ҳужум билан сиқувга олиш»дан иборат ҳарбий коммунизм усуллари-дан фойдаланишга мойил эди. Ленин вафотидан кейин давлат бошқарувини ўз қўлига олган И. В. Сталин дарҳол янги иқтисодий сиёсат амалиёти туфайли заифлашиб қолган мустабидчилик асосларини тиклаш йўлини тутди.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, совет тузуми доирасида рўй берган таркибий ўзгаришлар аввал бошда-ноқ фақат империянинг эмас, балки мустабид жамиятнинг ҳам таянч андозаларига асос солишни белгилаб берди. Октябрь тўнтаришидан кейин ленинча ҳукумат томонидан ўтказила бошлаган «коммунизмга сакраш» сиёсати марксча «формацион қайта қуриш» лойиҳасининг мустабид-қатағончилик табиатини жуда яққол акс эттирди. Бироқ маъмуриятчи-мустабид тизимнинг ҳисоб бўйича биринчи модели бўлиб қолган «ҳарбий коммунизм» аслида большевистик тузумнинг ҳали заиф бўлган негизларига путур етказди. Ўзининг мутлақо марказлашганлиги, халқ оммасининг манфаатлари ва ижодини, миллий эҳтиёжлари ва интилишларини инкор қилиши билан «ҳарбий коммунизм» ҳам бутун Россия, ҳам советлаштирилган Ўрта Осиё ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида ўта кескин тангликни вужудга келтирди.

«Ҳарбий коммунизм»нинг боши берк кўчаларидан ўтиб, «миллий чекка ўлкалар» халқларининг оммавий қўзғолонлари билан тинкаси қуриган ленинча раҳбарият социалистик қурилиш тактикасини янгилаш мақсадга мувофиқдир, деган хулосага келди ва уни амалга оширишга мажбур бўлди. Амалга оширилаётган янги йўл умумлашган ҳолда янги иқтисодий сиёсат (НЭП)-га бурилиш билан нажот топди. Янги андоза иқтисодий муаммоларни, миллий масалани ҳал қилишга бирмунча вазминроқ ёндашувни белгилаб берди. Янги иқтисодий сиёсат мол-мулкни қисман давлат тасарруфидан чиқаришни, бозорни тартибга солишнинг айрим механизmlарини тиклашни, тадбиркорлик имкониятини,

ижарани, диний идораларни тиклашни бозорни мувофиқлаштирувчи режалаштириш билан қўшиб олиб боришни назарда тутарди. Миллий муносабатлар соҳасида буюк давлатчилик шовинизми қораланди, ҳокимият ва бошқарув органларини кенг «маҳаллийлаштириш» чора-тадбирлари кўрилди, дахрийлик ҳужуми чеклаб қўйилди.

Янги иқтисодий сиёсат иқтисодиётнинг жонланишига ва жамиятнинг сиёсий барқарорлашувига ёрдам берди. Бироқ «қизил аскарча ҳужум» сиёсатидан чекинши коммунистик қурилиш мақсадларидан воз кечишни билдирмасди. Фақат социалистик гоёни таъминлаш воситаларигина янгиланди, холос.

Ленин бошчилигидаги большевиклар раҳбарияти аввал бошданок янги иқтисодий сиёсатни вақтинчалик чора, айланиб ўтиш ҳаракати сифатида қабул қилган эди. Россия доҳийсининг сўзлари билан айтганда, «рўпарадан туриб қилинган ҳужум» муваққият қозонолмади, энди «эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиламиз». Ўша йиллардаги ҳукумат ҳужжатларида янги иқтисодий сиёсат иқтисодиётнинг таянч тармоқларини фақат пролетар давлати қўлида сақлашни назарда тутди, деб астойдил таъкидланиши бежиз эмасди.

Янги иқтисодий сиёсатнинг «социалистик чеклаш»дан иборат бошланғич тамойили мафқуранинг иқтисодиёт устидан устунлигини сақлаб қолишни шарт қилиб қўйган эди. Натижада маъмурий-буйруқбозлик тизими бирмунча заифлаша бошлаган бўлса ҳам, «социализм куртаклари» авж олишда давом этаётган эди. Унитар совет давлатининг империяча муносабатларни мустаҳкамлаш йўли ички томондан ўзгармай қолаётганди.

Ҳолбуки, миллий ходимлар миллий масалага доир сон-саноксиз баёнотлар билан жонли воқелик ўртасида яққол узилиш бўлаётганини кўриб, марказнинг мустамлакапарастлик сиёсатини тобора фаоллик билан фош қила бошладилар. Масалан, 1923 йилда Туркистоннинг бир гуруҳ нуфузли миллий ходимлари мактуб эълон қилдилар, унда «октябрдан кейинги ривожланиш» натижаларига ниҳоятда танқидий баҳо берилган эди¹. Бухоро ва Хоразмда ҳам норозилик кучайиб бораётган эди.

Ўрта Осиёнинг нотекислик билан ўтказилган мил-

¹ Назаров С. А. Руководство ЦК РКП(б) партийным строительством в Средней Азии. Т., 1962. С. 346–347.

лий-худудий чегараланиши ва Марказнинг ташкил топган республикаларга тўхтовсиз буйруқбозликлар қилиши миллий ходимлар ўртасида мухолифатчилик кайфиятларининг кучайишига сезиларли туртки берди.

«Хусусий сектор» деган янги иқтисодий йўлнинг жорий этилиши муносабати билан объектив равишда заифлашиб қолган марказий бошқарувнинг жонланиши ҳокимиятнинг юқори поғоналарида миллий мухолифатнинг ортиши билан қўшилиб, сталинча раҳбарликни янги иқтисодий сиёсатни таъқиб остига олиш ва бутун совет давлати бўйлаб «мурватларни қаттиқроқ бураш»га ундай бошлади.

Сталинча «буюк бурилиш» сиёсати 20-йиллар охирида айниқса яққол намоён бўла бошлади. Янги доҳий қисқа муддатда «янги иқтисодий сиёсат эркинлигини» тугатиб, жазолаш аппаратига таянган ҳолда, ҳамма соҳани қамраб олган террор ёрдамида мамлакатни мустабид тизимнинг тортувчи филдираги изига ва шахсий ҳукмронлик зулми сари буриб юборди.

Сталиннинг оммавий қатағонларни авж олдириши ўн миллионлаб кишилар тақдирига даҳлдор бўлди. Тарихчиларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, 1924 йилдан 1953 йилга қадар (уруш йиллари бундан мустасно) собиқ Иттифоқдан 20 млн. дан ортиқ киши бу қатағонлар қурбони бўлди¹. Бундай зулм ва зўравонлик аҳолининг айрим табақаларига ҳам, шунингдек, бутун-бутун халқларга ҳам ёпирилди. Фақат Ўзбекистоннинг ўзига «душман билан ҳамкорлик қилган» деб ўйлаб топилган турли баҳоналар билан корейслар, Волгабўйи немислари, қорачойлар, чеченлар, ингушлар, балқарлар, қрим татарлари, месхети турклари мажбуран кўчириб келтирилди.

Қонли қатағонлар қуюни Ўзбекистонга ҳам ёпирилиб келди. Республикадаги сиёсий қирғинга биринчи навбатда қаршилик кўрсатиш ҳаракати қатнашчилари, миллий зиёлилар вакиллари, жамоат ва давлат арбоблари дучор қилинди, улар ўзгаришларнинг муқобил йўлларини таклиф қилишган, диққат-эътиборни миллий тикланиш, халқ ҳаётини яхшилаш муаммоларига жалб қилган эдилар. Масалан, 20-йилларнинг бошларида Қ. Отабоев, Т. Рискулов, А. Раҳимбоев, Н. Тўрақулов, И. Хидиралиев, С. Хўжановлар миллатчиликда айб-

¹ Волкогинов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет Сталина. В 2-х кн; кн. 1., ч. 2. — М., 1989. С. 20—25.

ланди. Сўнгра «иноғомовчилик», «18 лар гуруҳи», «қосимовчилик» номини олган ишлар тўқиб чиқарилди. 1929 йил охирларида таниқли маърифатпарвар Мунаввар қори бошчилигидаги «Миллий истиқлол» миллий ташкилоти аъзоларини қамоққа олиш бошланди. Бу ташкилотнинг қамоққа олинган 85 аъзосидан 15 нафари отиб ташланди, қолганлари «ахлоқ тузатиш» лагерларига юборилди. Улим жазосига ва узоқ муддатли турмага «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзолари Рамзий, Носир Саидов, Боту, Ҳосил Василов, Собир Қодиров ва бошқалар ҳукм қилинди.¹

Кейинчалик қонли қатағонлар янада кучлироқ авж олдирила бошлади. Дастлаб 20—30-йиллар чегарасида халққа қарши қаратилган сиёсий қирғин асосан «синфий душман унсурлар» — «непманлар», бойлар, «буржуа мутахассислари»га қарши кураш шиори остида амалга оширилди. Сўнгра улар аҳолининг тобора янги-янги қатламларини қамраб ола бошлади. Чунончи, 20-йиллар охири — 30-йилларнинг бошларида диндорлар ва руҳонийларга қарши зўравонлик ишлатиш авжга чиқди. 30-йиллар ўрталаридан бошлаб республика ҳокимият поғоналарида қатағонлар кучайтирилди. Жумладан, Ф. Хўжаев, А. Икромов, С. Сегизбоев, А. Каримов ва бошқа кўплаб обрўли раҳбарлар «кўпорувчилик фаолияти»да сохта айблар билан айбланиб, отиб ташланди, улар «юқоридан» бўлаётган сталинча инқилоб гирдобидида қолган халқ манфаатларини озроқ бўлса ҳам ҳимоя қилишга интилган эдилар.

Ўша йилларда зўравонлик билан амалга оширилган коллективлаштириш (жамоалаштириш) Ўзбекистон деҳқонлари тарихига фожиавий саҳифалар сифатида ёзилди. У бутун совет давлати ҳудудида бўлгани каби «шиддатли ҳужум ва сиқувга олиш»дан иборат экстремистик усуллар билан амалга оширилди, қонунчиликнинг жуда кўпол равишда бузилиши, қатағонларнинг кучайтирилиши билан олиб борилди. Қишлоқ аҳлини куч ишлатиш йўли билан жамоа хўжаликларига киришга мажбур этдилар, қаршилиқ кўрсатганлар, ижтимоий мансублигидан қатъий назар «қулоқ» қилинди. Кўпинча қишлоқ ва овулларнинг аҳолисини сургун қилиш, ердан, сувдан, озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъмин этилишдан маҳрум қилиш билан кўрқитиб, жамоа хўжаликларига «ёзишарди». Фақат хўжалик

¹ Ражабова Р. Ё. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917—1993 й.). Т., Ўқитувчи, 1994. 134-бет.

иморатлари эмас, балки барча чорва моллари, паррандалар ҳам умумийлаштирилди¹.

«Кулоқ қилиш» оммавий қонунсизликка айлантириб юборилди, у маълум даражада ўзига тўқ бўлган хўжаликларнинг мол-мулкани мусодара қилиш, «кулоқбой» оилаларини аввалги яшаш жойларидан ташқарига сургун қилишни назарда тутарди. «Кулоқлар»га қарши кураш ниқоби остида ўжар қишлоқ аҳли сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилар, энг тадбиркор, ишбилармон деҳқонларга уруш эълон қилинарди. Динга ишонганлик, маъмуриятнинг хатти-ҳаракатларидан норозилик билдирганлик учун «кулоқ қилиш», шахсий ўч олишдан иборат кўпдан-кўп фактлар содир бўлди.

Таъқиб қилинганлар қисман республиканинг аҳоли камроқ яшайдиган минтақаларига юбориларди, у ерларда, 17 та махсус кўрғон қурилган эди². Ўзбекистондан ташқарига — Шимолий Кавказга, Украинага, Сибирга юбориларди. 1933 йилга келиб республикадан ташқарига мажбуран кўчирилган «кулоқлар» оилалари сони 5,5 мингдан ошиб кетган эди³.

«Мажбуран кўчирилганлар» ва «махсус кўчирилганлар»нинг аҳоли ниҳоятда оғир эди. Уларга «ҳомийлик»ни Давлат сиёсий бошқармаси бўлими (ОГПУ) амалга оширарди, «кўрғонлар» концлагерлардан камроқ фарқ қиларди. Етарли озиқ-овқат ва тиббий ёрдам кўрсатишнинг йўқлиги туфайли, иқлим шароитининг одатдан ташқари эканлиги, назоратчиларнинг мунтазам равишда таҳқирлашлари орқасида кўп кишилар меҳнатга лаёқатини йўқотар, кўп сонли касалликлардан ўлиб кетарди. Қолганлар ҳамиша ҳаёт билан ўлим ёқасида турарди.

Бироқ «бахтиёр колхозчилар»нинг аҳоли ҳам уларникидан кўп фарқ қилмасди. Жамоалаштириш аслида қишлоқ аҳолисини асоратга маҳкум этганди. Қишлоқ аҳли арзимаган меҳнат кунлари (трудодень) учун кечакундуз тинмасди, машаққатли меҳнат қилиш уларни қаддини букканди. Давлат қишлоқ меҳнаткашларини шафқатсиз эксплуатация қилиш ҳисобига биринчи навбатда СССРни саноатлаштиришни маблағ билан таъминлаш, унинг ҳарбий қудратини ошириш муаммоларини ҳал этарди.

¹ Ўзбекистон ПДА. 58-фонд, 1-рўйхат, 4400-дело, 286-варақ.

² Ўша жойда, 16–18-варақлар.

³ А м и н о в а Р. Х. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. Т., 1995. С. 49.

Давлат плантацияларидаги оғир меҳнат кишиларнинг оиласи, ҳаёти ва тақдирига доимий хавф-хатар солувчи ҳодисалар билан ёнма-ён кечар эди. Чунки жамоа хўжаликлари ташкил этилгандан кейин 1930 йилдан бошлаб қишлоқ «синфий душманлар»дан «тозалаш» кампанияси шиддат билан авж олиб кетган эди. Фақат 1937 йилнинг ўзида Ўзбекистонда «жамоа хўжаликларига қарши кайфиятда бўлганлик» ва «қулоқлар, бойлар, савдогарлар, руҳонийлар» оилаларига мансублик учун 60 мингдан ортиқ деҳқон жазога дучор қилинди¹.

Жамоа хўжаликларига ҳайдаб киритилган қишлоқ аҳолиси барча асосий фуқаролик ҳуқуқларидан, аввало эркин кўчиш ҳуқуқидан, касб фаолиятини танлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Уларнинг паспортлари олиб қўйилган, жамоа хўжаликларидан эркин чиқиб кетиш таъқиқланган эди. Ўз-ўзича чиқиб кетишга уринишлар эса 5 йилдан 10 йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинарди.

Қишлоқ хўжалигига оғир зарба берилди. Хусусан, чорвачиликка ниҳоятда катта зиён етказилди, ғалла, озиқ-овқат етиштириш кескин қисқарди. СССРда, шу жумладан Ўзбекистонда навбатдаги сунъий равишда келтириб чиқарилган очарчилик авж олди. Унинг қурбонлари ўн миллионлаб кишилар эди. Республикамизда очарчиликка учраганлар сони юз мингларча кишилардан иборат эди. Ёзувчи Шукрулло ўзининг «Кафансиз кўмилганлар» номли ҳужжатли қиссасида эслганидек, ўша йиллари Тошкент кўчаларида «ҳатто қаҳратон қиш кунларида ҳам ақл бовар қилмайдиган увадаларга ўралган, худди ғўла сингари шишиб кетган ёки қоқ қуруқ скелет каби озғин, битлаб кетган кир-чир эркаклар, болали аёллар ўтиришарди». Буларнинг ҳаммаси очарчилик рўй берган туманлардан келган қочоқлар эди. «Эрталаблари, — деб ёзади Шукрулло, — мен кўпинча кечаси музлаб қолган кишиларнинг жасадини араваларга худди нимталар сингари отишларини кўрадим. Ўша вақтларда кечаси билан ҳаётдан кўз юмган одамларнинг жасадини шаҳар бўйлаб айланиб юриб олиб кетадиган махсус аравалар бўларди»².

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, агар сталинча раҳбарият бонг уриб, очарчилик бўлган туманларга моддий

¹ Аминова Р. Х. Возвращаясь к истории коллективизации в Узбекистане. Т., 1995. — С. 49.

² Шукрулло. Кафансиз кўмилганлар. Т., 1995. 68—69-бетлар.

ёрдам кўрсатганда эди, оммавий очарчилик оқибатлари шу қадар фожиали бўлмасди. Бироқ сталинча маъмурият оммавий очарчилик фактлари ҳақида мутлақо оғиз очмади. Бунинг устига у хорижий мамлакатлар таклиф қилган озиқ-овқат ёрдамини рад қилди. Аксинча, расмий тарғибот ҳамма жойда «яшаш яхшироқ бўлганлигини, яшаш завқлироқ бўлганлигини» тасдиқларди.

30-йилларнинг иккинчи ярмида очлик бирмунча тинчиди. Лекин озиқ-овқат масаласидаги кескинлик совет тарихининг бутун даври мобайнида сақланиб қолди. Чунки сталинча жамоалаштириш жараёнида ташкил топган колхоз-совхоз тузуми совет жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган деҳқончиликка путур етказди, қишлоқларнинг, шу жумладан, ўзбек қишлоқларининг табиий ривожланиш жараёнларига тўсқинлик қилди.

Вақт масофасидан туриб назар ташлаганда шу нарса яққол кўзга ташланадики, Сталин томонидан амалга оширилган «аграр инқилоб» мустабид империяча тузумнинг табиати ва эҳтиёжларига анча тўлиқ мос келарди. У Ленин томонидан октябрдан кейинги дастлабки йилларда бошланган иқтисодий ялпи давлат тасарруфига олиш жараёнларини тугаллади, фақат саноатни эмас, балки аграр ишлаб чиқаришни ҳам қамраб олди. 30-йилларда ташкил этилган монополия тарзидаги «социалистик аграр тузум» совет давлати ихтиёрига амалда текин ишчи кучи етказиб берди, ундан ўзбошимчалик билан хоҳлаганча фойдаланиш мумкин эди. Қишлоқларнинг ғоят бой ресурслари ҳам маъмурларнинг чексиз эгаллик қилиши учун бериб қўйилди, улардан то «советлар мамлакати» тарқалиб кетгунга қадар шафқатсиз равишда фойдаланиб келинди. Қишлоқни тубдан ижтимоий қайта қуришни шарт қилиб қўйган жамоалаштириш сиёсий раҳбариятга «майда мулкдор» бўлган «деҳқонлар психологияси»ни чуқур қайта ўзгартириш соҳасидаги коммунистик дастурнинг стратегик вазифасини ҳал этиш имконини ҳам берди.

Бироқ, жамоалаштириш деҳқонлар ҳаётининг асрий негизларига путур етказди, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг хўжалик юритиш соҳасида қўлга киритган кўп асрлик тажрибаларини барбод қилди, иқтисодий манфаатларига зарар етказди. Давлатнинг қишлоқдаги хўжалик алоқалари тизимига ҳар томонлама аралашуви, табиатан зарарли бўлган социалистик муносабатларнинг мустақамланиши таъсири билан

қишлоқ хўжалиги мустақил ривожланишнинг ички юргизиб турувчи асосий кучидан маҳрум бўлди, қишлоқ меҳнаткашларининг онгига эса жиддий равишда салбий таъсир кўрсатилди. Деҳқонлар борган сари ерга ва ишлаб чиқаришга эгалик қилиш туйғусини, азалий меҳнатсеварлик сифатларини йўқота бошладилар. Улар орасида меҳнатдан бўйин товлаш, касб маҳоратига қизиқмаслик авж ола бошлади. Бу салбий ҳолатларнинг асоратли таъсири ҳали-ҳануз тугаб улгургани йўқ.

Саноат ишлаб чиқариши соҳасида ҳам зиддиятли вазият қарор топди. 20—30-йилларда амалга оширилган жадал саноатлаштириш гарчи бутун Иттифоқ бўйича қудратли ишлаб чиқариш — саноат салоҳиятини яратган бўлса ҳам, лекин айна вақтда халқ истеъмоли ва турмуш даражасини оширишга хизмат қиладиган тармоқларнинг заифлашувига олиб келди. Жамоалаштириш ва саноатлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий қиймати шу қадар қимматга тушдики, жумладан анъанавий ишлаб чиқариш тузилмаларининг йўқ бўлиб кетишига сабаб бўлди. Худди шу даврда ишлаб чиқариш йўлида серчиқим иқтисодий механизм вужудга келди. У билан боғлиқ равишда эса оммавий тус олган мажбурий, турма-лагерь меҳнати тизими ҳам пайдо бўлди. Фақат маҳбуслар қўли билан бунёд этилган Оқ денгиз канали ва «коммунизмнинг бошқа буюк қурилишлари» қад ростлади.

Ўзбекистонда марказнинг империяча — истеъмоличилик сиёсатининг таъсирида аҳвол янада жиддийлашди. Масалан, «социалистик саноатлаштириш» ўзбек халқининг амалдаги «тенгсизлигини ҳақиқатда тугатиш»ни таъминлаши лозим, деган дабдабали иборага қарамасдан, реал ҳаётда бу «истак» шиорлик даражасида қолаверди. Тўғри, саноат қудратининг ўсиши кўзга ташланди. Мисол учун, агар 1927 йилда республикада 191 та саноат корхонаси ишлаб турган бўлса, уруш бошланган вақтга келиб улар 1145 тага етди. Саноатнинг халқ хўжалигидаги салмоғи 1928 йилдаги 43%дан 1940 йилда 70%га кўтарилди¹. Янги ишлаб чиқариш тармоқлари пайдо бўлди. Бироқ, И. А. Каримов тўғри айтиб ўтганидек, жаҳон тажрибасининг гувоҳлик беришича, империялар сарфлайдиган «...мустамлакалар ва ярим мустамлакаларни ривожлантириш йўлидаги куч-ғайратлар буюк давлатларнинг кундалик ва узоқ

¹ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 448-иш, 44—45-варақлар.

муддатли манфаатларига бўйсундирилган эди. Шу жиҳатдан олганда, қарам халқларнинг манфаатлари ҳамма вақт иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган»¹. Бу тўла маънода Ўзбекистонга ҳам тааллуқлидир. Унинг иқтисодий ривожланиши қатъий тартибга солинган бўлиб, марказ танлаган йўлдан борар, империяча манфаатлар доирасидан четга чиқмас ва, биринчи навбатда, арзон хом ашё ва энергиядан кафолатли фойдаланишни таъминлашга қаратилган эди.

Бугунги кунда шу нарсга маълумки, Ўзбекистон со- бик ССР Иттифоқининг саноатлаштирилиши ва унинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга муҳим ҳисса қўша-да, подшо даврида бўлгани каби хом ашё етказиб берадиган республика бўлиб қолаверди, мил- лий иқтисодиётда қазиб чиқарувчи ва қишлоқ хўжа- лик хом ашёсини етказиб бериш ҳажмлари катта бўлган- ни ҳолда, қайта ишловчи ва машинасозлик тармоқла- ри улуши озроқ, умумиттифоқ даражасидан бир неча марта пастроқ бўлиб қолаверди.

Миллий-маънавий соҳадаги «социалистик ўзгариш- лар» ҳам яққол ифодаланган мустамлакачилик — им- перияча йўналиши билан ажралиб турарди. 20-йиллар- нинг охирларидан эътиборан «махаллийлаштириш»ни қисқартириш, миллий туманларни тугатиш, миллий ўзини ўзи англашга барҳам бериш ва якка мафкурани қарор топтириш йўли билан ўтказила бошлади. Шу билан бирга, сталинча раҳбарият чоризм томонидан татбиқ этилган маънавий асоратга солиш амалиётини жиддий равишда бойитди.

Маълумки, Туркистондаги чор мустамлакачилик маъмурияти руслаштириш сиёсати билан узвий бир- ликда православ динини жорий этишга ҳам муттасил интилган эди. Шунга қарамасдан, у объектив шароит- ни ҳисобга олган ҳолда, халқ ғалаёнидан қўрқиб ис- лом динини таъқиқлашга, мусулмон маданий-диний муассасаларини, анъанавий урф-одатлар ва диний эъти- қодни тўла тугатишга уринмаган эди. Сталинча раҳба- рият эса Ленин ишини давом эттириб, куч-ғайратини худди ана шу стратегик вазифани ҳал этишга қаратди.

Аввало даҳрийлик экстремизмининг коммунистик назариясидан келиб чиқиб, диний дунёқарашга қар-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 55—56-бетлар.

ши, айниқса, Ўрта Осиё халқларининг минг йилликдан ортиқ тарихга эга бўлган дини — исломга қарши кенг миқёсда ҳужум бошланди. Бундай миқёсдаги қувғинни масжид ҳам, черков ҳам, диндорлар ҳам асло бошларидан кечирмаган эдилар. Ўзбекистон руҳонийларининг аксарият қисми концлагерларга юборилди. Жуда кўп миқдордаги ислом динига оид китоблар йўқ қилинди, масжид ва мадрасалар бузиб ташланди, муқаддас ёдгорликлар мусодара қилинди. Ҳатто диний мазмунда бўлмаса ҳам, лекин араб ёзувида битилган китобларни сақлаганлик учун одамлар 10 йилдан 15 йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинар эди.

Миллат гулларини ташкил этувчи миллий зиёлилар қаттиқ таъқиб остига олинди. 30-йилларда уларнинг сафидан энг истеъдодли адабиёт ва санъат арбоблари — Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Шокир Сулаймон, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин, Муҳаммад Ҳасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Ҳошимов ва бошқалар юлиб олиниб, халқ душманлари деб эълон қилинди.

Миллий тарих мактаби чинакамига тор-мор этилди, истеъдодли ўзбек тарихчиси профессор Пўлат Солиев ҳамда унинг кўпгина шогирдлари қамоққа олинди ва отиб ташланди. Шу билан бирга, қатағон қилинган ёзувчилар, шоирлар, олимларнинг асарларидан фойдаланиш узоқ йиллар мобайнида таъқиқлаб қўйилди.

Ҳуқуқий адолатсизлик гилдираги шундан кейинги даврларда ҳам тўхтовсиз айланиб турди. Ҳокимият органлари миллий ўзига хослик кўринишларини, ижодий ходимларнинг ўзбек халқининг буюк маданий мероси ҳақидаги ҳақиқатни қисман бўлса ҳам очишга, ўтмиш ва ҳозирги куннинг мустабид тузуми томонидан узилган маданий алоқаларини боғлашга уринишларини куртаклик вақтидаёқ бўғиб ташлашга интилишади. Шу тариқа, 40-йиллар охири — 50-йиллар бошларида маънавий соҳадаги навбатдаги қатағонларнинг қудратли тўлқини ҳаракатга келди.

1949 йилда Москвадан фан ва маданият ходимларининг катта гуруҳи ва улар билан биргаликда ВКП(б) МҚнинг вакиллари келди. Улар Ўзбекистоннинг деярли ҳар бир олими ва маданият арбоби ижодини синчиклаб текшириб чиқишди. Фаоллар йиғилиши ўтказилиб, унда гуруҳ раҳбарлари партиянинг «миллий сиёсатини сохталаштираётганлар»ни, «архаизмларни оммалаштираётганлар»ни, «сарой шеърини ва муси-

қаси»ни тарғиб қилаётганларни, «ўзбек маданиятини яккалаб, уни Иттифоқдан ажратиб қўйишга уринаётганлар»ни қаттиқ танқид қилдилар. Текшириш якунлари бўйича «ғайрисовет фаолияти» учун Шукрулло, М. Шайхзода, М. Осим, С. Аҳмад, М. Исмоилий, Шуҳрат, Ҳ. Сулаймонов ва республиканинг бошқа бир қатор ёзувчилари, олимлари 25 йил муддатга ҳукм қилинди, уларнинг «айби» фақат халқнинг азалий миллий маънавий қадриятларини ҳимоя қилишга интилганликларида эди¹.

Умуман, расмий маълумотларга қараганда, фақат 1937—1953 йиллардагина республикада 100000 киши қатағон қилинди, улардан 13000 киши отишга ҳукм этилди².

Сталинча маъмурият қонли жазолаш хатти-ҳаракатларидан фойдаланиб, барча маданият муассасалари ва ижодий ташкилотлар устидан кенг тармоқли қаттиқ мафкуравий назорат ўрнатишга, партиянинг маънавий жараёнларга аралашувини мустаҳкамлашга муваффақ бўлди. Бунинг натижасида маданият сиёсат воситасига айлантирилди. Жамиятнинг маънавий маданиятдаги ўрни худбинона иқтисодий ва мустамлакачилик мақсадларига мувофиқ равишда қатъий тартибга солинди.

Ўша йиллардаги совет маданий сиёсатининг умумий йўналиши маънавий ҳаётнинг миллий асосларига путур етказишдан иборат бўлди. Маънавий соҳада синфий софликни қарор топтириш ниқоби остида миллий маданият мазмуни жадаллик билан бемаънилаштириб борилди, халқни унинг бой маънавий меросидан ажратиб қўйиш жараёни кенг миқёсда авж олдирилди. «Инқилоб»дан олдин яратилган барча нарсаларни синфий жиҳатдан шубҳали деб ҳисоблаш йўли расман қарор топтирилди. Ҳатто халқ дostonларига қарши шафқатсиз кураш бошланди. Масалан, 40—50-йиллар ўзбек халқ дostonи «Алпомиш» реакцион асар сифатида «фош» қилинди.

Тарих қайтадан кўриб чиқилди. Халқларнинг «олтин асри» улар Россияга қўшилгандан кейингина бошланди, деган фикр расман қарор топди. Тарихий арбоблар мустамлакага қарши курашганлари, озодлик ҳаракатида иштирок этганлари, учун вафот этганларидан кейин ҳам қораландилар.

¹ Мухитдинов Н. Годы, проведенные в Кремле. Т., 1994. С. 48.

² Правда Востока, 13 мая 2000 года.

Ўша даврда «ягона совет маданияти», «шаклан миллий, мазмунан социалистик, руҳан байналминал маданият» концепцияси вужудга келди ва кейинги совет ўн йилликлари даврида ҳукмрон концепцияга айлан-тирилди. У миллий маданиятларни империяча тарзда тенглаштиришга, уларнинг этник ўзига хослигини йўқотишга қаратилганди.

Мазкур концепцияни амалда рўёбга чиқариш мақсадида хилма-хил воситалардан кенг фойдаланилди. Хусусан, 30-йилларнинг бошларидан ўқув юртларининг барча ўқув режалари ва дастурларига маҳаллий материаллар киритилмади, асосий ўрганиладиган фанлар қаторидан Ватан тарихи, география ва жонажон ўлка табиатини ўрганиш чиқариб ташланди, ўзбек халқининг буюк ўтмиши бузилган тарзда талқин этилди. Буларнинг ҳаммаси тарихий хотирага ғоят салбий таъсир кўрсатди, тарихий замонлар ва даврлар ўртасидаги боғлиқлик йўқолишига олиб келди. Ёш авлодлар ўз миллатининг чинакам тарихидан тобора узоқлаштирилди.

Миллий ўз-ўзини англашни маиший турмуш, оила, ҳаёт тарзи соҳаларида халқ диний анъаналари ва урф-одатлари сингари етакчи қадриятларга қарши кескин кураш авж олдирилди. Буларнинг ўрнига сунъий равишда ўйлаб топилган совет-байналмилал маросимлари сингдирилди, «инқилобий» рамзлар, халққа ёт «социалистик» таомиллар фаол жорий этиб борилди.

Миллий ўз-ўзини англашни барбод қилиш ва ўз қариндош-уруғларининг кимлигини билмайдиган манқуртларни тарбиялашнинг империяча тизими муҳим воситаси сифатида тил сиёсати майдонга чиқди. Рус тилининг давлат тили даражасига кўтарилиши ўзбек тилининг камситилишига олиб келди. Ҳақиқатда у иккинчи даражага тушиб қолди. Натижада ўзбек тили, бутун миллий маданият сингари, совет муҳитига кўшилиб, ўзининг миллий оҳори ва ўзига хослигини йўқотиш хавфи остида қолди. Натижада республикада 50-йилларнинг охирига келиб, 12 мингдан ортиқ табиий объектлар ва манзилларнинг азалий халқ жуғрофий номлари ўзбек тилининг фаол луғат таркибидан чиқиб кетди¹.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, у ёки бу халқнинг бошқалардан ажралган ҳолда яшаши унинг ривожла-

¹ Правовое государство — независимость, нация, экономика, идеология, политика. В. 4-х кн. Т. 2.—Т., 1994. С. 41.

нишини секинлаштиради. Бошқа миллатлар билан алоқада бўлиш миллий ҳаётга замонавий янгиликлар олиб киради, унинг тараққий этишини тезлаштиради. Бироқ ҳар қандай ривожланиш каби мазкур жараён ўзининг миқдорий мезонларига эга бўлади, уларнинг бузилиши эса миллатларнинг жипслашуви ва юксалиши жараёнига тўсқинлик қилади. Совет курама давлати тажрибасида ҳам худди шундай ҳол юз берди. Табиий-тарихий миграция ҳисобига эмас, балки сунъий миграция ҳисобига кўп миллатлилиқнинг ортиши секин-аста ва муқаррар равишда миллий республикалар туб жой аҳолисининг миллий негизларига ҳақиқатда путур етишига олиб келди, уларнинг миллий маданияти ва тили заминини ўпириб кетди.

Бу ҳол Ўзбекистонда яққол кўзга ташланди. Ҳамонки, 1924 йилда Ўзбекистон ССР ташкил этилган экан, унда ўзбек халқининг жипслашуви ва миқдор жиҳатида кўпайиши юз бериши керак эди. Амалда эса марказ сохта миллий давлат тузилмасидан республиканинг кўп миллатлилигини ошириш учун фойдаланди. Масалан, Ўзбекистоннинг ҳозирги чегаралари доирасида 1897 йилда 70 миллат вакиллари, 1926 йилда — 91 миллат, 1959 йилда — 113 миллат, 1989 йилда эса 130 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилаётганлиги қайд этилган¹.

Бизнинг республикаимизга кўчириб келишнинг катта тўлқини 20—30-йилларда «қулоқларни сургун қилиш» деб аталди ва оммавий коллективлаштириш билан боғлиқ бўлди. У иккита асосий манбадан ташкил топди — Ўзбекистондан «қулоқ-бойларга мансублик» белгилари асосида маҳаллий аҳоли вакиллари иттифоқнинг бошқа минтақаларига сургун қилинди ва худди шундай мезонлар бўйича бошқа минтақалардан қувғин этилганлар бизнинг ўлкаимизга кўчириб келтирилди.

30-йилларнинг иккинчи ярмидан эътиборан, юқорида қайд этилганидек, бутун-бутун халқларни мажбуран кўчириш бошланди. Бу балога дастлаб Волга бўйидаги немислар, кейин Украинадаги поляклар, Узоқ Шарқ ўлкасидаги корейслар дучор бўлди. Чунончи, 1937 йил октябрь-ноябрь ойларида Ўзбекистонга корейслардан

¹ Всесоюзная перепись населения 1926 г. — Т. XV — М., 1928. С. 8—10; Всесоюзная перепись населения 1939 г. ЦГАРФ, ф. 1, оп. 3, д. 620, л. 73—81; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Узбекская ССР. М.—, 1962. С. 136—143; Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Национальный состав населения Узбекской ССР. Т., 1990. С. 51—68.

74500 киши келди¹. Кейинроқ Шимолий Кавказ, Грузия ва Крим халқлари бадарга қилина бошлади, уларга «гитлерчи босқинчиларга шериклик қилган» деган айб тиркалди. Масалан, 1944 йилда Давлат Мудофаа Қўмитаси қарорига кўра республикамизнинг ўзига Кримдан 151424 қрим татарлари сургун қилинди². Грузиядан Ўзбекистонга 110 мингга яқин месхети-турклари келтирилди³. Бошқа элатларнинг кўчириб келтирилган вакиллари ҳам ўн минглаб кишиларни ташкил этди.

Республикага ихтиёрий тарқоқ ҳолда кўчиб келиш 20-йиллар бошидаги ва 30-йиллардаги очарчилик туфайли кенг авж олди, кўчиб келганлар асосан Россия, Қозоғистон ва Украинадан эди.

Ўзбекистонга одамларни кўчириб келтиришнинг ортишида марказ томонидан амалга оширилган «меҳнат ресурслари»нинг режали равишда, аниқ мақсадни кўзлаб юборилиши сезиларли омил бўлди. Бу, айниқса, жадал саноатлаштириш сиёсатини амалга ошириш муносабати билан яққол кўзга ташланди. 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Россиядан Ўзбекистонга доимий яшаш учун ишчилар ва мутахассисларнинг катта-катта гуруҳлари мунтазам равишда юбориб турилди, улар саноат қурилишини авж олдиришга, республика ишчилар синфи отрядини шакллантиришга ёрдам бериши лозим эди. Фақат 1933—1938 йилларнинг ўзида ўлкага 650 минг киши юборилди⁴.

Натижада (гарчи миллий ишчилар синфини шакллантириш соҳасида қадамлар қўйилаётган, уларнинг мутлақ сони ортаётган бўлса ҳам) маҳаллий кадрларнинг фоиз ҳисобидаги салмоғи пасайиб борди. Масалан, агар 1926 йилда Ўзбекистон ишчилари орасида ўзбеклар 50,4%ни ташкил этган бўлса, 1936 йилга келиб 36,5% га тушиб қолди⁵.

Қайд қилинган даврда Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибидан ўзбеклар улуши 2,5% камайиб, 65%ни ташкил этди⁶.

¹ Ким П. Г. Корейцы Республики Узбекистан. Т., 1993. С. 25.

² Мельникова Т. С. Формирование промышленных кадров в Узбекистане. Т., 1956. С. 78.

³ Труд. 1988. 8 сентябрь.

⁴ Мельникова Т. С. Формирование промышленных кадров в Узбекистане. Т., 1956. С. 78.

⁵ Гднтшке В. Л., Гаджибаева А. А. Формирование рабочего класса Средней Азии (20—30-е гг.). Т., 1992. С. 45.

⁶ Ата-Мирзаев, Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. Т., 1998. С. 58.

Совет-герман уруши республикадаги демографик вазиятга сезиларли таъсир кўрсатди, жанг ҳаракатлари бораётган гарбий минтақалардан Ўзбекистонга аҳолини кўчириб келтириш кенг тус олди. Уруш тамом бўлиши билан уруш йиллари кўчириб келтирилган европаликлар — руслар, украинлар, яҳудийлар, белоруслар ва уларнинг бошқа вакиллари ўз жонажон ерларига қайтиб кета бошладилар. Бироқ улардан кўплари Ўзбекистонда яшаш учун қолдилар.

50-йилларнинг ўрталарида, «буюк йўлбошчи» сиёсий майдондан кетгандан кейин, халқ оммаси ўртасида норозилик ошиб бораётганидан ташвишга тушган янги сиёсий раҳбарият «казарма социализми»нинг ҳаддан ташқари ёқимсиз қиёфасига ташқи томондан жозибадорроқ хусусият бахш этишга уринди. Расман олганда, сталинча оммавий қатағонлар қораланди. Сиёсий қиргин қурбонларидан бир амаллаб омон қолганлар дўзах азоби ҳукм сурган турма-лагерлардан озод қилина бошлади, қатағон қилинганлардан айримлари, асосан собиқ партия-совет ходимлари номлари оқлана бошлади. Айни вақтда юқори минбарлардан туриб «демократияни кенгайтириш», миллий республикаларга «мустақил ҳуқуқлар» берилиши зарурлиги тўғрисида гапирилди.

Бу соҳада айрим қадамлар ҳам қўйилди. Лекин, умуман олганда, мустабид империяча тузумнинг табиий негизи ўзгармай қолаверди. «Хрушчёвча илиқлик» даврида — 50-йиллар охири — 60-йиллар бошларида чекланган «демократик» тамойилларнинг қисқа муддатли ва заиф ҳукм суриши ғайри миллий совет тузумини яхши томонга жиддий равишда янгилай олмади. Чунки иттифоқ раҳбариятининг миллий-маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий амалиётга ёндашуви умуман аввалги империяча интилишлар билан ажралиб турарди. Иттифоқ ҳокимиятининг юқори поғонасида навбатдаги дабдабали баёнотларга қарамасдан, миллий соҳанинг мураккаблиги ва ўзига хослигини, аҳолининг талаб-эҳтиёжлари ва миллий манфаатларига пухта ва эҳиёткорона муносабатда бўлиш зарурлигини, халқларга тарихий танлов эркинлигини бериш муҳимлигини тушуниб этиш қарор топмади. Бунинг устига, 1964 йилда Хрушчев маъмуриятини алмаштирган Брежнев «команда»си Сталин шахсига сифинишнинг фош этилганлигини секингина тўхтатиб қўйди ва аввалги йўлни зоҳиран юмшатишга кўринишда давом этдирди. Нати-

жада ленинча-сталинча тўда томонидан ташланган уруғлар гуркираб авж ола бошлади.

Ўзбекистонда ғайритабиий жараёнларнинг кучайиши яққол намоён бўлди. Бошқа миллий республикаларда бўлгани каби бу ерда ҳам «халқларнинг бузилмас дўстлиги», «миллий масаланинг тўла ва узил-кесил ҳал қилинганлиги» каби баландпарвоз тарғиботчилик шиорлари остида марказга мустамлака қарамлиги кучайди, миллий генотипнинг бузилиши авж олдирилди, ўзбек халқининг табиий — хом ашё ва одам ресурсларидан фойдаланиш кенг қўлам касб этди. Масалан, «етук социализм» деб аталган йилларда Ўзбекистон совет давлатининг улкан пахта маконига айлантирилди. Ўзбекистон иқтисодиётининг пахта етиштиришга йўналтирилганлиги ўзининг сўнгги нуқтасига етиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларида оғриқли жараёнларни ҳаддан ташқари кучайтирди. Ўзбек халқининг бойлиги бўлган пахта унинг бошига битган балога айланди. Ўлка бағридан олтин, уран, нефть, газ ва бошқа хом ашё ресурслари шафқатсиз равишда тортиб олинар эди.

Миллий соҳада танглик вазияти вужудга келди. Сунъий байналмилал бирлик — «совет халқи»ни мустаҳкамлаш стратегиясидан келиб чиқиб, партия анжуманларида, мафкура, маданий қурилиш масалаларига бағишланган кенгашларда жадаллик билан «миллатларнинг бирга қўшилиши» зарурлиги муттасил таъкидланар эди.

Оммавий ахборот воситаларида, адабиёт, фан, санъат соҳаларида ҳам ўзбек тилининг фаол амал қилиш доирасини сунъий равишда чеклаш жараёнлари сезиларли равишда кучайди. Мисол учун; 80-йиллар бошларига келиб ўзбек тилида нашр этилган китоблар сони 1960 йилга нисбатан 60% дан зиёд камайди, ҳолбуки, бу даврда ўзбеклар 2 баробардан ортиқроқ кўпайди¹. 80-йиллар ўрталарида нашр этиладиган умумий адабиётлар бошқа тиллардаги китобларга нисбатан 74,2 ва 18,8%ни ташкил этди². Бундай «узоқни ўйлаб» йўл тутилиши натижасида кўпгина ўзбек миллатига мансуб кишилар миллий заминдан ажралиб, она тилини чала билладиган ёки умуман билмайдиган, ўз халқининг тарихи, маданий ва маънавий қадриятларидан

¹ Ўзбекистон МДА, 58-фонд, 405-рўйхат, 1-иш, 5-варақ.

² Социально-культурный облик советских наций. С. 337—338.

беҳабар бўлиб қолишди. Бошқача айтганда, жамият миллий негизларининг тўла-тўқис йўқолиб кетиш реал ҳавфи кўндаланг бўлди.

60—80-йилларда ҳам Ўзбекистонда собиқ иттифоқнинг марказий минтақаларидан одамларнинг кўчириб келтирилиши кенг миқёсда давом этди. Фақат 1971—1975 йилларда РСФСРдан ўрта ҳисобда ҳар йили 55,3 минг киши келиб турди¹.

Ўша даврда кўчириб келтирилганларнинг кўпчилик қисми ижтимоий аҳволи бўйича ишчилар эди. Республикада ортиқча иш кучи мавжуд бўлган бир шароитда уларнинг Ўзбекистон корхоналарига келиши соғлом фикр нуқтаи назаридан тушунтириб бўлмайдиган бир ҳол эди. Шу билан бирга, меҳнат ресурслари жадал ўсишининг кўпроқ қисми маҳаллий миллат аҳолиси ҳисобига тўғри келарди. 80-йиллар ўртасига келиб, маҳаллий аҳоли таркибидаги ишсизларнинг ўртача йиллик миқдори 1 млн. кишидан ошиб кетди². Ишсизлар, яъни меҳнатга қобилиятли аҳолининг расман иш билан банд бўлмаган қисми деб аталганлар орасида 16—29 ёшгача бўлган ёшлар 1970 йилда 33,5%, 1979 йилда 46,7%, 1986 йилда 50%дан зиёдроқни ташкил этди. Қишлоқ жойларида, айниқса Қорақалпоғистонда ва Бухоро вилоятида ишсизлар орасидаги ёшлар сони бундан ҳам кўпроқ эди³. Ишсизлар сони ана шундай кўп бўлгани ҳолда Иттифоқнинг бошқа минтақаларидан кадрларни оммавий равишда кўчириб келтириш каби ярамас тажриба татбиқ этиб келинди. Масалан, 1981—1985 йилларда Тошкентда меҳнатга қобилиятли кишилар орасида иш билан банд бўлмаганлар ўрта ҳисобда 200 мингдан ортиқ бўлгани ҳолда, янги ишга туширилган корхоналарга РСФСР, Белоруссия ва Украинадан 125 мингга яқин ишчи ва мутахассис жалб қилинди. Шуниси ҳам борки, бошқа республикалардан келган кадрлар одатда уй-жой ва имтиёзлар билан таъмин этиларди, ҳолбуки, маҳаллий кадрлар эса бошпана олиш учун энг малакасиз ишларни бажаришга ва 5—10 йиллаб уй-жойга навбат кутишга мажбур бўлишарди⁴.

¹ Мулляжанов И. Р. Демографическое развитие Узбекистана. Т., 1983. С. 212.

² Правда Востока. 13 декабря 1989 г.

³ Максимова Л. Г. Демографические проблемы занятости в Узбекской ССР. Т., 1989. С. 30.

⁴ Абдурахмонов К., Боев Х. Развитие форм собственности в условиях рыночной экономики. Т., 1992. С. 13—14.

Бундай сиёсат саноат корхоналари жамоалари таркибида маҳаллий аҳоли вакиллари салмоғининг шиддат билан камайиб боришига сабаб бўларди. Масалан, 80-йиллар охирига келиб Олмалиқ кон-металлургия комбинатида маҳаллий миллат вакиллари 12,8%, Тошкент трактор бирлашмасида 17,8%, «Технолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасида 13,1%ни ташкил этди. Умуман олганда, машинасозлик мажмуида ишчилар орасидаги ўзбеклар 27%дан ошмасди¹. 1989 йилда халқ хўжалигида банд бўлганларнинг сони 5,3 млн. киши бўлиб, саноат ишлаб чиқаришидаги ўзбекларнинг салмоғи атиги 0,7 млн. кишини ташкил этди². Айниқса, фан-техника тараққиётини белгилаб берадиган саноатлашган ишлаб чиқариш тармоқларида ўзбекларнинг сони ниҳоятда кам эди.

Иттифоқ мафкурачилари мазкур ҳолатни «тушунтириш» мақсадида сохта назарий уйдирмаларни таомилга киритдилар, уларга мувофиқ, гўё «маҳаллий аҳоли, хусусан ўзбеклар, — деб алам билан таъкидлаган эди Ислон Каримов, — йирик саноатлашган ишлаб чиқариш шароитида ишлашга ўрганмаган эмишлар ва ишлай олмас эмишлар, улар қайта ишлаш тармоқларида, хизмат кўрсатиш соҳасида ишлашга кўпроқ мойил эмишлар»³. Бироқ бунинг асл сабаби совет ҳокимиятининг империяча хусусиятида эди. Биринчидан, марказ аввалгидек республика ишчилар синфи отрядини империя тузумининг ижтимоий таянчи сифатида руслаштиришдан манфаатдор эди. Иккинчидан, республикалараро кўп йиллик сунъий миграция натижасида саноат ишлаб чиқариши кўпроқ жойлашган йирик шаҳарларда маҳаллий аҳолининг салмоғи 30—35%дан ошмасди. Учинчидан, йирик корхоналарнинг аксарият кўпчилиги иттифоқ объектларига ва ҳарбий-саноат мажмуига мансуб бўлиб, уларга бўйсунарди, бу корхоналар ходимлари асосан кўчириб келтирилганлар ҳисобидан тўлдириларди.

Совет раҳбарияти томонидан аввалбошдан ўтказиб келинган империяча асоратга солиш сиёсати, марказ томонидан амалга ошириб келинган ижтимоий ишлаб чиқаришни бир томонлама ихтисослаштириш, ижтимоий-иқтисодий йўлнинг уетувор йўл-йўриқлари ва маданий сиёсати миллий манфаатларга мувофиқ кел-

¹ Правда Востока. 25 ноября 1989 г.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. ч. IV. —Т., 1990. С. 42.

³ Народ и демократия. 1992. № 2. С. 30.

маслиги ҳалокатли оқибатларга олиб келди. Иттифоқ ҳукмрон доираларининг республика иқтисодиётига истеъмолчилик муносабатида бўлиши таъсирида табиий яшаш муҳитига путур етказилди, халқнинг моддий аҳволи ўта паст даражага тушиб қолди. Совет тузумининг мустамлакачилик моҳияти камдан-кам учрайдиган ярамас хусусиятга эга бўлиб, унинг намоён бўлиши оқибатида улкан моддий-техникавий салоҳиятга, қулай табиий-иқлим шароитига эга бўлган республика аҳолининг турмуш даражаси, унинг ижтимоий таъминоти сифат кўрсаткичлари бўйича энг заиф ривожланган мамлакатлар қаторида қолаётган эди.

Маънавий соҳада жиддий салбий оқибатлар кўзга ташланди. Миллий маданият, ўзига хос этник хусусиятларни қайта тиклаш имкониятлари кўп йиллардан буён чеклаб қўйилганлиги Ўзбекистон халқини ўз миллий негизларини йўқотишгача олиб келиб қўйган эди.

1985 йил апрелда М. С. Горбачев бошчилигидаги янги сиёсий раҳбарият томонидан эълон қилинган «қайта қуриш» мунтазам равишдаги тангликнинг боши берк кўчаларидан чиқиб олишга муайян умид уйғотди. «Қайта қуриш» демократия ва ошкораликка бир қадар йўл очди. Бироқ мустабид империя тузумини янгилашга бўлган бундан аввалги барча уринишлар каби «апрель янгилашиши» ижодкорларининг социализмга «инсоний қиёфа» бахш этиш соҳасидаги куч-ғайратлари ҳам мағлубиятга учради. Бунинг устига, совет тузумининг сурункали иллатлари кескин тус олди. Чунки «қайта қуриш» мустабид империя тузумининг туб негизларига дахл қилмади, шунчаки пардозлаш хусусиятига эга бўлди. Натижада жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, кенг халқ оммасининг турмуш даражаси кун сайин ёмонлашиб борди.

Кўп миллатли совет давлати шароитида иқтисодиёт, ижтимоий, идеология ва маданият соҳаларида йиллар мобайнида тўпланиб қолган муаммолар миллий муносабатлар нуқтаи назаридан тобора яққолроқ сиртга қалқиб чиқа бошлади. Республикада миллий характерлар вужудга келди, улар чуқур миллий демократик ислохотларни амалга ошириш, ҳақиқий мустақилликка эришиш эҳтиёжларини ифодалар эди. Империянинг путурдан кетган деворлари хатарли равишда чайқалаётган эди.

Горбачев «команда»си ажралиб чиқишга қаратилган интилишларга тўсқинлик қилишга ва, шу билан бирга, иттифоқ раҳбариятининг обрўсини оширишга

интилиб, бир томондан, империяча бошқарув машинаси мурватларини қаттиқроқ бурашга, иккинчидан, ўзини халқнинг кўз ўнгида ҳалоллик ва ижтимоий адолат учун матонатли курашчи қилиб кўрсатишга уринди. Ана шу мақсадда собиқ Иттифоқнинг бир қатор минтақаларида дабдабали «фош қилувчи» ишлар кампанияси авж олдирилди, улар иттифоқ сиёсий раҳбариятининг «социалистик тозалаш», порахўрликка барҳам бериш учун курашини намойиш этиши лозим эди, бунда иқтисодиётдаги барча камчиликлар учун жавобгарлик маҳаллий раҳбар кадрларга тўнқалди.

«Кремль ҳужуми»ни амалга оширишнинг марказий минтақаларидан бири Ўзбекистон бўлди, бу ерда кўпиртирилган «ўзбек иши» ёки «пахта иши» кўзғатилди. Республика «қайта куриш» даври қатағонларини ўтказиш жойи сифатида бежиз танланмаган эди. Чунки бу вақтга келиб республиканинг обрў-эътиборли ва эътироф этилган раҳбари Ш. Р. Рашидов вафот этди. Унинг ўрнига келган раҳбарлар сиёсий ва миллий иродаси заиф бўлиб, марказнинг барча йўл-йўриқларини сўзсиз қабул қилиб, уларни итоатгўйлик билан амалга оширдилар.

Марказнинг кўрсатмаси билан иттифоқ оммавий ахборот воситаларида гўё Ўзбекистонда бутун бошқарув бўғинлари ва халқнинг ўзи ҳам порахўрлик турлари билан ўраб олинган, шу боисдан бу ерда «ҳалоллик ўрнатилиши» керак, деган миллий кадр-қимматни ерга урувчи фикр зўр бериб тарқатилган аянчли кунлар ҳали хотирамиздан кўтарилган эмас.

Натижада республикада «десантчилар» зулми ўрнатилди. Ленин-Сталин даврларида бўлгани каби бу ерга Россия партия-совет ходимларининг сон-саноксиз гуруҳлари, «куч ишлатиш» идораларининг вакиллари юборилаверди. Уларнинг кўпчилиги Ўзбекистоннинг оғир аҳволи ва эҳтиёжларини ўрганиш уёқда турсин, ўзларининг раҳбарлик лавозимларига тайинланишини ҳамма нарсани қилиш мумкин, деган маънода тушундилар. «Десантчилар» халқнинг бой тарихи ва маданиятини, ўлканинг ноёб хусусиятларини билмаган ва билишни истамаган ҳолда, республикадаги ҳаётни ўзларининг ҳукмронлик мақсадларига мослаб бичиб, ямаб-ясқай бошладилар. Марказ вакиллари ўзбек халқининг анъаналари, маданияти, урф-одатлари, маънавий қадриятларини менсимаслигини ошкора равишда билдириб, империяча бўйсунуш сиёсатини фаоллик билан амалга ошира бошладилар. Бу жиҳатдан Ўзбекистон КП МҚнинг

иккинчи котиби В. П. Анишчев, Республика Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари В. И. Огарок, Тошкент шаҳар партия қўмитаси котиби Б. Д. Сатин, ички ишлар вазирининг ўринбосари Дидоренко ва бошқалар айниқ-са ажралиб турдилар.

Марказга садоқатларини кўрсатишга интилган шу давр маҳаллий раҳбарлари бу даврда ўзларини ўз миллий илдишларини унутган манқуртлар сифатида намоён этдилар. Уларнинг ташаббуси билан халқнинг ҳали сақланиб қолган урф-одатлари, маданиятини чинакам таъқиб остига олиш кучайтирилди, она тилини сунъий равишда чеклаш авж олдирилди. Ҳатто миллий кийим-да юриш таъқиқланди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, одамлар ўзбекона тўй ўтказишдан, вафот этган қариндош-уруғларини қарор топган миллий-диний анъаналарга мувофиқ дафн қилишдан кўрқиб қолдилар.

Ҳақиқатда ўта шафқатсиз шахслар бўлган Гдиян ва Иванов бошчилигидаги кўп сонли тергов бригадаларининг сталинча-берияча усулларга асосланган ғайринсоний қатағонлар билан иш юритиши натижасида вазият янада кескинлашди. Кейинги текширишларнинг кўрсатишича, улар одамларни таҳқирлаганлар, сўроқлар вақтида ноҳақ калтаклаганлар, юзлаб айбсиз одамларни, шу жумладан, қариялар ва кўп болали оналарни ғайриқонуний равишда ҳибсга олиб, қамоққа ташлаганлар¹. Уларнинг хатти-ҳаракатларининг мантиғи бир нарсага — «ўғрилиқ қилиш», «порахўрликлар» тўғрисидаги кўрсатмаларни ҳар қандай воситалар билан бўлса ҳам олишга эришишга қаратилган эди, улар одамнинг айби бор ёки йўқлиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтиришмасди.

Фақат 80-йилларнинг охирларидан бошлаб республиканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. 1989 йилда И. А. Каримов миллий раҳбар бўлиб кўтарилди, у миллий тарихнинг боришини ўзгартиришга устувор даражада таъсир кўрсатди. Аввалги республика раҳбариятидан фарқли ўлароқ, Ислам Каримов миллат ва халқнинг чинакам манфаатларини ифода этиб, дарҳол давлат мустақиллиги ғоясини илгари сурди. У ўзининг республикада тутган йўлини, «десантчилар» зўронлигига қарши фаол курашини миллий сиёсий партиялар ва ҳаракатларни ташкил этиш учун шарт-шароитлар яратиб бериш билан

¹ Қаранг: И л ю х и н В. Оборотни. Как было надумано «узбекское дело». Т., 1993.

мустақамлади; марказда ҳақиқий мустақилликка қаратилган йўлни мардонавор туриб ҳимоя қилди. Масалан, КПСС МҚнинг Москвада бўлиб ўтган 1989 йил сентябрь пленумида И. А. Каримов дадиллик билан бундай деди: «Биз марказ билан республиканинг ҳуқуқлари ва вазифаларини белгилаб олиш ва чегаралашни қатъий ёқлаймиз, биз республика мустақиллигининг ҳар томонлама мустақамланиши тарафдоримиз»¹.

Шундан кейин МҚга сиёсий мустақилликни амалга ошириш механизмини ишлаб чиқиш масаласини амалий равишда қўйиш ва Иттифоқ Конституциясида «Иттифоқдош республикаларнинг мустақил ҳуқуқлари тўғрисида»ги махсус бобни тиклаш ҳақида расмий таклифлар юборилди. Сўнгра марказнинг мазкур таклифлардан ошкора норози эканлигига қарамасдан, Ўзбекистон КП МҚнинг 1990 йил март пленумида «сиёсий тизимни янгилашни иқтисодий мустақиллик муаммосидан ажралган ҳолда қараб чиқиш мумкин эмас»лиги қайд этиб ўтилди ва Ўзбекистоннинг сиёсий мустақиллиги яхлит концепциясини ишлаб чиқиш зарурлиги қатъиян таъкидланди.

Республика Олий Кенгашининг биринчи сессиясида 1990 йил 24 мартда И. А. Каримовнинг Ўзбекистон Президенти қилиб сайланганлиги давлат мустақиллигини қўлга киритишнинг муҳим шартларидан бири бўлди. Бу империяча Иттифоқ тарихида мисли кўрилмаган қадам эди.

Ҳали давлат мустақиллиги эълон қилинмасдан олдин Ислом Каримов раҳбарлигида Ўзбекистон тараққиётининг мустақил йўли тамойиллари ишлаб чиқилиб, амалга оширила бошлади, Президент И. А. Каримов томонидан 80—90-йиллар чегарасида чиқарилган Фармонлар ва унинг таклифи билан Республика Олий Кенгаши ҳамда ҳукумати томонидан қабул қилинган Қонунлар ва қарорлар бевосита сиёсий, иқтисодий мустақилликни таъминлашга қаратилди. Бу жараёнларнинг аниқ ифодаси — 1989 йилда ўзбек тилига давлат мақоми берилганлиги, энг муҳим халқ хўжалиги вазифаларини мустақил равишда ҳал этишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи, пахта яккаҳокимлигига барҳам берилиши, халққа миллий маънавият, анъаналар ва урф-одатларнинг қайтариб берилганлиги бўлди. Буларнинг ҳаммаси Марказда шиддатли салбий акс-садо

¹ Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 405-рўйхат, 1-иш, 15-варақ.

билан кутиб олинди. Миллий тикланиш юзасидан амалга оширилаётган дадил қадамларни империя маркази «Ўзбекистон Президентининг ўзбошимчилиги» сифатида қабул қилди. Кремлдаги раҳбарият Ўзбекистоннинг бу «ўзбошимчилиги»ни куч билан янчиб ташлаши мумкин эди. Бироқ унинг таъқиб қилиш имкониятлари сезиларли равишда заифлашиб қолган эди: империя шиддат билан барбод бўлаётганди. Совет давлатининг барча минтақаларини миллий инқилоб алангаси қамраб олди.

Жаҳолатпараст кучлар «қизил империя»ни сақлаб қолишга 1991 йил 19 августда охириги марта уриниб кўрдилар, бу вақтда олий мартабали исёнчилар фавкуллда ҳолат бўйича Давлат қўмитасини ташкил этдилар. «Гекэчепчилар» марказий ҳокимиятнинг қатъий ҳукмронлигини ўрнатишга, миллатларнинг ажралиб чиқишига бўлган интилишларини илдизи билан узилкесил қўпориб ташлашга уринган эди.

Ўзбекистон раҳбарияти тўнтариш рўй бериб, ГКЧП ташкил этилганлиги ҳақидаги хабарни олгач, уни сиёсий ўзбошимчалик деб баҳолади. Воқеаларнинг бундан кейинги бориши ҳали ноаниқ бўлишига қарамай, республика раҳбарияти дарҳол муросасиз равишда: «Бизнинг ўз йўлимиз бор ва республиканинг мутлақ манфаатларига риоя этиб, қандай бўлса ҳам шу йўлга охиригача амал қиламиз¹», деб эълон қилди. 1991 йил 31 августда Олий Кенгаш Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида қарор қабул қилди. Шу билан ўзбек халқининг озодлик ва мустақиллик тўғрисидаги азалий орзуси рўёбга чикди.

Бу қисқача ўзбек халқининг Совет давридаги тарихи ниҳоятда аччиқ саҳифалардан иборат. Албатта бу даврда ҳам халқ қўлини қовуштириб ўтирмади ва ўзининг шижоати, меҳнатпарварлиги, эрксеварлиги орқали маълум натижаларга эришди. Бу натижалар, айниқса, фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият соҳаларида намён бўлди. Лекин бу тарихнинг сиёсий йўналиши, совет мустабид тузуми, коммунистик мафкурасининг зўрлиги ва зулми мамлакатни ниҳоятда катта талофотларга олиб келганини инкор этиб бўлмайди. Бу аччиқ ҳақиқат жуда катта тарихий сабоқдир ва уни билиш мустақиллик қадрини англаш демакдир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Девонининг матбуот бюллетени. Т., 1992, 3-сон. 8-бет.

II б о б. Ўзбекистоннинг табиий, хом ашё ва инсон ресурсларининг оммавий эксплуатация қилиниши

1- §. Чор империясининг Туркистон моддий ва табиий бойликларини ўзлаштириш сиёсати

XIX асрнинг II ярмида Ўрта Осиёни зўравонлик билан забт этган Россия империясини бу ўлканинг моддий бойликлари, қулай иқлим шароити ва жуғрофий жойлашуви, Шарққа дарвоза бўлиб хизмат қилиши каби катта имкониятлари ўзига жалб этган эди. Бу даврда Россия ҳукмрон доиралари ва саноатчилари ўрта-сида ўзларининг Европа бозорларидаги рақобатга дош бера олмаётган маҳсулотларини Ўрта Осиё ва у орқали Шарқ мамлакатлари бозорларига чиқариш, ривожланаётган тўқимачилик саноати учун арзон хом ашё манбаига эга бўлиш, ўз муаммоларини ўзгалар ҳисобига зўрлик ва босқинчилик билан ҳал этиш иштиёқи кучайди. Ана шу маълум мақсадларни амалга ошириш учун чоризм Ўрта Осиё халқлари билан узоқ ва кескин жанглар олиб борди. Қирғинбарот урушлар ва кўглаб қурбонлар эвазига Ўрта Осиёда чор Россияси ҳукмронлиги ўрнатилди. Шундан кейин ўлканинг катта имкониятлари, ер ости ва ер усти бойликларини метрополия манфаатларига мослаштириш жараёни бошланди. Бу жараён бир қанча босқичлар ва йўналишларда амалга оширилди. Энг аввало, қўлга киритилган шаҳар ва қишлоқларда чоризмнинг ҳарбий маъмурий бошқарув тизими ўрнатилди. Шундан кейин ўлка бойликларини ягона тизим ва узоқни кўзлаган режа асосида мунтазам суратда ташиб кетишга киришилди.

Асосий эътибор энг аввало темир йўл қурилишига қаратилди, чунки ўша давр тадқиқотчиси М. П. Федоров¹ таъкидлаганидек, «Туркистонни тинч маданий йўл билан бўйсундиришда ҳазинадан сарф бўлган миллионлар ортиғи билан қайтишини мустамлакачилар жуда яхши билардилар». Шу сабабли улар Туркистоннинг моддий бойликларини батамом эгаллаб олиш ва ундан

¹ Федоров М. П. Хлопководство в Средней Азии. С-Пб. 1898. С. 215.

энг юқори даражада фойдаланиш учун маблағларни аямадилар. Энг аввало Туркистонни Россия билан боғловчи темир йўл қуришга киришилди. 1880 йили Каспий денгизи (ҳозирги Туркистон шаҳри)дан бошланган Ўрта Осиё темир йўли ўлка ичкарасига жадал суръатда кириб борди. Темир йўл қурилишидан мақсад ўлкада стратегик жиҳатдан мустаҳкамланиб олишдан ташқари, етиштирилган моддий бойликларни мунтазам суратда ташиб кетишдан иборат эди.

1867 йили Туркистон Генерал-губернаторлиги ташкил этилгандан кейин генерал К. П. Кауфман рус ва чет эл саноатчилари учун қулай шароит яратиб беришга ҳаракат қилди. У ўлкага келган савдогарлар, саноатчилар, тадбиркорлар ва иш юритувчиларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Кўрилган тадбирлар натижасида Европа типдаги дастлабки корхоналар Тошкентда иш бошлади. 1867 йили (Муҳандис-технолог Н. В. Ульянов, Д. Касьянов, И. Яблонский, Н. П. Писаревский, О. И. Плавицкийлардан иборат ширкат томонидан) Европа типдаги биринчи сув тегирмони қурилди. Тегирмон бир кеча-кундузда 720 пуд ун чиқарар эди. 1868 йили штабс капитан Какурин шундай тегирмоннинг иккинчисини ишга туширди. Бу тегирмонларнинг ишлаб чиқариш қуввати маҳаллий тегирмонларга нисбатан 25—30 баробар юқори бўлиб, оқибатда кўплаб маҳаллий тадбиркорлар ишсиз қолдилар. 1868 йили М. Хлудов Салор ариғи бўйида Европа типдаги кўн заводини қурди. 1874 йили Кувайцев деган кимса ҳам шаҳар четида шундай завод қурди. Бу заводлар дастлаб оддий ҳунармандчилик корхоналаридан деярли фарқ қилмас эди. Шунинг учун ҳам кўн заводидан дурустроқ даромад ололмаган Кувайцев уни завод устаси Тезиковга сотди. Уддабурон Тезиков заводни кенгайтириб, уни ўша даврнинг замонавий ускуналари билан жиҳозлади. Натижада ишлаб чиқариш бирмунча ривожланди ва қисқа муддат ичида Россиянинг марказий районлари ҳамда Европа бозорларига хом ашё етказиб бера бошлади. У ўлкадан ташиб кетган ошланган терилар ҳисобига қисқа вақт ичида миллиончи бойга айланди.

Туркистонга келган ишбилармонлар бир соҳа билан чекланиб қолмасдан, бойлик орттириш мақсадида саноат ишлаб чиқаришининг бир неча тармоқларига қўл уришган. Масалан, ўлкага биринчилардан бўлиб келган рус саноатчиси И. И. Первушин 1871 йили Тош-

кентда ароқ ва вино заводидан ташқари, пиллачилик фабрикасини ҳам қурди. Бу ерда осонлик билан бойлик орттириш имкониятлари катталигини кўрган И. И. Первушин ароқ заводи ва пиллачилик фабрикаси билан чекланиб қолмасдан, Қоратоғ тоғларидаги қўроғошин конлари ва Тошкент яқинидаги тошкўмир конини (Оҳангарон туманида) ишга туширди. Шу тариқа ўлкада саноат корхоналари қуриш ва уларни ишга тушириш ҳаракати кучайди. Бироқ, ароқ заводларининг қурилиши рус ишбилармонлари чўнтагини тўлдирган бўлса, маҳаллий халқларнинг маънавияти, соғлиги ва ижтимоий турмуш тарзига катта салбий таъсир кўрсатди.

Чоризмнинг босқинчилик ҳаракатлари даврида ўлкада вазият кескин бўлишига қарамасдан, бу ерда завод-фабрикалар қуриш ҳаракати тўхтамади. 1867 йилда дастлабки ипак калавалаш фабрикалари қурилган бўлса, орадан 5 йил ўтгач уларнинг сони 7 тага етди. Шулардан бири Хлудовнинг Хўжандда ишга туширилган фабрикаси бўлиб, унда дастлаб Крипнер тизимида ипак ўрайдиган 23 та дастгоҳ ўрнатилган. Орадан икки йил ўтгач, бу дастгоҳларнинг сони 53 тага етказилган. Бу дастоҳларда уста назорати остида қарийб 200 та бола ишлаган. Улар бир иш кунинда 45 мисқолдан 60 мисқолгача ипак ўрашиб, кунига ўртача 30 тийиндан иш ҳақи олишган. 1868 йили И. Первушин, Михайлов ва француз Гурделарнинг ипак ўраш фабрикалари ишга туширилди. Первушиннинг корхонаси бошқаларникидан анча мукамал бўлиб, у фабрикада ишлатиш учун Оренбургдан Тошкентга 40та ўсмирни олиб келган¹. Шунингдек, бу фабрикаларда кўплаб маҳаллий болалар ва аёллар меҳнатидан кенг фойдаланилсада, бироқ уларга катталар меҳнатига нисбатан 50 фоиз кам ҳақ тўланган.

Умуман европалик саноатчилар қурган йирик корхоналарда катталар қатори болалар меҳнатидан мунтазам равишда фойдаланилган. 1873 йили Тошкент шаҳрида ишга туширилган француз Гурденинг тўқимачилик фабрикасида шундай ҳолни кўриш мумкин. Гурде фабрикасида 144 ишчи ишлаган. Ҳар бирида 100 тадан дук бўлган чарх ёнида 8 та ишчи қаторида 20 та бола, ип ўрайдиган 40 та ғалтакли машина ёнида катта ёшли 2 ишчи қаторида 20 та бола ишлаган. Ишчиларга жуда

¹ Известия и заметки. Туркестанские ведомости, 1871, № 15.

кам ҳақ тўланган. Улар ойига ўртача 9 сўм, кунига эса 30 тийин атрофида иш ҳақи олишган.

Шойи тўқишдан бошқа соҳаларда ҳам маҳаллий хунармандчилик билан саноат ишлаб чиқариш ўртасида рақобат кучайди. Бу кураш саноатчилар фойдасига ҳал бўла бошлади. Масалан, 1872 йилда Тошкентда рус саноатчилари томонидан қурилган ва бир кеча-кундузда 100 пуддан 150 пудгача (бир йилда 30000 пуд) ёғ ишлаб чиқарадиган корхоналар қурилгач, бир кеча кундузда аранг 5 қадоқ ёғ ишлаб чиқарадиган жувозлар инқирозга маҳкум бўлиши табиий ҳол эди¹.

Ўлкада асосий эътибор пахта тозалаш саноатига қаратилиб, етиштирилган пахтанинг катта қисми заводларда, қисман эски усулда маҳаллий корхоналарда тозаланган. Пахта тозалаш заводларидан кейин кўнчилик, ипакчилик, ёғ, совун ва шам тайёрлаш, ароқ-вино, тамакичилик, тегирмончилик, шунингдек, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришга эътибор кучайди. Ўлкада саноат ишлаб чиқариши жараёнининг бориши, айниқса, Фарғона вилоятида яққол кўзга ташланади. 1880 йили вилоятда 3 та саноат корхонаси бўлган бўлса, 1890 йили уларнинг сони 15 тага, 1900 йили 50 тага етган. Уларнинг қарийб 73%ини мавсумий корхоналар ташкил этган.

Ўлкада рус ва чет эл капиталининг кўпайиб бориши саноат ишлаб чиқаришининг янги турларини пайдо бўлишига замин яратди. Бу соҳада Сирдарё вилояти анча илгарилаб кетган бўлиб, бу ерда пахта тозалаш, ёғ-ёрма тортиш, ичак тозалаш ва бошқа корхоналарда тайёрланган маҳсулотлар чет элларга ҳам чиқарила бошланди. Фойда кетидан қувган рус саноатчилари ҳар бир соҳага тумшуқларини тўқа бошладилар. Жумладан, С. И. Лахтининг пахта тозалаш, дон янчиш, картон заводларидан ташқари литографияси ҳам бўлиб, унинг олган даромади 1877 йили 193750 сўмни ташкил этган. 1881 йили у ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида Тошкентдаги пахта заводига 6 та жин (пахта тозалаш дастгоҳи) ўрнатган. Мустамлакачилар темир йўл қурилишини ҳам кутиб ўтирмасдан йўл билан боғлиқ қийинчиликларга қарамай, туя

¹ Ўзбекистон МДА. И-17. фонд. 18379-иш. 17-варақ.

Самарқанд вилоятида ҳам пахта тозалаш заводларига эътибор кучайтирилди. 1886 йили Тинхачов томонидан Каттақўрғон уездининг пахта кўп экиладиган Митан қишлоғида дастлабки пахта заводи қурилди. Каттақўрғон шаҳридан 30 чақирим масофада жойлашган бу заводга пахта атроф қишлоқлардан араваларда ташилган. Ўрта Осиё темир йўлининг қурилиши пахта тозалаш заводлари қуриш имкониятини кенгайтирди. 1899 йили Каттақўрғон шаҳрида вокзал яқинида инженер Л. О. Югович томонидан буғ билан ишлайдиган, 4 та жин ўрнатилган пахта тозалаш заводи қурилди. 1888 йилдан бошлаб, бошқа вилоятлардан арава ва туяларда Самарқандга келтирилган пахта Ўрта Осиё темир йўли орқали Россияга ташиб кетилди. Оқибатда, пахта ташиб кетиш кескин кўпайди.

Пахта заводларининг қуввати ошиб бориши натижа-сида кўплаб чигит тўплана бошлади. Илгари қадрсиз бўлган, ҳатто вилоятларда ўтин сифатида фойдаланилган чигитдан 1890 йилдан бошлаб саноат усулида ёғ олишга киришилди. Ўлкада дастлабки ёғ заводи Янги Бухоро (Когон) да К. Дрежевецкий томонидан қурилди. Бироқ чигит тўплаш имконияти чекланганлиги, айниқ-са маҳаллий аҳолининг ғайридинлар тайёрлаган ёғни истеъмол қилишни истамасликлари туфайли завод тўхтаб қолди. Л. Хорват томонидан Самарқанд вилоятининг Челак қишлоғида, Л. Югович томонидан Каттақўрғон шаҳрида қурилган ёғ заводлари ҳам шу ҳолга тушди.

Темир йўллар ишга тушгач, тadbиркорлар пахта ёғини Россиянинг марказий районларига сотишни йўлга қўйганларидан кейингина унга талаб ошиб кетди. Янги даромад манбаини топган ишбилармонлар ўз заводларини қайтадан жиҳозлашга киришдилар. Масалан, Л. Югович ўз заводига 55 от кучига эга бўлган буғ машинасини ўрнатдирди. Ланкошир ва Фельзер заводларидан иккита қозон, АҚШнинг «Игл» заводидан 6 та жин келтирди. Натижада заводларнинг қуввати ошиб, ҳар йили ўртача 160 минг пуд тозаланган пахта, 20 минг пуд ёғ ишлаб чиқарила бошланди.

Ўлкада пахтани қайта ишлашга асосланган саноат ишлаб чиқаришнинг тезлашиши айниқса Фарғона вилоятида яққол кўзга ташланади. 1880 йили вилоятда 3 та саноат корхонаси қурилган бўлса, 1890 йили уларнинг сони 15 тага, 1900 йили 50 тага етган. Бироқ ҳали уларнинг кўпчилиги (73%) бир мавсумда 200000 пудгача пахтани тозалаш қувватига эга бўлган кичик

корхоналардан иборат эди. Чор Россияси ўлкани асосан хом ашё базаси сифатида ушлаб туришни афзал кўрганлиги туфайли бу ерда йирик корхоналар қуришни истамас эди.

Россия Туркистонда ўз мавқеини мустақамлаб олгандан кейин, метрополия билан мустамлака ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг характери ҳам ўзгара бошлади. Бошқа мустамлакаларда бўлгани каби, 1874 йили Тошкентда Давлат банкининг бўлими очилиб, ўлкага товар билан бир қаторда капитал келтириш ҳам авж олди. Бу ўлкадан хом ашё ташиб кетиш имкониятини янада кенгайтди. Пахтага бўлган талабнинг ошиб бориши пахта майдонларини кенгайтиришга мажбур қилди. Бунинг эвазига дончилик ва бошқа экинларни экиш кескин камайиб, ўлкада (биринчи навбатда Фарғона вилоятида) пахта яккаҳоқимлиги вужудга кела бошлади. Натижада, пахта етиштириш йилдан йилга кўпайди. Масалан: 1895 йили биргина Фарғона водийсида 4766470 пуд америка пахтаси, 687422 пуд маҳаллий пахта, 1896 йили эса 6018615 пуд америка пахтаси, 590123 пуд маҳаллий пахта етиштирилган. Бир йил ичида пахта етиштириш 1150000 пуддан ошган. Чоризм ва рус буржуазияси ўз манфаатларидан келиб чиқиб ўлка қишлоқ хўжалигини бир томонлама ривожлантиришга эътиборни кучайтириши натижасида ўлкада дон маҳсулотларига талаб ошиб, Россия қарамлиги кучайиб кетди. Пахта етиштириш ва уни Россияга ташиб кетиш тобора авж олди. Туркистон генерал-губернаторлигининг ҳисоботида кўрсатилишича Туркистондан Оренбург темир йўли орқали ташиб кетилган товарлар йилдан-йилга қуйидаги миқдорда ошиб борган.

Товарлар	1880—1882 йй. пуд ҳисобида	1889 й. пуд ҳисобида	1894 й. пуд ҳисобида
Олиб кетилган	158750	1641029	2144772
Келтирилган	203300	657909	1717039

Шундай қилиб, Оренбург ва Фарбий Сибирь йўналишидаги шаҳарлар орқали фақат 1889 йили 6500000 рублик, 1889—1894 йиллар ичида эса 32000000 рублик товар ташиб кетилган. Бу товарларнинг 80% дан ошигини пахта толаси ташкил этган.

Пахта етиштиришга мос равишда пахта тозалаш ва ёғ заводларининг сони ҳам мунтазам ошиб борди. Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамасининг 1899 йил 3 апрелдаги маълумотида қайд этилишича 1898 йили Фарғона вилоятида 85 та, Самарқанд вилоятида 22 та, Сирдарё вилоятида 60 та, ўлкада жами 167 та пахта тозалаш заводи ишга туширилган. Шу йили Фарғона вилояти заводларидан 5476484 пуд, Самарқанд вилояти заводларидан 1294591 пуд, Сирдарё вилояти заводларидан 714419 пуд, ўлка бўйича жами 7485494 пуд тола олинган ва Россияга ташиб кетилган. Заводларнинг 52 таси маҳаллий миллатлар вакиллариغا, 30 таси руслар, 6 таси европаликлар, 4 таси яҳудийларга ва 1 таси афғон фуқаросига тегишли бўлган.

Завод эгалари пахта етиштирувчи деҳқонларга фоиз ҳисобида олдиндан қарз беришиб, эвазига ҳосил пишганда пахта олишган. Қарзнинг фоизидан чўчиган деҳқонлар иложи борица пахталарини тезроқ сотиб, қарздан қутилишга ҳаракат қилишган. Бироқ бир вақтнинг ўзида бозорга катта миқдорда пахтанинг тушиши унинг нархини арзонлаштириб юборган. Заводларнинг бундан фойдаланишган воситачилари пахтани арзон-гаровга сотиб олишган ва бундан катта фойда кўришган. Қарзларни тўлай олишмаган деҳқонлар кейинги йил ҳосили ҳисобига қарз муддатини чўзишга мажбур бўлишган.

Пахта заводлари имкони борица темир йўллар яқинида қурилган. Масалан: Самарқанд вилоятидаги заводларнинг 8 таси Самарқанд уездида, 6 таси Каттақўрғон уездида, 6 таси Хўжанд ва 2 таси Жиззах уездида жойлашган, вилоятдаги заводларни техник жиҳатидан жиҳозлашга ҳам эътибор кучайтирилган. Заводларга 69 та жин, пахтани тойлаш 4 та гидравлик ва 22 та қўл кучи билан ишлайдиган тахтакач ўрнатилган, 18 та заводнинг 7 таси буғ билан, 8 таси сув кучи билан, 3 таси от ва ҳўкизлар ёрдамида ҳаракатга келтирилган. Ҳар бир заводнинг ўртача нархи 3000 сўмдан 60000 сўмгача бўлган. Вилоятда заводлар сони кўпайиб борган. 1904 йили 11 декабрда вилоят назоратчи механиги тақдим этган маълумотга кўра 5 йил ичида заводлар сони 4 тага кўпайиб, жами 26 тага етган. Вилоятда пахта заводларидан ташқари 22 та вино, 2 та пиво заводи, қўрғошин ва шиша заводи, 4 та йирик тегирмон, типография ишлаб турган. Туркистон иқтисодиётида пахта тозалаш ва ёғ ишлаб чиқариш

саноатнинг бошқа тармоқларига нисбатан сарфланган капиталнинг миқдори, ишлаб чиқариш жараёнининг марказлашуви даражаси ва ишнинг ташкил этилиши жиҳатидан анча илгарилаб кетган. Саноатнинг бу тармоқлари метрополиянинг ривожланиб келаётган тўқимачилик, ёғ-мой ва сунъий матолар ишлаб чиқариш саноати билан яқин алоқада бўлган. Натижада ўлкага рус ва чет эл капиталининг келиши янада тезлашиб, янги заводлар қуришга эътибор кучайди. Жумладан, 1902 йили Наманганда К. М. Соловьев ҳамда Зингель ва Рейнегагенлар томонидан 2 та, 1908 йили Байрамалида пахта тозалаш ва ёғ заводлари қурилди. Бу заводлар Англия-Америка типдаги 4 та тахтакач ва 15 та тойлаш ускуналари билан жиҳозланган эди. Шу йили ўлкадан 3744309 пуд пахта толаси, 104107 пуд пахта ёғи, 1341281 пуд чигит, 84516 пуд ипак, 14584 пуд жун, 134170 дона қорақўл тери олиб кетилган.

Туркистонда саноат ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш учун қулай шароит яратилган бўлиб, бу, биринчидан, хом ашёни узоқ масофаларга ташишга эҳтиёж йўқлиги, иккинчидан, маҳаллий ишчилардан иборат арзон ишчи кучининг корхоналарда ишлашга мажбурлиги, учинчидан, келтирилган товарлар учун ортиқча талаблар қўйилмайдиган катта-катта бозорлар мавжудлигида эди.

Бозор муносабатлари ўз табиатига кўра мунтазам суратда кенгайиб, такомиллашиб, мазкур жараён мобайнида тайёрланган қўшимча маҳсулотларни капиталга айлантириб, бойиб боради. Бу жараённи бошидан кечираётган рус савдо-саноатчилари ўлкада саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришга эътиборни кучайтирдилар. XIX аср охирига келиб, ўлка халқ хўжалигининг ётакчи тармоқларида (аввало пахтачиликда) ишлаб чиқаришни монополиялаштириш ҳаракати бошланди. Натижада XX аср бошларида Туркистонда пахта тозалаш саноатига ихтисослашган «Алексеев» ширкати, «Андреев» ширкати, «Ака-ука Вадьяевлар», «Катта Ярославль мануфактураси» ва бошқа ширкатлар пайдо бўлди¹.

Пахта тозалаш ва ёғ заводлари маҳсулотларига талабнинг тобора ошиб боришини кўрган бошқа хусусий корхоналар эгаларининг кўпчилиги ўзларини бу соҳага урдилар. Дастлаб ёғ заводлари пахта заводлари-

¹ Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Отд. II., С-Пб. 1911, С. 8.

дан бўлак қурилган бўлса, кейинчалик улар бирлаштирилиб, ягона комплексни вужудга келтиридилар. Масалан, «Ака-ука Вадьяевлар» савдо уйининг бир нечта пахта тозалаш заводларида ҳар йили 2 млн пуд атрофида чигит тўпланган. 1910 йили савдо уйи Қўқонда «Бакей» тизимидаги 12 ва 16 плитали тахтакач билан жиҳозланган ёғ заводи қургач, тўпланган чигитни ўзи қайта ишлай бошлади¹. Потеляхов ширкатининг ҳиссadorлик асосида Қўқонда, Драгомирово, Наманган, Скобелев, Тошлоқ, Андижон, Хўжанд, Қоратепа, Олтинқул ва Уйчи волостларида пахта тозалаш заводлари ҳамда Қўқонда ёғ ва совун заводлари бор эди². Пахта тозалаш ва ёғ заводларини ягона бир марказга бирлаштиришга эришган капиталистлар янада кўпроқ даромад ола бошладилар. Масалан, Потеляхов савдосаноат ширкатининг 1913—1914 йилдаги ҳисоботида кўрсатилишича, «ҳисобот йилидаги соф фойдаси» 145 минг сўмга етган. Фақат заводларни эксплуатация қилишнинг ўзидан 79 минг сўм фойда олинган³. Бу умумий фойданинг ярмидан кўпини ташкил этган. 1915 йилга келиб ширкатнинг фойдаси 309 минг сўмга ўсган ёки 2 баробардан зиёд ошган⁴. Ширкатга пахта тозалаш ва ёғ заводлари энг кўп даромад келтирган.

XIX аср охирларидан бошлаб ўлкада пилла қуришиш корхоналари қуришга ҳам эътибор кучайди. Янги типдаги дастлабки пилла қуришиш корхоналари 1898 йили Фарғонада ташкил этилди⁵. 1907 йили Марғилон уездида бундай корхоналарнинг 5 таси, 1908 йили Қўқон уездида ҳам 5 таси ишга туширилди. Ошиб бораётган талабга қараб пилла қуришиш корхоналари тобора кўпайиб борди. Фақат 1910—1914 йиллар ичида 6 та янги корхона очилди. Шулардан бири Самарқандда қурилган эди.

1914 йилга келиб ўлкада 28 та пилла қуришиш корхонаси қурилди. Уларнинг асосий қисми Фарғона вилоятида жойлашган эди. Бу корхоналарнинг умумий ишлаб чиқариш ҳажми 1913 йили 3136814 сўмга етди⁶. Улар-

¹ Гофмейстер В. Г. Использование семян хлопчатника в Средней Азии. СПб., 1914. С. 15.

² Ўзбекистон МДА, И-87ф., 1-р., 26103-иш. 36, 100-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА, И-87 ф., 1-р., 26103-иш. 87-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, И-87 ф., 1-р., 26103-иш. 177-варақ.

⁵ Заорская В. В. и Александер К. А. Промышленные заведения Туркестанского края..., С. 185.

⁶ Заорская В. В. и Александер К. А. Промышленные заведения Туркестанского края..., С. 186.

нинг 30,5%и майда, 35,5%и ўрта, 34%и йирик корхоналар бўлиб, йиллик пул айланиши 50 минг сўмдан 100 минг сўмгача бўлганлари Марғилон уездига жойлашган эди. Туркистон пилла қуритиш корхоналари ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг барчаси чет элларга ва Россиянинг марказий районларига жўнатилган.

Туркистон Россия империясининг асосий хом ашё етказиб берувчи базаси бўлишига қарамасдан, бу ерда тўқимачилик корхонаси қуришга ҳаракат қилинмади. Россиянинг мустамлакачилик сиёсати империализмнинг четга товар чиқаришдан кўра сармоя чиқариш афзаллиги ҳақидаги анъанавий тамойилларга зид эди. Чор маъмуриятининг бундан кўзлаган асосий мақсади ҳар қандай йўллар билан бир қаторда, ҳатто иқтисодий зарар ҳисобига бўлса ҳам мустамлакаларида саноат ишлаб чиқаришини ривожланишига тўсқинлик қилиш ва шу йўсинда уларнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиётини чеклаб қўйишга қаратилган эди. Туркистонга келиб қолган хорижий ишбилармонлардан бири Самарқанд тўқимачилик фабрикаси очиш учун Туркистон генерал-губернатори Самсоновдан рухсат сўраганда, генерал: «... Ўлкада ип-газлама саноатини ривожлантириш марказий Россия саноатига путур етказди, бундан ташқари темир йўлни юкдан маҳрум қилади. Шунинг учун бунга розилик бериш номақбул ишдир»¹, деб Россиянинг бозор иқтисодиёти стратегияси ва тактикасини изоҳлаб берган эди.

Ўлкада саноатнинг бошқа тармоқлари ишлаб чиқарган маҳсулотларининг ҳажми ва ишчиларнинг сони жиҳатидан пахта тозалаш саноатидан орқада эди. Пахта тозалаш заводларининг асосий кўпчилиги Фарғона вилоятида жойлашган бўлиб, агар 1893 йили Фарғонада 309 та корхона ишлаб турган бўлса, Сирдарё вилоятида 183 та, Самарқанд вилоятида 117 та, Еттисув вилоятининг уч уездига бор-йўғи 90 тани ташкил этар эди². Фарғона вилояти бошқа вилоятларга қараганда анча кўп саноат маҳсулоти ишлаб чиқарган. Бу кўрсаткич 1913 йили қуйидагича бўлган (100 сўм ҳисобида)³:

¹ Мамашокиров С., Мусаев Н. У. Бозор иқтисодиёти ва инсонларварлик. // Гулистон, 1994, № 2, 4-б.

² Заорская В. В., Александр К. А. Промышленные заведения Туркестанского края..., С. 23.

³ Уша ерда, С. 21.

Фарғона вилояти	1418860
Сирдарё вилояти	23624
Самарқанд вилояти	16257
Етгисув вилояти	4522

Ўлкада савдо ва саноат корхоналарининг сони маҳаллий мулкдорларнинг рус ва чет эл капитали билан ҳамкорлигининг кучайиши натижасида мунтазам равишда кўпайиб борди. Агар 1897 йил Фарғона вилоятидаги жами 85 та заводдан 56 таси маҳаллий мулкдорларга тегишли бўлса¹, бу рақам 1911 йилга келиб 157 тадан 109 тани ташкил этган². Бироқ, маҳаллий мулкдорларга тегишли заводлар йилдан-йилга кўпайиб борса-да, замонавий ускуналар билан жиҳозланмаганлиги туфайли уларнинг меҳнат унумдорлиги паст эди. Масалан, 1911 йили рус сармойдорларининг 48 та заводида 339 та жин (яъни ҳар бир заводга ўртача 7 тадан жин тўғри келган) бўлса, маҳаллий буржуазиянинг 109 та заводида 369 та жин бўлиб, бу ўртача ҳар бир заводга 3—4 тадан тўғри келган.

Бу ҳол маҳаллий мулкдорларнинг тобора кучайиб бораётган рақобатга бардош беришини қийинлаштириб, рус ва чет эл капиталига қарамлигини оширди. Рус саноатчилари заводларида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун чет эллардан гидравлик пресслар (суюқлик билан ишлайдиган тахтакачлар) келтириб ўрнатишган. Бу пресслар бир неча ишчининг ўрнини босган ва пахтани бир хил ҳажмда тахтакачлаб, харидорларнинг ишончини қозонган. Шундай усуллар билан рус савдо буржуазияси ўлка иқтисодиётида монополистик ҳукмдорлик мавқеини сақлаб турган.

XX аср бошларида ҳам саноат ишлаб чиқаришида пахта тозалаш саноати ўзининг етакчи мавқеини сақлаб қолди. Ўлкада бошқа саноат тармоқлари ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг умумий ҳажми пахта тозалаш саноати маҳсулотларига етмас эди. Пахта тозалаш заводларининг асосий қисми Фарғона вилоятида жойлашган бўлиб, агар 1893 йили Фарғонада 309 та кор-

¹ Ўзбекистон МДА, И-19-фонд, 1-рўйхат, 35616-иш, 34—38-варақлар.

² Кокандский биржевый комитет за 1911 г. — Коканд, 1913. С. 85.

хона ишлаб турган бўлса, бу кўрсаткичлар Сирдарё вилоятида 183 та, Самарқанд вилоятида 117 та, Етти-сув вилоятининг уч уездида 90 тани ташкил этар эди. В. Заорская ва К. Александер маълумотларида 1913 йили ўлкада 852 та саноат корхонаси рўйхатга олинганлиги кўрсатилган. Бироқ I жаҳон урушигача тўпланган ҳисоботлардан олинган маълумотларда кўрсатилишича, Туркистонда саноат корхоналарининг сони 1061 тага етган. Архив маълумотларининг кўрсатишича, 1917 йили Туркистонда 1428 та саноат корхонаси бўлиб, шундан 483 таси Фарғона вилоятида, 323 таси Сирдарё вилоятида, 253 таси Каспий олди вилоятида, 175 таси Самарқанд вилоятида, 92 таси Бухоро амирлигида, 89 таси Еттисув вилоятида ва 13 таси Хива хонлигида бўлган¹. Бу корхоналарнинг 414 тасини пахта тозалаш заводлари, 40 тасини ёғ заводлари ташкил этган.

Туркистонда пахта тозалаш ва ёғ саноатини эгаллаб олишга киришган йирик акционерлик жамиятларидан бири «Бешбош» бўлиб, 1914 йили уни «В. Алексеев» ва «Ака-ука Ярославль мануфактураси» биргаликда таъсис этдилар. Жамият тузилганда унинг ихтиёрида 39 та пахта тозалаш ва 5 та пахта ёғ ишлаб чиқариш заводи бўлган.

Пахтачилик маҳсулотларининг товарга айлантирилиши натижасида Туркистондан Россияга тола ташиб кетиш кучайди. Агар 1908—1909 йиллар мавсумида ўлкадан Россияга 8,8 млн. пуд тола, ёки тўқимачилик фабрикалари эҳтиёжининг 44 %и ташиб кетилган бўлса, 1913—1914 йиллар мавсумида 14,8 млн. пуд тола ёки пахта толасига бўлган жами эҳтиёжнинг 51%и ташиб кетилган. Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистон иқтисодиёти билан шуғулланган С. Гулишамбаровнинг маълумотларига кўра 1889 йилдан кейин ўтган 23 йил давомида ўлка Россия тўқимачилик саноатига 120 млн. пуд ёки 1200 млн. сўмлик тола ташиб кетилган. Ўлкадан ташиб кетилган пахта, ёғ, жун, ипак ва бошқа маҳсулотлар Россия ҳукумати хазинаси ва савдо-саноат фирмалари ҳамёнларини тўлдирди.

Чоризмнинг ўлкада саноат ишлаб чиқариши билан боғлиқ мустамлакачилик сиёсати моҳиятини 1909 йили Туркистон генерал-губернатори А. Самсонов шундай характерлайди: «Пахтани қайта ишлаш бўйича янги —

¹ Ўзбекистон МДА, Р-105-фонд. I рўйхат, 3-иш, 139—145-варақлар.

Туркистон фабрика-заводчилик районини вужудга келтириш, биринчидан, ҳар йили 11000000 пуд Туркистон пахтасини Россиянинг Европа қисмига етказиб бераётган ва у ёқдан Туркистонга мануфактура маҳсулотларини ташиб келтираётган иккала темир йўлларга катта зарар келтиради; иккинчидан, энг асосийси, Москва фабрика-заводчилиги районида қайта ишланиши лозим бўлган пахтани Туркистон ҳудудида қолдирилиши, уларга Ўрта Осиё ва Форс бозорларида ўзларининг арзон маҳаллий маҳсулотларини сотишга имкон бериб, Москва мануфактура фирмалари савдосини барбод қилиши мумкин», деб ёзган эди.

Шундай қилиб, миллатчилик кайфиятидаги рус маъмуллари фақат Россия манфаатларини ҳимоя қилишиб, ўлкада хом ашёга дастлабки ишлов бериш саноатидан бошқа саноат турларини вужудга келтирмасликка, Россиядан эса ўлка бозорлари учун тайёр маҳсулот келтиришга ҳаракат қилдилар. Бунинг оқибатида ўлканинг минглаб ҳунарманд ва касиблари Россиянинг нисбатан арзон ва сифатли маҳсулотлари рақобатига дош бериша олмай, касбларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Уларнинг бир қисми мардикорлик қилишган бўлса, қолганлари завод-фабрикаларнинг ёлланма ишчиларига айландилар.

Россиянинг Туркистондан олган даромадларининг асосий қисмини пахта ва ундан олинган маҳсулотлар ташкил этарди. Туркистон ўлкаси Россиянинг пахта хом ашё базасига айлантирилган эди. Чор ҳукумати бунга эришмоқ учун ишни ўлкани босиб олиши биланоқ бошлаганини ўша давр матбуотидаги қуйидаги эътироф ҳам тасдиқлайди: «Туркистонда пахтачиликни ривожлантиришнинг янги даври Тошкентни ва Қўқон хонлигини уришиб олинишидан ва, умуман, Туркистон ўлкасида русларнинг мустаҳкам ўрнашишидан бошланган эди. Табиийки, ўлка эгалланганидан кейин пахтачиликни ривожлантириш рус маъмуриятининг бирламчи вазифаларидан бири ҳисобланади»¹.

Чор ҳукуматининг пахтачиликни ривожлантиришдан асосий мақсади чет эл пахтасига қарамликдан қутулиш эди. 1867 йилдаёқ матбуотда бу хусусда шундай ёзилган эди: «Туркистон ўлкаси — бой мамлакатдир. Бу ерда олтин, кумуш, темир, кўмир, қимматли ва

¹ «Биржевые ведомости». 1867, Т. № 11.

битмас-туганмас бойлик — пахта ҳамда ипак бор. Ҳозирда эса улар ҳали ривожланмаган. Аммо билимдонлик билан иш юритилиб, улар кенг кўламда ривожлантирилса, у вақтда Россия фабрикаларини пахта ва ипак билан таъминлаш мумкин. Шундагина уларни чет мамлакатлардан келтиришга эҳтиёж қолмайди»¹. Худди шундай фикрни 1868 йилда «Русский вестник» газетаси ҳам баён этган эди.

Ана шундай мақсадларда, метрополия манфаатлари учун XIX асрнинг 60-йилларидан то 1917 йилгача бўлган даврда пахтани ривожлантириш ва ундан олинган даромадларни кўпайтириш ҳаракати бутун ўлка бўйлаб кенг қулоч ёйди. Барчанинг фикри-зикри пахтага қаратилиб, чор ҳукумати ва савдо-саноат доираларини пахта «васвасаси» чулғаб олди.

Кундалик ҳаётда пахтанинг мавқеи шу даражада ошиб кетдики, ўлкада ҳам, Россияда ҳам кўпдан-кўп кишилар шу соҳага боғланиб қолдилар. Бу ҳақда Россия деҳқончилик департаментининг таниқли вакили В. И. Масальскийнинг ёзишича: «Қисқа вақт ичида Туркистонда пахтачилик билан махсус шуғулланувчи корхоналар пайдо бўлган. Шароитга мос тушадиган Америка пахта навлари иқлимлаштирилди ва пахта тозалаш заводлари қурилган, анча такомиллаштирилган деҳқончилик қуроллари юзага кела бошлаган. Пахта билан иш юритувчи йирик фирмалар фаолият кўрсата бошлаганлар. Пахтани тозалаш ва транспорт усуллари яхшиланган.

Хуллас, пахтачилик ривожланиб, бу соҳа ўн минглаб кишиларни қамраб олган, 100 минглаб одамларни озиқ-овқат билан таъминлайдиган ва 10 миллионлаб сўмлар муомаласини ўз ичига олган катта ишга айланган».²

XIX асрнинг охирларига бориб, пахтачиликнинг мавқеи юқорига кўтарилган сари, пахта майдонларини кенгайтиришга бўлган эҳтиёж кучайиб борди. Ўлкада пахта етиштиришга ихтисослашган ерларнинг ҳажми қуйидаги тарзда ошиб борди:³

¹ Ўша жойда.

² М а с а л ь с к и й В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее. С.-Пб. 1892. с. 26.

³ Бу ерда шунини айтиб ўтиш лозимки, манбаларда у ёки бу вилоятдаги пахта майдони ва ҳосилининг ҳажмига доир рақамларнинг бир-бирларидан маълум даражада фарқи бор, тафовут унчалик катта бўлмасада, лекин уни эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

ЙИЛЛАР	Фарғона вилояти	Сирдарё вилояти	Самарқанд вилояти	Каспий орти вилояти	ЖАМИ
	Десятина	Десятина	Десятина	Десятина	Десятина
1888	34689	25841	7980	160	68650
1889	50716	25841	9265	100	85920
1890	51141	23500	17348	900	92889
1891	66294	15480	20643	1300	103717
1892	89784	23490	24844	1700	139818
1893	85300	31500	21488	4000	142288
1894	82300	13900	16412	3800	116452
1895	109701	14104	15223	3500	142527
1896	128726	14308	18144	12300	173278
1897	116802	14512	16142	11000	158456
1898	106230	14716	17132	14000	152078
1899	155283	14920	2337	6500	200073
1900	186326	15123	22825	10000	234274

Шундай қилиб, бутун Туркистон ўлкасида пахта майдони 1895 йилда 14252 десятина ҳисобланган бўлса, 1900 йилда 234274 десятинага етди. Бунинг ярмидан кўпроғи Фарғона вилоятига тўғри келарди. Пахта майдонларининг кенгайтирилиши ва ҳосилнинг кўпайиши орқасида олинадиган даромадлар «пахта васвасасини» кучайтириб, Россиядаги манфаатдор саноат-савдо доираларини ўзига ром қилиб қўйди. «Пахта, — деб ёзган 1908 йилда «Туркестанские ведомости» газетаси, — бутун Туркистон ўлкаси ҳаётининг асосий йўналиши сифатида гавдаланмоқда. Фарғона, Сирдарё, Самарқанд ва Каспий ортидаги вилоятларнинг туб аҳолиси ва руслар ҳамда Бухоро ва Хива хонликларидагиларнинг ҳаётини барча тармоқлари кўп жиҳатдан дунёда энг фойдалиқ ўсимлик — пахтага боғланиб қолди..., Россиянинг Туркистон ўлкасини босиб олиши билан жавоҳир қўлга киритилган бўлса, ҳақли равишда айтиш мумкин, бу жавоҳирнинг бири бўлмиш — пахта Туркистон ўлкасини Россияга тамомила боғлаб қўйди..., ҳозирда Туркистон ўлкасидаги бутун борлиқ пахтада ва ҳеч бир нарса пахтадан холи эмас»¹.

Мазкур сатрлар пахта халқ ҳўжалигининг барча соҳаларига кириб борганлигидан далолат берди. Пахта-

¹ Туркестанские ведомости. 1908, № 151.

чиликни тобора ривожлантириш мустамлакачилар учун куннинг долзарб вазифасига айланган эди. Шу боис, XX аср бошларида ҳам Туркистон ўлкасида пахта экиш майдонлари куйидаги тарзда тобора кенг қулоч ёйиб борди.

ЙИЛЛАР	Фарғона вилояти	Сирдарё вилояти	Самарқанд вилояти	Каспий орти вилояти	ЖАМИ
	Десятина	Десятина	Десятина	Десятина	Десятина
1901	210279	15327	23407	11000	260013
1902	174216	15530	16343	16000	222089
1903	149056	11019	9312	22000	191887
1904	186828	17812	18307	31000	353647
1905	166789	13302	18737	11000	191111
1906	189869	24366	13937	32000	254647
1907	199994	32125	15521	34000	288640
1908	190884	28007	21683	42000	282574
1909	208053	31463	31269	31000	301785
1910	235891	35675	25224	28000	324790
1911	268317	49268	28666	38000	383281
1912	255566	64450	29130	42319	319465
1913	274897	76726	31758	43000	426381
1914	283000	84399	30846	62260	460505
1915	333525	74050	55573	57466	523614
1916	348469	64535	60305	60362	533671
1917	286699	56134	42004	33953	418790

Ушбу рақамлардан аён бўлишича, ўлка бўйича пахта майдони 1901 йилда 260013 десятина бўлган бўлса, 1910 йилда 324790 десятина, 1916 йилда эса 533671 десятинага кўпайган¹, яъни кўрсатилган йиллар орасида экин майдони икки маротабадан ортиқ даражада ошди. Бунга чор ҳукуматининг олиб борган амалий тадбир-чоралари, яъни Америка пахта навларини иқлимлаштириши сабаб бўлган эди. Бу пайтга келиб, яъни XX аср бошларига келиб Туркистон пахтасининг сифати ўрта даражадаги Америка пахтасидан паст эмас, балки юқори бўлганлигини ўша давр замондошлари ҳам эътироф этганлар.²

XX аср бошларида ўзбек пахтаси Россия тўқимачилик саноати талабларига тўла жавоб берадиган даражага етса-да, пахтачиликни янада ривожлантириш ма-

¹ Демидов А. П. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. М., 1926, с. 43.

² «Туркестанские ведомости». 1908. № 151.

саласи кун тартибидаги долзарб муаммо бўлиб қолаверган, бу ҳақда турли таклиф ва мулоҳазалар илгари сурилган. Масалан матбуотда бу ҳақда шундай фикрлар билдирилган: «Амударё суви билан сугориладиган ерлардаги деҳқончилик ўсимликлари орасида пахта биринчи ўринда туриши лозим... Ҳозирчалик чет элдан ҳам пахта келтирилмоқда, лекин вақти келиб пахта-мизни четга чиқаришимиз мумкин. Аммо ҳали бунга эришганимиз йўқ. Тез орада Туркистон пахтаси Россиянинг Америка пахтасига эҳтиёжини камайтириб, жаҳон бозорига таъсир этади.»¹

Туркистон ўлкасида пахтачиликни энг юқори босқичга кўтарилган вақти 1915 йилда кўзга ташланади. Маълумки, бу вақтда биринчи жаҳон уруши муносабати билан Россияга Америкадан пахта келтиришнинг имкони бўлмади. Бу ўзбек пахтасига бўлган эътиборни ва талабни янада кучайтирди. Айни бир пайтда, пахта-нинг нархи ҳам ошиб борди. Масалан, 1898 йилда Фарғона вилоятидаги бир пуд пахта 1 с. 50 т. — 1 с. 80 тийин ўртасида бўлса, 1905 йилда — 3 с. 33 т, 1910 — йилда 4 с. 45 т, 1916 йилда — 8 с. 50 т. ва 1917 йилда — 33 сўм баҳода харид қилинган.

Пахта деҳқонлар томонидан машаққатли меҳнат ва азоб-уқубатлар билан етиштириларди, лекин ҳузурини бошқалар кўрди. Чунончи, етиштирилган пахта ҳосили турли фирмалар томонидан харид қилиниб, Россиядаги саноат корхоналарига жўнатиладди. Улар пахта тозалайдиган ва тойлайдиган заводлар қурдилар. Шунингдек, пахта плантацияларини ташкил этиш ва деҳқонларга қарз бериш йўли билан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритдилар. Айниқса, «Ярославль катта мануфактура ширкати» пахтани харид қилишда салмоқли ўрин эгаллади. У ҳатто Андижон, Самарқанд ва Хўжандда 2750 десятинадан иборат пахта плантацияларига эга бўлиб, даромадни янада кўпайтиришга ҳаракат қилди, ўлкада унинг 16 та пахта тозалаш заводлари бор эди.

XIX асрнинг 80-йилларида «И. К. Познанский ип-газлама акционерлик жамияти» ўз фаолиятини бошлаб, катта ҳажмдаги пахта савдоси билан шуғулланган. Масалан, у 1890—1897 йилларда 1120000 пуд пахтани сотиб олган эди. Унинг бўлимлари фақат Туркистон генерал-губернаторлигида эмас, балки Бухоро хонлигида ҳам бўлган. 1905 йилда Фарғона, Самарқанд ва Каспий орти

¹ «Туркестанские ведомости». 1908. № 151.

вилоятларида ҳамда Бухоро ва Хива хонликларидаги унга тегишли заводларни ўз ичига олган «Хлопок» («Пахта») акционерлик жамияти тузилди. 1909—1910 йилларга келиб, бу жамиятнинг пахта бўйича савдо обороти ўз даври учун салмоқли 11.5 миллион сўмга етди.¹

1888 йилдан бошлаб «Бр. Шлосберг» савдо уйи йирик пахта савдосини олиб борган. Унинг Самарқанд, Қўқон ва Бухорода идоралари ишлаб турган. У Андижон, Наманган, Қўқон, Самарқанд, Асака, Каттақўрғон, Бухоро, Термиз, Қорақўл, Қува ва ўлканинг бошқа жойларида минглаб пуд пахтани харид қилган. Унинг пахта бўйича савдоси қуйидагича ўсиб борган.²

1888—89 йилларда — 200000 пуд.	1893—94 йилларда — 443705 пуд.
1889/90 йилларда — 300000 п.	1894/95 йилларда — 566575 п.
1890/91 йилларда — 388000 п.	1895/96 йилларда — 841250 п.
1891/92 йилларда — 507000 п.	1896/97 йилларда — 1395750 п.

Бинобарин, «И. К. Познан» савдо уйи 1889 йилда 200000 пуд пахтани харид қилган бўлса, 1896/97 йилга келиб бу рақам 1395750 пудни ташкил этди. Шунга ўхшаш йирик пахта савдоси билан «Никольский ширкати» ва «Савва Морозов ўғли ва К²Н ширкати» шуғулланганлар. «Н. Кудрин ва К⁰ Ўрта Осиё саноат ширкати» пахта билан савдо қилувчи энг йирик харидорлардан бири ҳисобланган. Бу фирманинг фаолияти шу даражада кенг қулоч ёйдики, 53 фирмаларни ўз ичига олган эди. Хусусан, Богарадско-Глуховский, Твер, Волга, Никольски, Собин, Долматовский, Н. Коншин, Т. С. Морозов ва бошқа номлардаги кўп фирмалар шулар жумласидандир. Ширкатнинг бир нечта пахта тозалаш заводлари бўлиб, ўлканинг кўп жойларига Америка пахта чигитини экиш учун тарқатган.

XIX асрнинг 90-йилларида Фарғона вилоятида «Эрон ва Ўрта Осиё савдо саноат», Л. Кноп, Алексеев, Познанский (Лодз), Ярославль мануфактураси, Панфин, Аренс ва Комп, Сальев, Швецов, Шмидт ва Комп, Мейеркарт, Рабенок ва Рябушинский фирмалари пахта билан савдо қилганлар.

Самарқанд вилоятида пахта савдоси билан Ярославль катта мануфактураси, Познан, Шлосберг, Миндор ва Стахович фирмалари шуғулланганлар.

¹ Вексельман М. И. Российский монополистический и иностранный капитал в Средней Азии /конец XIX — нач. XX вв.). Ташкент, 1987, с. 3.

² Ўша жойда, 34-бет.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, Потеляхов, Вадьяев, Симахов, Давидов сингари фирма эгалари ҳамда Миркомил Мирмўминбоев ва бошқа қатор маҳаллий бойлар ҳам пахтани харид қилишда фаол қатнашганлар. Аммо пахта харид қилиш асосан банклар ва фирмалар қўлига тўпланган эди. Ўлкада ташкил этилган давлат банклари, хусусий ишбилармонлар ва банкларнинг элликлаб бўлимлари пахта етиштириш ва харид қилишга маблағларини сарфлаб, катта даромад олганлар. Пахтани сотиб олишда банклар ҳал қилувчи роль ўйнаган. Шу тариқа фирмалар, банклар ҳамда Россиянинг бошқа савдо-саноат вакиллари пахта савдосини тамомила ўз қўлларига олгандилар. Бу ҳол XIX асрнинг 80—90-йилларидаёқ қизгин тус олган эди.

Кўрилатган даврда Россияга олиб кетилган пахта-нинг ҳажми қуйидаги тарзда бўлган:

Йиллар	Пахта. пуд	Йиллар	Пахта. пуд
1886	0,3 млн.	1901	6,9 млн.
1887	0,7 -//-	1902	6,0 -//-
1888	1,1 -//-	1903	5,6 -//-
1889	1,5 -//-	1904	6,4 -//-
1890	0,6 -//-	1905	5,5 -//-
1891	—	1906	9,0 -//-
1892	3,0 -//-	1907	10,8 -//-
1893	3,6 -//-	1908	8,3 -//-
1894	2,6 -//-	1909	9,8 -//-
1895	2,9 -//-	1910	9,0 -//-
1896	3,2 -//-	1911	11,6 -//-
1897	4,7 -//-	1912	11,5 -//-
1898	4,4 -//-	1913/14	12,8 -//-
1899	4,6 -//-	1914/15	14,6 -//-
1900	5,0 -//-	1915/16	18,8 -//-

Демак, 1886 йилда 3 млн., 1900 йилда 5 млн. ва 1907 йилда 10,8 млн. пуд пахта Россияга юборилган бўлса, 1915/16 йилларда у 18,5 млн. пудга етди. Бу вақтда Америкадан пахта келтириш мушкуллашгани натижасида Россия тўқимачилик саноатини ўзбек пахтасига эҳтиёжи янада ошиб борган.¹

Шу сабаб пахта экин майдонлари янада кенгайтирилди. Унинг бошқа экинларга нисбати қуйидагича бўлган:

¹ Туркестанское сельское хозяйство. 1916, № 17, с. 93.

натижасида Россия тўқимачилик саноатини ўзбек пахтасига эҳтиёжи янада ошиб борган.¹

Шу сабаб пахта экин майдонлари янада кенгайтирилди. Унинг бошқа экинларга нисбати қуйидагича бўлган:

1. Кузги ва баҳорги бугдой	824903 дес.
2. Пахта	533614 дес.
3. Арпа	158300 дес.
4. Шоли	153448 дес.
5. Тариқ	68507 дес.
6. Жўхори	60927 дес.
7. Маккажўхори	52658 дес.
8. Боғлар ва узумзорлар	48000 дес.
9. Полиз экинлари	98679 дес.
10. Сули	30301 дес.
11. Кўноқ	6742 дес.
12. Дуккакли ўсимликлар	6025 дес.
13. Кунжут	6846 дес.
14. Зигир	4195 дес.
15. Бошқа экинлар	3042 дес.
Жами	1999065 дес.

Ўлкада етиштирилган пахтанинг деярли ҳаммаси хом ашё сифатида Россияга олиб кетила берди. 1911 йилги маълумотга кўра, пахтанинг 84%и Россиянинг марказий районларига жўнатилган.

Пахтанинг аҳамияти шу даражада катта бўлганки, 1912 йилда ўлкадан Россияга чиқарилган молларнинг умумий қиммати 200 млн. рубль ҳисобланган бўлса, шундан 138 млн. рублни, яъни 70%ни пахта ташкил қилган. Буни 1867 йилда 5513422 рубль ҳажмда Россияга олиб кетилган пахта миқдорига солиштирилса, у вақтда пахтачиликнинг қанчалик юқори поғонага кўтарилганлигини кўриш мумкин. Бу ҳақда қуйидаги маълумотлар янада аниқ гувоҳлик беради:

Ўзбек пахтаси Россия тўқимачилик саноатида ишлатиладиган пахтанинг

- 1890 йилда — 8%;
- 1900 йилда — 33%
- 1910 йилда — 43%
- 1914 йилда — 58%
- 1916 йилда — 72% ини ташкил қилган.

Пахта етиштиришдаги барча машаққат деҳқонларнинг зиммасида эди. Пахта экилганидан то теримгача бўлган вақт ичида банклар, фирмалар ва бошқа кўпданкўп манфаатдор доиралар деҳқонларнинг ҳол-аҳволи билан қизиқмай, четда турганлар. Аммо терим бошла-

Худди шундай оғир вазиятда уларга банклар «ёрдам қўлини» чўзарди. Бу олди-бердини амалга оширишда қишлоқ оқсоқоллари, аравакашлар, пахтани чигитдан ва чангдан тозалашни уюштирувчи — чистачилар воситачилик қилганлар. «Чистачи» фақат тозалаш билан чегараланмай, фирмалардан пул олган ва қарзга уни деҳқонларга улашган. Чистачи ўзи яшаётган жойдаги кишиларнинг иқтисодий аҳволини яхши билган. У қарз бераётганда деҳқон ерининг қийматини (баҳосини) ҳисобга олган. Чистачи мижозларни алдашни, тарозидан уриб қолишни жуда яхши билган. У вақт ўтиши билан бойиб кетиб, фирмалардан узоқлашган ва мустақил иш юритган¹. Деҳқонлар қарздорлик шартномасида кузда пахта ҳосилини белгиланган нархда қарз берган фирмага ёки бошқа судхўрларга топширишни ўз зиммасига олганлар. Акс ҳолда, уларга катта жарима солинарди.

Одатда банклар фирмаларга 8—9 фоиз фойдаси билан пул берган бўлса, фирмалар бу пулни 12—16 фоиз ҳисобида чистачига ўтказган. Чистачилар эса пулларнинг маълум қисмини 25—40 фоиз фойдаси билан аравакашларга берган.

Пахтакорларнинг кўпчилигида от-арава бўлмаганлиги туфайли пахта қабул қилувчи жойларга ўз маҳсулотини олиб боролмас эдилар. Бундан фойдаланган аравакашлар чекка ва йўллари ёмон қишлоқларга боришиб, пахтани арзон баҳода харид қилганлар. Хуллас, банклар қарзга берадиган пуллар бир неча кишилар, хусусан, фирмалар, чистачилар ва аравакашлар орқали кириб, уларга келтирадиган фойдаси 100 ва ундан ортиқ фоизга кўпайган. Чистачи, аравакаш ва пахтани харид қилувчи бошқа кишилар деҳқонларнинг саводсизлиги ва соддалигидан фойдаланиб, пахта сифатини пасайтириб, ҳисобдан адаштирганлар.

«Фарғонада, — деб ёзган ўша давр муҳбири, — туб аҳолининг турмуши ва пахтани ривожланишини кўриб шундай хулосага келдимки, пахта нархини оширадиганлар деҳқонлар эмас, балки даллоллар (чистачи ва аравакашлар ҳ.з)дир. Пахта рақобати учун курашда фирмалар ўзларининг даллоллари орқали деҳқонларга пулларни қарзга тарқатадилар. Фирмалар номидан қарз пулини тарқатган даллоллар имкони борича пахтани арзон баҳода олишга ва уни фирмага қимматга сотишга ҳаракат қиладилар. Ҳақиқатдан ҳам деҳқонлар пахтани

¹ Д е м и д о в А. П. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. С. 112.

яхши нархда сотадилар, лекин буни қарз олмаган хўжаликларгина қила оладилар. Аммо қишлоқларда бунга ўхшаган оилалар кўп бўлмай, пахта баҳосини оширишга таъсир кўрсата олмайдилар. Маҳаллий аҳолининг кўпчилиги эса даллолларнинг ўргимчак инларига ўхшаш панжаларига тушган бўлиб, ундан кутулишнинг ҳеч иложи йўқ¹. Аслида мазкур «Ўргимчак инлари» банкларга ва фирмаларга тегишли бўлиб, чистачи ва аравакашлар воситачи эдилар, холос. Уларнинг қанчалик мустақамлиги ва доирасининг кенглигини Фарғона вилояти мисолида яққол кўриш мумкин. Бу ерда «Русско-азиатский», «Сибирский торговый», «Волжско-Камский коммерческий», «Московский коммерческий», «Русский для внешней торговли», «Московский купеческий», «Азовско-Донской коммерческий» сингари саккизта банк пахта хариди билан шугулланган. Булардан ташқари, турли мануфактура фирмалари ҳам иш юритганлар. Масалан, «Товарищество мануфактур Людовик Рабенек», «Данилевская мануфактура», «М. В. Коновалов и С-Н», «Альберт Гюбнер», «Эмил Циндел», «В. Е. и А. Ясюнинских», «Н. М. Бордыгина Н. К.», «А. Каретниковой С-М.», «М-ры», «Товарищество Большой Кнешемской м-ры», «Товарищество Ярославской Большой М-ры», «Товарищество Прохоровской Трехгорной М-ры», «Товарищество Российско-Американской мануфактуры», «Треугольник», «Фабрикант», «Н. О. Прус и К^о», «Торговый дом», «Пинхас и Рыбаков», «Братья Крафт», «А. В. Швецов и сыновья», «Товарищество для торговли и промышленности в Персии и Средней Азии», «Андельское промышленное торговое товарищество», «Искандар», «Туркестанское торгово-промышленное товарищество К.И. Соловьев и К^о», «Акционерное общество «Хлопок», жами қирқдан ошиқ фирмалар шулар жумласидандир².

Кўриниб турибдики, кўпдан-кўп савдо-саноат тармоқлари ва банклар мўмай даромад манбаига арига ўхшаб ёпирилиб, деҳқонлар «қонини сўриб» ётганлар. Улар бу ишни тил ва маҳаллий шароитни билмаганликлари учун чистачи, аравакаш ва пахта тозалаш заводларини қурган туб аҳоли вакиллари орқали амалга оширганлар.

Чор ҳукумати ва капиталистларнинг пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган чоралари бир томонлама

¹ «Окраина», 1907, № 220.

² Кокандский биржевой комитет за 1913 г. Коканд. С. 229—230.

амалга оширилиб, деҳқонларнинг турмушини яхшилашга ҳаракат қилинмаганлигини ўша даврда яшаган ва бунга гувоҳ бўлган рус кишиси ҳам таъкидлайди. Чунончи, у шундай ёзади: «Пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган чораларининг салбий томони шундан иборатки, уларни тайёрлашда ва ҳаётга тадбиқ этишда аҳолининг манфаатдор доиралари қатнаштирилмади... тўқимачилик саноати ва пахта савдоси билан шуғулланувчиларнинг манфаатлари ҳисобга олинди-ю, лекин пахтакорлар эътибордан четда қолдирилди».

Бошқача айтганда, на ҳукумат, на фирма ва на бошқа пахтанинг ҳузурини кўрувчи доиралар пахтакорларнинг манфаатларини таъминлашни ҳаёлларига ҳам келтирмай, кўпроқ ўзларининг бойликларини орттиришга муккасидан тушиб кетдилар. Масалан, 1906—1907 йил мавсумида ўлкадан Россияга олиб кетилган 160 млн. сўм миқдордаги молларнинг 135 млн. сўми пахтага тегишли эди. Хўш, катта ҳажмдаги бу маблағ нима учун сарфланди? Ёки унинг қанча қисми пахтакорларга тегди? Аниқ маълумотларга мурожаат қилиб, бу маблағнинг қандай тақсимланганлигини кўриш мумкин:

Темир йўл ва суғурга жамиятига — 10 млн. сўм.

Маҳаллий судхўрлар ва бошқа кимсаларга — 5 млн. сўм.

Пахтани тозалаш ва тойлашга — 3200000 сўм.

Давлат ва хусусий банклар томонидан қарзга берилган пулларнинг фоизига — 3 млн. сўм.

Пахта савдосида даллоллик қилувчи ишбилармонларга — 2 млн. сўм.

Транспортга воситачилик қилувчи жамиятларга — 2 млн. сўм.

Россия фабрикаларига пахта тойларини ўрашга ишлатиладиган мато учун — 1,5 млн. сўм.

Пахтани боғлашга ишлатиладиган симлар учун — 300.000 сўм.

Темир симларни ташиб келтириш учун темирйўлга — 200.000 сўм.

Янги заводлар қуриш учун — 500000 сўм.¹

Маблағлар юқорида шарҳланган тарзда тақсимлангач, жами 135 млн. сўмдан 101 млн. сўм қолган. 101 млн. сўмдан 75 млн. сўм саноат молларини сотиб олиш ва бошқа харажатларни қошлаш ҳисобига Россияга қайта-

¹ «Окраина», 1907, № 220.

риб олиб кетилган. Қолган маблағ 26 млн. сўм деҳқонларнинг ҳаётини таъминлашга етарли бўлмаган. Чунки унинг талай қисми банклар ва судхўрлардан олинган қарзни тўлашга кетарди. Чунки уларнинг қарзга оладиган пуллари етиштирилган пахтанинг қийматига нисбатан бир ярим баробар кўп эди. Буни солиштириш учун яна қуйидаги аниқ маълумотларга мурожаат қилиш мумкин:

Вилоятлар	Бир пуд пахтанинг қиймати, сўм	Қарз пулининг миқдори, сўм
Фарғона	1 с. 85 т.	2 с. 77 т.
Самарқанд	1 с. 62 т.	2 с. 48 т.
Тошкент	1 с. 82 т.	2 с. 76 т.
Каспий орти	2 сўм	3 сўм

Демак, Фарғона вилоятида бир пуд пахтанинг қиймати 1 сўм 85 тийин турган ҳолда, қарз пулининг ҳажми 2 сўм 77 тийинга борган. Бундай аҳволни бошқа вилоятлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Одатда, чистачи ва фирмаларнинг вакиллари қарз беришдан олдин ҳар бир хўжаликнинг таъминланиш даражаси, ернинг ҳосилдорлиги ва, умуман, унинг пахта етиштириш имконларини аниқлаганлар. Ушбу хўжаликдан пахта олишга ишонч ҳосил қилингандагина қарз пули расмийлаштирилган. Бу ҳақдаги ҳужжатлар қозининг муҳри билан тасдиқланган. Кўп ҳолларда қарз пулининг 50 фоизи эрта баҳорда, қолган қисмлари эса ёзнинг ўртасида ва теримдан кейин берилган. Қарздорлик ҳужжатиغا биноан, ҳар бир хўжаликка ўзи етиштирган пахта фақат қарзга пул берган шахсга сотиш шарт эди. Масалан, 1914 йилда Мирзачўлда Вадьяев савдо-саноат ширкати билан бир пахтакор хўжалиги ўртасида тузилган шартномасига кўра, деҳқон пахтасини кўрсатилган ширкатга сотиш лозим эди. Бу ваъда бажарилмаган тақдирда хўжалик ширкатга 300 сўм жарима тўлашни ўз зиммасига олган.

Фирмалар ва чистачилар пахтакорларни қаттиқ назорат остида ушлаб, уларни бозорларда эркин савдо қилишдан маҳрум қилганлар. Шу тариқа, Туркистон ўлкасида етиштирилган пахтанинг 90 фоизи қарз пули воситасида рус савдо-саноат доиралари ва чистачи-

ларнинг қўлига тушган. Масалан, 1913—1914 йил мавсумида етиштирилган пахтанинг умумий қиймати 138.282.677 сўм турган бўлса, шундан 85.412.881 сўми фирмаларга, 47.282.677 сўми чистачиларга тегишли эди.

Фирмалар, чистачилар ва аравакашлар пахтакорларни қарздорлик занжирида қаттиқ ушлаб туриш учун қарзнинг маълум қисмини, чунончи, фирмалар қарз пулнинг 10 фоизини, чистачилар айрим ҳолларда 40—50 фоизини атайлаб кейинги мавсумга қолдиришган. Бу билан улар деҳқонни кейинги мавсумда ҳам пахта экишга мажбур этиш ва уни доимий мижоз сифатида сақлаб туришни мақсад қилиб қўйган эди. Деҳқон ночор аҳволга тушиб, қарзни тўлашга имкони қолмаса, дарҳол мол-мулки тортиб олинган. Натижада ерсиз хўжаликлар ўлканинг айрим районларида 40 фоизни ва уйсиз кишилар эса 25 фоизни ташкил қилган. Умуман, Туркистон ўлкаси бўйича 44 фоиз деҳқон хўжалиги 1 десятинача, 32 фоиз деҳқон хўжалиги 1—2 десятинача, 4,2 фоиз хўжалик 10—12 десятинача унумдор ерларга эга бўлган. Фарғона вилоятида — 41,3, Сирдарё вилоятида — 26,6, бутун Туркистон ўлкаси бўйича 30%га яқин деҳқон хўжалиги уй ҳайвонларига эга эмас эдилар. Айтиб ўтиш лозимки, пахтакорларга қарз пул билан берилмаган. Айниқса, XX аср бошларида пул ўрнига ун, ғалла, чой, газлама ва бошқа нарсалар берилган вақтлари бўлган. Бу пахтакорларни хонавайронликка олиб келган. Чунки баҳорда кўрсатилган молларнинг нархи 3—4 баробар ошиб кетарди. Қарз берувчилар эса, саноат ва озиқ-овқат молларини шу вақтдаги бозор нархида пулга чақардилар. Бироқ пахтакор ерни ҳайдаш, иш ҳайвони ва деҳқончилик қуроллари сотиб олиш учун пулга зарур бўлиб қоларди. Натижада у қарзга олган молларини бозорда арзон баҳода сотишга мажбур бўлган. Пахтакор деҳқон баҳорда иш ҳайвонини қимматга олган. Уни қишда боқиш қийинлиги туфайли яна кузда арзонга сотишга мажбур бўлган.

Ўлканинг баъзи туман ва қишлоқларида экин майдонларининг 80—90 фоизига пахта экилар эди, натижада озиқ-овқат маҳсулотлари ва ем-хашак танқислиги юзага келарди. Бу ҳол пахтакорларни озиқ-овқат маҳсулотларини бозордан қиммат баҳоларда сотиб олишга мажбур этиб, улар аҳволининг янада ёмонлашишига олиб келган.

Пахтачилик ҳақида ҳукумат миқёсида икки хил фикр мавжуд эди. Биринчи фикр тарафдорлари таклифига кўра суғорилаётган пахта етиштиришни кўпайтириш лозим эди. Бунинг учун ғалла ва бошқа экин экиладиган ер майдонлари қисқартирилиб, улар ўрнига ҳам пахтанинг кўп экилиши кўзда тутилган эди. Бундай қилинса, фақат Туркистон пахтасидан эмас, балки Россия ғалласини ўлкага келтириб сотишдан ҳам даромад олинарди. Боз устига, ўлкада пахтачиликнинг ривожлантирилиши Россияни Америка пахтасига қарамликдан озод қилиб, сарфланаётган миллионлаб сўмларни тежаш имконини берарди. Шунинг учун ҳам Россия деҳқончилик вазири Кривошеин ўлкада бўлганда: «Туркистон ғалласи Россия ғалласига, пахтаси эса Америка пахтасига рақибдир», — деган эди. Бунинг маъноси шундан иборатки, борди-ю ўлкада ғалла кўп етиштирилса, пахта камаяди, ғалла эса кўпайиб, Россия ғалласига эҳтиёж қолмайди. Натижада, Россия икки томонлама зиён кўради. Иккинчи фикр тарафдорлари эса пахтачиликни кенг кўламда ривожлантиришни янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига юқори поғонага кўтариш таклифини ўртага сурганлар. Аммо бу таклиф дегарлик инобатга олинмаган.

Демак, мустамлакачилар ўз олдиларига «ўлка аҳолисининг аҳволи нима кечса кечсин, лекин Россия пахтадан ҳам, ғалладан ҳам фойда олиши лозим» деган мақсадни қўйганлар ва шуни кўзлаб иш олиб борганлар. Бундай сиёсат ўлкада озиқ-овқат маҳсулотлари танқислигига ва нархларнинг ошишига олиб келди. Эндликда ўлкада, хусусан, Фарғона вилоятида буғдой етиштириш тобора камайиб, рус ғалласига қарамлик кучайиб бораверди.

Ўлка Россия томонидан босиб олингандан кейин озиқ-овқат маҳсулотлари қимматлашиб бораверган: Туркистонни руслар томонидан урушиб олиншидан сўнг, дейилади ўша давр манбаларида, унинг иқтисодий аҳволи анча ўзгарди. Бу ерда мазкур ўзгаришлар хусусида гапиришнинг ҳожати йўқ. Айтиш керакки, руслар келгунга қадар Тошкентда гуруч, буғдой ва бошқа ғалла маҳсулотлари ҳайратга соларлик даражада арзон бўлган. Масалан, маҳаллий аҳолининг сўзига кўра бозор куни келтирилган ва жуда арзонлигига қарамай сотилмай қолган буғдой турган жойида ҳафталаб ҳеч қандай қаровсиз қолган. Уша вақтларда деҳқончилик ўсимликлари қатори пахта ҳам кўп экилган. Чунки бу

Ўсимлик тури жуда даромадли соҳа ҳисобланган. Руслар келганидан кейин эса озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ошиб борди.

Бу ерда айтилганидек, ҳақиқатдан ҳам хонликлар даврида пахтачиликка катта эътибор қаратилган бўлсада, озиқ-овқат маҳсулотларига зарар етказмайдиган даражада, яъни меъёрида етиштирилган. Бу хусусда яна бир муаллифнинг фикрини келтириш айтиш мумкин. Унинг ёзишича: «Руслар келгунга қадар пахта Ўрта Осиёда ташқи бозор нуқтаи назаридан эмас, балки кўпроқ маҳаллий эҳтиёжларни қондириш учун етиштирилган. Ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги ва юксак деҳқончилик маҳорати ҳамда суғориладиган ерларнинг унумдорлиги туфайли Туркистонда озиқ-овқат жуда мўл-кўл бўлган. Ўлканинг четдан галла, ем-хашак ва чорвачилик маҳсулотларини олишга эҳтиёжи бўлмаган. Ҳунармандчиликнинг ривожланганлиги туфайли хорижий мамлакатларда ишлаб чиқарилган фабрика молларини ўлкага келтиришга зарурият туғилмаган, у даврларда озиқ-овқатлар ва ишчи кучлари ниҳоятда арзон бўлган».¹

Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида эса аҳвол ўзгариб, ўлкада пахта яккаҳокимлигини барпо этишга қаратилган сиёсат изчиллик билан амалга оширилиб борилди. Бундай ҳаракат туб аҳолининг эмас, балки мустамлакачиларнинг манфаатларини таъминлашга қаратилганлигини изоҳлашнинг ҳожати йўқ эди, албатта. Бунини маҳаллий аҳоли жуда яхши англади. Бу ҳақда матбуотда баён этилган қуйидаги маълумот ҳам далолат беради: «Туркистонда «Россия фабрикаларини таъминлаш учун пахтачилик ривожланмоқда, ўлкага мустамлакачилик нуқтаи назаридан қаралмоқда ҳамда фабрика эгаларини бойитишга ҳаракат қилинмоқда, деган фикрлар ҳукм сурмоқда»².

Пахтакорлар ва деҳқонлар оммаси турли солиқлар ва мажбуриятларнинг оғирлигидан ҳам озор чекканлар. XX аср бошларида пахтакорларнинг қарз пуллари кўпайиб кетганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Буларга кўра 1912 йилда пахтакорлар давлат ва хусусий банклардан ҳаммаси бўлиб 156.712 минг сўм қарз эдилар. Шундан 80979 минг сўми (51 фоизи) Фарғона вилоятига тегишли эди.

¹ «Русский хлопок». М., 1923, С. 25.

² «Голос». 1898, № 17.

Вилоят уездлари	Васиқа бўйича берилган қарз, сўм	Битимнинг сони	Гаровга берилган пул, сўм	Битим сони
Марғилон	3666322	40507	160302	2322
Наманган	799484	11479	3000252	22793
Андижон	1720885	15443	680164	4482
Қўқон	617126	8890	212230	23508
ЖАМИ	6800817	76319	4052948	53105

1901 йилга тааллуқли ушбу ҳужжатдан маълум бўладики, васиқа, яъни пулни фоизи билан тўлайдиган қарз миқдори 6800817 сўмни, кўчмас мол-мулк бўйича гаровга берилган қарзнинг ҳажми 5962948 сўмни, жамлаганда 12763765 сўмни ташкил этган.

1911 йилга келиб бу қарз пули бир неча маротабага кўпайган.

«Қарздорлар қарзнинг бир неча маротаба ўсганлиги ва ниҳоятда оғир устама тўловлари остида толиққанлигига қарамай ёки тўлай олмаслиги орқасида қаттиқ қийноқ остига олинди. Қарзларни ундириш фақат мол-мулк билан чегараланмаган. Баъзи вақтларда Европада аллақачонлар қолиб кетган усуллар қўлланилган. Айрим фирмалар ўзбошимчалик билан чорва молларини тортиб олиб, ўз одамлари орқали уларни бозорда сотдирганлар ва пулини омонат кассага ўтказганлар. Баъзи олғир савдогарлар қулоқ эшитмаган зўравонликларни қилиб, қарздорларни ўз омборларига қамаганлар ва уларнинг қариндошлари томонидан сотиб олиниши ёки қарзни тўланишини кутганлар. Қарздорларни калтаклаш ва жазолаш ҳар йилги пахта мавсумининг такрорланиб турадиган оддий воқеаси ҳисобланган. Баъзи вақтларда ҳатто қарздорларнинг хотинини сотишгача борилган. Пировардида умиди пучга чиққан қарздорларнинг иши адвокатларнинг қўлига ўтган. Адвокатнинг барча харажатлари пахтакорларнинг фирмаларда сақланаётган қарздорлик ҳужжатларига қўшимча тўлов сифатида ёзиб борилган».¹

Шу тариқа, бечора пахтакорларнинг қарзига қарз қўшилиб, шўри қуриган. Пахтакорларнинг шафқатсизларча таланиши ҳақида қуйидаги маълумотлар ҳам да-

¹ Демидова А. П. Кўрсатилган асар. 124-б.

лолат беради: «Ўрта Осиёда пахта савдоси шундай бир усулда олиб бориладики, ундан фақат йирик ва майда банклар ҳамда аравакашлар ва чистачилар катта даромад оладилар. Пахтакорлар эса сарфланган меҳнатини ва маблағини қоплай олмай, мол-мулкидан ва еридан маҳрум бўлади».¹

Пахтакорларнинг шунга ўхшаш ачинарли ҳаёти бошқа манбаларда ҳам ўз аксини топган. Чорикор, мардикор ва бошқа бир парча ерга эга бўлган деҳқонларнинг турмуш тарзини кўрган бир замондош бун шундай тасвирлайди: «Деҳқоннинг уйи ва хўжалиги шу даражада ачинарлики, унга ўхшаганни бошқа бирор жойда кўрмаганман. Уйдаги бор нарса ерда ёки девор тағларида онда-сонда турган 2—3 та темир ва 2—3 та сопол идишлардан иборат, холос. Уни бурчагида хунук, йиртиқ ва яғири чиққан бир нечта ёстиқ ва кўрпачалар пала-партиш тўпланиб ётибди. Деҳқонлар қорамтир кўкрагини қиш-ёз очиқ қолдирадиган яғир яхтак ва устига йиртиқ тўн киядилар. Хотинлар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Улар оғир меҳнатдан кейин куч тўплаш учун озгина қовурилиб, сув билан пиширилган атала ёки жўхори, буғдой ёки арпани қатиққа аралаштирилган бўтқасини ейишади. Уларда ҳамма вақт шу овқат ва доимо ўша машаққатли меҳнат».²

Мазкур сатрларда пахтакор ва бошқа деҳқонларнинг ўта оғир ҳаёти ва қашшоқлиги шу даражада аниқ ва ёрқин баён этилганки, мустамлакачилик муҳотида пахтачиликнинг ривожланиши тубжой аҳолини қандай аянчли ва фожиали оқибатларга олиб келганлиги яққол кўриниб турибди.

Пахтачиликни жадаллик билан ривожлантиришнинг хунук оқибатларга олиб келишини XIX асрнинг охирларидаёқ жамиятнинг илғор вакиллари, хусусан, айрим дин пешволари яхши англаб, бу кетишда «оқ пахтадан ўзбек халқи бошига қора кунлар тушишини» башорат қилганлар. Дарҳақиқат, юқорида кўрсатилганидек, худди шундай кунларга мубтало бўлинди. Чунки пахтадан олинadиган даромадларнинг асосий қисми савдо-саноат корчалонларининг чўнтаги тушаверди. «Пахтачилик кишиларга катта ҳажмдаги маблағларни олиб келган бўлса-да, — дейилади манбада, — лекин

¹ Верховской В. А. Хлопководство в Туркестане. С-Пб, 1910, с. 31.

² Ўша ерда.

улар фирмалар, судхўрлар ва шунга ўхшаш бошқа кишилар ўртасида тақсимланди. Ўртаҳол деҳқонлар пахтадан бойимадилар, камбағал пахтакорлар эса хонавайрон бўлдилар».¹

1914 йил 15 октябрда императорнинг пахтанинг ҳар пудидан 2 сўм 50 тийин «ҳарбий солиқ» олиш ҳақидаги фармони чиқди.

«Ҳарбий солиқ» 30—40 млн. сўм атрофидаги маблағни ҳукумат хазинасига тушириб, пахтакорларнинг аҳволини чидаб бўлмайдиган даражада оғирлаштирди.

Хуллас, чор ҳукумати Туркистон заминининг турли-туман бойликларини эгаллабгина қолмай, балки уни ўлкани пахта хом ашё манбаига айлантиришни ҳам кўзлаб, ҳарбий юришлар уюштирган эди. Шу туфайли ҳам ўлкада ўз ҳукмронлигини ўрнатиш биланоқ, энг аввало пахтачиликни ривожлантиришга катта аҳамият берди. Пахта майдонларини кенгайтирибгина қолмай Америка пахта навларини иқлимлаштиришга киришди ва бунга муваффақ бўлди. Янги пахта навлари етиштириш ўзбек пахтачилиги ҳаётида янги воқеа ҳисобланди. Чунки асрлар оша етиштирилиб келаётган маҳаллий пахта сифати кўпроқ ҳунармандчилик саноати талабларига мослашган эди. Унинг толалари анча қалта ва дағал ҳисобланган. Шунингдек, пахта чаноғида очилмаганлиги учун танасидан узилиб, сўнгра пахтаси қўл билан ажратиб олинган. Бу машаққатли меҳнатни талаб қилиб, пахта таннархининг ошишга олиб келган. Америка пахтаси эса чаноғида очилиб, катта қулайликларни туғдирган, толасининг узунлиги ва сифати яхшилиги билан ажралиб турган. Айни пайтда, унинг ҳосили анча баланд бўлган.

Шу тариқа, XIX асрнинг 80—90-йилларида ўлкада метрополия, тўқимачилик саноати талабларига жавоб берадиган янги пахта навлари иқлимлаштирилди.

Иккинчидан, пахтачилик янги сунъий суғориш тармоқларини кенг қўламда йўлга қўйиш, янги ерларни ўзлаштириш ҳисобига эмас, балки илгаридан фойдаланиб келаётган экин майдонлари доирасида ривожлантирилди. Бу озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришнинг камайиши ва нарх навонинг ошишига олиб келди. Айниқса, галлачиликка катта зарба берди.

Пахтанинг янги навлари Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида тобора кўп етиштирилиб бо-

¹ Ўша ерда, 60-бет.

рилди. Улар, айниқса, Фарғона водийсида салмоқли ўрин эгаллади. Бу ерда етиштирилган пахта бутун Туркистон ўлкасида олинадиган пахтанинг 60 фоизидан ортигини ташкил қилган. XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида ўлка Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Чунончи, 1890 йили ўзбек пахтаси рус тўқимачилик саноатида ишлатиладиган пахтанинг 8 фоизини ташкил этган бўлса, 1916 йилга келиб бу кўрсаткич 72 фоизга кўтарилди.

Учинчидан, пахтачиликнинг ривожлантирилиши мустамлакачилик нуқтаи назаридан амалга оширилди. Ундан олинадиган катта даромадлар чор ҳукумати, савдо-саноат доиралари томонидан ўзлаштирилди. Улар кам харажат қилиб, кўп фойда олиш йўлидан бориб, сунъий суғориш ва янги ерларни ўзлаштириш учун арзимаган маблағ ажратди. Қишлоқ хўжалик техникасини такомиллаштиришга аҳамият берилмади. Пахтакорларнинг меҳнатига яраша ҳақ бермай, қарздорлик кишанлари билан боғлаб қўйилди. Натижада ўзларининг бир парча ерларидан ва, умуман, мол-мулкидан айрилган деҳқонларнинг сони тобора ошиб бораверди. Ўлкада қашшоқлик ҳукм суриб, халқнинг ҳаёти ғоятда ёмонлашди. Шу тариқа пахтачиликнинг ривожланиши ўзбек халқига фойдадан кўра кўпроқ зиён келтирди. Чунки унда мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм ўз ифодасини топган эди. Пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган сиёсат эса, юқорида қайд этилганидек, ўлкада темир йўллар, пахта тозалаш ва ёғ заводларининг қурилишида муҳим ўрин эгаллади. Сиртдан қараганда бу ҳолат ижобий кўринса-да, лекин аслида бу ҳол чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини янада мустаҳкамлаш ва самарадорлигини оширишни таъминлади. Айни пайтда, 100 минглаб кишиларни Россиядан кўчириб келиш имконини яратди. Темир йўллар эса пахта ва бошқа маҳсулотларни кўп миқдорда узлуксиз олиб кетилишини таъминлади. Бу ҳол мустамлакачиларни бойлигига бойлик қўшди.

Чор ҳукумати ўлкани нафақат пахта хом ашё манбаи, балки тайёр маҳсулот бозорига айлантириш имконига ҳам эга бўлди. Пахтадан Россияда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, хусусан, газламалар ўлкага тобора кўп миқдорда келтирила бошлади. Шунини таъкидлаш лозимки, ўлкани Россия босиб олгунга қадар, яъни ўзбек хонликлари даврида Сибирь, Волга ва Урал ор-

қали Россияга асосан, тайёр маҳсулотлар, хусусан, ип ва ипак газламалар чиқарилган. Бу ҳолат ўлкада ишлаб чиқариш кучларининг ўсишида муҳим ўрин эгаллаган, ҳунармандчилик ва деҳқончиликнинг самарадорлигини таъминлаган. Аммо ўлкада Россия ҳукмронлиги ўрнатилиши билан бунга чек қўйилди.

Ўлкага рус газламаларининг кўплаб келтирилиши маҳаллий тўқимачиликка қаттиқ зарба берган. Маҳаллий газламалар рақобатга бардош беролмай, ички ва ташқи бозордан тобора кўп сиқиб чиқарилди. Бу хусусда бир мисол: 1885 йилда биргина Тошкентда ҳунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш 182700 сўмни ташкил этган бўлса, 1890 йилга келиб 49875 сўмга тушиб қолди. Айниқса, маҳаллий газламаларни ишлаб чиқариш жуда пасайиб кетди. Ваҳоланки, XIX асрнинг 40-йилларида газламалар Туркистоннинг ташқи савдога чиқарадиган маҳсулотларининг 45 фоизини қоплаган.

Шу тариқа Туркистон ўлкаси Россиянинг тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилган эди.

Чор ҳукумати ва капиталистларнинг савдо-сотик хусусида юргизган сиёсати ҳам мустамлакачилик асосида шакллантирилган эди. Шунинг учун ўша даврдаги рус матбуоти Туркистонда Россия ҳукмронлигининг асл моҳияти «савдо манфаатларини таъминлашдан иборатдир», — деб ёзган эди.¹ Шунга ўхшаш фикр иккинчи бир газетада ҳам баён этилган: «шунини такрор айтмизки, ўлкадаги Россия ҳукмронлиги савдо нуқтани назардан катта аҳамиятга моликдир».²

Дарҳақиқат, босқинчилар ўлкадаги ички ва ташқи савдодан тушадиган даромадларнинг эгаси бўлиб қолдилар. Бу мақсад Россиянинг ўзбек хонликларига қарши олиб борган жанглари вақтидаёқ сув юзасига яққол қалқиб чиққан эди. «Рус кўшинларининг, — деб ёзилган газеталардан бирида, — бирин кетин кўлга киририлган ажойиб ғалабалари савдо-саноат вакилларига куч-қувват ва тетикликни бахш этди. Чунки енгилмас кўшинимиз савдо аҳли манфаатлари учун ҳам жанг қилмоқда»³. Шу маънодаги фикрларни ўша давр матбуотида кўплаб учратиш мумкин. Чунончи, «Голос» газетаси бу ҳақда шундай эътироф этган эди: «Ўрта Осиё бизнинг кўз ўнгимизда беҳисоб бойликлар билан гав-

¹ «Биржевая ведомость». 1867. № 75.

² «Московская ведомость». 1867. № 146.

³ «Русская ведомость». 1867. № 98.

даланиб турибди. У бизнинг келажакдаги энг катта бозоримиздир»¹.

Мустамлакачиларнинг яширишни ҳам лозим топмай, ошкора эътироф этиб турилган бу мақсадлари чор ҳукуматининг ўлкада тўлиқ ҳукмронлиги ўрнатилиши биланоқ зудлик билан амалга оша борди. Савдосотиқ тез фурсатларда мустамлакачилар қўлига ўтиб борди. Буни исботлаш учун XIX асрнинг охирларидаёқ Фарғона вилоятининг ўзидагина газламалар ва пахта билан савдо қилувчи 36 фирма ҳамда ҳар йили 100 млн. сўм ҳажмида иш юритувчи давлат банки бўлими бўлганлигини эслатиб ўтиш кифоя.

Ўрта Осиёнинг беҳисоб бойликлари, биринчи навбатда юқорида кўрсатилгандек, катта миқдордаги пахта, ундан ташқари, ипак, жун, ҳўл ва қуруқ мевалардан иборат бўлиб, фақатгина Тошкентдан 1865—1875 йилларда Россияга улар қуйидаги миқдорда олиб кетилган²:

(Пуд ҳисобида)

Номи	1865	1866	1867	1871	1872	1873	1874
Пахта	1680	324136	274193	1379926	867705	655294	602815
Тери	8356	2350	6620	194000	258007	247959	227655
Қуруқ мева	5750	86721	179656	96630	154162	175216	118520
Дон	2647	7090	7100	30000	29640	106868	39159
Жун.	165	1930	13444	1103	130885	4208	4604
Ипак	9109	6245	15450	49488	60596	82739	65192

Бу кўрсаткичлар фақатгина Тошкент орқали Россияга олиб кетилган энг муҳим товарлар миқдорини кўрсатади ҳолос. Бундай ҳолни бошқа вилоятларда ҳам кўриш мумкин. Аниқ маълумотларнинг кўрсатишича, биргина Сирдарё вилоятидан Россияга 1909 йил давомида нархи 25 миллион рубльга тенг 7277 минг пуд миқдорда ҳам ашё ва ярим ишлов берилган маҳсулот олиб чиқиб кетилган³. Шулардан:

¹ «Голос» 1867, № 220.

² Ўзбекистон МДА, И-1 — фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 2-варақ.

³ Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 год. Ташкент. Типография при канцелярии Туркестанского Генерал-Губернаторства. 1911. С. 111.

Пахта	355761 пуд
Бугдой	382828 пуд
Бошқа дон маҳсулотлари	489345 пуд
Мевалар	147247 пуд
Қўй жуни	131117 пуд
Темир, пўлат	4177 пуд
Тери	23490 пудни ташкил қилган ¹

Бошқа вилоятларда ҳам аҳвол бундан кам бўлмаган. Масалан, Фарғона вилоятининг Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон уездларидан Россияга 1894 йил давомида 3626387 пуд миқдорида нархи 22122035 рубль, 1895 йил давомида эса 3606968 пуд миқдорида нархи 25530220 рубль бўлган маҳсулот олиб кетилган².

Хом ашё ва маҳсулотларни ташиб кетиш йил сайин кўпайиб борган. 1904 йил давомида Фарғона вилоятидан қуйидаги маҳсулотлар темир йўллар орқали Россияга ташиб кетилган³:

Қуруқ мева	309267 пуд
Ипак ва пилла	84516 пуд
Жун	14585 пуд
Пахта	3744309 пуд (37 млн. рубль)
Пахта ёғи	104107 пуд
Қўй териси	34170 пуд
Пахта чигити	1341281 пуд
Гуруч	161591 пуд
Бугдой уни	92894 пуд

Хўш, агар масалага бутун Туркистон ўлкаси миқёсида ёндошилсачи? Гарчи Туркистоннинг бутун мустамлакачилик даври бўйича тўлиқ маълумотлар сақланмаган бўлса-да, маълум бир йилларда қанча маҳсулот ва хом ашё олиб кетилганлигини кўрсатувчи аниқ фактларни келтириш мумкин. Жумладан, фақатгина 23

¹ Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 год. Ташкент. Типография при канцелярии Туркестанского Генерал-Губернаторства. 1911. С. 112.

² Ведомость о вывозе товаров из Ферганской области за 1894 и 1895 годы. Узбекистон МДА. Ф. И-19. 1 рўйхат. 5298-йигма жилд. 4-варақ.

³ Статистический обзор Ферганской области за 1904 год. Новый Маргелан. 1905. С. 54

йил — 1889—1911 йиллар давомида Туркистонда Россияга 120 млн. рубллик пахта¹ олиб кетилган. Темир йўлларнинг ишга туширилиши ўлкада пахтачиликдан ташқари, боғдорчилик, ипакчилик, чорвачилик, кўнчилик каби сифатли маҳсулотларни ҳам Россиянинг марказий районларига ташиб кетиш имкониятини яратди. Маълумки, Туркистонда боғдорчилик асрлар давомида шаклланган бўлиб, табиатнинг беназир инъоми бўлган мевалар аҳоли дастурхонини безатибгина қолмай, катта даромад ҳам келтирган. Қулай иқлим шароити, асрлар мобайнида тўпланган тажриба, меҳнат бу ўлкада ҳўл меваларнинг жуда кўп турларидан катта ҳосил олиш имконини берган.

Ўлканинг бу бойлиги ҳам мустамлакачилар эътиборидан четда қолмади. Тез орада Россия сармоядорлари, В. Алексеев, Тремле, Плесне, Кручков ва бошқалар ўлкада боғдорчиликка ихтисослашган савдо уйлари ташкил этдилар. Улар мустабид давлат хазинасига ҳам анчамунча даромад солиғи тўлаб турган бўлсаларда, қилган фойдаларидан тўла қониқишган. Масалан, В. Алексеев фирмасининг 4000 десятина (1 десятина — 1 гектардан ошиқ ер ўлчов бирлиги) боғдорчилик хўжалиги бўлиб, ҳар десятинадан 1500 рубль, демак, бутун хўжаликдан ҳар йили 6000000 рубль соф фойда олган. Тремле эса ҳар десятинадан 2100 рубль даромад олган.² Туркистон ҳўл меваларига Россия, хусусан унинг пойтахтида ва бошқа йирик шаҳарларида талаб катта бўлган. Масалан, Кручков Москвада жуда катта мева савдоси олиб борган. 1893 йилда ўлкадан 178778 пуд мева (407799 рубль ҳисобида) олиб кетилган³.

Бундан ташқари, Туркистонда давлат мулки бўлган боғ хўжаликлари ҳам кўп эди. Тошкент ва шаҳар атрофидаги боғдорчиликнинг жуда катта қисми «Туркистон қишлоқ хўжалиги саноати бирлашмаси» қўлида бўлиб, улар 100 десятина (ботмон) ерни қамраб олган ва асосан Ўрта Осиё темир йўлининг Тошкент станциясига яқин жойда бўлган. Шу атрофда Панин, Вальнев, Асташев, Побелянский, Грибер каби рус сармоядорларининг боғдорчилик хўжаликлари ҳам жойлашган бўлиб, уларнинг ҳар бири 40—50 десятинали

¹ Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района. ч. I. С. 49.

² Оглобин В. Н. Промышленность и торговля Туркестана. М., 1914, С. 44.

³ Всеподаннейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству. 1889—1895 гг. С-Пб., 1895. С. 10.

эгаллаган¹. Улар Россияга катта миқдорда ҳўл мева жўнатиб, мўмай даромад олганлар. Биргина Тошкент туманидаги боғдорчилик хўжаликлари 1916 йилда 25.000—30.000 десятина ерни эгаллаган ва 4.000.000 пуд ҳосил берган. Шундан 1 млн. пуддан ортиғи Россияга жўнатилган².

Ўлкада, узумчилик ҳам анча ривожланган бўлиб, хўжаликларга катта даромад келтирган. Фақатгина, бир йилда узумчиликдан тахминан қуйидагича ҳосил олинган:³

Самарқанд вилояти	5 197000 пуд	
Сирдарё вилоятида	500000 пуд	Жами: 6225000 пуд.
Фарғона вилоятида	558000 пуд	

Келтирилган рақамлардан маълум бўлишича узумчиликда Самарқанд вилояти узумчиликда етакчи ўринни эгаллаган.

Сирдарё вилоятидаги узумзорлар асосан Тошкент уездида жойлашган. Тошкентнинг руслар яшайдиган қисмида 74 десятина, маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмида 957 десятина узумзор бўлган.

Сердаромад узумчилик ҳам рус сармоядорлари ва амалдорлари эътиборидан четда қолмади. Тошкентдаги узумзорлардан 45 десятинаси маслаҳатчи Ивановга, 25,5 десятинаси Первушинга тегишли бўлган.⁴

1913 йилдаги ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, Туркистонда 125000 узумзор бўлиб, улар 25000 десятинани эгаллаган ва йилига 6000000 пуд узум берган.⁵ Узумчилик ва, умуман, боғдорчилик маҳсулотлари катта миқдорда темир йўллар орқали Россия бозорларига олиб кетилган. Масалан, 1894 йилда биргина Самарқанд вилоятидан 252979 пуд узум темир йўл орқали, 150000 пуд узум карвон йўли билан олиб кетилган⁶.

Дастлабки йилларда мевалар кўпроқ қуритилган ҳолда ташилган, кейинчалик эса, темир йўлларда салқин омборхоналар, музлатилган вагонлар пайдо бўлгач, меваларни янги узилган ҳолда олиб кетила бошланган.

Туркистондан Россияга катта ҳажмда мева олиб кетишда В. Алексеев жамияти биринчи ўринда турган.

¹ Шахназаров А. И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. С.-Пб. 1908. С. 231

² Ўзбекистон МДА. 103-фонд, 1 рўйхат., 222-иш, 26-варақ.

³ Шахназаров А. И. Кўрсатилган асар. 240-б.

⁴ Ўша ерда, 242-б.

⁵ Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой. Асхабад 1913. С. 54.

⁶ Ўзбекистон МДА., 719-фонд, 19-рўйхат, 10-иш. 791-варақ.

Ўрта Осиё темир йўллари орқали Туркистондан қуйидаги миқдорда мева олиб кетилган:

1906 йил	2768000 пуд
1907 йил	2823000 пуд
1908 йил	2095000 пуд
1909 йил	3047000 пуд
1910 йил	3017000 пуд ¹

Қуруқ мевалардан майиз, ёнғоқ, pista, ерёнғоқ катта миқдорда олиб кетилган. Бир йил давомида бир неча ўнлаб вагонларда ташилган бу маҳсулотларга Россияда талаб жуда катта бўлган. Масалан, 1893 йилда ўлкадан 178778 пуд қуруқ мева олиб кетилган.

Ўлкадан Россияга олиб кетилган қуруқ ва ҳўл мевалар ҳажми қуйидаги рақамларда янада аниқ намоён бўлади² (минг пуд ҳисобида):

	Катта тезлик/ кичик тезлик	1902 йил	1903 йил	1904 йил	1905 йил
Олма	Кич/т. Кат/т.	3595 2383	3578 1971	3126 1971	3193 2221
Узум	Кич/т.	2779	2975	2833	2089
Олхўри	Кич/т.	1501	1626	1159	1404
Қуруқ мева	Кич/т.	941	1267	1327	1039
Ўрик	Кич/т. Кат/т.	18 312	14 403	12 334	12 442
Ёнғоқ	Кич/т. Кат/т.	1782 28	1719 14	1686 27	1678 20
Апельсин, мандарин	Кич/т. Кат/т.	249 1888	321 1878	229 1785	258 1687
Ерёнғоқ ва хандон pista	Кич/т. Кат/т.	104 2	97 2	124 1	117 0,6
Узум	Кич/т. Кат/т.	20 400	22 475	21 366	54 553
Нок	Кич/т. Кат/т.	36 341	53 527	57 397	38 529

¹ Гулишамбаров С. И. Қўрсатилган асар. I қисм. 54-б.

² Малаховский Н. И. Производственные силы Туркестана. С. 21—22.

Қуритилган мевалардан, айниқса қора майиз кўп олиб кетилгани куйидаги жадвалдан аниқ намоён бўлади.

1902 йилда	794 минг пуд
1903 йилда	907 минг пуд
1904 йилда	720 минг пуд
1905 йилда	585 минг пуд
1906 йилда	1109 минг пуд ¹
1907 йилда	1708 минг пуд
1908 йилда	1281 минг пуд
1909 йилда	1950 минг пуд
1910 йилда	1746 минг пуд
1911 йилда	2246 минг пуд
1912 йилда	2519 минг пуд ²

Қуруқ мевалардан шифобахш қора олхўри ҳам олиб кетилган. Масалан, 1907 йилда 10915 тонна олхўри олиб кетилган. Қуритилган мева, айниқса, майиз тайёрлашда Самарқанд вилояти муҳим ўрин тутган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳўл мевалар Россия бозорларида унинг савдоси билан шуғулланган сармоядорларга катта даромад келтирган. Ўз навбатида, улардан олинган солиқ ва божлар мустабид давлат хазинасини бойитган. Россия бозорларида уларга талаб жуда катта бўлган.

Туркистонда хандон писта, ёнғоқ каби қуруқ мевалар унадиган адирлар ва дарахтзорлар мустабид давлат ихтиёрига ўтказилган бўлиб, улардан чор маъмурлари ва давлат катта фойда кўришган. Бу мевалар пишганда мардикорлар ёлланиб, териб олинган ва Россия бозорларига олиб кетилган. Масалан, фақатгина 1907 йилда 118099 пуд ёнғоқ ва писта олиб кетилган.³

¹ Малаховский Н. И. Производственные силы Туркестана. С. 23.

² Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района обслуживаемого Средне-Азиатской железной дорогой. Ашхабад, 1913, ч. II. С. 42.

³ Малаховский Н. И. Производственные силы Туркестана. С. 26.

Мустабид давлатнинг Туркистондаги давлат хазинасига тегишли деб эълон қилинган ўрмонлардан оладиган даромади қуйидагича бўлган:¹ (рубль ҳисобида)

	1903 й	1904 й	1905 й	1906 й	1907 й	1908 й
Фарғона в.	44000	73000	112000	83000	85000	136000
Сирдарё в.	40000	83000	51000	79000	99000	228000
Самарқанд	30000	49000	44000	37000	33000	45000
ЖАМИ	114000	205000	207000	199000	217000	409000

Демак, фақатгина 6 йил давомида мустабид давлат хазинаси Туркистон ўрмонларидан умумий ҳисобда 1351000 рубль даромад олган. Туркистон бойликларидан мустабид давлат ҳеч бир режасиз фойдаланган ва фақатгина даромадни кўзлаган.

Дарахтзорлар ва саксовулзорлардан темир йўл ва турмуш эҳтиёжлари учун ёқилғи сифатида кенг фойдаланиш натижасида жуда катта майдон ялонғоч қолиб, чўллардан келадиган шамоллардан, қумлардан ҳимоя қилувчи қатламлар камайиб борган. Натижада, чўллар билан суғориладиган, ишлов бериладиган ерлар орасидаги тўсиқлар йўқолиб, экологик мувозанат бузилиб борган. Мустабид ҳукумат эса бунинг олдини олиш чораларини кўрмаган.

Бошқа боғдорчилик маҳсулотларига нисбатан узумчилик вино сифатида катта даромад келтирган. Босқинчи қўшинлар билан кетма-кет ўлкага етиб келишган рус савдогарлари, ишбилармонлари, саноатчилари ва бошқалар бу оғуни тайёрлашга астойдил киришдилар. Маълумки, илгари ўлкада маҳаллий аҳоли ароқ-вино истеъмол қилмас ва уни тайёрлашга ҳам эҳтиёж йўқ эди. Бироқ, Тошкент босиб олингандан кейин босқинчи қўшинлар ва зобитлар бекорчиликдан зерикйшиб, ичкиликка эҳтиёжлари катталигини кўришган рус ишбилармонлари ароқ-вино заводлари қуриш ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Масалан, савдогарлар И. Первушин ва А. Хренниковлар 1867 йил 16 мартда Оренбург генерал-губернаторидан Тошкентда

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд. 12-рўйхат. 1725-иш. 148-варақ.

ароқ ва вино заводлари очишга рухсат сўраб мурожаат қилишган¹.

Генерал М. Черняев қўшинлари билан бирга Тошкентга келган ишбилармон Д. Филатов ҳукуматдан рухсат ҳам сўраб ўтирмасдан спиртли ичимликлар билан савдо қиладиган қовоқхона очди. Бироқ, у Тошкентда ўзига ўхшаган олғирлар кўпая бошлаганини кўргач, руслар Самарқандни эгаллашганларидан фойдаланиб, 1868 йили бу шаҳарга келди ва спиртли ичимликлар билан савдо қилишни бошлаб юборди. 1870 йили у катта майдондаги тоқзорларни сотиб олиб, ароқ заводи қуришга киришди. Виночилик билан Россиядан келган сармоядорлар шуғулланишган. Самарқанддаги энг йирик виночига айланган Д. Филатовнинг қўл остида бир кунда 10000—15000 челак вино (1 челак 10 л бўлса, демак, 100000—150000 л) тайёрланган. Бундан ташқари, Пороховский виночилигида кунига 6000 челак (демак 60000 л), Толочинов қўл остида эса кунига 4000 челак (демак, 40000 л) вино тайёрланган. Шу йўсинда ўлкада спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш тобора авж олди. Тошкент шаҳар идора бошқармаси маълумотига кўра, 1868 йили шаҳарда 5 та ароқ заводи ишлаб турган бўлса, 1870 йили олтинчи ароқ заводи ҳам қурилди. Бу заводларда 88 киши ишлаб, улар йилига 2000541 сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилган². Ўлкадаги ароқ ва винога эҳтиёжнинг ошиб бориши, айнқса, бу ерда узум ва меваларнинг мўллиги спиртли ичимликларни саноат усулида ишлаб чиқаришга катта имконият яратиб берар эди.

XIX асрнинг 80-йиллари ўртасида виночиликда биринчи ўринни Самарқанд, кейинги ўринларни Тошкент, Каттакўрғон, Кўқон, Марғилон шаҳарлари эгаллаган.

Тошкентда виночилик билан Платон-Шевченко, Н. И. Первушин, Н. И. Иванов меросхўрлари, Тошкент уездида эса Я. Я. Иванов, И. Барсуков, И. Белоковлар шуғулланганлар. Уларнинг ҳар бири бир кунда ўртача 10000 (100000 л) челак атрофида вино тайёрлашган³. Вино тайёрлашда узумнинг маҳаллий турларидан чарос, буваки, қора кишмиш кенг қўлланилган. Вино-

¹ Ўзбекистон МДА, И-1-ф., 16-р., 202-иш, 1-в.

² Терентьев М. А. Статистические очерки Среднеазиатской России. Отдел статистики. 4 т. С-Пб., 1874, с. 46.

³ М а л а х о в с к и й Н. И. Производственные силы Туркестана.

нинг нархи ўлкада анча баланд бўлган. Вино маҳаллий истеъмолдан ташқари, Россия бозорларида ҳам яхши даромад берган. Масалан, 1894 йилда ўлкадан 27000 челақ вино (273000 рубль нархида) олиб кетилган. Бу рақамлар йил сайин ўсиб борган.

Туркистоннинг муҳим аҳамиятга эга озиқ-овқат маҳсулотларидан бўлган чорвачилик ҳам мустамлакачилик даврида ўз эгаларига тўлиқ хизмат қила олмади. Туркистонликларнинг насибасини қирқиб, ўз сармояларини кўпайтиришга уринган Россия сармоядорлари мустабид ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланарди. Чунки бу билан, энг аввало, Россиянинг ички муаммолари — бозорларни гўшт, саноат ишлаб чиқаришини жун, тери билан арзон баҳоларда таъминлаш масаласи ҳал бўларди. Бундан ташқари, улардан тушган даромад солиғи ва бож тўловлари давлат хазинасини бойитарди.

Чунончи, Туркистондан Россияга 1889 йилда 5379 дона қорамол териси ва 16569 пуд чорва маҳсулотлари олиб кетилган бўлса, 1893 йилда бу кўрсаткич 148141 пудни ташкил этган.

Умумий маълумотларга кўра Туркистонда ҳаммаси бўлиб

1900 йилда 19208000 бош чорва

1910 йилда 21681000 бош чорва

бўлган¹.

Булар қаторига туя, от, эшак, қорамол, қўй ва эчки кирган.

Агар 1910 йилда жами 21681000 бош чорва бўлган бўлса, унинг 16625000 бошини қўй-эчки, 2152000 бошини қора мол, 2023000 бошини туя, 80000 бошини эшак ташкил этган.

Демак, чорвачиликда қўй-эчки ва қорамоллар кўп бўлган, қолганлари иш ҳайвонлари бўлиб, эшак, от ва туялар юк ташишда, ҳўкиз ер ҳайдашда қўлланилган. Эчки, қўй ва қорамолнинг гўшти, жуни ва териси катта даромад келтирган. Чорвачилик билан асосан ўлка иқлим шароитини яхши билган ва мол боқишни барча қийинчиликларига кўниккан маҳаллий аҳоли шуғулланган. Бироқ, Россия, Сибирга мол жўнатиш таътар коммерсантлари қўлида бўлган.

¹ Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой. Ашхабад. 1913. С. 62.

Чорванинг гўшtidан тортиб, териси, жуни, ҳатто ичак-чавоғигача талаб катта бўлган. 1868 йили ўлкага келган Г. Ф. Шота исмли немис ишбилармони Тошкентда колбаса ишлаб чиқаришга киришди¹. 1883 йили чет эл ширкатларининг вакили сифатида келган Г. Дюршмидт ичак сотиб олиш билан шуғулланди. У Самарқандда ичак заводи ҳам қурди. 1888 йилдан бошлаб унинг ширкати ўлкада ўз фаолиятини кенг миқёсда амалга оширди ва қисқа вақт ичида миллиончи бойга айланади². Чорва гўшти аввалига тузланган ҳолда Москва, Владивосток, Сибирга олиб кетилган, бироқ кейинчалик салқинлаштирилган вагонларда янги қўй гўштини олиб кетиш йўлга қўйилган.

1913 йилда Алоқа йўллари вазирлигининг Россия думасига «Темир йўллари музлатувчи ускуна билан жиҳозлаш» ҳақида топширган қонун лойиҳасида Туркистондан ҳар йили 1400000 пуд янги сўйилган қўй гўшти олиб кетиш лойиҳалаштирилган³. Гўшт маҳсулотлари Москвага, Санкт-Петербургга, умуман, Россиянинг саноат ривожланган қисмига олиб кетилган. Россияга чорва маҳсулотларининг олиб кетилиши, аynиқса, 1 жаҳон уруши йилларида авжга чиққан. Фронгда отларга ҳамда чорва гўштига талаб катта эди.

Уруш бошланиши билан — 1914 йилда Туркистондан Россияга чорва маҳсулотлари қуйидаги миқдорда олиб кетилган:

Тирик мол	267576 пуд
Жун	1140350 пуд
Тери	283198 пуд
Қўй териси	548806 пуд
Қорақўл	22654 пуд

1914—1916 йилларда эса ўлқадан 360000 пуд гўшт, 2925000 пуд жун, 70000 от, 12737 туя олиб кетилган⁴.

¹ Ўзбекистон МДА, ф. И-1, р. 17, ҳ. 1270, 9-варақ.

² «На рубеже» газетаси, 1909, 18 март.

³ О г л о б л и н В. Н. Промышленность и торговля Туркестана. Москва. 1914. С. 47.

⁴ Красный архив 1927, № 34. С. 54.

Туркистондан Россияга жуда катта миқдорда жун ҳам жўнатилган. Бу маҳсулот Россияга йил сайин қанча миқдорда ташиб кетилгани қуйидаги жадвалда намоён бўлади:

1900 йилда	91919 пуд жун
1901 йилда	101340 пуд жун
1902 йилда	105680 пуд жун ¹
1907 йилда	528000 пуд жун
1908 йилда	411000 пуд жун
1909 йилда	596000 пуд жун
1910 йилда	563000 пуд жун ²

Фақатгина Сирдарё вилоятидан 1911 йилда Россиянинг Европа қисмига 302670 пуд қўй жуни, 84648 пуд туя жуни, Сибирга эса 1421 пуд қўй жуни олиб кетилган³.

Фарғона вилоятидан 1903 йилда 13761 пуд жун олиб кетилган бўлса, шундан 12454 пуди қўй, 27 пуди эчки, 551 пуди туя жуни, 729 пуд от ёли ва думи бўлган⁴. 1904 йилда эса 14585 пуд жун олиб кетилган⁵.

Россия бозорларида Бухоро қоракўли ниҳоятда юқори баҳоланиб, жаҳон бозорида ундан катта фойда олинган. Бухоро амирлигида қоракўл етиштириш йил сайин кенгайиб, 1 йилда 2—3 млн. дона тери олишга эришилган. Бухоро қоракўли Нижний Новгород ва Москва бозорларида катта шуҳрат қозонган. Масалан, фақатгина 1914 йилда Ўрта Осиёдан Россияга 22654 пуд қоракўл териси олиб кетилган.

Россиянинг Туркистондан ташиб кетган кўнчилик, тери маҳсулотлари ҳам метрополия саноатини арзон

¹ Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой. Ашхабад. 1913. ч. I С. 63.

² Шахназаров А. И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. С-Пб. 1908. С. 343.

³ Обзор Сыр-Дарьинской области за 1911 год. Т. 1913. С. 122.

⁴ Статистический обзор Ферганской области за 1904 год. Новый Маргелан. 1905. С. 33.

⁵ Статистический обзор Ферганской области за 1904 год. Новый Маргелан. 1905. С. 54.

хом ашё билан таъминлаган. Нафақат қорақўл, балки от, мол, қўй, бўрсиқ терилари ҳам олиб кетиларди, тери ва теридан қилинган маҳсулотлар Россияга қандай ҳамда олиб кетилгани қўйидаги жадвалдан намоён бўлади:

1865 йил	8356 пуд
1866 йил	2350 пуд
1867 йил	6620 пуд
1871 йил	194000 пуд
1872 йил	258007 пуд
1873 йил	247959 пуд
1874 йил	227655 пуд
1904 йил	28388 пуд
1914 йил	885920 пуд

Россия сармоядорлари Туркистонда асрлар давомида ривожланиб келган сердаромад ипакчилик соҳасига ҳам катта қизиқиш билан қараганлар. Ипак ва унинг толасига нафақат Россия, балки Европа бозорларида ҳам талаб катта бўлиб, Туркистон ипаги сифат жиҳатидан рақобатбардош эди. Қулай иқлим шароити, тутзорларнинг кўплиги, аҳолининг кўп йиллик тажрибаси ва бу машғулот билан ҳар бир хонадонда мавсумий иш сифатида, айниқса, аёлларнинг доимий суратда шуғулланиши ипакчиликни ривожлантиришга катта имкон берар эди.

Туркистонда ипакчиликни ривожлантириш ва уни метрополия манфаатларига тўла мослаштириш мақсадини ўз олдига қўйган мустабид ҳукумат бу соҳага алоҳида эътибор қаратди. XIX асрнинг 60—70-йилларида Туркистонга жўнатилган Н. О. Петровскийнинг Россия Молия вазирига ёзган ҳисоботида таъкидлашича, молия вазирлиги уни Туркистондаги ўз жосуси қилиб тайинлагач, Н. О. Петровский зиммасига «бир қанча мажбуриятлар билан бирга, ўлканинг иқтисодий аҳолини ўрганиш ва, айниқса, келажакда рус саноати ва савдоси учун муҳим аҳамият касб этувчи маҳаллий ипакчиликка алоҳида эътибор қаратиш вазифасини юклаган»¹. Н. О. Петровский Туркистондаги ипакчилик-

¹ О шелководстве и шелкомотании в Средней Азии. Отчет министерству финансов агента в Туркестанском генерал-губернаторстве Н. Р. Петровского. Т. 1873. С. 1.

нинг аҳволи, ишлаб чиқариш усуллари, муаммолари ва ривожланишини ўрганиб чиқиб, бу ҳақда Молия вазирига батафсил ҳисобот ёзиб жўнатган.

Ўрта Осиё, темир йўллари қурилгач, бу соҳага русларнинг кириб келиши кучайди, чунки ипак маҳсулотларини ташиб кетиш учун қулай шароит туғилди. Шарқ ва ғарб бозорларига донғи кетган юқори сифатли тола ва ипак матолар XIX аср охирида Туркистондан қанча миқдорда ташиб кетилгани ҳақида қуйидаги маълумотлар сақланган:

1865 йилда	9109 пуд ипак маҳсулотлари
1867 йилда	20829 пуд ипак ва 15450 пуд ипак маҳсулотлари
1871 йилда	531818 пуд ипак ва 49448 пуд ипак маҳсулотлари
1872 йилда	770643 пуд ипак ва 60956 пуд ипак маҳсулотлари
1874 йилда	233493 пуд ипак ва 65192 пуд ипак маҳсулотлари
1889 йилда	7619 пуд ипак ва ипак маҳсулотлари

Мазкур жадвалдан кўринадики, XIX асрнинг 80-йилларида ипакчилик соҳасида таназзул содир бўлиб, бу ҳол ипак қурти касаллиги авж олгани билан изоҳланади. Лекин 90-йиллардан бошлаб бу касалликка барҳам берилади ва ипакчилик яна ўз мавқеини тиклай бошлайди. Туркистонда ипакчиликнинг йил сайин ривожланиб борганлигини Фарғона вилоятига тегишли қуйидаги кўрсаткичлар ҳам тасдиқлайди. Вилоятда XIX аср охири — XX аср бошида ипак тайёрлаш қуйидаги ҳажмда ортиб борган:¹

1890 й.	1899 й.	1900 й.	1904 й.	1905 й.	1907 й.
40000 пуд	58000 пуд	80000 пуд	156000 пуд	140000 пуд	180000 пуд

Демак, 1890 йилда Фарғонада 40.000 пуд ипак тола тайёрланган бўлса, 1907 йилга келиб унинг ҳажми 4,5 марта кўпайган. Чунки бу сердаромад соҳага қизиқиш, эътибор йил сайин кучайиб борган. Чунончи, XX аср бошига келиб Туркистонда ипакчилик пунктлари таш-

¹ Ўзбекистон МДА. И-1-ф., 12-р. 1725-иш, 148-варақ.

кил этила бошланган. Жами 583 та ипакчилик пунктлари бўлиб, улардан 84 таси Сирдарё, 157 таси Самарқанд, 304 таси Фарғона вилоятида жойлашган эди¹. Ипак толалари фирмалар томонидан сотиб олинар ва Россияга жўнатиларди. Масалан, 1900 йилда Туркистондан фирмалар орқали 60000 пуд тола олиб кетилган. Биргина Фарғона вилоятида шундай фирмалардан 3 таси фаолият юритар, улардан Туманьянц фирмаси энг кўп ипак сотиб олар эди². Фирмалар орқали 1904 йилда Фарғона вилоятидан 84246 пуд ипак олиб кетилган³. Бутун Туркистондан эса Ўрта Осиё темир йўллари орқали 1903—1907 йилларда қуйидаги миқдорда ипак олиб кетилган⁴:

1903 йилда	111032 пуд
1904 йилда	95495 пуд
1905 йилда	101367 пуд
1906 йилда	103996 пуд
1907 йилда	100149 пуд

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш лозимки, ипак толасини нафақат руслар, балки французлар ҳам кўплаб сотиб олишган. Аммо русларнинг улуши тобора ортиб борган. Россияга Бухородан ҳам катта миқдорда ипак олиб кетилган. Масалан, 1868—1869 йиллардаёқ Бухородан Россияга 5038 пуд, яъни 1008000 рубль нархда пила олиб кетилган⁵.

Россияга нафақат хом ашё ва маҳсулотлар, балки хом ашёнинг дастлабки ишлов берилган маҳсулотлари ва ҳатто чиқиндиларини ҳам узулуксиз суръатда олиб кетиб турилган. Масалан, кунжара, чигит каби маҳсулотлар шулар жумласидандир. Биргина Фарғона вилоятидан кунжара қуйидаги миқдорда Россияга арзимас нархда олиб кетилган⁶:

¹ М а л а х о в с к и й Н. И. Производственные силы Туркестана. С-Пб. 1909. С. 9.

² Статистический обзор Ферганской области за 1904... С-Пб. 31.

³ Гу л и ш а м б а р о в С. И. Экономический обзор Туркестанского района обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой. Ашхабад. 1913. С. 62.

⁴ М а л а х о в с к и й Н. И. Кўрсатилган асар, 16-бет.

⁵ О шелководстве и шелкомотании..., С. 8.

⁶ О г л о б л и н В. Н. Промышленность и торговля Туркестана. М. 1914. С. 43.

1906 й	669343 пуд
1907 й	1319902 пуд
1908 й	1032924 пуд
1909 й	1758407 пуд
1910 й	1971 917 пуд
1911 й	1336528 пуд

Туркистондаги шулха ва кунжаранинг озуқалиги ва тўйимлилиги жуда юқори бўлиб, (азот — 7%, фосфор кислота — 3%, оқсил — 44%, ёғ — 14%) унга хорижда, хусусан, Германияда ҳам талаб катта эди. Бироқ, Туркистон ўз маҳсулотларидан жаҳон бозорида катта даромад олиши мумкин бўлгани ҳолда, улар арзимаган нархда Россияга олиб кетиларди.

Жаҳон бозорида Туркистонда тайёрланган пахта ёғига ҳам эҳтиёж катта эди. Россия сармоядорлари уни арзон нархда Туркистондан ташиб кетиб, ўз бозорларида юқори баҳода пуллар ҳамда катта фойда ундиради. Шу туфайли XX аср бошларидаёқ мустамлакачилар пахта заводлари билан бир қаторда ёғ заводлари қуришга ҳам эътиборни кучайтирди. Айниқса, темир йўллар ишга туширилгандан кейин пахта ёғи Россияга ва у орқали чет элларга узлуксиз ташиб кетила бошланди. Россияда ўша вақтда ўсимлик ва мол ёғларига нархларнинг кўтарилиши пахта ёғига бўлган талабни янада ошириб юборди. Натижада қисқа вақт ичида кўплаб ёғ заводлари қурилди. Жумладан, К. М. Соловьев Чуст, Наманган ва Андижонда учта йирик завод қурди¹. Бундан ташқари, Микиртичевнинг Ашхабодда, Антоновнинг Марвда, Саримсоқовнинг Марғилонда заводлари ишга туширилди². 1903 йили бу заводлар 4 млн. пуд чигитни қайта ишлашга қодир эдилар. Ёғ заводларидан катта даромад ола бошлаган сармоядорлар ўз корхоналарини тобора кенгайтира бошладилар. Янги қурилаётган ёғ заводлари нисбатан юқори даражада механизациялаштирилди. Улар хорижий, кўпроқ АҚШда тайёрланган ускуналар билан жиҳозланди.

¹ Ўзбекистон МДА, И-837-ф., 32-р., 186-иш, 2-в.

² С л у ц к и й И. М. Маслобойные заводы в Туркестане. Туркестанский сборник..., С. 139.

Ўлкада мавжуд заводлар билан бир қаторда, 1908 йили Наманган, Андижон, Марв уездларида 11 та янги завод қурилди. Бироқ, бу заводларнинг 9 таси руслар ва арманлар, фақат иккитасигина маҳаллий халқлар вакилларига тегишли эди.

Шу тариқа ёғ-мой ишлаб чиқариш соҳасида ҳам Туркистонда мустамлакачилар жуда катта даромад олганлар. Масалан, 1910 йилда қурилган Вадьяевлар заводи АҚШнинг энг сўнгги ёғ чиқариш техникаси билан жиҳозланган бўлиб, 250 иш кунида 12 млн. пуд чигитдан 1800000 пуд пахта ёғи, 4 млн. пуд кунжара, 6 млн. пуд шулха, 150000 пуд линтер мойи олган ва жуда катта даромад қилган¹.

Шуни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозимки, Туркистонда тайёрланган пахта ёғининг 25 фоизигина маҳаллий эҳтиёжларга сарфланар, қолгани эса Россияга олиб кетиларди.

Қўқон биржа комитети маълумотларига кўра 1901—1911 йилларда Туркистондан Россияга пахта ёғи қуйидаги миқдорда олиб кетилган:²

1901 йил	30800 пуд
1902 йил	66300 пуд
1903 йил	73800 пуд
1904 йил	167700 пуд
1905 йил	387958 пуд
1906 йил	556878 пуд
1907 йил	525685 пуд
1908 йил	569733 пуд
1909 йил	1102876 пуд
1910 йил	1575980 пуд
1911 йил	1 772186 пуд

Демак, ўн йил давомида Туркистондан ёғ олиб кетиш ҳажми 57,5 марта ортган. 1914 йилга келиб ўлкадан Россияга олиб кетилган ёғ-мой ҳажми 3000000 пудга етган.

Юқорида Туркистондан олиб кетилган моддий ва табиий бойликларнинг асосий турлари кўрсатиб ўтилди, холос. Улардан ташқари, ҳар йили арзон нархда катта миқдорда ёввойи ва доривор ўсимликлар, ош тузи, алебастр, гипс каби тоғ жинслари, рўзғор буюм-

¹ Оглобин В. Н. Промышленность и торговля Туркестана. Москва. 1914. С. 34.

² Ўша ерда. 43-бет.

лари, мато, гилам ва бошқа маҳсулотлар ташиб кетилар, улардан Россия ва жаҳон бозорларида, рус саноатида жуда катта даромад олинарди. Лекин бу даромад Россиядаги йирик мулкдорлар, амалдорлар, савдогарлар, сармоюдорлар чўнтагини бойитарди, улар Туркистондаги даромадли тармоқлар ва соҳаларни аллақачон эгаллаб олиб, ўлканинг бутун бойлигини зулукдек сўрардилар. Айни пайтда, мустабид давлат улардан катта миқдорда даромад солиғи, бож тўловлари ундириб, ўз хазинасини бойитарди. Оддий халқ эса улар қўлида энг қора ишларни бажарар, бироқ пешона тери, оғир меҳнати билан яратилган ноз-неъматлар, моддий бойликлар ҳузурини кўра олмай, оғир турмуш кечирар, арзимаган иш ҳақи олиб, солиқлар, мажбуриятлар ва тўловлардан қарзга ботиб ётарди.

Россиянинг Туркистондан олган даромадлари эса йил сайин ўсиб боргани қуйидаги маълумотлардан маълум бўлади:¹

1868 йил	1484677 рубль
1869 йил	2187396 рубль
1870 йил	1864312 рубль
1871 йил	1822102 рубль
1872 йил	1879966 рубль
1873 йил	2616410 рубль
1874 йил	2727430 рубль
1875 йил	2736354 рубль
1876 йил	3733696 рубль
1877 йил	3495481 рубль
1878 йил	3822297 рубль
1879 йил	4053270 рубль

Кўриниб турибдики, мустабид давлатининг Туркистондан олган даромади 1868—1879 йилларда деярли 3 баробар ортган ва 12 йил давомида олган жами даромад 32.413.291 рублни ташкил этган. Аммо, Генерал-губернатор Кауфман келтирган бу даромадлар жадвалига Самарқанд, Фарғона вилоятларидан олинган даромадлар тўла киритилмаган.

Тадқиқотчи А. Стеткевичнинг ҳисоб-китобига кўра эса Россиянинг Туркистондан 1869—1896 йилларда, ўлкадан бевосита олган даромади 158 млн. руб. бўлган.²

¹ Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. Т. III. С-Пб. 1906. С. 293.

² Стеткевич А. Убыточен ли Туркестан для России. С-Пб. 1899. С. 16.

Маълум бўлишича, Самарқанд, Фарғона тўлиқ босиб олингач, империянинг даромадлари кескин ортган. Қайд этилган рақамлар бевосита давлат хазинасига тушган.

Бу хазинага тушган даромадлар ҳисоби, холос. Ваҳоланки Ўрта Осиёни босиб олиш жараёнида империя кўшинлари ўлжага олган ва талаган бойликлар ҳисоби улардан бир неча баробар ортиқ бўлган ва бу жадвалларда қайд этилмаган. Чунончи, Бухоро амиридан 500000, Хива хонидан 450000 рубль товон ундирилган. Хива хонига умумий ҳисобида 2000000 рубль товон юкланиб, 20 йил давомида тўлаш мажбурияти юкланган. Хива хони саройидаги хонлик хазинаси бутунлай ташиб кетилган. Кўқон хони саройини талаганлар, Андижондан 33000 рубль товон ундирилган. Пўлатхоннинг Ўрдасидаги хазинаси, мол-мулки ўлжа олинган. Марғилон беклигига 125000 тилла (500000 рубль) товон солинган. Қанча юз минг қора мол, қўй, туя, тўплар, қуроллар ўлжа олинган.

Бу ўлжалар ва пуллар ҳисоби юқоридаги ҳисобкитобларга киритилмаган. Давлат хазинасининг даромади асосан халқдан олинган тўловлар, бож, солиқлар ҳисобидан бўлганини қуйидаги маълумотлар тасдиқлайди:

Закот	1854682 р. (Фарғонадан ташқари)
Ўтов солиғи	8278845 р.
Ер солиғи	2651044 р.
Жон солиғи	53417 р.
Савдо солиғи	3406310 р.

Чор ҳукуматининг Туркистон аҳолисидан олган солиқлари 1913 йилда 23 млн рублни ташкил этган бўлса, 1916 йилда 33,3 млн рублга етган.

Бироқ, бу ҳали ҳаммаси эмас. Империя хазинасига бевосита бошқа манбалардан келган барча фойда, даромадлар бу ҳисоб-китобларда тўла акс этмаган. Бу ҳисобкитобларга Россиядаги сармоядорлар, савдогарлар, амалдорлар турли йўллар билан ўзлаштирган барча моддий, табиий бойликлар ҳам киритилмаган. Масалан, Туркистонни босиб олиб, унинг иқтисодини ўз манфаатларига бўйсундирган, ўлкада пахта яккаҳоқимлигини қарор топтириб, бундан ўз саноати учун энг юқори даражада фойдаланган чор ҳукумати айнан шу соҳада, яъни пахта хом ашёсига эга бўлишдан қанча фойда кўрган? Тур-

кистонни босиб олгунга қадар Америкадан юқори баҳо-да пахта хом ашёси сотиб олиб, уни океан ортидан та-шиб келган Россия бизнинг ўлкамиздан арзон нарҳда пахта олиб кетиш ҳисобига қанча маблағ иқтисод қил-ган? Агар 1887—1896 йилларда Ўрта Осиёдан Россияга 26 млн. пуд пахта толаси олиб кетилган ва унинг ҳар бир пуди Америка пахтасидан 2р. 38 тийин арзон бўлган бўлса, империя хазинаси 61 млн. (26 млн. х 2,38 руб=61,88млн.) руб. иқтисод қилиб, фойда кўрган!

Империя хазинасининг бевосита даромадларидан бўлган бож тўлови пахта учун қандай бўлган? 1879—1896 йилларда Россияга кириб келган пахта учун хази-нага тушган бож миқдори 203 млн. руб. бўлган!

Агар Россия 26 млн. пуд пахтани Ўрта Осиёдан эмас, чет элдан олиб келганида, бу Россия учун 256 млн. руб. га тушар эди. Демак, империя хазинасидан шунча пул тежаб қолинган.¹

Туркистондан пахта олиб келиш, олиб-сотиш би-лан шуғулланганлар эса ҳар бир пуд пахтадан 1 рубль фойда қилган, демак, 26 млн. пуд пахтадан 26 млн. рубль фойда кўрилган.

Империянинг ўлкадан кейинги йилларда нафақат пахтачиликдан, балки бошқа соҳаларда ҳам олган да-ромадлари йил сайин ўсиб боргани назарда тутилса, юқорида келтирилган миллионлар миқдори бир неча бор ошиб кетиш аниқ. Бу мустабид давлатнинг ўз ҳукм-ронлигини ўрнатгандан сўнг дастлабки 25—30 йилда-ги даромадларининг ҳисоби, холос. Ўлкани босиб олиш жараёнидаги талон-тарож, Туркистондаги мустабид маъмуриятининг ўз чўнтагига маҳаллий аҳолидан ун-дирган маблағлари, кўчириб келинган рус оилалари ҳисобига ўтган ерлар, хўжаликлар, мулклардан олин-ган даромадлар беҳисоб.

Бу маблағларга қанчадан-қанча илм масканлари, иншоотлар қуриш, юртни ободонлаштириш, аҳолига тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатиш, фан, маориф, маданиятни ривожлантириш, Туркистон халқи тарақ-қиётга, моддий фаровонлик, ободончиликка эриши-ши мумкин эди.

Туркистондан олинган даромадлар империя учун нақадар фойдали бўлганлиги ўша даврда Россияда тез-тез янграб турган «Туркистон — Россия тожидаги бе-

¹ Стеткевич А. Убыточен ли Туркестан для России? С-Пб. 1899. С. 18.

баҳо дурдир» деган эътирофлардан ҳам яққол маълум эди. Мустамлакачилар қаноатланишни истамасдилар. Улар Туркистонга гўё «ўзлари учун яратилган битмас-туганмас бойлик манбаи», унинг халқига эса «шу бойликни уларга етказиб берувчи итоаткор кул» сифатида қарар эдилар. Бу муносабат мустамлакачиларнинг руҳига, қонига, онгига шу қадар сингиб кетган эдики, улар бу қабиҳ ниятларини яширишни ҳам лозим топмасдилар, аксинча, бу «эгалик»ни янада мустаҳкамлаш, кучайтириш, қўлдан бермай, «оқилона давом эттириш, империя ва унинг хазинаси даромадларини янада ошириш» ҳақида ўйлар эдилар.

Улар бу ҳақда ошкора баҳслашар, Туркистонга гўёки «ўз қонуний мулки»дек қараб, унинг бойликларини ҳисоб-китоб қилиш юзасидан тадқиқотлар олиб боришдан чарчамасдилар. Ана шундай тадқиқотлардан бири А. Стеткевичнинг «Туркистон Россия учун зарарлими?» («Убыточен ли Туркестан для России?») номли тадқиқоти бўлиб, Россиянинг Туркистондаги даромадлари ҳақида юқорида келтирилган айрим маълумотлар айнан шу тадқиқотда қайд қилинган.¹ Лекин унда келтирилган асосли далиллар Туркистонни «оқлаш ёки ҳимоя қилиш» эмас, балки ўлканинг «катта даромад манбаи эканлиги»ни, ундан келажакда «янада оқилона фойдаланиш лозимлиги»ни аниқ фактлар билан исботлашга қаратилган эди. А. Стеткевичнинг мазкур тадқиқоти ошкора чоп этилиб, рус жамоатчилиги орасида тарқатилган. Туркистондан Россия империяси олган даромадларни имкон қадар ҳисоблаб чиқиб, унинг «зарарли эмас»лигини исботлаб берган муаллиф тадқиқот якунида келажакда «бу даромадларни янада кўпайтириш учун ниҳоятда «бой салоҳиятли ўлка»га энг қисқа темир йўлни тезроқ олиб келиш ва уни «марказ» билан боғлаш, ирригацияни ривожлантириб, маҳсулдор ерларни кўпайтириш, рус мустамлакачилигини мустаҳкамлаш, маҳаллий саноатни жонлантиришга ҳомийлик қилиш, арзон кредитлар беришини» тавсия этган.

Юқорида кўриб ўтилганидек, бу тадбирлар Россия империясининг Туркистонда олиб борган сиёсатида изчил амалга ошириб борилди.

Туркистон халқлари қашшоқлашиб бордилар. Айниқса I жаҳон уруши йилларида аҳвол ниҳоятда огир-

¹ Стеткевич А. Убыточен ли Туркестан для России? С.-Пб. 1899. С. 16.

лашди. Мустабид ҳукумат фронт эҳтиёжлари учун Туркистон аҳолисини аёвсиз талай бошлади.

Чунончи, 1914—1916 йилларда Россияга фронт эҳтиёжи баҳонасида 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 471 минг пуд балиқ, 70 минг пуд от ёли ва думи, 2925 минг пуд юнг, 737 туя, 13441 ўтов, 270 арава, 38004 кв. метр шолчалар ва бошқа нарсалар олиб кетилди. Қизил ярим ой жамияти эса 1916 йилда Туркистон халқидан 2400000 сўм пул тўплаб, Россияга жўнатди.

Ўлкада озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларининг нархи тобора ошиб бораверди. Бундай ўта мушкул вазиятдан капиталистлар ва судхўрлар фойдаландилар. Мухбирнинг Фарғонадан юборган ахборотига кўра, 1916 йилда «Умум қимматчилик кучайиб бораётган шароитда ип-газламаларнинг нархи ошиб борган. Агар озиқ-овқат маҳсулотлари 80—100 фоиз кўтарилган бўлса, ип-газламаларнинг нархи эса 300—400 фоизга қимматлашди. Шаҳар ва қишлоқларда аҳолининг асосан ип-газламалардан фойдаланиши назарда тутилса, унинг нархи чидаб бўлмайдиган даражада ошиши натижасида мамлакат чинакам қашшоқликка учрагани кўзга ташланади»¹.

Отларнинг кўплаб фронтга олиб кетилиши орқасида уларнинг нархи 50 сўмдан 100—200 сўмгача ошди. Натижада аҳоли отсиз қийин аҳволга тушиб қолди. Айни бир пайтда, қўйларнинг нархи мисли кўрилмаган даражада қимматлашди. Умуман, бозорда нимаики сотилса, барчасининг нархи жуда баландлашиб кетди. Шундай оғир вазиятга қарамай, чор ҳукумати, мустамлакачи сармоядорлар, судхўрлар пахтакорларни ва бошқа соҳаларда ишлаётган авом халқни беаёв эзиб, шилавердилар. Ўша давр манбаларида бу ҳол шундай таърифланган: «Молларга талаб катта, нархлар кунда эмас, ҳар соатда ошмоқда. Умуман, нархларнинг пасайишига умид йўқ. Нопоклик ва савдодаги фирромликлари билан ном чиқарган саноат доиралари ҳеч бир нарса билан ҳисоблашмай, ўзларининг манфаатларини ўйламоқдалар. Улар чўнтақларини олтин билан тўлдиришга муккасидан кетдилар. Уятсизлик касаллигига чалинган қулоқлар ҳам (бой рус деҳқонлари назарда тутиляпти. — Д. 3.) халқнинг

¹ Туркестанское сельское хозяйство. 1916. № 17, С. 475.

кўз ёшлари билан тўлган денгиздан бойликлар тўпла-моқдалар»¹.

Хулоса қилиб шуни қайд этиш лозимки, чор ҳукумати Туркистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш жараёнида ва айниқса, ўрнатилгандан сўнг аёвсиз талончилик сиёсатини олиб борди. Туркистон халқларининг асрлар давомида халол меҳнат билан яратиб келган моддий ва маданий бойликларини талаб, зўрлик билан тортиб олди. Ана шу моддий бойликлар эгаси ва яратувчиси бўлган халқни эса тутқунликда, қашшоқликда, ҳуқуқсизликда сақлаб, уларнинг нафақат миллий, сиёсий, балки энг оддий инсоний ҳуқуқларини ҳам топтади.

Ўлкада олиб борилган иқтисодий, миллий, ижтимоий сиёсат халқни ва унинг меҳнати, бойликлари, маблағларини мустабид давлат империяси манфаатларига хизмат қилдиришга бўйсундирди. Аграр сиёсат, саноат, ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, солиқ тизими айнан шу асосда ташкил қилинган эди.

Пировардида Туркистон чор империясининг хомашё базаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Туркистоннинг табиий, моддий бойликлари, ишлаб чиқариш кучлари, халқнинг оғир жисмоний меҳнатининг самаралари империя хазинасини, мустамлакачи амалдорлар, сармоядорлар чўнтагини тўлатишга, уларнинг бойлигига бойлик қўшишга хизмат қилди. Бу бойликларни пешона териси, машаққатлар билан яратган халқ эса мазлум, қолоқ ва муте бўлиб қолаверди. Бу зулм кишанларини узиб ташлашга қаратилган ҳар қандай саъйи ҳаракат шафқатсиз жазо чораларига дуч келди. Ўлкада ўрнатилган ҳарбий-маъмурий бошқарув аҳолини қуллик исканжасида сақлашни таъминлаб турди. Буларнинг бари мустамлакачилик тизимининг устунлари эди.

2-§. Совет тузумининг ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдаги мустамлакачилик асоси.

Фойдали қазилмалар марказни бойитиш хизматида.

Октябрь тўнтариши чоризмнинг мустамлака Туркистон иқтисодиёти ва халқ оммасини империяча эксплуатация қилишдан иборат талончилик амалиёти-

¹ Ўша жойда. 181-б.

га ваъда қилинган ўзгаришларни киритмади. Аксинча, мустабид ҳокимият идора усули билан қўшилиб кетган «бозордан ташқари социализм» деган ўта яроқсиз марксча андоза «Совет Ўзбекистони» шароитида ўзининг энг сўнгги нуқтасига етиб, миллий иқтисодиётни издан чиқарди.

Ҳозирги кун нуқтаи назаридан қараганда, собиқ совет давлатида амал қилган «иттифоқ меҳнат тақсими» аввал бошдан ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш соҳасида чоризмнинг мустамлакачилик андозаси асос солган буюк давлатчилик мантиғига таянганлигини яққол кўрсатади. Бу андоза Ўзбекистон халқ хўжалиги мажмуининг ҳаддан ташқари ихтисослашувини, унинг иқтисодий ривожланишининг бир томонлама хусусиятини белгилаб бердики, у ўлканинг табиий бойликларини талаш ва меҳнат ресурсларидан ваҳшиёна фойдаланиш, республикани тайёр маҳсулотни сотиш бўйича кенг кўламли бозор сифатида сақлаб туриш соҳасида марказнинг имкониятларини оширишга бутунлай бўйсундирилган эди. Шу муносабат билан республикамиз Президенти Ислом Каримов илмий жиҳатдан аниқ таъкидлаб ўтганидек, «республикада кўп ўн йилликлар мобайнида амалга ошириб келинган қарорлар, «қампания»ларнинг режалари узоқ марказда тузиларди. Ўзбекистоннинг ҳақиқий манфаатлари... инкор қилинарди. Натижада халқ хўжалигининг яроқсиз, бир томонлама хом ашё тузилмаси таркиб топган бўлиб, у республикамизга айрим хом ашё турларини, ёқилғи, асбоб-ускуналар ва технологияларни эмас, шу билан бирга, ҳаётини муҳим озик-овқат маҳсулотлари, халқ истеъмол молларини ҳам ташиб келтиришни тақозо қиларди»¹.

Туркистоннинг ер-сув, меҳнат ресурслари, моддий бойликларидан фойдаланишнинг мустамлакачилик шакллари, усуллари ва асосий йўналишларидан иборат подшо тизимини ўзгартиришнинг совет варианты октябрдан кейинги дастлабки кунлардан амалга оширила бошланди. У «қизил марказ» танлаган «ёрқин келажакка» ҳужумкорлик билан ўтиш йўлида ўз ифодасини топди ва «ҳарбий коммунизм» режими мафкура-си ҳамда амалиётида яққол намоён бўлди.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. Асарлар. I-ж. Т., «Ўзбекистон», 1996. 59—60-бетлар.

Ўлка халқлари билан коммунистик метрополия ўрта-сида иқтисодий соҳадаги мустамлакавий — империяча муносабатларнинг янги шакли таянч асосларини яратишнинг белгилловчи омили хусусий мулкни мустабид-часига давлат мулкига айлантириш сиёсати, ишлаб чиқариш воситаларини кенг миқёсда жадаллик билан умумийлаштириш бўлди. «Ижтимоий адолат»ни таъминлаш ниқоби остида амалга оширилган мазкур ҳаракатлар ҳақиқатда ҳукмрон марказ томонидан қаттиқ назорат ўрнатишнинг моддий муҳитини ва халқ ҳўжалигини бошқаришнинг мустамлакачилик тизимини шакллантиришга ёрдам берди.

Октябрдан кейинги дастлабки йилларда кўзга ташланган бошқа сабабларни ҳам айтиб ўтиш муҳимдир. Унинг ёрқин ифодаси ленинча коммунистик раҳбариятнинг совет ҳокимиятини зўрлик билан сингдиришда мамлакат иқтисодий салоҳиятидан зўр бериб фойдаланишга интилишидан иборат бўлди. Халқнинг ёт социалистик давлатчиликни куч билан жорий этишга қаршилиқ кўрсатиши ортиб бориши туфайли бу сабаб айниқса кучайди.

Маълумки, октябрь тўнтаришидан кейин дарҳол сайлашган Россия империясининг бутун ҳудудида фуқароларнинг қаршилиқ кўрсатиши ва миллий-озодлик курашининг қудратли тўлқини авж олди. Туркистонда ҳам исёнчилик ҳаракати кенг ёйилди. Коммунист мафкурачилар халқнинг ижтимоий норозилигини «халқаро империализм» билан ички контрреволюциянинг бирга қўшилиши, деб ниқобланган ҳолда тушунтирдилар, улар гўё совет давлатига «энг кескин синфий кураш шакли — фуқаролар уруши»ни тиқиштирган эмиш. Ҳақиқатда эса марксча таълимот стратегиясининг ўзи «пролетариат диктатураси»ни қарор топтириш ва «социалистик инқилоб»ни амалга оширишнинг муҳим воситаси сифатида «Фуқаролар уруши»ни кенг миқёсда авж олдириш зарурлигига таянарди.

Фуқароларнинг кескин қарши курашини келтириб чиқарган Москвадаги раҳбарият мамлакатнинг бутун ҳўжалик ва сиёсий ҳаётини ҳарбий йўсинда қайта қуришни талаб қилди. Марказий совет ҳукумати бошлиғи В. И. Ленин ўша вақтда кўп марта «ҳамонки аҳвол урушгача бориб етган экан... мамлакатнинг бутун ички ҳаёти урушга бўйсундирилиши лозим... бу соҳада заррача ҳам иккиланишга йўл қўйиб бўлмайди», деб таъкидлаган эди.

Иқтисодий сиёсатга келганда, бундай ёндашув ишлаб чиқариш ва хом ашё ресурсларини «ички ва ташқи контрреволюция устидан ғалаба қозониш» манфаатлари йўлида ҳар тарафлама марказлаштиришни талаб қиларди. Бошқача айтганда, совет тузумининг ғалабаси учун шундай қилиш лозим эди. Бу жиҳатдан ҳам чоризмнинг аввалги мустамлакачилик иқтисодий сиёсати октябрдан кейинги шароитда янги омил билан тўлдирилди. Бу омил: инқилобни «экспорт қилиш», ўлкага коммунизмни ёйишнинг стратегик вазифаларини таъминлаш, шу жумладан, Россия коммунистик ишгирокининг бош раҳнамоси сифатида намоён бўлаётган империя қуроли кучларини ресурслар билан таъминлаш учун Туркистоннинг иқтисодий салоҳиятини жалб қилишдан иборат эди.

Қуроли қаршилик ниқоби остида фавқулудда иқтисодий чоралар кўриш большевик раҳбарларга тобора авж олиб ялпи норозилик ва иқтисодиётнинг инқирозига сабаб бўлаётган «ҳарбий коммунизм» деган тарқоқ атамани ишга солишларига баҳона бўлди. Кейинчалик «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг Кремль раҳбарлари талаби билан расмий равишда «вақтинча чора» сифатида баҳоланиши, унга «инқилоб душманларига қарши кураш олиб бориш зарурлиги» сабаб бўлаётир, дейилиши бежиз эмас эди. Бироқ ҳақиқат шундан иборат эдики, «ҳарбий коммунизм» мафкурасининг ўзи «коммунизмга сакраш» деган телбанамо марксча лойиҳага асосланганди. «Ҳарбий коммунизм» сиёсати қуйидагиларни назарда тутарди: саноатни кенг миқёсда давлат мулкига айлантириш, унга раҳбарлик қилишни совет давлати қўлида марказлаштириш (бундан мақсад саноат салоҳиятини қурол-яроғ ва армияни моддий таъминлаш учун маҳсулот ишлаб чиқаришга сафарбар этиш эди); ғалла монополиясини ўрнатиш, хусусий савдони таъқиқлаш ва озиқ-овқат развёрсткасини қўллаш; «ишламаган-тишламайди» деган синфий қоида асосида мажбурий ва ялпи меҳнат мажбуриятини жорий этиш.

Асосан келгинди муҳожирлардан ташкил топган ва маҳаллий аҳоли эҳтиёжларидан йироқ бўлган туркистонлик коммунистлар Лениннинг «қаттиқ ҳужум қилиш ва сиқувга олиш»га асосланган назариясини сўзсиз қўллаб-қувватладилар. Маҳаллий большевиклар Кремлда тузилган хаёлий лойиҳаларнинг нафақат мазмуни, балки ҳар бир ҳарфига ҳам қатъий амал қили-

шарди. Агар ижодий фикр учкунлари намоён этилгудай бўлса, ҳукмрон буюк давлатчилик шовинизмининг қаттиқ таъқибига дучор бўларди. Ўлкамизнинг миллий-диний ва иқтисодий хусусиятлари мутлақо назар писанд қилинмасди.

Туркистон саноатини ялпи давлат мулкига айлантириш кампанияси 1917 йил охирларидан — ҳали миллий-озодлик кураши оммавий равишда юксалишидан олдин авж олдирила бошлади. Лекин у марказий Россиядагига нисбатан анча жадал суръатлар билан ўтказилди. Хусусан, агар 1918 йил ўрталарига қадар советлар Россиясида барча корхоналарнинг 11%и давлат мулкига айлантирилган бўлса, Туркистонда бу кўрсаткич 45%ни ташкил этган эди¹. «Социалистик янгилашниш» жабҳасидаги шиддатли ҳужумдан руҳланган ўлка большевиклар Халқ комиссарлари кенгаши раиси Ф. И. Колесов 1918 йил баҳоридаёқ Москвага телеграф орқали «Хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш кенг кўламда олиб борилмоқда, натижалар яққол кўзга ташланиб турибди»², деб қувонч билан маълум қилган эди.

Ошқора мусодара қилиш — таъқиб этиш ҳаракатлари билан ажралиб турувчи биринчи босқичда ўлка саноатининг етакчи тармоқларидаги корхоналар совет давлати мулкига айлантирила бошлади. Бунда империяча тафаккур мантиғидан келиб чиқиб, биринчи галда марказнинг тўқимачилик ишлаб чиқаришини пахта хом ашёси билан таъминлаши лозим бўлган тармоқларни умумлаштиришга алоҳида эътибор берилди. 1918 йил бошларидаёқ марказ талаби билан пахтачилик мажмуига кирадиган корхоналар жадаллик билан давлат мулкига айлантирила бошлади. Масалан, 1918 йил 28 февралда Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши пахтани мусодара қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўша йилнинг 5 мартида эълон қилинган «Пахтачилик саноати, ёғ ва мик пахта ишлаб чиқариш ҳамда чала маҳсулотларни харид қилиш ва сотиш корхоналарини давлат мулкига айлантириш тўғрисида»ги қарор юқоридаги қарорнинг сиёсий давоми бўлди. Мазкур қарорга мувофиқ 273 та пахта тозалаш ва 38 та ёғ-мой-совун пишириш

¹ История народного хозяйства Узбекистана. Т.1.—Т., 1962. С. 30.

² ГАРФ, ф. 130, оп. 2, д. 374, л. 92—93.

заводи, ўнлаб пахта фирмалари, 40 га яқин майда корхона коммунистик давлат ихтиёрига ўтди¹.

Пахтачилик саноатини умумлаштириш соҳасидаги «муваффақиятлар» Ф. И. Колесовнинг 1919 йил 5 майда В. И. Ленинга: «Пахтачилик саноати бутун Россия учун муҳим аҳамиятга эгадир — уни янада ривожлантириш йўллари таъминланди... ҳозирги вақтда биз Сизнинг ихтиёрингизга 1 млрд. 700 миллион сўмлик пахта юбориш имкониятига эгамиз»², деб хурсандчилик билан маълум қилишига имкон берди.

Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши 1918 йилнинг баҳори мобайнида пахта мажмуидан кейин Туркистон ўлкасида мавжуд бўлган нефть, кўмир, полиграфия саноати корхоналарини давлат мулки деб эълон қилди. Банклар, темир йўллар, савдо мажмуи ҳам зўрлик билан умумийлаштирилди.

«Сармоёга қарши қизил гвардияча ҳужум» усуларининг татбиқ этилиши натижасида 1918 йилнинг ёз фаслидаёқ ялпи маҳсулотнинг 80%дан кўпроғи давлат мулкига айлантирилган корхоналар улусига тўғри келди³. Биринчи навбатда хом ашё етказиб бериш ва ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришда стратегик аҳамиятга эга бўлган таянч иқтисодий тузилмалар ва саноат корхоналари совет ҳокимияти назорати остига олинди.

Мустабид тузумнинг маъмуриятга бўйсунувчи иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган хусусий мулкни кенг қўламда давлат мулкига айлантириш тўғридан-тўғри Марказнинг олий сиёсий арбобларига бориб тақаладиган халқ хўжалигини бошқаришнинг марказлашган тизимига асос солиш билан қўшиб олиб берилди. Масалан, 1917 йил 2 декабрда РСФСР Халқ комиссарлари кенгаши ҳузурида Олий Халқ хўжалиги Кенгаши (ОХХК) ташкил топди, у жойлардаги, шу жумладан, Туркистондаги хўжалик фаолиятини назорат қилиши лозим эди. Кейинчалик марказий ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини шафқатсизлик билан амалга оширадиган Давлат режа қўмитаси, бошқа тегишли халқ комиссарликлари ва маҳкамалари ташкил этилди.

Бошланғич босқичда ўлканинг хўжалик жиҳатидан марказлашувини амалга оширадиган ҳокимият орган-

¹ ГАРФ, ф. 3969, оп. 1, д. 5, л. 251.

² Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 49-иш, 284-варақ.

³ История народного хозяйства. Т. I. С. 30.

лари билан бир қаторда, ОХХКга бўйсунадиган Туркистон республикаси Марказий халқ хўжалиги кенгаши фаолият кўрсатди. Бу кенгаш 1918 йил 18 декабрда таъсис этилди. Шундан кейин минтақавий даражада Халқ хўжалик кенгашлари ташкил этилди. 1919 йил охирларига бориб халқ хўжалик кенгашлари ТАССР-нинг 37 та шаҳри ва барча вилоятларида фаолият кўрсата бошлади¹.

Халқ хўжалик кенгашлари марказнинг сўзсиз амал қилинадиган кўрсатмаларига мувофиқ саноат корхоналарини ҳарбий йўналишга ўтказиш билан шуғулландилар. Улар ҳарбий маҳсулот, хом ашё, ёқилғи, материаллар тайёрлашга буюртмалар қабул қилиб, уларни корхоналарга тақсимлар, бажарилишини назорат қилар, тайёр маҳсулотни исёнчиларга қарши кураш жабҳасига жўнатар эдилар.

Ўлканинг бутун халқ хўжалигига раҳбарлик қилиш Марказий халқ хўжалик кенгашида унинг ўзига юкланган ваколатлар доирасида амалга оширилди. Кенгаш озиқ-овқат, меҳнат, ер ишлари, темир йўл, почта ва телеграф, молия комиссарликлари, шунингдек, депутатлар кенгашлари ва жойлардаги халқ хўжалик кенгашлари фаолиятини бирлаштирар ва йўналтириб турарди².

Саноатнинг совет давлати қўлида марказлашувини унинг фаолиятини аниқ мақсад билан биринчи навбатда коммунистик давлат тузумининг асосий кучи бўлган «қизил армия» эҳтиёжларини қондиришга йўналтириш имконини берарди. Масалан, фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 228 та корхона «мудофаа» мақсадларига ишлар эди³. Республиканинг саноат мажмуини ёппасига ҳарбийлаштириш натижасида 1919 йилга келиб ҳукумат қўшинларини узлуксиз ресурслар билан таъминлашга муваффақ бўлинди. Бу даврда Туркистон саноати қизил армия бўлимларини кийим-бош ва қурол-аслаҳа билан деярли тўлиқ таъминлай бошлади. Илгари марказий Россиядан келтириладиган ҳарбий маҳсулотларнинг айрим турларини шу ерда кенг кўламда ишлаб чиқариш йўлга қўйилди⁴.

Бироқ коммунистик давлатнинг бу «ютуғи» халқни икки ҳисса талашга сабаб бўлди. Чунки ўлканинг иқтисодий ресурсларидан миллий жамиятнинг илғор куч-

¹ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. — Т., 1921. С. 143.

² Ўзбекистон МДА, 27-фонд, 1-руйхат, 16-иш, 156-варақ.

³ Рашидов Г. История социалистического Ташкента. Т. 1. — Т., 1965.

⁴ Ўзбекистон МДА, 27-фонд, 1-руйхат, 346-иш, 13—20-варақлар.

ларига қарши ғайриҳуқуқий кураш олиб боришда кенг миқёсда фойдаланиш билан бир қаторда, халқ хўжалигининг ҳарбий соҳага йўналтирилиши кенг истеъмол молларининг шиддат билан камайиб кетишига сабаб бўлди. Республика аҳолисини энг зарур саноат моллари билан таъминлаш имкониятлари ҳаддан ташқари камайди.

Туркистон МИҚ марказнинг қўллаб-қувватлашига умид қилиб, 1918 йил декабрнинг бошларида Москвага ташвишли телеграмма юборди: «Туркистон кейинги 6 ой мобайнида қамал қилинган қалъа ҳолатига тушиб қолди. Ташиб келтириладиган барча товарлар тўлиқ равишда тугаб-битди»¹. Бироқ Кремлдаги йўлбошчиларни халқнинг зарур эҳтиёжларини қондириш деярли қизиқтирмасди. Россиядан истеъмол буюмларини ташиб келтириш ҳажми тобора қисқариб борди ва 1920 йилнинг кузида 1914 йилга нисбатан бор-йўғи 1,8%ни ташкил этди².

Давлат ихтиёрига ўтказилган саноат ишлаб чиқариши бутунлай «фронт»ни таъминлашга йўналтирилган бир шароитда бирдан-бир «нажот» умумийлаштирилмаган косибчилик-хунармандчилик устахоналари бўлди. Ҳақиқатан ҳам жойларда товар қашшоқлигидан бир қадар қутулиш йўллари қидириб, айрим ярим хунармандчилик ва косибчилик устахоналари очила бошладди, улар пойафзал, кийим-кечак, уй-рўзғор буюмлари ишлаб чиқарарди. Бироқ тез орада бу буюмлар ҳам биринчи галда қизил армия қисмларини таъминлашга топшириладиган бўлди. Масалан, 1918 йил 1 ноябрда «Голос Самарканда» газетаси косиблар ва хунармандларга расман мурожаат этиб, ҳукумат барча пайта ва этикдўзлик устахоналарига «армия учун кийим-кечак тайёрлашни топширади», деб маълум қилди.

Туркистонлик 150 минг кишидан иборат косиблар ва хунармандлар гуруҳини янги ҳокимият мавқеини мустақкамлашдан иборат стратегик вазифани ҳал қилишга жалб этиш мақсадида Марказ уларни жадал равишда кооперация атрофида уюштиришни тавсия этди. Марказнинг империяча иродасини ифодалаб, Туркистон компартиясининг III съезди қисқа муддат ичида эркин косиблар ва хунармандларни кооперативларга бирлаштиришни талаб қилди, уларни «мамлакатни

¹ Хроника гражданской войны в Узбекистане. — Т., 1991, с. 95.

² История народного хозяйства Узбекистана. Т. I... с. 99.

таъминлашнинг умумий режаси»га қўшди¹. Мазкур кўрсатманинг амалий ижроси сифатида 1918 йил июль ойида Туркистоннинг саноат Халқ комиссарлиги ҳузурида косибчилик саноати махсус шўъбаси ташкил этилди², у косибларни «қизил Россия»нинг моддий ресурсларини қўллаб-қувватлаш умумий режасига жалб қилиш билан шуғулланди. Натижада барча тармоқларнинг давлатга қарамлигига асосланган сиқик бир майдонга ҳайдаб киритилган, хом ашё ва тайёр маҳсулотни хусусий равишда сотишдан маҳрум этилган косиблар бутунлай давлатга тобе бўлиб қолдилар. Улар хом ашё ва материалларни ҳам давлатдан оладиган, ўз маҳсулотларини ҳам унга топширадиган бўлдилар. Бундай шароитда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши аҳолининг эҳтиёжларини қондиришга эмас, балки миллий қаршилик кўрсатиш кучларига қарши кураш олиб бораётган «фронт»ни ресурслар билан қўллаб-қувватлашга бутунлай бўйсундирилди.

Хужжатли манбаларнинг гувоҳлик беришича, Туркистондаги совет қуроли кучларини таъминлаш турли-туман воситалар орқали амалга оширила бошланди. Масалан, «армияни» узлуксиз таъминлаш мақсадида Марказдан келган буйруқ асосида энг зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган саноат ва ҳунармандчилик корхоналарининг муайян қисми 1919 йилнинг ноябрида бевосита Марказий ҳарбий тайёрлов бўлимига бўйсундирилди, Туркистондаги қўшинлар учун буюмлар ишлаб чиқариш ёппасига унинг ихтиёрига ўтказилди. Хусусан Туркистон ўлкаси Марказий ҳарбий тайёрлов бўлимига тахминан 3,5 минг ишчига эга бўлган 30 дан ортиқ корхона бўйсундирилди³. Уларнинг маҳсулоти фақат ҳарбий эҳтиёжларни қондиришга ишлатилар эди.

Айни вақтда, бошқа корхоналар ҳам «фронт» учун хизмат қиларди. Мисол учун, ўша вақтда Самарқандда фаолият кўрсатган 6 та пойафзал устахонасининг иккитаси совет қўшинларини таъминлаш вилоят ҳайъатига, тўрттаси вилоят озиқ-овқат бўлимига бўйсундирилган эди. Лекин улар ишлаб чиқарган маҳсулотнинг 80%и босқинчи армияга мўлжалланган бўлиб, бор-йўғи 20% «фуқаролар ва турли ташкилотлар эҳтиёжлари»

¹ Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. — Т., 1988. С. 43.

² Ўзбекистон МДА, 27-фонд, 1-рўйхат, 20, 60, 79-ишлар; 130-иш, 19-варақ.

³ Ўша жойда, 346-иш, 13—14-варақлар.

учун ажратиларди¹. Кенг истеъмол маҳсулотларининг бошқа турларини ишлаб чиқариш соҳасида ҳам шундай аҳволни кузатиш мумкин эди.

Ҳокимият органлари марказлашган меъёрий тақсимот усулидан фойдаланиб, бусиз ҳам тақчил бўлган саноат моллари захираларидан аҳолига арзимас улуш ажратардилар. Масалан, 1919 йил июлда республика аҳолисига ўша вақтда тақсимланган бутун маҳсулотнинг 20%дан камроғи тегди². Юз минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритган оммавий очлик кескин товар танқислигига қўшилиб кетди.

Шундай қилиб, марказлашган бошқарув тизими билан бирга қўшиб олиб борилган хусусий мулкни ёппасига давлат ихтиёрига ўтказиш Туркистон халқини ўз моддий фаровонлигини таъминлаш мақсадида миллий иқтисодиёт салоҳиятидан фойдаланиш имкониятларидан маҳрум этибгина қолмай, у совет ҳокимияти томонидан халқни мустамлакачилик асосида эзиш қуролига айланди. Туркистон Советларининг VII қурултойида (1919 йил март) нутқ сўзлаган «халқ ичидан чиққан» делегат Низомбоев ўринли таъкидлаб ўтганидек, аҳоли дастлаб октябрь ўзгаришидан демократик янги-ланишларни кутган эди, кейин эса совет ва подшо идора усулини «уларга хос бошқаришнинг бир хил усуллари» бўйича тобора тез-тез таққослай бошлади³.

«Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг муҳим таркибий қисми меҳнатнинг ҳарбийлаштирилиши бўлди, у ўша йиллардаги большевикларнинг бошқа ҳаракатлари сингари ишлаб чиқариш ва меҳнат ресурсларини социалистик давлатчиликни зўрлик билан сингдириш ва совет ҳокимиятининг тутган йўлини мустаҳкамлаш манфаатлари йўлида сафарбар қилиши лозим эди. Унинг амалий ифодаси меҳнат жараёнини ташкил этишни ёппасига давлат назоратига олиш, жазолашга асосланган ишлаб чиқариш зўравонлигини ва умумий меҳнат мажбуриятини қарор топтиришдан иборат бўлди. Бошқарув ва хўжалик юритиш усулларини ҳарбийлаштиришга қаратилган йўл 1918 йилнинг кузидан эътиборан, хусусан ТАССР советларининг VI қурултойи (1918 йил октябрь) Туркистон республикасини ҳарбий лагерь деб эълон қилгандан кейин фа-

¹ Ўша жойда, 7-варақнинг орқаси.

² История народного хозяйства Узбекистана. Т. I... С. 102.

³ Узбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 39-иш, 44-варақ.

оллик билан олиб борилди. Бу йўл аҳолининг барча қатламларига мислсиз зўравонлик тўлқини ёғилишига сабаб бўлди.

Ўлка ҳарбий изга ўтказилгандан кейин кўпгина объектлар ва бутун-бутун тармоқлар ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинди, «темир интизом» жорий этилди. Озгина айбдор бўлган кишилар судга берилиши, «ҳарбий трибуналлар» томонидан жавобгарликка тортилиши, «саботажчилар», «меҳнат жабҳаси қочоқлари», деб эълон қилиниши ва ҳарбий давр қонунлари бўйича қаттиқ жазоланиши мумкин эди.

Аҳолини ҳақ тўланмайдиган мажбурий ишларга зўравонлик билан жалб қилиш тажрибаси кенг қулоч ёзди. Масалан, Туркистон республикаси Халқ комиссарлари кенгаши қарорига мувофиқ 1918 йил сентябрнинг биринчи ярмиданоқ С. Н. Шумилов бошчилигида ёқилғи бўйича Директория таъсис этилган эди¹. Унга кенг ваколатлар юкланган бўлиб, у аҳолининг турли гуруҳларини ёқилғи тайёрлашга сафарбар қилиши мумкин эди, бунда нефть ва кўмир қазиб чиқаришдан тортиб саксовул ва бошқа ўтинлар тайёрлашгача бўлган ишлар бажариларди. Натижада йилнинг охирига бориб 70 млн. пуд саксовул тайёрлашга муваффақ бўлинди².

Расмий даражада тасдиқланишича, «эксплуатация қилувчи» ва «меҳнат билан шуғулланмайдиган» унсурлар мажбурий тартибда жамоат ишларига жалб қилинган. Ҳақиқатда суриштириб ўтирмай, ҳаммага нисбатан бир хилда чора кўрилган. Лекин мажбурий ишлар фақат айтиб ўтилган Директория йўли билан эмас, шу билан бирга, бошқа йўллар билан ҳам амалга оширилган. Масалан, 1918 йил декабрда Туркистон МИҚ «бўш иш кучи»ни темир йўллардаги қор уюмларини тозалашга сафарбар этиш тўғрисида буйруқ чиқарди». Қишлоқ аҳолиси оммавий равишда сув хўжалиги ишларига, от-улов мажбуриятига жалб қилинди.

Мажбурий равишда меҳнат қилиш мафкураси марказий ҳукумат томонидан 1918 йил декабрда амалга жорий этилган «Меҳнат тўғрисидаги кодекс»да ўз ифодасини топди. Мазкур кодексга мувофиқ 16 ёшдан 50 ёшгача бўлган меҳнат қилишга лаёқатли барча фуқаролар меҳнат мажбуриятини бажаришлари шарт эди. «Буржуазия», шунингдек, коммунистик мезонларга кўра «ижтимоий фойдали меҳнат»

¹ Народное хозяйство Туркестана. 1919. № 4. С. 5.

² Советский Туркестан, 1918. 17 сентябрь.

билан банд бўлмаган шахслар маъмурий тартибда ишга жалб қилинарди¹.

«Инқилоб қиличи», айниқса, аҳолининг совет тузумига ижтимоий жиҳатдан ёт бўлган гуруҳига, яъни аввалги амалдорлар, хизматчилар, «буржуа зиёлилари», савдогарларга шафқатсизлик билан ҳужум қилди. «Меҳнат билан шугулланмайдиган унсурлар» исталган вақтда партия-совет, ҳарбий ва ҳўжалик органларининг қарори билан кутилмаганда шошилинч равишда чиқарилган буйруқ билан қишлоқ экинларини йиғиб-териб олишга, таъмирлаш ишларига, темир йўл вагонларига юк ортиш-тушириш ишларига, ёқилги тайёрлаш ва шу каби ишларга жўнатилиши мумкин эди. Меҳнат ресурсларини сафарбар қилишнинг бу воситасидан фаоллик билан фойдаланилди. Фақат 1919 йилнинг ўзида меҳнат мажбурияти тўғрисидаги қонун асосида Фарғона вилоятида 12602 киши, Самарқанд вилоятида 7481 киши сафарбар қилинган³. «Сафарбар қилинганлар» жамоат ишларидан бўйин торганлик ёки ўзбошимчалик билан кетиб қолганлик учун ҳибсга олинар, ҳукм қилинар, жарима тўлашга, мол-мулкни мусодара қилишга дучор этилар эди. Саноат ишлаб чиқаришидаги ишчилар ва хизматчиларнинг меҳнатидан, айниқса, шафқатсизлик билан фойдаланиларди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, большевизмнинг бош ташаббускори В. И. Ленин октябрь тўнтариши арафасида ва ундан кейинги дастлабки вақтларда ижтимоий мулкнинг жорий этилиши ва «буржуа эксплуатацияси»нинг тугатилиши билан меҳнат унумдорлиги ўз-ўзидан мисли кўрилмаган равишда юксалишга эришади, деб катта умид қилган эди. Унинг фикрича; ишлаб чиқаришни коммунистчасига ташкил этиш «онгли меҳнат фаоллиги»ни вужудга келтирарди, унинг асосида иқтисодий манфаат эмас, балки «инқилобий ғайрат-шижоат» ётарди. Бошқача айтганда, большевиклар стратеги «якка ҳолдаги эксплуататор»ни давлат тимсолидаги ниқобланган мулк эгаси билан алмаштириб, товар ишлаб чиқарувчиларни ҳатто ўзларига тўланадиган ҳақдан ҳам маҳрум этишни ният қилган эди.

¹ Ўзбекистон МДА, 233-фонд, 1-рўйхат, 39-иш, 4—5-варақлар.

² Правда. 25 декабрь 1918 г.

³ Самарқанд вилоят давлат архиви. 74-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 97—98-варақлар.

Ҳақиқатда бу ғоя совет тарихида маълум даражада ўз ифодасини топди. Совет ҳокимияти ҳукм сурган бутун давр мобайнида оддий меҳнаткашлар қилган меҳнатларига яраша иш ҳақини тўлиқ олмаганлар. Совет давлати бу жиҳатдан энг қаттиқ эксплуататор бўлиб чиқди. Бироқ, айниқса, инқилобдан кейинги дастлабки йилларда омманинг «инқилобий ғайрат-шижоат»ига таянишга уриниш кенг авж олган эди, бу даврда ишчиларга тўлақонли иш ҳақи ўрнига меъёрланган арзимас паёк бериларди. Бунинг натижасида жуда тез вақт ичида социалистик қурилишнинг жонли амалиёти ленинча сийқалаштирилган ёндашувнинг яроқсизлигини кўрсатди. «Озод меҳнат» байрами содир бўлмади. Одамлар бепул ишлаб беришни истамадилар. Бундай шароитда олий сиёсий раҳбариятнинг ҳокимият поғоналарида Л. Д. Троцкий инсон ўз табиатига кўра «анча дангаса махлуқ бўлиб, уни қайта тарбиялашнинг бирдан-бир самарали воситаси қамчи бўлиши мумкин»¹, деб тўла-тўқис ифодалаб берган нуқтаи назар ўз тасдиғини топа бошлади.

«Қамчи билан қайта тарбиялаш» мантиғидан келиб чиқиб, меҳнат жамоалари ва ҳар бир ижтимоий ишлаб чиқариш ходимининг меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида марказий ҳокимият органлари ва шахсан В. И. Ленин ишлаб чиқаришда «темир» интизом ўрнатишга ва интизомни бузувчиларни шафқатсизлик билан жазолашга кўп марта даъват қилиб чиқдилар. Бироқ дўқ-пўписалар ва қизгин «инқилобий чақириқлар»га қарамай, бутун мамлакатда бўлгани каби Туркистонда ҳам меҳнат унумдорлиги кун сайин пасайиб борди. Чунки ишчиларга тўланадиган иш ҳақи ниҳоятда оз эди. У мутлақо маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни меҳнат фаллигини оширишга рағбатлантирмасди. Бунинг устига, ёпирилиб келган пулнинг қадрсизланиши бусиз ҳам ниҳоятда паст бўлган маош ва ставкаларни ҳеч нарсага арзимайдиган қилиб қўйган эди, уларга амалда ҳеч нарса харид қилиб бўлмасди. Мисол учун, расмий маълумотларга қараганда, 1919 йил январдан 1920 йил июлгача нархлар ўрта ҳисобда 48 баравар ошган. 1918 йилдан 1920 йилга қадар республикада муомалага чиқарилган пул массаси 120 баравар кўпайган². Бун-

¹ Троцкий Л. Д. Сочинения в 20 тт. Т. 15. М., 1927. С. 129.

² История народного хозяйства Узбекистана. Т. 1... С. 105.

дан мазкур «пул массаси»нинг қиймати нимадан иборат эканлиги яққол кўриниб турибди.

Рублнинг шиддат билан қадрсизланиб бориши билан бир қаторда, кўп ойлар мобайнида иш ҳақини тўламаслик ҳоллари одатдаги воқеага айланиб қолган эди. Масалан, Самарқанддаги металл заводидан (собиқ Горенберг заводи) 1918 йил май ойида хабар қилишларича, кўпинча кассада «бир тийин ҳам пул қолмаган», «заводнинг пул билан таъминланиши ачинарли аҳволда эди»¹. Бошқа кўпгина корхоналар ҳам худди шундай аҳволда бўлган.

Ишчилар, хизматчилар, ҳунармандлар тирик қолиш учун нархларнинг тўхтовсиз ортиб бориши ўрнини гарчи қисман бўлса ҳам қоплаш мақсадида четдан қўшимча даромад манбаларини топишга интилишарди. Бунинг учун уларга «юлғичлар», «ўз манфаатини кўзловчилар» деган таҳқирловчи ёрлиқлар ёпиштирилди, таъқиб қилувчи жазо чоралари қўлланиларди. Бунинг ташаббускорлари партия мафкурачилари ҳисобланарди. Масалан, Туркистон компартиясининг I съездиёқ (1918 йил июнь) «ишчиларнинг бир қисми унумли меҳнат манфаатларига зарар етказган ҳолда, иш ҳақини кўпайтириш ортидан қувишни авж олдирган», дея таъна қилиб, бу ҳолатни «ўта кетган ахлоқий бузилиш» деб баҳолаган. Съезд ишлаб чиқариш нормасини бажармайдиган кишиларга «ишчилар орасидаги ифвогар ва ашаддий аксилинқилобчи» деб қаралишини эълон қилган².

Партия анжуманидан кейин 1918 йил ёз фаслида бўлиб ўтган Туркистоннинг советлашган қасаба уюшмалари I қурултойи ишлаб чиқариш топшириғини бажармаганларни «саботажчилар» сифатида ўртоқлик судига беришга чақирган³. Бу кўрсатмалар оғишмай амалга оширилди. Меҳнат нормаларини бажармаган ишчилар учун энг енгил жазо бу — солиқ жарималари эди. Лекин кўпинча ўйлаб чиқарилган «меҳнат дезертирлиги»да айблаб, судга беришади. Бундан ташқари, ишчилар юқори даражадаги меҳнат нормаларини хом ашё, материаллар, ёқилғи етишмаётган шароитда, эскириб кетган асбоб-ускуналарда бажаришларига тўғри келарди.

¹ Ўзбекистон МДА, 37-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 13-варақ.

² КПТ в резолюциях... С. 10.

³ Хроника событий гражданской войны в Узбекистане. Т., 1991. С. 6.

Асосан «фронт» эҳтиёжлари учун юбориладиган зарур маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида «юқоридан» бўлган ташаббус асосида иш куни муддати чўзиларди. Масалан, Ҳарбий ишлар комиссарлиги «Туркистон меҳнаткашларига» қилган мурожаатларидан бирида «янада ғайрат билан ишлашни ва меҳнат кодексига белгилаб қўйилганидек, фақат 8 соатлик иш куни билан чекланиб қолмаслик»ни, «балки шароит қанча талаб қилса шунча ишлашни» талаб қилди¹. Бошқача айтганда, иш кунини чекламасдан меҳнат қилиш керак эди, ҳолбуки, иш куни амалда 10 соат ва ундан кўпроқни ташкил этарди. Ана шундай ёндашув мантиғидан келиб чиқиб, Туркистон шўроларининг VII қурултойи ишчилар ва хизматчиларнинг таътилларини бекор қилди². Бироқ маъмурий зўравонлик ва таъқиблар ишлаб чиқаришдаги жўшқинликни пасайтириб юборди. Оғир меҳнатдан силласи қуриган кишилар оёқда зўрға туришарди.

Бундай шароитда Ленин инқилобий ғайрат-шижоатнинг жуда катта имкониятини бутун чоралар билан ишга солишга, сўниб бораётган «меҳнат жўшқинлигини» рағбатлантириш шакллари излаб топишга интилди. Бу воқеа 1919 йил баҳорида рўй берди, ўша вақтда Москва — Қозон темир йўлида шанбалик ўтказилди. Ленин бу унчалик кўзга ташланмайдиган воқеада ҳозирга қадар инсоният тарихида меҳнаткашлар оmmasининг мисли кўрилмаган ҳаракатини, коммунистик меҳнатни ташкил этишдаги «буюк ташаббус»ни кўрди.

Одамлар гуруҳининг кўнгилли равишда текинга меҳнат қилиш фактини холисона олиб қарайдиган бўлсак, уларнинг қандайдир хўжалик вазифасини биргаликда ҳал этишида ҳеч қандай ғайритабиий нарса йўқ эди. Одамлар орасида азалдан муҳтож бўлиб қолганларга бегараз ёрдам кўрсатиш анъанаси давом этиб келарди. Шарқда инсонпарварлик ёрдамининг бундай шакли анъанавий «ҳашар»да ўз ифодасини топган. Бироқ Ленин азалий урф-одатларни «инқилобий ғайрат-шижоат»нинг қудратли воситасига айлантиришга, бу халқнинг олижаноб саховати кўринишини мафкуралаштиришга уринди. Коммунистик шанбаликлар «ишчилар синфи меҳнат қаҳрамонлиги»нинг юксак чўққиси, «меҳнатга

¹ Туркестанский коммунист. 3 октября 1919 г.

² Известия. (Ташкент). 24 апреля 1919 г.

коммунистик муносабатни тарбиялаш мактаби», «коммунизм куртаклари» деб эълон қилинди.

Ленинча таърифдан эътиборан «шанбаликлар», «якшанбаликлар» совет ҳокимиятининг бутун тарихи давомида «совет халқи меҳнат солномаси»нинг ажралмас қисми бўлиб келди. Лекин кекса авлод кишилари ўз тажрибаларидан билишадики, «жамоа тарзидаги шанбалик»нинг бундай ягона фактини барқарор тизимга айлантириб қўйиш кишининг ғашига тегади, холос. «Халқ ижоди»нинг сиртдан кўзга ташланган олижаноб усули ортида коммунист ҳукмдорларнинг кишиларнинг инсонпарварлик хусусиятлари ва меҳнат ғайратидан оддий тарзда фойдаланиши яширинган эди. «Шанбаликлар», аслини олганда, маъмурларнинг манфаатлари йўлида ишлаб чиқариш ва молиявий ресурсларни сафарбар қилишнинг қўшимча шаклидан бошқа нарса эмас эди.

Доҳийнинг ташаббуси билан 1919 йилнинг баҳоридан эътиборан партия-совет органлари москвалик темирўлчиларнинг «буюк ташаббуси»ни бутун халқнинг қўллаб-қувватлашидан иборат қудратли тарғиботчилик кампаниясига айлантириб юбордилар. «Коммунизм куртаклари» Туркистонда империяча Турккомиссия етиб келгандан кейин фаоллик билан сингдирила бошлади.

Ўлкадаги дастлабки шанбалик 1919 йил 11 октябрда Тошкентдаги товар станцияси ҳовлисида ўтказилди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин иккинчи шанбалик бўлиб ўтди. Унда 500 га қин киши иштирок этди¹. Тошкентдаги шанбаликни ўтказишга шаҳар партия қўмитаси раҳбарлик қилди, унинг ҳузурида махсус «шанбаликлар бюроси» таъсис этилган эди. ТКП шаҳар қўмитаси ўзининг пойтахт меҳнаткашларига мурожаатида: «Тошкент ишчилари коммунистик шанбаликларга қўшилишлари лозим, иш соатларининг шиддатини ошириш билан меҳнат унумдорлигини кўпайтириш зарур»², деб кўрсатиб ўтди. «Илғор ишчилар»нинг шанбаликларда иштирок этиши мажбурий деб эълон қилинди. Уларни ўтказишдан тушган маблағлар шаҳар партия қўмитаси ихтиёрига ўтар ва «фронт» эҳтиёжларига ишлатиларди. Тошкентда мунтазам равишда шан-

¹ Туркестанский коммунист. 11 и 25 октября 1920 г.

² Тошкент вилоят давлат архиви, 18-фонд, 28-рўйхат, 35-иш, 1—2-ва-рақлар.

баликлар ўтказиладиган бўлиб қолди. Фақат 1919 йил октябрдан декабргача бўлган даврда 22 марта шанбалик ўтказилди¹, бу ана шу уч ой ичидаги шанба кунларидан деярли икки барабар кўп эди.

Тошкент ишчиларининг «ташаббуси»ни ўлка партия кўмитаси бутун республикага ёйишга «қарор қилди». Натижада 1919 йил охирларидан эътиборан шанбаликлар Фарғонада ҳам ўтказила бошлади. 1920 йил январидан бошлаб Самарқанд, Андижон, Бухоро, Наманган ва ўлканинг қолган шаҳарларида шанбаликлар бўлиб ўтди².

1920 йилнинг охирларидан бошлаб Туркистонда шўро ҳокимияти назоратидаги ҳудудларда шанбаликлар ва якшанбаликлар ўтказилмайдиган бирорта ҳам шаҳар ва посёлка қолмаган эди. Уларнинг қатнашчилари ишлаб чиқаришда иштирок этиш билан бир қаторда, қишлоқ хўжалик ишларида қатнашиш, қизил армия учун кийим-кечак ва озиқ-овқат тўплаш, темирўл станцияларида юк ортиш ва тушириш ишларини бажариш; йўлларни таъмирлаш, вагонлар, техника ва ҳоказоларни созлашда давлатга «ёрдам» кўрсатиш билан шуғулландилар.

«Коммунистик шанбаликлар»ни ўтказиш, айниқса, инқилобий байрам кунларида оммавий тус оларди. Масалан, РКП(б) IX съездининг биринчи май шанбалигини ўтказиш тўғрисидаги қарори билан фақат Тошкентнинг ўзида 32 мингдан ортиқ киши йиғилиш пунктларига келишди³. Янги Бухорода биринчи май шанбалигида 6 соат мобайнида маршрут поезди учун марказга жўнатиладиган 736 т жун ортилди, 272 т уруғлик чигит, 6 вагон саксовул туширилди⁴.

Шанбаликлар билан бир қаторда меҳнаткашларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг бошқа усулларидан ҳам фаоллик билан фойдаланилди. Масалан, РКП(б) IX съезди қарорларидан кейин «ҳафталик»лар номи билан машҳур бўлган хўжалик кампанияларини ўтказиш вақтида муайян давр мобайнида ишчилар синфи ва меҳнаткашлар бошқа тоифаларининг меҳнат ғайрати жуда зарур, кечиктириб бўлмайдиган ишларни бажаришга сафарбар этилар, ёки, ўша

¹ Известия (Ташкент). 1920. 6 март.

² Ўзбекистон Президенти Девони Архиви, 60-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 57-варақ.

³ ГАРФ, ф. 130, оп. 4, д. 301, л. 61.

⁴ Ўзбекистон ПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 761-иш, 14-варақ.

давр ибораси билан айтганда, «вайронгарчиликка қарши кураш ва фронтга ёрдам беришдан иборат энг зарбдор соҳалар»га йўналтирилди.

Туркистонда «ҳафталиклар» 1920 йил январдан ўтказила бошлади. Масалан, Тошкент шаҳар партия қўмитасининг 1920 йил 2 январда бўлиб ўтган пленуми қарорида қуйидагилар кўрсатиб ўтилган эди: «Барча ишчилар 1920 йил 21—28 январь кунлари иш кунини 10 соатга етказишлари керак. «Фронт ҳафталиги» мобайнида ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар қизил армия фойдасига жўнатилиши зарур. Бутун кучни ана шу тadbирларни ўтказишга сафарбар этиш лозим»¹.

«Фронт ҳафталиклари»га бағишлаб варақалар, газеталарда мақолалар чоп этиларди. Уларни маҳаллий тилларда нашр қилишга алоҳида эътибор бериларди. Хусусан, улардан бирида бундай дейилган эди: «Ҳар бир сиқим буғдой, махорка, ҳар битта кўйлак, қўлқоп, пиджак, шинель, пальто фронтга жуда катта ёрдам бўлади. Душманни узил-кесил йўқ қилиш учун ялпи қудратли куч — бақувват зарба даркор. «Фронт ҳафталиги» ана шундай кучли зарба бўлади. Кимда ким ҳеч нарса бера олмаса, ўз меҳнاتини сарфласин ва совғасаломлар тўплашда иштирок этсин»².

1920 йил баҳоридан эътиборан «фронт ҳафталиклари» билан бир қаторда, зарбдор хўжалик «ҳафталиклари» ҳам тобора кўпроқ тарқала бошлади. Хусусан, транспортни тезроқ тиклаш мақсадида 19 апрелда «транспорт ҳафталиги», октябрда — «таъмирлаш ҳафталиги» эълон қилинди. Шунингдек, «ёқилғи», «вайронгарчиликка қарши кураш» ва ҳоказо ҳафталиклар ҳам ташкил этилди.

Бу ҳафталикларнинг моҳияти анъанавий равишда иш кунини 3—4 соатга узайтиришдан иборат бўлиб, бунда меҳнаткашлар ишдан ташқари вақтда ҳеч қандай ҳақ олмасдан, лекин зарбдорларча ишлаб беришлари шарт эди. Бу хилдаги маъмурий-хўжалик ҳаракатларидан муайян иқтисодий самара олинарди, деб айтиш мумкин. Масалан, архив маълумотларига қараганда, биргина Қизилқия шахталарида ўтказилган яқшанбаликларнинг ўзида давлатга 100 минг пуд қўмир

¹ Тошкент вилоят давлат архиви, 18-фонд, 20-рўйхат, 86-иш, 58-варақ.

² «Правда» — орган исполкома Самаркандского Совета депутатов. 5 февраля 1920 г.

берилди¹. Лекин умумий хўжалик натижалари аянчли эди. Бўйруқбозлик билан бақариб-чақариш, маъмурий сиқувга олиш, «инқилобий ғайрат-шижоат» тизими бой ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланишга имкон бермади.

Совет империясининг бутун ҳудудидаги мафкура-лашган иқтисодиёт аввал бошдан ўзининг яроқсизлигини кўрсатди. Кремль доҳийлари «октябрь ғалабаси»дан бошлаб мамлакатни иқтисодий бемаъниликнинг боши берк кўчасига йўналтирди. Туркистон халқ хўжалиги ҳам ҳалокат ёқасига келиб қолди. Шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши ўта тушкун аҳволда эди. Статистиканинг гувоҳлик беришича, ўлка саноати ялпи маҳсулотининг умумий ҳажми 1920 йилда 1914 йилдагига нисбатан 80%га камайиб кетди². 249 та пахта тозалаш заводидан фақат 16 таси ишлаб турарди³. 1913 йилга нисбатан пахта толаси ишлаб чиқариш 23 баравар, пахта ёғи 50 бараварга камайиб кетди⁴. Ёқилғи-хом ашё ресурсларини қазиб чиқариш ҳам тобора камайиб борди. Хусусан, Қизилқия, Сулукта, Шўроб ва бошқа кўмир конлари шахталаридан тошкўмир қазиб олиш 1916 йилдаги 122 млн. пуддан 1921 йилда 7 млн. пудга тушиб қолди. Челекенда тоғ муми ва нефть қазиб чиқариш деярли тўхтаб қолди, Санто ва Чимён конларида уларни қазиб олиш ҳажми кескин камайиб кетди⁵.

Транспорт гоят оғир аҳволда эди. Паровозлар етишмас, йўл хўжалиги ўта эскириб кетган, кўпгина темирийўл кўприклари ва излари бузилган, ёқилғи камчил эди. Натижада Туркистон республикаси темир йўлларининг юк обороти 1920 йилда «урушдан» олдинги даврга нисбатан 40% дан камроқни ташкил этади⁶. ОХХК Раёсати аъзоси В. П. Ногиннинг Давлат режа кўмитасига йўллаган маълумотномаси ўша йиллардаги темирийўл транспортининг аҳволи тўғрисида яққол тасаввур беради. Унда кўрсатиб ўтилишича, «Тошкент темир йўли... бугунги кунда фақат ўзи учун нефть ташиб келтириш билан шуғулланади. Бошқа ҳеч қандай товар поездлари йўқ, Туркистон билан Федерация-

¹ Ўзбекистон ПДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 145-иш, 21—22-варақлар.

² Ўзбекистон МДА, 27-фонд, 1-рўйхат, 496-иш, 35-варақ.

³ Хлопковое дело. 1922. № 3—4. С. 4—5.

⁴ История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2... С. 226.

⁵ Н е п о м н и н В. Я. Очерки к истории социалистического строительства в Узбекистане (1917—1937 гг.). Т., 1957. С. 84.

⁶ Отчет деятельности Турк ЭКОСО за февраль-октябрь 1921 г. — Т., 1922. С. 229.

нинг бошқа қисмлари ўртасида ҳеч қандай юк обороти йўқ. Ҳар қандай товар ҳаракати тўхтатиб қўйилган, шу билан бирга, барча поездлар бўшатиб қўйилган, товарлар станцияларга ташлаб қўйилган, вагонлар оч қолган қочоқларга ва эшелонлар демобилизация қилинганларга берилган... Темир йўл хизматчиларининг 90%и терлама билан оғриган. Бирорта ҳам ишчиси йўқ станциялар бор»¹.

Ўлка иқтисодиётининг инқирозга учраганлиги, саноат ишлаб чиқаришининг ҳаддан ташқари пасайиб кетганлиги марказнинг Туркистон фойдали қазилмаларини тортиб олиш имкониятларини объектив равишда торайтириб қўйди. Бундай шароитда Москва раҳбарияти 20-йилларда қишлоқ хўжалик, айниқса пахтачилик маҳсулотларини империя ихтиёрига ўтказишга кўпроқ эътибор қаратди. Шу билан бирга, Ўрта Осиёнинг коммунистик метрополия билан фақат аграр соҳада эмас, шу билан бирга, саноат соҳасида ҳам хўжалик алоқаларини кучайтиришнинг моддий шарт-шароитларини яратишга муҳим аҳамият берилди.

1919 йилда «Оренбург тўсиғи» тугатилгач, республиканинг Россия билан «қайта қўшилиши» тиклангандан кейин дарҳол Туркистон иқтисодиётини эксплуатация қилиш, унинг марказни бойитишдаги родини кучайтириш йўли яққол кўзга ташланди. Айни ўша вақтда В. И. Ленин бевосита ўлкада иш олиб бораётган халққа қарши ҳукумат қўшинларини ресурслар билан таъминлаш билан бир қаторда, Туркистоннинг марказий минтақалар саноатини қимматбаҳо хом ашё билан таъминлашда «ҳиссаси»ни кўпайтириш юзасидан фаол чоралар кўришни қаттиқ туриб талаб қилди.

Мазкур вазифани ҳал этиш маълум даражада транспорт йўллари тиклаш билан боғлиқ эди. Чунки темир йўл транспортининг ўта инқирозга учраганлиги ўлканинг хўжалик ҳаётида ҳам оғир из қолдириши билан бирга марказнинг республика табиий бойликларини сўриб олиш соҳасидаги имкониятини қисқартирар, Марказнинг нотинч «миллий чекка ўлка»ни ҳар томонлама назорат қилишини чеклаб қўярди. Ленинча раҳбариятни айниқса Туркистон заводларининг омборларида ва темирйўл станцияларида марказий Россия саноатига ниҳоятда зарур бўлган кўп миқдордаги хом

¹ Хлопковское дело. 1922. № 1—2. С. 20—21.

ашё ҳаракатсиз ётганлиги ҳаддан ташқари ташвишга соларди. Мисол учун, 1920 йил бошларида бу ерда 6,5 млн. пуд пахта толаси, 0,5 млн. пуд жун, 1,5 млн. донага яқин тери йиғилиб қолган эди¹. Буларнинг ҳаммасини «қизил империя»нинг саноатлашган туманларига ташиб кетиш керак эди. Янги қизил аскар қисмларини, Кремлнинг назоратчиларини келтириш ҳам қийинчилик туғдираётган эди ва ҳоказо.

Шунинг учун ҳам темирйўл транспортини тиклаш ленинча маъмурият учун стратегик аҳамиятга эга эди. Қарор топган амалиётга мувофиқ транспорт йўллари-ни қайта тиклашнинг муҳим омили «инқилобий ғайрат-шижоат» ҳаракатлари бўлди. Улар ишлаб чиқариш жараёнларини жадаллаштириш билан бир қаторда, юқорида айтиб ўтилганидек, шанбаликлар ва «транспорт ҳафталиклари» ташкил этишда ўз ифодасини топди. Масалан, 1920 йил 20 апрелда ўтказилган шанбаликда Бош темирйўл устахоналарининг ишчилари кўшимча равишда 3 та паровозни таъмирлаб бердилар. Самарқанд темирйўлчилари 1920 йил апрелнинг охирида эълон қилинган «транспорт ҳафталиги» вақтида 27 та паровоз ва 61 та вагонни таъмирдан чиқардилар, ишдан ташқари вақтда ишлаб 3 та темирйўл кўпригини тузатдилар. Янги Бухорода шундай усул билан 100 та вагон ва бир нечта паровоз муддатидан олдин таъмирланди².

Туркистон республикасида апрелда ўтказилган «транспорт ҳафталиги»да ҳаммаси бўлиб 12,6 мингдан ортиқ темирйўлчи иштирок этди.

Ҳафталик жараёнида 100 та паровоз ва 128 та вагон таъмирдан чиқарилди, 144 та вагонга юк ортилди³. 1920 йил ноябрда ўлка темирйўлларида «коммунистик меҳнат байрами»да 16 мингдан ортиқ киши қатнашди. Ана шундай ҳаракатларнинг кўпайиши натижа-сида темирйўл транспорти ҳарбий ва товар юкларни ташишни мунтазам таъминлаб турди. Агар 1920 йил январда 1660 вагон ҳар хил юклар ташилган бўлса, ўша йилнинг май ойида 2117, августда 5412 вагон юк ташилди⁴. Шу тарзда 1920 йил мобайнида Туркистондан марказга 6730 вагондан кўпроқ пахта, 1100 вагон-

¹ ГАРФ, ф. 3969, оп. 1, д. 30, л. 5.

² Набат революцияи. 6, 8, 10 мая 1920 г.

³ К а л ы м б е т о в Ж. От коммунистических субботников к ударным бригадам. — Т., 1957. С. 18.

⁴ Н а б и е в Ф. Х. Кўрсатиб ўтилган асар. 55-бет.

дан кўпроқ жун, 662 минг донадан ортиқ хом тери ва бошқа нарсалар жўнатилди¹.

Қишлоқ хўжалик хом ашёсини ташиб кетиш йўлга қўйилиши билан бирга, большевиклар ҳокимияти раҳбарияти табиий қазилма бойликлардан фойдаланишга ҳам эътиборни кучайтирди. Ўша вақтда марказий Россияга нефть жўнатишга алоҳида эътибор берилди, чунки бу вақтда у Боку нефтидан вақтинча маҳрум бўлиб қолган ва бу маҳсулотга бўлган эҳтиёжи ниҳоятда катта эди. «Россия йўқсиллари» доҳийси республика ҳукуматидан, Турккомиссиядан, РКП (б) МҚ Туркбюросидан тобора кўпроқ нефть қазиб олиш ва «советлар мамлакати»нинг марказий минтақаларига юборишни астойдил талаб қилди. Масалан, 1920 йил май ойида Ленин Турккомиссия аъзоси ва Туркистон fronti қўмондони М. В. Фрунзегга махсус шошилиночнома юборди, унда қуйидагилар кўрсатилган эди: «Жуда шошилиноч равишда дарҳол Москвага иккита маршрут поезди ташкил этиб, уларнинг ярмига нефть, ярмига бензин ортилсин. Поездларни соқчилар назоратида навбатдан ташқари ҳаракат билан шошилиноч равишда Москвага жўнатиш учун қатъий чоралар кўринг. Топшириқнинг ижро этилганлигини, нефть масаласи умуман қандайлигини, унинг қандай захиралари борлигини, ишлаб чиқариш миқдори қандайлигини, уни кўпайтириш учун қандай чоралар кўрилганлигини телеграф орқали маълум қилинг».²

Доҳийнинг кўрсатмаси шошилиноч равишда бажарилди: тезда Москвага Туркистондан нефть ва бензин ортилган цистерналардан иборат икки темирйўл поезди жўнатилди³. Бу ўринда шу нарсага эътибор беринг: совет давлати бошлиғи империяча тафаккур анъаналарига амал қилиб, ҳатто республика ҳукуматида мурожаат қилишни, ҳеч бўлмаганда кўнгил учун ўлкада ёнилғи соҳасидаги аҳвол қандайлиги билан қизиқиб кўришни ҳам ўзига эп кўрмаган. Ҳолбуки, ўлкада ёнилғи соҳасидаги аҳвол ўта оғир эди. Республика раҳбарияти бир неча йил мобайнида ўзи танқис бўлган энергия ресурсларини қаттиқ тежаш соҳасида фавқулодда чоралар кўриб келаётган эди. Нефть ва кўмир асосан электр станцияларга, темирйўлга ва армия учун ишла-

¹ В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. Т., 1960. 121—122-бетлар.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2... С. 187.

³ Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-руйхат, 522-иш, 49, 55—56-варақлар.

ётган корхоналарга юбориларди. Аҳолини керосин билан таъминлаш амалда тўхтатиб қўйилган эди. Фақат саксовул ажратиларди, у ҳам етишмасди.

Ҳолбуки, совет солномачилари ўн йиллар мобайнида «қизил империя» асосчисининг қалбаки портретини ва совет ҳокимиятининг сиёсатини тасвирлаш учун ёрқин бўёқларни аямай ишлатиб келдилар, кўришиб турганидек, бу сиёсат ўлка халқларини талашдан иборат буюк давлатчилик амалиётини «ўзаро иқтисодий ёрдам» ва «тенгҳуқуқли ҳамкорлик» тарзида кўрсатишга қаратилган эди. Буни исботлаш учун, хусусан, шундай факт келтирилган: 1920—1921 йилларда Туркистон ва Бухоро республикасига доҳийнинг фармойиши билан Россиянинг саноат туманларидан пиллакашлик, тўқимачилик, ёзув қоғозлари фабрикалари учун асбоб-ускуналар мажмуи, целлулоид, кастор, тери ва совун пишириш заводлари учун жиҳозлар келтирилган. Айтиш керакки, уларнинг ишини йўлга қўйиш учун ўлкага 3 мингдан ортиқ ишчи ва мутахассис юборилган¹, улар, совет тарих адабиётларида таъкидланишича, «маҳаллий саноатни тиклашда, миллий кадрлар тайёрлашда жуда катта ёрдам кўрсатганлар»².

Албатта, марказий ҳукумат Туркистоннинг саноат билан боғлиқ имкониятларини кенгайтириш юзасидан чора-тадбирлар кўрмади, дейиш нотўғри бўлур эди. Тиклаш даврида ҳам, кейинчалик миллий-ҳудудий чегараланиш ўтказилиб (1924 й.), Ўзбекистон республикаси ташкил топгандан кейин ҳам ўлкада саноат ишлаб чиқаришига мўлжалланган муайян корхоналар ташкил этиб борилди, бюджетдан маблағлар ажратилди, шу жумладан, марказ саноат туманларининг ёрдами билан ишчилар синфини таркиб топтириш ҳаракатлари амалга оширилди. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳукмрон марказ, кейин эса Иттифоқ доираларининг империяча манфаатларига йўналтирилган эди. Ўзбек халқининг миллий табиий бойликлари, унинг меҳнати муттасил равишда мустабид-империяча режимга хизмат қилишга бўйсундирилди. Худди шунингдек, пиллачилик ва ип газлама саноати ускуналари ва 1920 йилда юборилган тери заводи хом ашёга биринчи ишлов беришни таъминлаши лозим эди, сўнгра бу хом ашё «Совет мамлақати»нинг марказий саноат туманларида чуқур

¹ Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 2-рўйхат, 479-иш, 6-варақ.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. С. 187.

қайта ишловдан ўтказилиб, тайёр маҳсулотга айлантириларди.

Ўзбекистоннинг ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг советча янги мустақамлақачилиқ андозасини мустақамлаш йўлидаги муҳим босқич «социалистик саноатлаштириш»дан иборат бўлиб, у СССРда саноат ишлаб чиқаришини кенг миқёсда ривожлантиришга йўналтирилган эди.

Социалистик саноатлаштириш йўли 1925 йилда иттифоқ сиёсий раҳбарияти томонидан эълон қилинган эди. Уни амалга ошириш янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ислохотларини ўтказишни тўхтатиш ва бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимини мустақамлаш билан боғлиқ равишда олиб борилди.

Саноат имкониятларини кенгайтириш вазифаси, объектив равишда олганда, ҳали пишиб етилмаган эди. Чунки «советлар мамлақати» ҳақиқатда аграр мамлақатлигича қолаётган эди. Кўп тармоқли саноатга хос ривожланиш бизнинг ўлкамиз учун янада долзарброқ вазифа бўлиб майдонга чиқди. Маълумотларнинг гувоҳлик беришича, ўша вақтга келиб ташкил топган Ўзбекистон республикаси халқ хўжалигида қишлоқ хўжалигининг салмоғи 70%дан кўпроқни ташкил этарди. Республиканинг аграр ишлаб чиқаришида аҳолининг 85 фоизидан кўпроғи банд эди. Ниҳоятда чекланган саноат соҳаси техника билан етарли таъминланган бўлиб, унинг 90%и қишлоқ хўжалиқ хом ашёсини бирламчи қайта ишлашга мўлжалланган эди¹.

Мамлақат иқтисодиётининг кўпроқ аграр хусусиятга эга эканлиги хўжалиқнинг ривожланиш имкониятларига жиддий тўсиқ бўлиб, етарли даражада ижтимоий-иқтисодий юксалишга имкон бермасди. Кенг тармоқ ёйган индустриал инфратузилмани яратмай туриб олға томон ҳаракат қилишни таъминлаб бўлмаслиги аниқ эди. Афсуски, совет тузумининг табиати, хом хаёлдан иборат коммунистик таълимотнинг моҳияти, янги иқтисодий сиёсатдан воз кечиш ва мустабид — қатағон режимини мустақамлаш саноатлаштириш вазифаларини аввал бошдан нуқсонлар билан амалга ошириш механизмига асос солган, унинг пировард натижалари ҳам зиддиятли бўлишини белгилаб берган эди.

¹ Ўзбекистон ПДА, 5-рўйхат, 15-иш. 3-варақ; Четуркина В. М. Узбекистан, состояние и развитие его народного хозяйства. — Самарканд. 1926. С. 241.

Замон масофасидан туриб назар ташлаганда, шу нарса яққол кўринадики, социалистик саноатлаштиришнинг моҳияти сиёсий жиҳатдан олганда, биринчи галда социализмнинг моддий-техникавий негизини яратишга, унитар совет давлатининг яхлит халқ хўжалик мажмуини таркиб топтиришга қаратилган эди, у миллий республикалар иқтисодиётини мустақкам «байналмилал асос» бутунлай чирмаб олишни мақсад қилиб қўйган эди.

Саноатлаштиришни Ўзбекистонга татбиқ этишнинг қўшимча сабаблари ҳам бор эди. Биринчидан, республикада саноат қурилишини кенг авж олдириш совет миллий сиёсатининг тантанасини намойиш этиши лозим эди. Иттифоқ раҳбариятига социалистик ўзгаришлар натижасида «бир вақтлар Россия империясининг қолоқ мустамлака чекка ўлкаси» «ижтимоий-иқтисодий тараққиёт чўққиларига» «жаҳоншумул сакраш» қилганлигини намойиш қилиш муҳим эди. Шу билан бирга, «совет Ўзбекистони» Ўрта Осиё республикаларидан энг йириги бўлиб, «халқаро империализм томонидан эзиб келинган» халқлар учун «жозибали намуна», «социализмнинг Шарқдаги машъали» бўлиши лозим эди. Иккинчидан, сталинча маъмурият айниқса иккинчи жаҳон урушининг хавф-хатари ортиб бораётган бир шароитда совет давлатининг шарқий минтақасида саноат ишлаб чиқаришининг захира базасини вужудга келтиришга интилар, у қисқа муддат ичида уруш эҳтиёжларига мослаша олишга қодир бўлиши керак эди. Бироқ яширин мустамлакачилик мантифидаги энг асосий нарса — марказга ғоят бой табиий бойликлар ва қимматбаҳо хом ашё ресурсларини ташиб кетиш учун энг мақбул шарт-шароитларни таъминлашдан иборат эди.

Большевик раҳбарият бу даврда империяча ниятларини мафкуравий жиҳатдан ниқоблаш мақсадида «ўзбек халқининг ҳақиқий нотенглигига барҳам бериш» деган яққол кўзга ташланувчи шиорни илгари сурди. Бу шиорни амалга ошириш ташқи томондан ўлканинг «иқтисодий қолоқлигини индустриал ривожланишнинг жадал суръатлари», «замонавий саноат ўчоқларини кенг суратда авж олдириш» йўли билан амалга ошириш мўлжалланган эди.

Ўзбекистон раҳбарияти Марказнинг тарғиботчилик ваъдаларига ишониб, ўз халқининг туб манфаатларидан келиб чиқиб, дарҳол республиканинг ишлаб чиқарувчи кучларини ҳар томонлама ривожлантириш мақ-

садга мувофиқлиги, аввалги мустамлакачилик тузилмасини ҳамда шаҳар ва қишлоқдаги бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг техникавий асосини тубдан қайта ўзгартиришга қодир бўлган балансли индустриал базани яратиш масаласини қўйди. Хусусан, маҳаллий хом ашёни, аввало пахтани қайта ишлашга мўлжалланган тармоқларни вужудга келтиришнинг муҳимлиги таъкидланди. Бу жиҳатдан ўлка иқтисодиётининг хом ашё йўналишига барҳам бериш чораси сифатида биринчи галда ривожланган тўқимачилик саноатини вужудга келтириш таклиф этилди.

Республикада ҳукм сурган некбин кайфиятлар Ўзбекистон ССР ташкил топгандан кейин бўлиб ўтган Ўзбекистон компартияси II съезди (1925 йил ноябрь) қарорларида ўз ифодасини топди. Республика раҳбарияти съезд минбаридан фойдаланиб, ўз саноатини, биринчи навбатда, тўқимачилик саноатини тиклаш зарурлигини ошкора маълум қилди, бу «маҳаллий аҳолининг тўқимачилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шунингдек, уларни кейинчалик қўшни мамлакатларга ҳам етказиб бериш»га мўлжалланган эди¹.

Ёш республиканинг Ф. Хўжаев бошчилигидаги ҳукмати асосли равишда ўйлаганидек, тегишли иқтисодий ёрдам кўрсатилган тақдирда Ўзбекистон ўзида етиштирилган хом ашёни мустақил равишда қайта ишлаб, ундан тўлақонли тайёр маҳсулот тайёрлашга, бевосита ташқи иқтисодий алоқалар ўрнатишга қодир бўларди. Бироқ ўзининг иқтисодий ва ижтимоий тақдирини ўзи белгилашга, ишлаб чиқариш тармоқлари, турларининг мувозанати ва нисбатларини тартибга солиш муаммоларини мустақил ҳал этишга бундай интилиш иттифоқ раҳбариятининг империяча манфаатларига бутунлай зид келарди. Иттифоқ раҳбарияти шиор даражасида эмас, балки реал ҳаётда ўлкадаги ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг мустамлакачилик тизимини мустаҳкамлашга асосланарди.

СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг биринчи беш йиллик (1928—1932 йиллар) дастурини муҳокама қилган ВКП(б) XV съезди (1927 йил) Ўзбекистон ва бошқа миллий республикаларнинг иқтисодий соҳадаги «айирмачилик»ка интилишларини барҳам топ-

¹ Компартия Узбекистана в резолюциях и постановлениях съездов. — Т., 1968. С. 58.

тириш мақсадида хўжаликни қайта қуришга доир амалга ошириладиган барча ҳаракатлар «Иттифоқ эҳтиёжлари билан мустақкам боғлаб олиб борилиши» лозим, деб махсус таъкидлаб ўтди¹. Натижада марказнинг тазйиқи остида Ўзбекистон компартияси III съездида (1927 йил ноябрь) Ўзбекистон индустриал ривожланишининг истиқболларини белгилашга доир асосий қарашлар кескин ўзгартирилган ҳолда баён қилинди. Съезд қарорида аввалги қарорларга қарама-қарши ўлароқ, республиканинг иқтисодий юксалиши фақат «халқ хўжалик ҳаётини байналмилаллаштириш» умумиттифоқ жараёнида миллий иқтисодиётни Советлар Иттифоқининг халқ хўжалиги ва унинг бутун ижтимоий-иқтисодий тузилиши билан «узвий боғлиқ» равишда амалга ошиши мумкин, деган фикр олға сурилди². Бундай боғлиқликнинг асосий моҳияти «ВКП(б) томонидан раҳбарлик қилиниши» ва иқтисодий ўзгаришлар «қатъий иттифоқ режасига мувофиқ» амалга оширилишидан, яъни империяча сценарий асосида ўтказилишидан иборат эди.

Большевик Марказ эса «чоризмнинг мустамлакачилик меросини тугатиш» сифатида эълон қилинаётган тамойилларни қуруқ баёнот сифатида улоқтириб ташлаб, биринчи навбатда «СССРнинг жаҳон бозорига боғлиқлиги анча кучлироқ сезиладиган», шунингдек, марказни зарур хом ашё билан барқарор таъминлаши лозим бўлган тармоқларни ривожлантиришни қаттиқ туриб талаб қилди. Бу хилдаги империяча ёндашувда иттифоқ ҳукумати асосий диққат-эътиборни пахтачилик ва ипакчилик саноатини юксалтиришга қаратиш, экспортга мўлжалланган қорақўл тери, жун ва шу каби маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш вазифасини қатъий қилиб қўйди.

Оғир саноатни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари аграр соҳага, айниқса, пахтачиликка хизмат кўрсатиш соҳасидаги қишлоқ хўжалик машинасозлигини ривожлантириш, қурилиш материаллари, ёқилғи, қазилма саноати ва кимё саноатини ривожлантиришни, кенг миқёсдаги геология-қидирув ишларини авж олдиришни назарда тутарди³.

Қишлоқ хўжалик хом ашёсига ишлов бериш соҳасидаги корхоналар каби оғир саноат тармоқлари ҳам

¹ КПСС в резолюциях. Т. 4. С. 287.

² Компартия Узбекистана в резолюциях., С. 207, 216.

³ Ўзбекистон МДА, 53-фонд, 9-руйхат, 187-иш, 2-варақ.

тўғридан-тўғри марказнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатлари билан боғлиқ эди. Мисол учун, Ўзбекистон кимё саноатини ташкил этиш зарурлиги совет давлати азотли ва бошқа ўғит турларини хорижий мамлакатлардан харид қилишга «қимматбаҳо валюта» сарфлашга мажбур бўлмоқда, деган фикр билан далилланди¹. Республикада минерал ўғитлар ишлаб чиқариш бўйича йирик саноат корхоналарининг ташкил этилиши валюта ресурсларининг салмоқли қисмини тежаб қолишга, пахтачиликни жадаллик билан ривожлантиришга ёрдам берарди. Қишлоқ хўжалик машинасозлиги ҳам ана шу мақсадга хизмат қилиши лозим эди.

Кон саноатни ривожлантириш ва кенг геология-қидирув ишларини йўлга қўйиш сиёсати ҳам яққол ифодаланган мустамлакачилик-истеъмолчилик йўналишига эга эди. Ўлканинг табиий бойликларини метрополияга хизмат қилдириш соҳасидаги чор мустабид ҳокимияти анъаналарини давом эттирган бу сиёсат бутунлай марказ эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган эди. Масалан, ВКП(б) XVII конференцияси қарорида очиқ-ойдин Ўзбекистонда фаол қидирув ишларини ташкил этишнинг асосий вазифаси «умумиттифоқни саноатлаштириш учун зарур бўлган қимматбаҳо рангли металлларни четдан келтиришдан воз кечиш имконияти»ни яратишдан иборатдир, деб кўрсатиб ўтилган эди.²

Шуни айтиш керакки, РСФСР Халқ комиссарлари кенгаши 1922 йил ноябрдаёқ Россия саноатига геология-қидирув хизмати кўрсатиш самарадорлигини ошириш мақсадида минерал хом ашёни ўрганиш, қазиб олиш ва ишлов беришга катта аҳамият бериб қабул қилган ўз қарори билан «қизил империя»даги барча геология-қидирув ишларини Россия Геология қўмитасида марказлаштирди. Унинг бўлинмаси Тошкент шаҳарида ҳам очилди.

СССР ташкил топганидан кейин иттифоқ миқёсида ҳам ана шундай қўмита таъсис этилди. Саноатлаштириш бошлангандан кейин геология қўмитаси ўзининг Ўзбекистондаги фаолиятини эски конларни тиклаш ва янгиларини ўрганишга қаратди. Ана шу мақсадда

¹ Ўша жойда, 186-иш, 2—4-варақлар.

² Қаранг: Осуществление ленинских идей социалистического интернационализма в Узбекистане. — Т., 1984. С. 78.

республикага мунтазам равишда геология-қидирув экспедициялари юбориб турилди. Натижада 1926 йилда В. Н. Панов ва В. Э. Полярков томонидан Ҳайдаркон симоб кони топилди. Сўнгра В. Н. Наследов томонидан Қорамозор тоғлик туманида Қалмоққир мис кони, кўрғошин-рух кони ва бошқа бир қатор конлар очилди.¹

Республикада йирик рух, кўрғошин, олтингургурт, мис ва бошқа фойдали қазилмалар конларининг аниқланиши Марказий раҳбариятга «умумиттифоқ меҳнат тақсимоти»да Ўзбекистоннинг «социалистик ихтисослашуви»ни жиддий равишда кенгайтириш имконини берди. Хусусан, республика рангли металлар ишлаб чиқариш бўйича иттифоқ аҳамиятига эга бўлган база, деб белгиланди. Натижада 1935 йилдан вольфрам-молибден, 1941 йилдан флюорит маъданлари қазиб олиш йўлга қўйилди. Ўзбекистоннинг «умумиттифоқ ихтисослашуви»даги аҳамияти ортиб бораётганлигини ҳисобга олиб ва империяча тафаккур анъаналаридан келиб чиқиб, марказий ҳукумат республиканинг бутун мажмуини назорат қилишни амалда ўз қўлига олди. 30-йилларнинг бошларидаёқ саноат корхоналарининг мансублик нисбати қуйидагича бўлди: Иттифоққа бўйсунувчи корхоналар — 14,5%, маҳаллий корхоналар — 3,8%².

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш маконини марказнинг ўз отамерос мулкига айлантиришида бюджет сиёсати таъсирчан восита бўлди. Иттифоқ раҳбарияти молиявий маблағларнинг яккаю-ягона тасарруфчиси бўлиб, фақат коммунистик метрополиянинг эҳтиёжларига хизмат қиладиган тармоқларгагина маблағ ажратарди. Масалан, 30-йилларда асосан пахтачилик, нефть, кимё, қазилма саноатига, рангли металлургияга сармоя ажратилди. Айни вақтда маҳаллий аҳолининг эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ саноат ишлаб чиқариши бюджетдан арзимас маблағ ажратиладиган соҳага айланиб қолди. Масалан, ўша давр ҳужжатларида таъкидланишича, кўпдан-кўп ваъдаларга қарамасдан, «енгил саноат етарли даражада ривожлантирилмади».³ Бунинг устига давлат монополияси ва марказлаштириш таъсирида миллий-анъанавий тармоқларга меҳнат сарфлашни тўхтатиб қўйишдан ибо-

¹ Ишмухамедов А. Экономические проблемы развития добывающей промышленности.—Т., 1974. С. 31—32.

² Ходжаев Ф. Избранные труды. В 3-х томах. Т. 2.—Т., 1972.— С. 242.

³ Ўзбекистон МДА, 337-фонд, 32-рўйхат, 448-иш, 37—38-варақлар.

рат жадал жараён кўзга ташланди. Булар орасида косибчилик-хунармандчилик, чарм-тикувчилик, трикотаж, тўқимачилик саноати, майда металл ва ёғочга ишлов бериш корхоналари бор бўлиб, улар маҳаллий бозорни энг зарур моллар билан таъминларди. Шуни айтиш керакки, ўлканинг косибчилик-хунармандчилик корхоналари 1928 йилда саноат маҳсулотининг 45,7%ини берган эди². Бу корхоналарнинг асоссиз равишда тугатилиши миллий иқтисодиётнинг анъанавий негизларига путур етказиш билан бир қаторда товар-иқтисодий жиҳатдан марказга боғлиқликни ҳам кучайтирди.

20—30-йиллар чегарасида сталинча раҳбарият томонидан саноатлаштириш суръатларининг ўзбошимчалик билан авж олдирилиши таркибий жараёнларнинг бузилишига сезиларли туртки берди. Иттифоқ ҳокимиятида мустақамланиб олган И. В. Сталин биринчи беш йилликнинг белгиланган дастлабки топшириқларидан воз кечиб, 1929 йилдаёқ саноат тараққиётининг «зарбдор суръатлари»ни таъминлашни қаттиқ туриб талаб қилди.

Натижада 1930 йилдан бошлаб совет империясида, шу жумладан, Ўзбекистонда саноат қурилиши «ашаддий ҳужумкорлик» усули билан амалга оширила бошлади. Бундай усулга мурожаат қилиш қишлоқ аҳолисини саноат объектлари қурилишига мажбурий равишда жалб қилиш тизимини қайта тиклаш ва сиёсий маъбуслар армиясининг турма-лагерь меҳнатини оммавий равишда қўлланиш билан олиб борилди.

Ҳайбаракаллачилик ва маъмурий сиқувга асосланган жадал саноатлаштиришга ўтилиши қишлоқнинг меҳнат ресурсларидан зўр бериб фойдаланиш билан бир қаторда, сиёсий зўравонликдан иборат ғайриинсоний ҳаракатларни авж олдирди, саноат қурилиши сифатига салбий таъсир кўрсатди. Хусусан, корхоналарнинг кўпчилиги технологик жиҳатдан эскириб кетган асбоб-ускуналардан фойдаланарди. Завод ва фабрикаларнинг муддатидан олдин ишга туширилганлиги тўғрисидаги маълумотномалар кўпинча ҳақиқий аҳволга тўғри келмасди. Улар фақат қоғоздагина ишлаётган ҳисобланар, агар ишласа ҳам тегишли хавфсизлик техникасисиз, экологик тозаликни сақламаган, зарур иш-

¹ Социально-экономическое развитие Узбекистана за годы советской власти. — Т., 1984. С. 45.

лаб чиқариш-маиший шарт-шароитлар билан таъмин этилмаган ҳолда фаолият кўрсатарди. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш самарадорлигининг паст бўлишига, ишчилар саломатлигининг ёмонлашувига олиб келарди. Бунинг устига, жадал саноатлаштириш нуқсонларини яшириш мақсадида сталинча маъмурият ўзига «ёқмайдиганларнинг изига тушиш пайида» бўларди. Саноат маҳсулоти сифатининг пастлиги, яроқсиз маҳсулотнинг ортиб бориши, сон-саноқсиз авариялар ва бекор туриб қолишлар «синфий душманнинг ифвогарлиги», «социализм душманларининг қўпоровчилик иши» деб тушунтириларди. Натижада кўпгина саноат ходимлари узоқ муддатга ҳукм қилинарди.

Марказнинг империяча сиёсати билан бирга қўшиб олиб борилган ярамас маъмурий ўзбошимчалик амалиёти саноатнинг тўла қонли ривожланиш имкониятларини жиддий равишда чеклаб қўйди. Саноатлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ҳаддан ташқари аянчли бўлди. Буларни ўйлаганда совет тарихчилари ва маъмурларининг 30-йилларда Ўзбекистоннинг саноатлаштириш соҳасидаги «муҳим» ютуқлари ҳақида берган аввалги баҳолари сохта бўлиб туюлади.

Тўғри, республика бутунлай аграр ўлкадан аграр-саноатлашган ўлкага айланиш борасида муҳим қадам қўйганлигини таъкидламаслик мумкин эмас. Масалан, агар 1927 йилда Ўзбекистон ҳудудида 191 та нисбатан йирикроқ саноат корхоналари мавжуд бўлса, совет-герман уруши бошланиш вақтига келиб улар 1445 тага етди. Республика халқ хўжалиги умумий маҳсулотлари ҳажмида саноатнинг салмоғи 1940 йилга келиб қарийб 50%ни ташкил этди¹. Ана шу даврда Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи, Тошкент тўқимачилик комбинати, Фарғонадаги йигирув-тўқув фабрикаси, Чирчиқ-электр техника комбинати, Кўқон суперфосфат заводи ва бошқа корхоналар қурилди. Жанубий Ўзбекистон (Хаурдоғ ва Учқизил) янги конларидан нефть, Ангрндаги кўмир конларидан тошкўмир қазиб чиқарила бошлади. Олтингургурт ва тоғ мумига бой конлар очилди, мис, вольфрам, молибден, кўп металли маъданларнинг 38 та истиқболли қатламлари топилди.

Жадаллик билан олиб борилаётган саноат қурилиши чоризмдан мерос бўлиб қолган миллий иқтисоди-

¹ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 448-иш, 44—45-варақлар.

ётнинг ошкора мустамлакачилик қиёфасини шак-шубҳасиз ўзгартирди. Саноатлаштириш бир қатор янги саноат тармоқларини, шу жумладан, фақат қишлоқ хўжалик хом ашёсини бирламчи қайта ишлашга эмас, шу билан бирга, қисман тайёр маҳсулот ҳам ишлаб чиқаришга қаратилган тармоқларни вужудга келтиришга ёрдам берди. Масалан, агар 1913 йилда оғир саноат улуши 2%ни ташкил этган бўлса (машинасозлик йўқ бўлган шароитда), 1940 йилда 13,3%ни ташкил этди. Пахтачилик ва ёғ-мой тармоқларининг салмоғи 80,7% дан 38% гача тушиб қолди¹. Шу билан бирга қишлоқ хўжалик хом ашёсини иккиламчи ишлаш бўйича тармоқларнинг салмоғи бирмунча кўпайди. Масалан, озиқ-овқат саноатида янги тармоқлар — ун-ёрма, мева-консерва, сут, совутиш тармоқлари, енгил саноатда — ип газлама, пиллага ишлов бериш ва ҳоказо тармоқлар вужудга келди. Шунингдек, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган тармоқлар ўртасидаги нисбат ўзгарди. Йирик саноатнинг умумий маҳсулотида (пахта тозалашдан ташқари) «А» гуруҳининг салмоғи 1940 йилда 32,8% га етди, ҳолбуки, 1928 йилда у 16,3% ни ташкил этган эди².

Шунга қарамасдан, марказ билан республика ўртасидаги империяча муносабатлар тизими, юқоридан таъйиқ ўтказиш амалиёти, буйруқбозлик-расмиятчиликка асосланган раҳбарлик усуллари Ўзбекистоннинг шаклланиб келаётган янги саноатлашган қиёфасида из қолдирди.

Бугунги кунда шу нарса аниқки, саноатлаштириш сиёсатининг жадаллик билан амалга оширилиши миллий иқтисодиётнинг мустамлакачилик хусусиятини фақат ташқи томонидангина янгиледи. У ниқобланган шаклга эга бўлди, бунда саноат умумий тарзда ўсган ва мамлакат саноатининг тармоқлари кенгайган бўлса ҳам ўзбек халқини ваҳшиёна талаш ички томондан кучайди. Ўзбекистон жадал саноатлаштириш жараёнида йирик саноат-хом ашё минтақасига айланди, бу ерда метрополияни рангли ва нодир металллар, олтин-гургурт, тоғ муми, вольфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан самарали таъминлашга асос яратилди, булар совет давлатини хорижий мамлакатларга хом ашё жиҳатидан қарам бўлишдан қутқарар эди.

¹ Социально-экономическое развитие Узбекистана... С. 48.

² Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 32-рўйхат, 448-иш, 44-варақ.

Бироқ Ўзбекистон собиқ СССРни саноатлаштиришга ва унинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга муҳим ҳисса қўшиш билан бирга аслида ҳам ашё республикаси бўлиб қолаётган эди. Иттифоқнинг умумий халқ хўжалик мажмуида ўлкамизнинг ихтисослашуви ўзгармади. У «инқилобдан олдинги» даврда қандай бўлса, яъни «қизил империя» марказий минтақаларининг саноат жиҳатидан ривожланиш имкониятларини қондиришга қаратилган бўлса, худди шундай аҳволда қолаверди, республиканинг иқтисодий манфаатлари билан мутлақо ҳисоблашилмади.

Ортиб бораётган саноат ишлаб чиқаришини кадрлар билан таъминлаш жараёни зиддиятли тарзда давом этди. Бир томондан, саноатлаштиришнинг шиддатли суръатлари ишчилар ва муҳандис-техник ходимларнинг сон жиҳатидан жадал ўсишига имкон берди. Масалан, йирик саноатда ишчилар синфининг сон жиҳатидан ўсиши биринчи беш йилликда 17,9 минг кишидан 62,4 минг кишига етиб, деярли 3,5 баравар ўсди. 1937 йилга келиб саноат ишчиларининг умумий миқдори 181 минг кишидан иборат бўлди¹.

Мутахассис кадрларнинг кўпайишида ҳам сезиларли силжиш кўзга ташланди. Агар 1929 йилда республиканинг саноат соҳасида ҳаммаси бўлиб 232 муҳандис-техник ходим ишлаган бўлса, 1937 йилга келиб улар 6 минг кишидан ошиб кетди².

Шу билан бирга, Ўзбекистонда саноат кадрларини шакллантириш жараёнлари буюк давлатчилик қусурлари билан нотўғри йўлдан борди. Совет давлатининг кадрлар сиёсати ва унинг миллий жиҳатлари марказнинг мустамлакачилик интилишларини яққол акс эттиради. У аввал бошдан биринчи галда миллий кадрлар тайёрлашни эмас, балки келгинди иш кучини тайёрлашга қаратилган эди. Бу жиҳатдан СССР давлат режа қўмитасининг саноат бўйича биринчи беш йиллик режасини ишлаб чиқиш комиссиясининг қарори (1927 йил) ажралиб туради, унда «Ўрта Осиё каби мамлакатларда йирик саноатни четдан келтирилган иш кучи асосида дарҳол вужудга келтириш маъқулроқдир»³, деб айтиб ўтилган эди.

¹ Ўзбекистон МДА. 380-фонд. 1-руйхат, 637-иш, 12—13-варақлар.

² Ўзбекистан за 15 лет. Статсборник. — Т., 1939. С. 71.

³ Қаранг: Г е н т ш к е В. Л., Т а д ж и б а е в А. А. Формирование рабочего класса Средней Азии (20—30 гг.). — Т., 1992. С. 24.

Ишчи кадрлар асосан марказий минтақалардан келтирилди. Совет вақтида бу жараён ўзбек халқи-га «байналмилал ёрдам кўрсатиш»нинг намоеён бўлиши деб баҳоланди. Бироқ реал ҳаётда аҳвол бундай эмасди.

Тўғри, дастлабки вақтларда рус ишчилари ва мутахассисларининг келтирилиши Ўзбекистоннинг иқтисодий манфаатларига ҳақиқатан мос келарди, чунки бу ерда саноат кадрларини вужудга келтиришнинг моддий негизи ниҳоятда заиф эди. Республикага келган малакали ходимлар саноатнинг янги тармоқларини ташкил этиш ва ривожлантиришда, маҳаллий ишчи кадрлар тайёрлашда иштирок этдилар. Шунинг ҳам айтиш керакки, Ўзбекистон шаҳарларига келувчилар оқими дастлаб унчалик кўп эмасди. Масалан, 1933—1935 йилларда республика корхоналари ва қурилишларига қарийб 10 минг киши келган бўлиб, улар кадрлар танқислигига барҳам бериши лозим эди¹. Бироқ шундан кейинги йилларда атайлаб кўчириб келтирилганлар сони ортиб борди. Келгиндилар сони эндиликда хўжалик эҳтиёжларига мувофиқ эмасди, чунки Ўзбекистон ўзининг йирик ресурсларига эга эди. Кўчириб келтириш оммавий тус олди. Лекин юз минглаб янги келганлар орасида тажрибали ходимлар билан бир қаторда, малакасиз ходимлар ва боқимандалар тобора кўпайиб борди. Аслида улар ортиқча иш кучи эди. У бусиз ҳам республикада керагидан ортиқча мавжуд бўлган меҳнат ресурсларидан фойдаланишда юзага келган қийинчиликларни янада чуқурлаштирди.

Бугунги кунда маълум бўлишича, марказий минтақалардан аҳолининг оммавий равишда кўчириб келтирилиши фақат халқ хўжалик мақсадларини эмас, кўпроқ сиёсий мақсадларни назарда тутар эди. Иттифоқ ҳукумати «миллий чекка ўлкалар»ни руслаштиришдан иборат империяча сабабларга амал қилиб, Ўзбекистонда, хусусан, бу ердаги таянч тармоқларда таркиб топаётган ва «пролетариат диктатураси» давлатининг ижтимоий таянчи деб қаралаётган ишчилар синфи таркибида рус ишчилари салмоғи кўпроқ бўлишига онгли равишда интиларди. Натижада гарчи ишчилар синфининг миллий кадрларини таркиб топтириш йўлида муайян қадамлар қўйилган бўлса-да, улар сон жи-

¹ Рабич Р. Г. Формирование и развитие социально-классовой структуры Узбекистана. — Т., 1991, С. 79.

ҳатидан ўсгани ҳолда фоиз жиҳатидан уларнинг салмоғи тушиб кетди. Масалан, 1926 йилда Ўзбекистон ишчилари орасида ўзбеклар 50,4%ни ташкил этган бўлса, 1936 йилда — 36,5% ни ташкил этди¹. Бутунлай Иттифоққа бўйсунувчи йирик саноат тармоқларида бу тафовут янада яққол кўзга ташланарди. Бу ерда маҳаллий миллат ишчилари улуши 30-йиллар охирларида 17,2% дан ошмасди². Техник зиёлилар орасида мазкур кўрсаткич 20% дан камроқни ташкил этарди³.

Иккинчи жаҳон уруши Ўзбекистоннинг саноат борасидаги тараққиётида ўзига хос омил бўлди. Фашистлар Германиясининг СССРга тўсатдан ҳужум қилиши, мамлакатдаги катта ҳудудларнинг босиб олиниши республикамизнинг фронт учун таянч аслаҳахонага айланишига олиб келди. Бу ерда қисқа муддат ичида ғарбий туманлардан кўчириб келтирилган 100 дан ортиқ йирик саноат корхоналари жойлаштирилди ва халқнинг матонатли меҳнати туфайли қисқа фурсатда ишлаб турган корхоналар қаторига қўшилди. Улар орасида Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, «Ростсельмаш», Москвадаги «Электрокабель» ва «Подъемник» заводлари, Чкалов номли Авиация заводи, Киевнинг «Трансигнал», Сталинград кимё комбинати ва бошқа корхоналар бор эди. Булар тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга объектив равишда кўмаклашувчи бир қатор сифат жиҳатидан янги саноатлашган тармоқларга асос солинишига олиб келди. Улар жумласига авиация, электр кабель, кимё ва тўқимачилик асбоб-ускуналари, ишлаб чиқариш корхоналарини киритиш мумкин. Индуриал ишлаб чиқариш таркибида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Чунончи, оғир саноатнинг салмоғи 1940 йилдаги 13,3% дан 1944 йилда 52,2% га етди⁴.

Бироқ уруш ғалаба билан якунланиб, Ўзбекистоннинг алоҳида ҳарбий-индуриал ривожланишига эҳтиёж қолмагач, республика иқтисодиётининг бир томонлама ривожланиш йўли яна тикланди. Натижада ватанимиз саноатининг ҳажм кўрсаткичларини кўпайтиришда ташқи томондан ижобий ўзгаришлар содир бўлишига қарамасдан, хом ашё йўналишига қаратилган йўл жиддий равишда чуқурлашди. Урушдан

¹ Гентшке В. Л., Таджибаев А. А. Кўрсатиб ўтилган асар., 45-бет.

² Зиядуллаев С., Манохин И. Социалистическая промышленность советского Узбекистана. — Т., 1958. С. 166.

³ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 25, д. 6041, л. 24.

⁴ Ўзбекистон МДА, 58-фонд, 1/43-руйхат, 455-иш, 10—11-варақлар.

кейинги шароитда хом ашёга бирламчи ишлов бериш билан банд бўлган тармоқлар айниқса ривожлантири- ла бошлади. Ўзбекистон мустақилликни қўлга ки- ритиш арафасида мамлакат саноатида тайёр маҳсулот улуши умумий ҳажмнинг фақат 25%и ни ташкил эт- ганлиги ҳам ана шундан яққол далолат беради.

60—80-йилларда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашу- ви ҳам халқ хўжалиги тузилишига ҳалокатли таъсир қилганлиги кўзга ташланди, бу даврда республика са- ноат ишлаб чиқаришининг кўпайиши деярли тўла- тўкис фақат пахта тозалаш, ёқилғи саноати, қора ва рангли металлургиянинг хом ашё ва ресурс тармоқла- ри ҳисобига таъминланди. Натижада уларнинг улуши 60—65%га етди, ҳолбуки, машинасозлик ва металлға ишлов бериш салмоғи бор-йўғи 2 банд юқори кўта- рилди ва кўпи билан 16%ни ташкил этди¹.

Асоссиз ва иқтисодий жиҳатдан номақбул ички иттифоқ алоқалари республика танасига ёмон ўсимта сингари ёпишиб олган бўлиб, бундай шароитда Ўзбе- кистондан асосан хом ашё ва чала маҳсулотлар ташиб кетиларди, республикага эса асбоб-ускуналар ва тай- ёр маҳсулотлар келтириларди. Хусусан, давлат муста- қиллиги арафасида республикадан ташиб кетилган маҳсулотларнинг учдан икки қисмини хом ашё ва материаллар ташкил этган бўлса, бу ерга келтирил- ган маҳсулотларнинг 60%и машиналар, асбоб-уску- налар, енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотларидан иборат эди².

Ватан иқтисодиётининг ҳаддан ташқари ихтисосла- шуви натижасида бутун совет тарихи мобайнида ўлка- миз халқ хўжалигида қишлоқ хўжалиги билан бир қаторда, хом ашёга бирламчи ишлов бериш тармоқла- ри устунлик қилиб келди, тайёр маҳсулотлар, бирин- чи навбатда, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқара- диган тармоқлар унчалик салмоқли ўрин эгалламади. Масалан, тўқимачилик, тикувчилик, трикотаж ишлаб чиқариши маълум даражада ривожланган бўлишига қарамай, уларда ўз хом ашёмиздан тайёр буюмлар чи- қариш 2% дан ошмасди. 80-йилларда Ўзбекистонда халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш ўртача Иттифоқ даражасининг фақат 40%ига етган эди. Бундай маҳсу- лотларни аҳоли жон бошига ишлаб чиқаришда рес-

¹ Экономика и жизнь. 1990. № 5. С. 3.

² Правда Востока. 9 декабря 1992 г.

публика Болтиқ бўйидан 4—5 барабар, Россиядан 2,5 барабар орқада эди. Фарбий Европа ва Шимолий Американинг саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларидан орқада қолиш эса бундан ҳам кўпроқ даражада кўзга ташланарди.¹ Бунинг устига ўлка аҳолиси табиий ва механик равишда юқори суръатлар билан ортиб бораётган бир шароитда 70—80-йилларда кенг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжнинг қондирилмай қолиши ҳар йили 8—9 млрд. сўмни ташкил этарди ва йилига 600—800 млн. сўм кўпайиб борарди².

Республикада урушдан кейинги даврда рўй берган бундай хавфли номутаносибликка ҳеч ким эътибор бермаган, деб айтиб бўлмайди. Кўпгина соф виждонли ва тадбиркор кишилар, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ўша йиллардаги обрўли сиёсий раҳбари Ш. Р. Рашидов бир неча марта бу масалага эътиборни тортган эдилар. Бироқ ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига доир йўналишларни ишлаб чиқишга асосли равишда ёндашишга уринишлар Марказ томонидан ҳар доим маҳаллийчилик, «умумиттифоқ устивор йўналишлари»дан чекиниш деб қабул қилинди ва тўғридан-тўғри сиқувларга, марказлашган ҳолда ажратиладиган моддий ресурслар ва маблағларни чеклаб қўйишга, маъмурий-сиёсий таъқибларга сабаб бўлди.

Иттифоқнинг ҳукмфармо ва режалаштириш органлари Ўзбекистонга белгиланган умумиттифоқ ихтисослашуви йўналишлари доирасида тегишли топшириқларни ҳадеб тиқиштираверарди. Республикага ажратилган бюджет маблағлари эса одатда ана шу топшириқларни бажаришгагина етарди, холос. Ўлка ҳудудини комплекс ривожлантиришга, аввало ижтимоий соҳани ривожлантиришга доир бошқа муаммолар зарур маблағлар ва ресурслар билан таъмин этилмасди. Бу борда ортиб қолган пулдан фойдаланиш принципи ҳукмронлик қиларди.

Марказнинг 50—80-йилларда Ўзбекистонга нисбатан ўтказган иқтисодий сиёсатининг моҳияти аввалгидек унинг табиий бойликларини ваҳшиёна талон-тарож қилишга интилишдан иборат бўлди. Лекин агар аввалги босқичларда асосий диққат-эътибор қишлоқ хўжалик хом ашёсини тинимсиз тортиб олишга қаратилган бўлса, эндиликда, яъни тегиш-

¹ Ўзбекистан в мировой экономике. Т., 1993. С. 53.

² Совет Ўзбекистони. 1990 йил. 31 октябрь.

ли моддий-техникавий шарт-шароитлар яратилгандан кейин эса, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан бир қаторда, табиий фойдали қазилмаларни тортиб олишнинг мустамлакачилик амалиёти айниқса кенг кулоч ёзди.

Маълумки, чор мустамлакачилиги давридаёқ Туркистоннинг ер ости бойликларини ўзлаштиришнинг империяча стратегиясидан келиб чиқиб, Ўзбекистон ҳудудида 20 хилга яқин фойдали қазилмалар топилган эди. Совет ҳукмронлиги шароитида айтиб ўтилган тамойиллар бўйича авж олдириб юборилган кенг миқёсдаги геология-қидирув ишлари жараёнида 70-йилларнинг ўрталарига келиб минерал хом ашёларнинг 90 дан ортиқ тури аниқланди, улар 700 дан ортиқ конларда мавжуд эди¹. Амалда республикада Менделеев жадвалидаги барча элементлар, шу жумладан, нефть, газ, олтин, кумуш, уран, рангли ва нодир металллар, каолин, плавикли шпат, мрамор, боксит, фосфорит ва бошқа қимматбаҳо фойдали қазилмалар топилди. 80-йилларнинг охирига келиб, республикада 370 та маъдан конлари мавжуд бўлиб, улар йилига 200 млн. тоннадан ортиқ ҳажмдаги минерал хом ашё қазиб олиш имконини берарди.

Бироқ ўзбек халқи қимматли рангли ва нодир металллар, ёқилғи-минерал ресурсларнинг ноёб хазинасига эга бўлгани ҳолда, ўз ҳудудидаги ана шу конларнинг бойликларидан мустақил равишда фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Чор режимидан кейин Ўзбекистоннинг табиий хазинасини марказни бойитишга тўла-тўқис хизмат қилдиришга интилган иттифоқ раҳбарияти кон саноатини жадал ривожлантиришга онгли равишда эътиборни кучайтирди. Ишлов бериш саноати корхоналари ташкил этилса ҳам, уларнинг аксарият кўпчилиги ишлаб чиқаришнинг технологик даврийлиги тугалланмаган корхоналардан иборат бўларди. Бу даврийлик бирламчи ишлов бериш босқичидан нарига ўтмасди. Натижада ўлкада қазиб чиқариладиган минерал хом ашёнинг асосий қисми чала маҳсулотлар (масалан, концентрат ёки бирламчи металл) тарзида ташиб кетиларди².

Ўлкамиз ер ости бойликларини коммунистик метрополиянинг империяча хазинасига айлантиришнинг

¹ Ишмухамедов А. Кўрсатиб ўтилган асар... 32-бет.

² Ўзбекистан в мировой экономике... С. 17—19.

етақчи йўналишларидан бири қараб чиқилаётган даврда Ўзбекистоннинг ёқилғи-энергетика ресурсларидан, биринчи галда газдан фойдаланиш доирасини шиддат билан кенгайтириш бўлди. Масалан, агар 1960 йилдан 1975 йилгача республикадаги органик ёқилғини ишлаб чиқариш умуман 9,8 баравар ошган бўлса, газ қазиб олиш 72 баравар оширилди.

Газ тармоғига диққат-этиборнинг кучайганлигига сабаб шу эдики, умумиттифоқ ишлаб чиқаришида Ўзбекистон кўмири ва нефтининг салмоғи ўша даврда қидириб топилган захиралари бўйича унчалик кўп эмасди. Бу салмоқ 1970 йилда кўмир бўйича 0,42, нефть бўйича 0,5% ни ташкил этарди¹. Бунинг оқибатида нефть ва кўмир саноати ички республика аҳамиятига эга бўлиб қолган эди. Аксинча, газ саноати умумиттифоқ аҳамиятидаги ихтисослашувга эга бўлган эди. Бунга сабаб республикада табиий газнинг ғоят бой конлари очилган эди.

Ўзбекистоннинг газ мавжуд бўлган туманларида фаол геология-қидирув ишлари олиб боришга 50-йилларнинг бошларидаёқ киришилган эди. Ўша даврда Жарқўрғон, Қоровулбозор, Сариктош, Сетаянтепа газ конлари очилди. Лекин 1959 йилгача аслида республикадаги газ саноати анча заиф ривожланган эди. «Зангори олов»нинг қидириб топилган саноат захиралари 1958 йилда ҳаммаси бўлиб 24 млрд. куб метрни ташкил этган эди².

Бухоро — Хива геология минтақасида (Газли, 1956), Когон ҳудудида (1955—1956), Шимолий ва Жанубий Муборақда (1958), Учқир (1962), Ўртабулоқ ва Култакда (1962—1963) йирик табиий газ конларининг, шунингдек, Ҳисор тоғларининг Жанубий-ғарбий тизмаларида Одамтош конденсат конининг (1962), Устюрт ясси тоғи истиқболли газ қатламларининг топилиши билан аҳвол ўзгарди.

Ғоят бой табиий газ конларининг очилиши Ўзбекистонни собиқ СССРнинг газга бой етакчи туманлари қаторига олиб чиқди. 60-йилларнинг ўрталаридаёқ табиий газ захиралари бўйича республикамиз иттифоқда бешинчи ўринни эгаллади. Ўзбекистоннинг умумий табиий газ потенциали ресурслари 1966 йил 1 январга бўлган аҳволга кўра 3,1 триллион куб метр ёки итти-

¹ Производительные силы Узбекистана... С. 14.

² Газовая промышленность. 1967, № 7. С. 12—13.

фоқдаги барча газ захираларининг 4,8%ига тенг деб баҳоланди¹.

Қимматли минерал хом ашё ҳисобланган табиий газнинг улкан истиқболли ресурслари мавжудлиги марказнинг бу газни қазиб олишга бўлган қизиқишини ошириб юборди. Натижада 1960 йилдан 1975 йилгача бўлган даврда газ қазиб олиш 446,6 млн. куб метрдан 33700 млн. куб метрга етди. Умумиттифоқ газ қазиб чиқаришида республиканинг улуши 1960 йилдаги 1% дан 1971 йилда 15,3% га кўтарилди.²

Объектив жиҳатдан олганда, улкан табиий газ захираларининг мавжудлиги Ўзбекистон олдида республиканинг кескин ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиш, аҳолининг моддий фаровонлиги ва маиший турмуш даражасини ошириш учун кенг имкониятлар очиб берган эди. Бироқ империяча муносабатларнинг таҳқирловчи тизимида бўлган Ўзбекистон ўзининг ниҳоятда бой табиий хазинасини мустақил равишда тасарруф қила олмасди. Аввал бошдан ўзбек пахтаси каби ўзбек гази ҳам марказ томонидан тортиб олинадиган умумиттифоқ ишлаб чиқариш ихтисослашувининг янги тармоғига киритилди. Масалан, 1958 йилдаёқ КПСС МҚ ва СССР Вазирлар Кенгашининг қарорига мувофиқ Бухоро — Урал газ қувурини жадал барпо этиш вазифаси қўйилган бўлиб, бу магистрал собиқ иттифоқнинг мазкур муҳим ҳарбий-санот минтақасини барқарор ёқилғи базаси билан таъминлаши лозим эди³.

«Дўстлик» газ қувури 4500 км. га чўзилган эди. Унинг 60-йиллардаги газ ўтказиш қобилияти суткасига 68 млн. куб метрни ташкил этарди⁴. Шундан кейинги даврда Ўрта Осиё-Марказ газ магистралини барпо этиш авж олдириб юборилди, бу эса фақат собиқ мамлакатнинг марказий туманларини газ билан таъминлаб қолмасдан, шу билан бирга уни четга чиқариш имкониятини ҳам берган эди. 80-йилларнинг бошларига келиб Ўрта Осиё-Марказтранс континентал газ қувурининг қуввати йилига 50,7 млрд. куб метрга етди.

Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилиниши арафасида Ўзбекистон табиий газ қазиб олиш умумий ҳажми

¹ Ўша жойда, 15-бет.

² Производительные силы Узбекистана... С. 169.

³ Правда. 30 апреля 1958 г.

⁴ Правда Востока. 17 ноября 1963 г.

бўйича (40 млрд. куб метрдан ортиқ) жаҳоннинг газ қазиб олувчи 50 дан ортиқ мамлакатлари орасида 8-ўринни эгаллади. Республика аҳоли жон бошига газ қазиб чиқаришда АҚШ билан 12—13-ўринларни бўлиб олишди, бунда киши бошига 2 минг куб метр газ тўғри келарди¹. Саноат соҳаси ва уй-жойларни газлаштириш даражаси бўйича биринчи ўринлардан бирини эгаллайдиган Қўшма Штатлардан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон заиф ривожланган мамлакат даражасида қолаверади. Хусусан, 70-йилларда ҳам, 80-йилларда ҳам республикада халқ хўжалик эҳтиёжлари учун қазиб олинган газнинг чорак қисмидан камроғи, шу жумладан қишлоқ хўжалигида 1% дан кўпроғи ишлатиларди. Уй-жой фондидини газлаштириш салмоғи ниҳоятда паст эди, бу ҳол айниқса қишлоқ жойларида яққол кўзга ташланарди, дарвоқе қишлоқда аҳолининг аксарият қисми яшарди. Мисол учун, 1989 йилда газдан фойдаланадиган қишлоқ аҳолиси улуши Андижон вилоятида 23,7 ва Наманган вилоятида — 37,1% ни ташкил этарди². Ҳатто иттифоқнинг Европа қисмига ва чет элларга газ етказиб берадиган Бухоро вилоятининг ўзида аҳвол ниҳоятда ачинарли эди. Ўзбекистонга асосан республикадан ташқарига юбориларди. Фақат 1966—1970 йилларнинг ўзида марказий минтақаларга 100 млрд. куб метрдан кўпроқ газ ёки бутун қазиб олинган газнинг 75,5%и юборилди³. Бу нисбат кейинчалик ҳам сақлаб қолинди.

Иттифоқ ҳукумати Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини назар-писанд қилмай, газ етказиб беришни жадаллик билан кўпайтириб боришни қаттиқ туриб талаб қиларди. Режа топшириқлари тўхтовсиз ортиб борарди. 80-йилларда бу топшириқлар 250 млрд. куб метрдан ошиб кетди⁴. Бундай ваҳшиёна ёндашув шунга олиб келдики, 70-йилларнинг ўрталаридаёқ Фарғона водийсидаги кўпгина газ конларида, кейинроқ эса машҳур Газликонида ҳам газ тугаб қолди.

Марказий ҳукумат Ўзбекистоннинг иттифоқ ихтисослашувида хом ашё базаси бўлиб қолишига алоҳида аҳамият бериб, рангли ва нодир металллар конларини

¹ Ўзбекистан в мировой экономике. С. 27.

² Жилищные условия населения Республики Узбекистан. Статсборник. — Т., 1991. С. 47.

³ Производительные силы Узбекистана. С. 165.

⁴ Қуйидаги китоб бўйича ҳисобланган.: Народное хоз-во УзССР в 1990 г. Статсжегодник. — Т., 1991. С. 187.

ўзлаштиришни фаоллик билан режалаштирди. Бу металлларга қизиқиш шунинг учун катта эдики, урушдан кейинги йилларда собиқ Иттифоқ саноати етакчи тармоқлари — радиоэлектроника, машинасозлик, атом ва реактив техника ва шу кабиларнинг жадал ривожланиши рангли металлларнинг қўлланиши билан боғлиқ эди. Иккинчи томондан, рангли ва нодир металллар мажмуи совет давлати экспорт потенциалининг алоҳида моддасини ташкил этарди.

Ўзбекистоннинг рангли ва нодир металллар етказиб бериш бўйича таянч минтақа сифатидаги роли уруш вақтидаёқ маълум бўлган эди, ўша вақтда республикада топилган захиралар ва бу ерга кўчириб келтирилган қайта ишловчи заводларнинг асбоб-ускуналари асосида бир қатор рангли металлургия заводлари ташкил этилди, улар мудофаа саноатининг бу қимматбаҳо хом ашёга бўлган эҳтиёжини қоплаши лозим эди.

Урушдан кейинги даврда иттифоқ ҳукумати марказнинг худбинлик манфаатларига амал қилиб, маъдан конларини жадаллик билан аниқлаш ва уларни саноат жиҳатидан ўзлаштириш йўлини кучайтирди. Бу жиҳатдан Ангрэн-Олмалик кон-саноат туманига ва Қизилқум саҳросининг ажойиб маъдан минтақасига айниқса катта эътибор берилди, улар ўз бағрида амалда барча турдаги рангли, ноёб ва асл металлларни сақлар эди.

50-йилларда рангли металлургия соҳасида асосан кон қазиш саноати мавжуд эди. Лекин бу стратегик жиҳатдан муҳим бўлган мазкур қимматбаҳо маҳсулотларни марказга кенг кўламда ташиб кетиш борасида жиддий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Айни жиҳатдан совет давлатига маъдан қайта эритиб, бирламчи металлга қодир саноат ишлаб чиқаришини Ўзбекистоннинг ўзида йўлга қўйиш фойдалироқ эди. Шу сабабли 60-йиллардан бошлаб Ўзбекистонда қазиб олинган полиметалл маъданларга металлургия ишлови берадиган корхоналарга асос солина бошлади. Натижада рангли металлургия кон-қазиб олиш соҳасидан кон-металлургия соҳасига айлана бошлади. 70-йилларнинг ўрталарида бу саноат Олмалик ва Мурунтов кон-металлургия комбинатларини, Ўзбекистон қаттиқ қотишмалар ва ўтга чидамли металллар комбинати, Ингичка, Қўйтош руда бошқармаси ва «Ўзбек-олтин» комбинатини ўз ичига оларди. Рангли металлургия оғир саноатнинг йирик тармоғига айлантирилди. Республиканинг маъдан конлари ва очиқ конлари-

дан ҳар йили 40 млн. куб метрдан зиёдроқ кон масса-си қазиб олинарди¹.

Кон-металлургия ишлаб чиқаришининг кенг миқёсда авж олдирилиши Ўзбекистоннинг индустриал қиёфасини ўзгартиришга сабаб бўлди. Масалан, марказий Қизилқум саҳро туманларининг саноат жиҳатидан ўзлаштирилиши олтин ва уран қазиб олиш саноатининг пайдо бўлишини тақозо этди, у ерда Навоий кон-металлургия комбинатининг қурилиши мис ва кўрғошин-рух саноатининг ривожланишига туртки берди. Чирчиқда қаттиқ қотишмалар ва ўтга чидамли металллар комбинатининг қурилиши вольфрам-молибден саноатининг тараққий этишига сабаб бўлди. 70—80-йилларда кобальт, никель, висмут, магний, рений, палладий, шунингдек, бошқа нодир ва асл металллар қазиб чиқариш сезиларли равишда ривожланди.

Умуман, 80-йилларнинг ўрталарига келиб асосий рангли металлларнинг ялпи эритилган миқдори Ўзбекистонда 180 минг тоннадан кўпроқни ташкил этди. Улар ичида етакчи ўринни мис ишлаб чиқариш эгаллади. Мустақиллик қўлга киритилган вақтга келиб республикамиз ҳиссасига ҳар йили СССРда эритиладиган тахминан 1,3 млн. тонна миснинг 7 %и тўғри келарди. Бу қарийб 90 минг тонна тозаланган мис дегани эди. Рух, кўрғошин, молибден, вольфрамнинг ишлаб чиқарилган умумий миқдори йилига 50 минг тоннани ташкил этарди².

Ўзбекистон олтин қазиб олишда етакчи ўринлардан бирини эгалларди. Унинг биринчи қуймаси 1969 йил июнь ойида Зарафшон олтин чиқариш заводида олинган эди³. 80-йилларнинг охирига келиб республикада ҳар йили 50 тоннага етказиб «сарик металл» эритиларди. Республика олтин етказиб бериш бўйича СССРда асосий ўринга чиқиб олган бўлиб, умумиттифоқ олтинининг қарийб 50% ни етказиб берарди⁴. 70—80-йилларда уран ишлаб чиқариш кенгайди, унинг захиралари бўйича ўлкамиз дунёда 7—8-ўринни эгалларди. Энг сўнгги тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳар йили Ўзбекистон ер ости конларидан тахминан 5,5 млрд. доллар миқдорида фойдали қазилмалар олинган. Бироқ «олтин, қиммабаҳо ва рангли металллар, стратегик

¹ Производительные силы Узбекистана... С. 179.

² Узбекистан в мировой экономике... С. 34—35.

³ Правда Востока. 23 января 1999 г.

⁴ Известия. 7 декабря 1991 г.

материаллар жаҳон бозорида харидоргир бўлган бошқа қимматбаҳо маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган даромад, — И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, — Ўзбекистон ғазнасига келиб тушмасди»¹. Республика табиий, хом ашё ресурслари ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот қаерга кетаётганидан, уни экспорт қилишдан олинган даромад кимнинг чўнтагига келиб тушаётганидан бутунлай хабарсиз эди.

Мустабид-империяча тузум ўзбек халқини ўз миллий бойлигини тасарруф қилиш ҳуқуқидан маҳрум этган эди. Ҳатто Ўзбекистон ҳукумати Марказнинг империяча иродаси билан кон саноати мажмуини бошқариш ва унинг ноёб маҳсулотидан халқ манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятидан «темир парда» билан тўсиб қўйилган эди. Ўзбекистон ярим мустамлака ҳолатида бўлганлиги сабабли қимматли металлларни қазиб олиш ва қайта ишлаш билан боғлиқ барча корхоналар, иттифоқ аҳамиятига эга бўлган бошқа тармоқлар, шу жумладан, Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, нефть-кимё комбинатлари, газни қайта ишловчи заводлар бевосита Марказга бўйсунарди. Улар иттифоқ Ҳукуматининг мулки бўлиб, бу корхоналарни республикада ўрта машинасозлик вазирлиги (у собиқ СССРнинг ракета-ядро мажмуини бошқарарди), рангли металллар, газ ва кимё саноати вазирликлари, бошқа марказий идоралар унинг номидан бошқарарди. Ислоҳ Каримов бу таҳқирловчи ҳолатни кўрсатиб ўтар экан, қуйидагиларни қайд қилган эди: «Республика ҳудудида жойлашган кўпгина корхоналарнинг асосий қисми республика ички бозори учун эмас, балки ташиб кетиш учун товарлар ишлаб чиқарарди. Бизга кўпинча ҳатто республика ҳудудида нималар, қандай ҳажмда ишлаб чиқарилишини, қанчаси ташиб кетилишини, кимга қандай баҳода сотилишини билиш имкони берилмасди. Буларнинг ҳаммаси қатъиян сир сақланарди. Республиканинг улкан табиий потенциалидан фойдаланиларди-ю, лекин даромадлар унинг чегараларидан анча узоқда қолиб кетарди»².

Ўзбекистоннинг ер ости бойликларидан қимматбаҳо ресурсларни сўриб олган иттифоқ корхоналари нари борса, олинган фойданинг бор-йўғи 1%ини ма-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., 1999, 4-бет.

² Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура... 271-бет.

ҳаллий бюджетга ўтказишарди¹. Бу талончилик механизми миллий иқтисодиётни таг-туғи билан қуритиб, ўзбек халқини хонавайрон қиларди. Олтин, нодир рангли металллар, уран ва бошқа стратегик хом ашё фавқуллода махфийлик ниқоби остида ўлкамиздан ташқарига амалда текинга олиб кетиларди. Масалан, Навоий кон-металлургия комбинати директори Николай Кучерскийнинг эслашича, «... ўрта машинасозликнинг ... арзандаси бўлган Навоий кон-металлургия комбинати сунъий равишда назардан йироқда сақланарди. Оммавий ахборот воситаларида унинг ишлаб чиқарадиган маҳсулотининг ҳақиқий миқдорлари ҳақида шаъма қилишга ҳам йўл қўйилмасди. Жазирама Қизилкум кумликларида тўсатдан қад кўтарган улкан саноат корхонаси фаолиятининг асосий йўналиши — уран қазиб олиш ҳақида ҳам лом-мим дейилмасди. Комбинат раҳбарлари олдига АҚШда уран қазиб олиш ҳақидаги маълумотлар қўйилганда, улар ажабланган ҳолда илжайиб қўя қолишарди. Чунки комбинат шунча миқдордаги маҳсулотни атиги уч ой мобайнида ишлаб чиқарарди...»²

Олтин қазиб чиқариш алоҳида қаторда қайд этиларди. Мамлакат Мурунговда кўп миқдорда олтин маъдани борлигини биларди, машҳур Сибирь ва Узоқ Шарқ олтин конлари унинг олдида рангсизроқ бўлиб кўринарди. Бироқ Мурунговдаги олтин қазиб олиш саноати Навоий кон-металлургия комбинати ишлаб чиқариш мажмуининг фақат бир қисми эканлигини камдан-кам кишилар билишарди. Н. Кучерскийнинг сўзларига қараганда, «комбинат кончилари қайноқ кумлар остидан қазиб оладиган бойликлар йилига миллиард долларлаб фойда келтирарди. Унинг қийматини бутун Ўзбекистон воҳасида етиштириладиган жами пахта толаси билан қиёсласа бўларди»³.

Ўзбек халқининг миллий бойликларини текинга ташиб кетиш механизми ўта сир сақланардики, бу республиканинг умумиттифоқ иқтисодий қозонига қўшаётган ўз ҳиссасидан мутлақо хабарсиз қолишини кўзда тутар эди. Бу махфийлик ҳатто совет ҳокимияти йилларида республикадан қанча олтин ташиб кетилганлиги ва Ўзбекистон унинг қанча қисмини иттифоқ ҳукума-

¹ Хидоятов Г. А. Национальный вопрос в СССР. — Т., 1991. С. 215.

² Кучерский Н. Концерн в пустыне // Звезда Востока. 1992. № 4. С. 6–7.

³ Ўша ерда.

тидан қайтариб олганлигини ҳатто тахминан қиёслаб кўришга ҳам имкон бермасди. У мисли кўрилмаган даражада кўп эди. И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, фақат совет ҳокимиятининг сўнгги 15 йили мобайнида «марказ эҳтиёжлари учун энг кам деганда 35 миллиард долларлик миқдорда пахта ва олтин олиб кетилган»¹. Умуман олганда эса, ана шу даврда марказий минтақаларга олиб кетилган табиий қазилма бойликлар қиймати 75 миллиард доллардан ортиқ эди. Ўзбекистон қишлоқ хўжалик хом ашёсини етказиб бериш ва уни қайта ишлашдан совет давлатининг олган даромади, камтарона ҳисоб-китобларга қараганда, қарийб 600 млрд. сўмни ташкил этган. Фақат 80-йилларда Ўзбекистондан ташқарига ҳар йили 9 млрд. сўмлик миқдорда маҳсулот юбориб турилган. Республика давлат бюджетига берилган Иттифоқ дотациялари миқдори эса ўрта ҳисобда 1,5 млрд. сўмни ташкил этган².

Ўзбекистоннинг табиий муҳитига жиддий зарар етказишда қишлоқ хўжалигини ёппасига кимёлаштириш йўли алоҳида роль ўйнайди. Шу билан бирга, саноат қурилишидаги сон-саноксиз нуқсонлар ҳам экологик вазиятнинг кескин ёмонлашувига таъсир кўрсатди.

Иттифоқ вазирликлари ва идоралари республикада ҳукмдорлик билан иш кўрган даврда ўз фаолиятлари қанчалик узоқ муддатли салбий оқибатларга олиб келиши билан ҳисоблашиб ўтирмадилар. Масалан, директив кўрсатмаларга мувофиқ совет ҳокимиятининг сўнгги ўн йилликларида Ўзбекистонда кимё ва нефт-кимё тармоқлари жадал суръатлар билан ривожлантирилди. 17 йил мобайнида — 1970 йилдан 1987 йилга қадар бу тармоқлар маҳсулотининг умумий ҳажми 4,5 барабар ортди³. Кимё саноати корхоналари минерал ўғитлар, заҳарли кимёвий моддалар, кир ювадиган синтетик воситаларни, яъни объектив жиҳатдан табиий муҳитга ва кишилар саломатлигига хавф тугдирадиган ҳамма нарсани ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди.

Маълумки, саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларда кимё корхоналари одатда шаҳар чегарасидан

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура... 271-бет.

² Правда Востока. 30 сентября 1989 года; Экономика и жизнь. 1990. № 5. С. 10.

³ Хидоятлов Г. А. Кўрсатиб ўтилган асар ... 213-бет.

ташқарида ва синчиклаб экологик экспертиза ўтказилгандан кейин барпо этилади. Бироқ совет воқелиги шароитида марказий ҳокимият экологик хавфсизлик ҳақида (айниқса, «миллий чекка ўлкалар»да) бош қотириб ўтирмади. Бунинг натижасида Ўзбекистондаги кимёвий объектлар бевосита шаҳарларда қурилди. Шу билан бирга маблағларни тежаш, саноат маҳсулотини тезроқ ишлаб чиқариш зарурлигини баҳона қилиб, ҳукмрон органлар кимё корхоналарини тозалаш иншоотларисиз, экологик ҳимоя цикли тугалланмасдан туриб ишга туширилишига эътиборсиз қарадилар.

Иттифоқ раҳбарияти томонидан табиатдан фойдаланишга беписандлик билан қарашнинг сингдирилиши, экология муаммоларига жиддий эътибор берилмаслиги кимё корхоналарини Ўзбекистон аҳолиси яшайдиган муҳитни заҳарлашнинг хавfli ўчоғига айлантириш имконини берди. Масалан, зарур тозалаш иншоотларининг йўқлиги натижасида Чирчиқдаги «Электропром» ишлаб чиқариш бирлашмаси ҳар йили Чирчиқ дарёсига деярли 230 млн. куб метр ифлосланган сувни ташлаб келган, ҳолбуки, бу дарё Тошкентни ичимлик сув билан таъминлайди. Олмалиқ кон-металлургия комбинати ҳам атмосферани кучли ифлослантирувчи корхона бўлиб келди. Фақат унинг битта трубаси йилига таркибида 150 минг куб метр олтингугурт бўлган зарарли газни ҳавога чиқариб ташларди. Умуман, экологларнинг маълумотларига қараганда, саноат корхоналари тўпланган туманларда атмосфера ҳавоси 70—80-йиллар чегарасида азот оксиди, аммиак, молибден ва вольфрам чанглари, кўрғошин, мис, рух, маргимуш, органик кислоталар, эфир мойлари билан ҳалокатли тарзда зарарланган эди. Хусусан, 1985 йилда Олмалиқ ва Ангренда йўл қўйиладиган энг кам концентрация миқдори 12 баравар, Навоий, Самарқанд, Тошкентда — 13, Чирчиқда 21 баравар ошиб кетган эди¹. Шаҳарларда табиатга етказилган хавfli зарбалар республика қишлоқ хўжалигини ёппасига кимёлаштириш билан қўшилиб, халқ ҳаётига реал хавф туғдирди.

Саноат корхоналарини кадрлар билан таъминлаш сиёсатида қўпол камчиликларга йўл қўйилди. Ишлаб

¹ Ахмедбаев А. Г., Турсунқулов Р. Х. Состояние и перспективы охраны природы в Узбекистане. —Т., 1989. С. 10.

чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг мустамлакачилик андозаси билан боғлиқ бўлган бу сиёсат марказнинг ўзбек халқи миллий манфаатларини назар-писанд қилмаслигини яққол кўрсатди.

Қараб чиқилаётган даврда (аввалги даврларда бўлгани каби) маҳаллий аҳолининг асосан техникавий жиҳатидан мукамал бўлмаган, механизация ва автоматлаштириш даражаси паст бўлган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг анъанавий тармоқларида тўпланганлиги ва фан-техника тараққиётини белгилаб берадиган соҳаларида кам сонли эканлиги Марказ амалга ошириб келган кадрлар сиёсатининг яроқсизлигини яққол намоён этди. Хусусан, ишчилар синфининг индустриал миллий кадрлари асосан енгил (67,5%) ва озиқ-овқат (59%) саноатида тўпланган эди. Ўзбек ишчилари оғир саноат тармоқларида анча кам топиларди. Масалан, рангли металлургияда улар 31,4%ни, машинасозлик ва металга ишлов бериш тармоқларида 32,3, кимё ва нефткимё тармоқларида 35,2%ни ташкил этарди¹. Кўпгина корхоналарда, айниқса иттифоққа бўйсунувчи корхоналарда бу кўрсаткичлар тагин ҳам настрок эди. Чунончи, «Подъёмник» заводида 80-йилларда маҳаллий миллат вакиллари бўлган шахсларнинг салмоғи умумий ишловчилар сонининг 10%ига, Олмалик кон-металлургия комбинатида — 12,8, Тошкент трактор бирлашмасида 17,8%, «Технолог» илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасида 13,1%га тенг эди². Умуман, 1989 йилда халқ хўжалигида банд бўлган 5,3 млн. кишидан ўзбеклар саноат ишлаб чиқаришида атиги 0,7 млн. кишини ташкил этарди³.

Иттифоқ мафкурачилари мазкур кўрсаткични шундай сохта назарий уйдирма сифатида «тушунтириш» мақсадида маҳаллий аҳоли, хусусан, ўзбеклар гўё, — Ислом Каримов кўрсатиб ўтганидек, — йирик индустриал ишлаб чиқариш шароитида меҳнат қилишга ўрганмаган ва меҳнат қила олмас эмишлар, улар қайта ишловчи тармоқлардаги, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ишларга кўпроқ мойил эмишлар⁴. Бу нуқсонларнинг сабаблари совет ҳокимиятининг империяча хусусиятида, марказнинг республикага мустамлакачилик-истеъ-

¹ Хазратқулов А. Социальные проблемы Узбекистана и пути их решения. — Т., 1999. С. 58.

² Правда Востока. 25 ноября 1989 года.

³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Ч. IV. — Т., 1990. С. 42.

⁴ Народ и демократия. 1992. № 2. С. 30.

молчилик муносабатида бўлганлигида, ўлкани мунтазам равишда руслаштириб бориш сиёсатида эди.

Бугунги кунда шу нарса аниқки, ўнларча йиллар мобайнида маҳаллий аҳоли йирик саноат ишлаб чиқаришидан бегоналаштириб келинди; бутун-бутун саноатлашган туманлар атайлаб маҳаллий аҳолининг жуда кам иштироки билан, асосан собиқ СССРнинг марказий минтақаларидан ишчилар жалб қилиш ҳисобига ташкил этилди ва ривожлантирилди.

Ҳали 20—30-йиллардаги «буюк бурилиш» жараёнидаёқ сталинча саноатлаштириш ва оммавий жамоалаштириш пайтидаёқ республика саноати ҳудудий жойлаштиришнинг ғайримиллий, аслида мустамлакачилик андозасига асос солинган эди. У маҳаллий аҳоли билан келгинди европалик аҳоли ўртасидаги ўзига хос меҳнат тақсимотини белгилаб берди. Маҳаллий аҳоли пахта яккаҳокимлиги ва деҳқонларни эксплуатация қилишнинг ортиб бораётганидан азоб чекаётган қишлоқ хўжалигида кўпчиликни ташкил этарди. Кўчириб келинган европаликлар эса шаҳарларда, аввало оғир саноатнинг муҳим тармоқларида ва ақлий меҳнат соҳасида, яъни анча яхши ҳақ тўланадиган соҳада меҳнат қилишарди.

Шундан кейинги босқичларда бу ёндашув сезиларли равишда кучайтирилди. Натижада илгари яширин равишда ташланган мустамлакачилик уруғлари авж олиб «ўса бошлади». Масалан, кўп йиллик сунъий ташқи миграция оқибатида йирик шаҳарларда маҳаллий аҳолининг салмоғи 30—35%дан ошмасди. Республика саноати ҳаддан ташқари ҳудудий марказлашган эди. 80-йилларда республиканинг 5% ҳудудида бутун ватан саноат салоҳиятининг 65%дан кўпроғи тўпланган эди¹. Одатда саноат объектлари йирик шаҳарларда қуриларди. Масалан, Тошкентда ва Тошкент вилоятида мустақиллик арафасида Ўзбекистон саноат базасининг деярли ярми тўпланган эди². Бундай сиёсатга марказнинг ўлкадаги ижтимоий-демографик вазиятни эътиборга олмаганлиги сабаб бўлганди.

Саноат қорхоналарини бутун республика бўйича оқилона жойлаштириш ижтимоий-ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантиришга, миллий кадрлар тайёрлашга кўшимча равишда сармоялар ажратилишини талаб қиларди. Йирик шаҳарларда эса бундай муаммо-

¹ Ташкентская правда. 2 февраля 1990 года.

² Человек и политика. 1991. № 9. С. 20.

ларни ҳал қилиш бирмунча осонроқ кечарди. Бу шаҳарларда аввалдан зарур коммуникациялар, хом ашё келтириш ва маҳсулотни жўнатиш учун транспорт қатнайдиган йўллар мавжуд эди. Таклиф этилган ишчи кадрлар ва мутахассисларни тегишли маиший шартшароитлар билан таъминлаш масаласи ҳам осонроқ ҳал этиларди.

Биринчи қарашда саноат объектларини йирик шаҳарларда барпо этишнинг муайян иқтисодий фойдаси бор эди. Бироқ улар қисқа муддатли хусусиятга эга эди. Узоқ муддатли оқибатлар эса ниҳоятда нохуш бўларди. Улар мамлакат иқтисодиётининг мустамлакачилик йўналишини чуқурлаштирарди. Оқилона нуқтаи назардан олганда иш кучини четдан келтиришнинг кенг миқёс касб этишини тушунтириш айниқса қийин эди. Чунки республикада ортиқча меҳнат кучлари мавжуд эди. Шу билан бирга, меҳнат ресурсларининг жадал ўсиши маҳаллий аҳоли ҳисобига тўғри келарди. 80-йилларнинг ўрталарида ўлкамиз маҳаллий аҳолиси орасидаги ишсизларнинг ўртача йиллик миқдори 1 млн. кишидан ортиқ бўлди. Улар орасида 50%дан ортигини ёшлар ташкил қиларди¹. Қишлоқ туманларида бу кўрсаткич бундан ҳам юқори эди. Ишсизлар сони ана шундай кўп бўлган бир шароитда иш кучини тўхтовсиз четдан келтириш давом этарди. Масалан, 1981—1985 йилларда Тошкентда иш билан банд бўлмаган меҳнатга қобилиятли ўртача 200 мингдан ортиқ киши бор бўлгани ҳолда, янги ишга туширилган корхоналарга 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар РСФСР, Белоруссия ва Украинадан жалб қилинди².

Айниқса иттифоққа бўйсунувчи ва «ёпиқ шаҳарлар» деб аталувчи Навоий, Зарафшон. Учқудуқ каби шаҳарларга бошқа минтақалардан ишчи кучи жадаллик билан олиб келинди. Ёпиқ шаҳарлар мустабил-империяча тузумнинг меваси бўлиб, улар амалда маҳаллий ҳокимиятга бўйсунмасди. Бу жойларда махфий корхоналар жойлашган бўлиб, улар фақат Марказга ҳисоб берарди. У корхоналарга маҳаллий аҳолининг ишга кириши ниҳоятда қийин эди. Ишлаб чиқаришда банд бўлган бутун контингент одатда келгиндилардан ташкил топарди. Бунинг устига, маҳаллий аҳоли ёпиқ ша-

¹ Правда Востока. 13 декабря 1989 года.

² Абдурахмонова К., Боев Х. Развитие форм собственности в условиях рыночной экономики. — Т., 1992. С. 43—44.

ҳарлардан турли баҳоналар билан чиқариб юбориларди. Бошқа нарса ҳам характерлидир. Ташқаридан жалб қилинган кадрлар қисқа муддат ичида уй-жой ва имтиёзлар билан таъмин этиларди. Ҳолбуки, маҳаллий кишилар уй-жойга эга бўлиш учун энг малакасиз ишларни бажаришга мажбур бўлишар ва кўп йиллар мобайнида уй-жой олиш учун навбатда туришарди. Ижтимоий адолат тамойилларининг бузилишини ёпиқ шаҳарлар мисолида яққол кузатиш мумкин эди. Улар маҳаллий аҳоли яшайдиган миллий қишлоқлар, посёлкалар ва кичик шаҳарларга қараганда қиёс қилиб бўлмас даражада яхшироқ қилиб қуриларди. Бу ерларда келгиндилар учун замонавий турар жой бинолари барпо этиларди, уларда анча юқори даражадаги қулайликлар яратиларди. Бу шаҳарлар кенг истеъмол қилинадиган камёб маҳсулотлар билан марказлашган ҳолда таъмин этиларди ва республиканинг умумий камбағаллиги олдида бамисоли эришиб бўлмайдиган орзулардаги сароблар бўлиб туюларди. Бу колониал «воҳалар» халқнинг миллий қадр-қимматини ерга урар, маҳаллий аҳолида асосли равишда ўз ерида ўзини бегонадек ҳис қилиш туйғусини уйғотарди.

Совет даврида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш мустамлакачилик андозасининг қарор топганлиги, табиий бойликларнинг назоратсиз равишда тинимсиз ташиб кетилиши, мамлакат иқтисодиётининг хом ашё йўналишида бўлиб қолиши республиканинг зарур даражада тараққий этишига салбий таъсир кўрсатди. Совет ҳокимияти томонидан эълон қилинган ўзбек халқининг ҳақиқатдаги тенгсизлигини тугатишга қаратилган ваъдаларга амал қилинмади. Аксинча, мустабид-империяча тузум янги хавфли касалликлар ва иллатларни, кескин ижтимоий ва экологик муаммоларни келтириб чиқарди. Фоят бой минерал хом ашё манбаларига, ўзининг меҳнатсевар халқига эга бўлган Ўзбекистон аҳолининг турмуш даражаси жиҳатидан собиқ СССРда энг охириги ўринлардан бирида турарди.

3-§. Совет даврида пахта яккахокимлигининг қарор топиши ва унинг оқибатлари

Совет империя тузумининг ваҳшиёна табиати, Ўзбекистоннинг табиий-хом ашё бойликларини тўхтовсиз ўзлаштиришдан иборат чор ҳукумати сиёсатининг да-

вом эттирилиши хусусан аграр соҳада яққол намоён бўлди. Большевиклар раҳбарияти ҳукмронлик манфатлардан келиб чиқиб, октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки кунлардан бошлаб ватан қишлоқ хўжалигига нисбатан қўлланган аввалги истеъмолчилик муносабатини сақлаб қолиш учун саъй-ҳаракатини аямади ва маҳаллий деҳқонлар кучидан шафқатсиз фойдаланишга кенг имкониятлар яратиб берган «социалистик аграр ишлаб чиқариш»нинг марксча андозасини зўравонлик билан жорий қилиш чораларини кўрди.

Бутун диққат-эътибор аввало халқнинг асосий бойлиги бўлган ерни қўлга киритишга қаратилди.

Бугунги кунда маълум бўлишича, давлатнинг ерга эгалик қилишини қарор топтиришнинг советларга хос шакли аслида чор ҳукуматининг бу борадаги сиёсатини бошқача кўринишда такрорлашдан иборат эди. Бироқ большевиклар империяча асосларни чуқурлаштириб ва кенгайтириб, ундан ҳам ўзиб кетдилар. Совет аграр сиёсати аввал бошданоқ миллий жиҳатларни, маҳаллий аҳолининг туб негизларини, Ўрта Осиёдаги ер тузилишининг қарор топган ўзига хос хусусиятларини инкор қилди. Совет Россиясининг, кейинроқ эса СССРнинг коммунистик раҳнаmolари нуқул марксизмнинг назарий йўл-йўриқлари ва буюк давлатчилик тафаккури фалсафасига амал қилиб, Ўзбекистонни миллий камситиш ва мустамлака асоратида сақлашдан иборат умумий стратегия руҳидаги аграр йўлни қатъий амалга ошириб келдилар.

Ўзбек қишлоқларини қайта қуришдан иборат мустамлака-мустабидча андозанинг советларга хос шаклини вужудга келтириш соҳасидаги дастлабки ҳаракатлардан бири — ерни умумийлаштириш чоралари бўлди. Иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида бўлганидек, бу ҳаракат хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш воситасида амалга оширилди, лекин у хўжалик юритишнинг шундай тизими билан тўлдирилдики, бу тизим марказнинг аграр соҳани танҳо ўзи бошқаришини осонлаштирди.

Халққа қарши қаратилган ҳаракатларни «халқ тўғрисида муттасил ғамхўрлик» деган дабдабали сафсата пардаси билан ниқоблаш тактикасига содиқ қолган большевик ҳукмдорлар ер-мулкни социалистик давлатлаштириш дастурини жадал жорий этиш учун «жамият мулкига айлантириш» атамасидан фойдаландилар. Бу нарса ерни мажбуран ўзлаштиришни тақозо этар эди.

Шу билан бирга, агар 1917—1918 йиллар оралигида асосан чор мустамлакачиларига, мустамлакачи амалдорларига, шунингдек машҳур бойлар ва шаҳарлардаги маҳаллий савдогарларга тегишли йирик ер-мулклар мусодара қилинган бўлса, кейинроқ ер-мулкни мусодара қилиш жараёнлари синфий ёндашувларга мувофиқ қишлоқ аҳолисининг ўзига тўқроқ қатламларига ҳам тобора фаолроқ дахлдор бўлиб борди. 1919 йил бошларига келиб бир неча минг «меҳнаткаш бўлмаган хўжаликлар»нинг умумий майдони 100 минг десятинадан иборат ерлари мусодара қилинди¹.

1918 йил баҳоридан бошлаб вақф мулки кенг равишда мусодарага учради, бу мулкка ер, савдо-саноат корхоналари ва шу қабилар кирарди. Мазкур мулк асрлар мобайнида қавмлар, маҳаллий ҳукмдорларнинг қилган хайр-эҳсонлари йўли билан вужудга келган эди. У турли диний ва анъанавий маданий-маърифий ташкилотларни таъминлаб туриш учун мўлжалланганди. Бошқача айтганда, вақф халқ эҳтиёжлари учун хизмат қилар эди. Вақфларнинг давлат мулкига айлантирилиши нафақат мусулмон руҳонийлари, балки мачитларнинг қавмлари, мадраса ва мактаб ўқувчилари, яъни ҳақиқатда бутун маҳаллий аҳоли манфаатларига катта зарба бўлиб тушди, чунки диний муассасалар кун кўриш учун иқтисодий асосдан маҳрум бўлгач, ёпилишга мажбур бўлдилар.

1918 йил охирларидан бошлаб, йирик ер-мулклар ва вақф мулкни давлат мулкига айлантириш билан бир қаторда, деҳқонларнинг кўпгина тоифалари ҳам ерга хусусий эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этила бошлади. Ер социалистик давлатнинг яқка ўзига тегишли мулк деб эълон қилинди. Тарғиботчилик мақсадларида ер «умумхалқ мулки» деб эълон қилинди. Бироқ реал ҳаётда халқ «умумхалқ мулки»дан четлаштирилган бўлиб чиқди. Большевиклар ҳокимияти халқнинг табиий-хом ашё бойликларини мустақил тасарруф қилиш ҳуқуқини ҳам қайтариб бермади. РСФСР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1919 йил 14 февралдаги декретига мувофиқ Россия, шу билан бирга Туркистондаги мавжуд барча ерлар, «улардан ким фойдаланишидан қатъий назар», «ягона давлат мулки» деб эълон қилинди, уни Россия ҳукумати Ер ишлари халқ комиссарлиги орқали бошқарарди. Айни вақтда декрет

¹ Ўзбекистон МДА, 29-фонд, 3-рўйхат, 1067-иш, 12—13-варақлар.

«Йирик совет хўжаликлари, коммуналар, ерга умумий ишлов бериш»ни ердан фойдаланишнинг асосий шакли деб эълон қилди, ердан якка-ёлғиз фойдаланиш эса «ўткинчи ва умрини яшаб бўлган нарса»¹, сифатида таърифланди. Ердан фойдаланиш ҳуқуқи эса деҳқонга, чорикорга ёки мардикорга унга фақат «шахсий меҳнати билан ишлов бериш» шарти билан² бериладиган бўлди. Ёлланма меҳнат, хусусий секторда ерни ижарага олиб ишлаш қатъиян тақиқланди, бунинг натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш сезиларли даражада камайиб кетди.

Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, большевиклар томонидан ўйламасдан ўтказилган иқтисодий сиёсат «ҳарбий коммунизм» шароитида қишлоқ хўжалигини ҳалокатли инқирозга дучор қилди. Бироқ марказий ҳукумат Туркистон қишлоқларининг ишлаб чиқарувчи кучларига путур етишини тўхтатишга уриниб ҳам кўрмасди. Уни ўзининг империяча манфаатлари: иложи бори-ча кўпроқ миқдорда қишлоқ хўжалик хом ашёси ва озиқ-овқат маҳсулотларини марказий Россия эҳтиёжлари учун олиб кетиш қизиқтирарди.

Чоризмнинг мустамлакачилик анъаналарига таянган ленинча раҳбарият аввало кўпроқ пахтани тортиб олишга асосий эътиборини қаратди. Вақт масофасидан туриб қараганда, шу нарса яққол кўриндики, ўлка иқтисодиётининг мустамлакачилик йўналишида бўлиши тўнтаришдан кейинги йилларда ҳам, сўнг эса Ўзбекистондаги бутун совет ҳокимияти мобайнида ҳам биринчи навбатда айнан пахтачилик мажмуида сақланиб қолганлиги яққол кўзга ташланади. Бундай сиёсат «ўзбек халқининг фахрий бурчи, унинг умумиттифоқ меҳнат тақсимиотидаги алоҳида миссияси, иқтисодий мустақиллик учун кураш зарурияти» тўғрисидаги шиорлар билан ниқобланди. Бироқ тарғиботчилик сафсатаси орқасида ўлкамизнинг табиий бойликларини ваҳшийларча талон-тарож қилиш нияти яширинган эди.

Ленин бошчилигидаги Россия большевиклар маъмурияти «октябр»нинг дастлабки кунларидан бошлаб империяча интилишларга асосланиб, «пахта масаласи»га алоҳида эътибор берди. Пахтачилик тармоғи дарҳол РСФСР Олий Халқ хўжалик кенгаши (ОХХК)

¹ Голованов А. А. Крестьянство Узбекистана: эволюция национального положения. 1917—1937 гг. —Т., 1992. С. 36.

² Ўзбекистон ПДА, 122-фонд, 1-руйхат, 122-иш, 53—54-варақлар.

тизимига киритилди. «Пахта таъминот» қўмитаси (Пахтачилик маркази) пахтачиликдаги барча тезкор-ташқилий ишларни ўз зиммасига олган бошқарув механизмининг муҳим бўғини бўлди. У РСФСР тўқимачилик саноати марказий қўмитаси (Тўқимачилик маркази) нинг таъминот бўлими — ОХХК Бош қўмитаси таркибига кирди¹.

Пахтачилик маркази ўз сиёсатини ОХХКнинг 1918 йил 12 январдаги «Пахтачилик ишларини монополиялаштириш тўғрисида»ги қарори асосида ташкил этди. Бу қарорда алоҳида таъкидланишича, пахтачилик ва пахта савдоси билан боғлиқ барча масалалар фақат давлат монополияси ҳисобланарди. Ўша вақтда мамлакатда мавжуд бўлган пахта захираларининг давлат мулкига айлантирилганлиги эълон қилинди².

Пахтачилик мажмуидаги давлат монополияси механизмини амалий равишда йўлга қўйиш учун йўқсиллар доҳийси Туркистонга Пахтачилик марказидан «айғоқчилар» юборишга қарор қилди, бу «айғоқчилар»га кенг ваколатлар берилган эди. 1918 йил 24 мартда Ленин раислигида ўтган алоҳида комиссия йиғилишида расмий «пахта дастури» тасдиқланди ва Туркистон республикасига юбориладиган масъул ходимлар «гуруҳи» таркиби аниқланди³. Унга синалган большевиклардан В. С. Смирнов, Н. И. Сундатов, А. И. Лацис, В. Г. Гофмайстер, И. А. Севастьянов киритилди⁴. Ленинча «десант» Тошкентга 1918 йилнинг иккинчи ярмида етиб келди, бу вақтда пахтачилик саноатини давлат мулкига айлантириш соҳасидаги асосий ишлар амалга оширилган эди. Шу сабабли пахта захираларини аниқлашга ва уларни Россияга ташиб кетишга асосий эътибор берилди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Лениннинг Туркистон раҳбариятига қилган «совет Россияси»нинг марказий минтақалари тўқимачилик саноатини пахта билан таъминлаш тўғрисидаги астойдил даъватларини ҳисобга олиб ва РСФСР ОХХКнинг «Пахтачилик ишларини монополиялаштириш тўғрисида»ги қароридан келиб чиқиб, 1918 йил 26 февралда Туркистон республикаси Халқ Комиссарлари Кенгаши «Ўлкадаги пахтани мусо-

¹ Известия ВЦИК. 26 июля 1918 года.

² РГАЭ, ф. 3429, оп. 2, д. 1129, л. 3.

³ ГАРФ, ф. 130, оп. 2, д. 250, л. 2.

⁴ Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 56-иш, 21—23-варақлар.

дара қилиш тўғрисида» декрет қабул қилди. Ф. И. Колесов имзолаган бу ҳужжатда қуйидагилар кўрсатиб ўтилди: «Туркистон ўлкасида мавжуд бўлган барча пахта захираси ҳозирги вақтда қандай кўринишда, қаерда турган бўлмасин, мусодара қилинди ва Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинади. Ўлканинг барча Советлари... ва инқилобий темир йўл қўмиталари ҳозирнинг ўзидаёқ ушбу декретни дарҳол ҳаётга татбиқ этиш, бутун пахтани поезд бекатларига яқин жойга келтириш ва тезда «Тошкент» бекатига йўл олиш учун ўз вакиллари ажратмоқда». «Борди-ю, эгалари қаршилиқ кўрсатадиган бўлса, — дейилган эди сўнгра, — отиб ташлашгача бўлган барча чоралар қўрилсин»¹.

«Ўлкадаги пахтани мусодара қилиш тўғрисида»ги декретни сўзсиз бажариш ва пахтачилик мажмуидаги давлат монополиясини қарор топтириш соҳасидаги ленинча йўл-йўриқларни амалга ошириш учун Туркистон республикасининг қўғирчоқ ХКК ҳузурида 1918 йил 2 мартда махсус Пахтачилик қўмитаси ташкил этилди. Унинг комиссари қилиб Шмидт тайинланди, у дарҳол маҳаллий ҳукумат таркибига киритилди.

Ўлка Пахтақўми пахтачилик тармоғини давлат тасарруфига олиш ва пахта хом ашёсини мусодара қилиш билан зўр бериб шуғулланди. Хусусан, пахта тозалаш заводлари ва савдо фирмаларини давлат мулкига айлантириш жараёнида 2 миллион 657 минг пуд пахта толаси ва 41300900 пуд пахта чигити давлат ҳисобига ўтказилди. Пахтанинг мусодара қилиниши туфайли пахта етиштирувчилардан пахта кенг равишда оқиб кела бошлади. Натижада 1918 йил ўрталарига келиб қарийб 7 миллион пуд пахтани мусодара қилишга муваффақ бўлинди, бу пахта дарҳол Марказга юборила бошлади².

Шундай қилиб, метрополиянинг пахта хом ашёсини империяга етказиб беришнинг янги коммунистик машинаси ишлай бошлади. Ўша вақтдан эътиборан Ўзбекистон пахтаси Марказнинг эҳтиёжларини тобора кўпроқ миқдорда таъминлайдиган бўлди.

Пахтани зўравонлик билан мусодара қилиш ва давлат пахта монополиясини мустаҳкамлашдан иборат

¹ Деятельность коммунистической партии и советского правительства по восстановлению и развитию хлопководства в Туркистане (1917—1924 гг.) — Документы и материалы. — Т., 1986. С. 11.

² ГАРФ, ф. 3969, оп. 1, д. 5, л. 251—252.

жиной амалиёт кейинчалик ҳам давом эттирилди. Хусусан, Туркистон республикаси ХКК нинг 1920 йил 9 декабрдаги декрети¹ билан ўлкадаги барча пахта бозорлари ёпилди, пахта ва унинг чигити билан боғлиқ бўлган ҳар қандай битишувлар (унинг барча кўринишлари) таъқиқланди. Пахта тозаловчи машиналар, жинлар² ва линтерлар (агар улар хусусий шахслар қўлида бўлса) давлат пахта тозалаш заводлари ёки харид қилиш пунктларига топширилиши лозим эди.

Шу билан бирга, большевиклар раҳбарияти пахтани мусодара қилиш барибир вақтинча чора бўлиб, давлат назорати остида бўладиган кенг миқёсда пахта етиштиришни йўлга қўйиш муҳимлигини тушунарди. Шу сабабли Туркистон республикасининг Пахтачилик қўмитаси «Совет пахта хўжалиги»ни соф большевистик услубда йўлга қўйиш вазифасини ҳал этиш билан шуғулланди. Масалан, 1918 йил 10 мартда Туркистон совет ҳукуматининг расмий жарчиси бўлган «Наша газета»да кенгайтирилган хабар босилган бўлиб, унда завод қўмиталари ва пахта тозалаш заводларининг оқсоқоллар кенгашига деҳқонларга уруғлик чигитлар ажратиш ва сотиш ҳақида кўрсатмалар берилди. Деҳқонлар бу уруғлик чигитларни Пахтачилик бўлими белгилаган монополь нарҳда сотиб олишлари, шунингдек, топширилган пахталарига айирбошлашлари мумкин эди. Бироқ мазкур чора совет ҳокимияти мавжуд бўлиб турган барча даврларда давлат муассасалари учун ғоят хос бўлган расмиятчилик тўлқинларига дуч келди. Хусусан, деҳқонлар ўзларининг ҳақиқатан ҳам «меҳнаткаш» пахтакор эканликларини, ёлланма меҳнатдан фойдаланмасдан, ўзлари шахсан ишлов беришга қодир бўлган ер майдонларига чигит экишларини тасдиқловчи махсус маълумотномалар тақдим этишлари лозим эди.

«Социалистик инқилоб»нинг ғоявий тамойиллари нуқтаи назаридан батамом манتيқий ва асосланган ёндашув объектив иқтисодий қонунларга, айниқса, жуда кўп меҳнатни талаб қиладиган ва бир қатор мавсумий ишларни амалга оширишда (масалан, ҳосил йиғим-теримида) қўшимча иш кучидан фойдаланмаслик мумкин бўлмаган пахта тармоғига зид келарди. Шунга қарамасдан, янги ҳокимият мустабид иқтисодиётнинг

¹ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 16, д. 1185, л. 45—46.

² Жин — чигитдан пахтани ажратадиган машина.

ярамас усулларини зўр бериб сингдиришга интиларди. Натижада деҳқонлар совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилишга рағбат билдиришмасди. 1918 йил декабрда Н. И. Сундагов Туркистондаги ишлар ҳақида РСФСР ОХХК Раёсатига ахборот берар экан, «пахта иши ниҳоятда ёмон»¹, деб эътироф қилишга мажбур бўлганлиги бежиз эмас эди. Чунки 1918 йил пахта мавсуми бутунлай барбод бўлганди. Бундан ташвишга тушган марказий ҳукумат бошлиғи Туркистонга янги айғоқчилар юборди. 1919 йил 2 февралда Москвадан Тошкентга Тўқимачилик маркази (Центртекстиль) томонидан ташкил этилган навбатдаги экспедиция жўнатилади. Унга Шварц бошчилик қилади².

1919 йилги пахта сиёсатининг ўзига хос хусусияти ихтисослаштирилган пахтачилик кооперативлари сонининг кескин ошганлиги бўлди, бу эса ҳокимият тузилмаларига яққа хўжаликлар билан ҳамкорлик қилишга нисбатан пахтакорлар устидан анча таъсирчан назорат ўрнатиш имконини берди. 1919 йилда Туркистонда жами 42 та пахтачилик кооперативи ташкил этилган бўлиб, улар 73 минг деҳқонни бирлаштирди. 1920 йилда бундай кооперативлар сони 56 тага етди ва ўзида 112 минг кишини бирлаштирди³.

Амалга оширилган чоралар «совет Туркистони» ҳукумати қўлида марказга юбориш учун пахта захиралари тўпланишига имкон берди. Шунингдек, саноат хом ашёсининг бошқа турларини тайёрлаш ҳам кучайтирилди. Бироқ 1918—1919 йиллардаги сиёсий вазиятнинг ўзига хос томони шундан иборат бўлдики, кенг кўламда олиб борилаётган ва бутун совет давлатига тарқалиб кетган большевиклар келтириб чиқарган фуқаролар урушининг ҳарбий ҳаракатлари натижасида Туркистон республикаси бирон-бир муддат Россиядан ажратиб қўйилди. Натижада заводларнинг омборларида ва темирйўл бекатларида катта миқдордаги хом ашё: 6,5 млн. пуд пахта толаси, 0,5 млн. пуд жун, 1,5 млн. дона тери ва ҳоказолар тўпланиб қолдики, буларни марказий ҳукумат зўр бериб кутаётган эди⁴.

1919 йил кузда «Оренбург тикини»нинг тугатилиши Россия саноати эҳтиёж сезаётган қимматбаҳо қиш-

¹ Экономическая жизнь. 6 февраля 1918 года.

² Экономическая жизнь. 5 февраля 1919 года.

³ РГАЭ, ф. 7990, оп. 1, д. 8, л. 286—287.

⁴ История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. —Т., 1970, С. 185.

лоқ хўжалик хом ашёсини кенг равишда етказиб беришни йўлга қўйиш имконини яратди. Большевиклар раҳбари ўша кунлари «олий ҳукмдорга хос қувонч билан» бундай деб ёзган эди: «Биз энди Украина ва Тошкент билан ўрнатилган алоқа бизни хом ашё ночорлиги ва етишмаслигининг асосий ва туб сабабларидан халос этади, деб ҳисоблаш учун жиддий асосларга эгамиз»¹. Ҳақиқатан ҳам 1920 йил мобайнидаёқ Россиянинг марказий туманларига ТАССР дан 6730 вагондан кўпроқ пахта², 1100 вагондан кўпроқ хом тери ва бошқа нарсалар ортиб юборилди³.

Бироқ Туркистон республикасининг марказга саноат хом ашёси, айниқса, пахта етказиб бериш имкониятлари тобора сезиларли равишда чекланиб борди. Маъмурларнинг меҳнатни «социалистик» асосда ташкил этиш воситасида пахта етиштиришни жадал қўпайтиришга бўлган умидлари рўёбга чиқмади. Большевикларнинг амалга оширган бемаъни иқтисодий сиёсати воқеликка ўз таъсирини кўрсатиб, шундай аҳволга олиб келдики, 1919 йилда умуман Туркистоннинг аграр сектори бўйича барча экин экиладиган майдонлар ва қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги 1915 йил даражасининг ярмидан камроғини ташкил этди⁴. Пахта етиштириш ҳам ночор аҳволга тушиб қолди. Лекин бу ўринда умумий салбий омиллар билан бир қаторда, қўшимча сабаблар ҳам кўзга ташланди. Улардан бири шундан иборат эдики, озиқ-овқат танглиги жадал ортиб бориши оқибатида деҳқонлар чигит экиладиган майдонларни қисқартириб, ғалла экинлари — маккажўхори, шоли, оқ жўхори, тарик, буғдой экишга ўтишга мажбур бўлдилар.

Чигит экишдан ғалла экинлари етиштиришга ўтишга совет раҳбариятининг нарх сиёсати ҳам имкон берди, бу сиёсат империя маркази манфаатларини таъминлашга қаратилган эди. Масалан, пахта ва ёғ ишлаб чиқариш саноатини давлат мулкига айлантириш тўғрисидаги декрет эълон қилингандан сўнг четдан келтириладиган энг яхши ғалладан 3 баровар қиммат турадиган пахта ниҳоятда қадрсизланди, чунки пахтага белгиланган қатъий давлат нархи тез ортиб бораётган ғалла нархига сира тўғри келмасди.

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 37-т., 466-бет.

² Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. —Т., 1921. С. 446—447.

³ Ўзбекистан МДА. 25-фонд, 1-руйхат, 522-иш, 49,-55—56-варақлар.

⁴ ГАРФ, ф. 3969, оп. 1, д. 30, л. 5.

Ленинча маъмурият бу аҳволдан қутулишнинг ағъанавий марксча йўлидан нажот топди. 1920 йил 2 ноябрда РСФСР ХКК директив қарор қабул қилди, бу қарорга мувофиқ пахтачилик хўжалигини тиклаш ва пахта етказиб беришни кўпайтириш соҳасидаги барча ишларни ҳарбийлаштирилган деб эълон қилди. Бошқача айтганда, ошқора мажбурлаш йўлига ўтиб олди¹.

Жазолаш-мажбурлаш усулларидан фойдаланиш натижасида 1921 йил январь ойига келиб марказга юбориш учун 7 млн. пуд пахта толаси, 327 минг пуд линтер, 103 минг пуд чахбута (пахта чиқиндилари) тайёр ҳолга келтирилди². Бироқ пахта етиштириш тизимидаги иқтисодий вазият фавқулодда тус олди.

Аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш соҳасидаги аҳвол тагин ҳам аянчлироқ эди. Социализмнинг зўравонлик билан ўрнатилиши, деҳқонларни «ёрқин келажакка» мажбуран олиб киришга интилиш қишлоқ хўжалигини боши берк йўлларга дучор қилди, халқнинг озиқ-овқат билан таъминланишини ночор ҳолга келтириб қўйди. Республикага оммавий очарчилик бўрони ёпирилди.

Очликка маълум даражада большевиклар, уларнинг ҳалокатли синфий қарши кураш, ҳарбий жанжаллар оловини авж олдириш сиёсати, яроқсиз иқтисодий стратегияси, жамиятни тўғри келмайдиган зўрма-зўраки хаёлий андозаларга асосланган ҳолда барпо этишга интилиши сабаб бўлди.

Даҳшатли очарчилик ва оғир иқтисодий инқирозни бошидан кечираётган Туркистон ўлкасидан Россия марказига энг аввало озиқ-овқат маҳсулотларини олиб чиқиб кетиш тобора кучайди. Архив ҳужжатларининг далолат беришича, 1920 йилда ташиб кетилаётган ғалла маҳсулотлари ва бошқа озиқ-овқат турларининг миқдори 4,5 марта кўпайди. Туркистон чоризм томонидан босиб олингач, ўлкадаги бугдойзорлар ҳисобидан пахта экиладиган майдонлар кенгайтирилган бўлиб, ғалла Россиянинг марказий губерняларидан бу ерга ташиб келинарди. Маълумки, Туркистонда большевиклар ҳокимият тепасига келгач, Россиядаги фуқаролар уруши натижасида ўлкага ғалла келтириш деярли тўхтаб қолган эди.

Халқ очарчиликдан қирилаётган бир маҳалда Туркистондаги айрим озиқ-овқат захиралари большевик-

¹ Правда. 5 ноября 1920 года.

² Ўзбекистан МДА, 41-фонд, 1-рўйхат, 1033-иш, 69-варақнинг орқаси.

лар томонидан фронтда ҳарбий мақсадлар учун фойдаланилди. Масалан, 1919 йилнинг биринчи ярмида фақат Закаспий frontiда 198 цистерна ўсимлик мойи (ёғи) ва 305 цистерна нефть ёнилғи сифатида ишлатилди. Туркистон темир йўлларидаги паровозларда 53 цистерна ўсимлик ёғи ва 223 цистерна нефть ёқилди. Айрим завод ва корхоналарда 118 цистерна ўсимлик ёғи ва 156 цистерна нефть ҳам ёқиб юборилди¹. Бу даврда аҳоли эҳтиёжлари учун атиги 63 цистерна ўсимлик ёғи ажратилди².

Халқ Хўжалиги Марказий Кенгашининг нашри бўлган «Туркистон халқ хўжалиги» журналида ўсимлик ёғининг фронтда ишлатилиши тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилади: «Ишлаб чиқарилаётган ўсимлик ёғининг деярли ҳаммаси ва захирадаги ёғ темир йўлларда суюқ ёқилғи сифатида ишлатилмоқда. Ҳозирги пайтгача (1919 йил сентябрь — Қ. Р.) бозор нархи 2000000000 сўм бўлган 500000 пуд ўсимлик ёғи ёқилди. Ёғнинг ёқилиши кўпайиб бормоқда, уни ишлаб чиқариш миқдори эса аввалгидек (суткасида 3800 пуд) қолмоқда. Агар кескин чоралар кўрилмаса, биз аҳолини ягона ёғ маҳсулотидан маҳрум қиламиз...»³

Лекин ўсимлик ёғини ишлаб чиқариш ҳажми кўпаймаган бўлса ҳам, ундан ёқилғи сифатида фойдаланиш кескин даражада ошиб кетди. Мазкур журналнинг ёзишича, 1920 йил феврал ойига келиб, 600000 пуд ўсимлик ёғи паровозларда ёнилғи сифатида ишлатилган⁴. Кўмир ва ўтин йўқлигидан бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам (Туркистонда одамлар очарчиликдан юз минглаб қирилаётган бир пайтда!) ёқилғи сифатида ишлатилар эди. Орол денгизи участкасида паровозлар қуритилган балиқ ёқиб юргизилган. Шунингдек, паровозларга кунжара ёқишга уриниб кўрилган. Энг даҳшатли ҳодиса шундан иборатки, ҳамма нарсани қурбон қилиш эвазига етиштирилган пахта ёқилғи сифатида ишлатилган.⁵

Турккомиссия аъзолари В. В. Куйбишев ва Ф.И. Голошкекиннинг тазйиқи билан 1920 йил августида Тур-

¹ Народное хозяйство Туркестана, № 22, 7 сентября 1919г., с. 8.

² Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 68-варақ.

³ Народное хозяйство Туркестана, № 26, 5 октября 1919г., с. 13.

⁴ Народное хозяйство Туркестана, № 3, 15 февраля 1920г., с. 20.

⁵ Народное хозяйство Туркестана, № 3, 13 апреля 1919 г., с. 2.

кистон республикаси ҳудудида озиқ-овқат тақсимоти (продразвёрсткаси)ни жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Озиқ-овқат развёрсткаси (тақсимоти) аҳолини очикдан-очик талашга айланиб, ижтимоий кескинликни кучайтириб юборди. «1920 йил охирида фақат ишчилардан 42 та озиқ-овқат тўпловчи отрядлар тузилди, бу отрядларда 3.000 киши бор эди».¹

Туркистон республикасидаги озиқ-овқат тўпловчи отрядлар фақат 1920—21 хўжалик йилида маҳаллий аҳоли кўлидан 9708703 пуд ғалла, 6358114 пуд ем-хашак, 1606210 пуд гўшт ва бошқа маҳсулотларни тортиб олди.² Тортиб олинган озиқ-овқат маҳсулотлари зудлик билан Марказга жўнатилар эди.

1921 йил 18 июлда бўлган Озиқ-овқат комиссарлиги ҳайъати мажлисида комиссар Малютин маъруза қилиб, «ўн кунлик муддат ичида 250000 пуд озиқ-овқат Марказга юборилсин, деган Лениннинг жанговор буйруғини ўқиб эшиттирди».

Совет режимининг асосчиси ва большевиклар «дохийси» В. И. Лениннинг буйруғи келмасдан бир неча кун олдин Туркистон ХКС Оренбургга 20 вагон ғалла, 2 вагон гуруч, қуруқ мевалар (шунингдек, Самарқанд ва Полторацк гарнизонлари учун 16 вагон) ва Орол денгизи балиғидан бир неча вагон юбориш тўғрисида қарор қабул қилган эди.³ «Ўлганнинг устига тепган» қилиб, Марказга жўнатиладиган озиқ-овқат маҳсулотлари «Лениннинг жанговар буйруғи» билан янада кўпайтирилди.

Натижада Еттисув вилоятида 70 вагон, Сирдарё вилоятида 50 вагон, Самарқанд вилоятида 30 вагон озиқ-овқат, ўлка балиқ тайёрлаш кўмитаси (Крайрыба) томонидан 6 вагон балиқ кўшимча равишда аҳолидан тортиб олиниб, Оренбург орқали Марказий Россияга жўнатилиши керак эди. Большевик раҳбарларининг бу буйруғини ҳам озиқ-овқат тўпловчи отрядлар қисқа муддат ичида ортиғи билан бажаришди.

Шундай қилиб, Туркистонда ғалла монополияси ва озиқ-овқат развёрсткаси (тақсимоти) натижасида маҳаллий аҳоли кўлидан:

¹ Нуруллин Р. А. Советы Туркестанской АССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Ташкент, Фан, 1965. С. 130.

² Нуруллин Р. А. Кўрсатилган асар, 221-бет.

³ Қаранг: И с о қ о в И. Қиргинни ким қилган-у, жадига қолган ким эди? // Шарқ юлдузи, 1992, № 5, 159-бет.

а) 1918—1919 йилларда зўрлик ва товар айирбош-лаш (аслида деҳқонларга ҳеч нарса берилмаган эди) йўли билан 4500000 пуд;

б) 1919—1920 йилларда товар монополияси ва то-вар айирбошлаш йўли билан 5250000 пуд;

в) 1920—1921 йилларда озиқ-овқат развёрсткаси во-ситасида белгиланган 22500000 пуд ўрнига 9700000 пуд;

г) 1921—1922 йилларда озиқ-овқат солиғи ҳисоб-ланган 12500000 пуд ўрнига 4000000 пуд ғалла тортиб олинди¹.

Шунингдек, Туркистондан Россияга кўплаб миқ-дорда пахта, қорақўл тери, дон ва бошқа хом ашё маҳсулотлари олиб кетилган. Марказнинг кўрсатмаси билан Тошкентда тузилган Халқ Хўжалиги Марказий Кенгаши (ХХМК)нинг асосий вазифаси Марказни хом ашё билан таъминлаш эди. Ўша даврга оид ҳужжат-ларнинг бирида ёзилишича, Туркистон ХХМК ом-борларида Марказга жўнатиш учун тубандаги миқ-дорда хом ашё тайёрлаб қўйилган ва маҳсулотга куя тушмаслиги учун Москвадан нафталин (куя дори) зарурлиги сўралган:

«Тери ва тери маҳсулотлари — 5000000 дона; от ёли — 10000 пуд, қўй ичаклари — 1000000 дона; қора-мол ичаклари — 500000 дона. Туркистонда нафталин-нинг бутунлай йўқлиги хом ашёни яроқсиз ҳолга кел-тириб қўяди, шунинг учун шошилишч равишда 3000 пуд нафталин зарур»².

1918 — 1920 йилларда Туркистондан Россияга 7433000 пуд пахта толаси (қиймати — 89196000 тилла сўм), 5500 пуд пилла (1375000 тилла сўм), 1200 дона турли терилар (720000 тилла сўм), 1800000 дона ҳай-вон ичаклари (360000 тилла сўм), умумий қиймати 91651000 тилла сўмлик хом ашё олиб кетилган³. Совет тарихчилари даъволарига зид равишда шуни таъкид-лаш керакки, ушбу даврда Марказдан бу ерга келти-рилган бутун маҳсулотларнинг умумий қиймати ташиб кетилган ёлғиз пахтанинг қийматидан 6,5 марта кам бўлган. Марказ доимий равишда бирни бериб, ўнни юлиб кетган. Фикримизни асослаш учун қуйидаги ар-хив ҳужжати келтириб ўтамыз:

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 45-иш, 221-варақ.

² Народное хозяйство Туркестана, № 4, 4 мая 1919 г., С. 16.

³ Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 2-рўйхат, 190-иш, 16-варақ.

«1918 — 1920 йилларда Марказдан Туркистонга 15000000 аршин мануфактура (қиймати — 4500000 сўм), 100000 пуд темир ва чўян, 10.000 пуд рангли металллар (2100000 сўм), ёғоч (2000000 сўм), машина ва ишлаб чиқариш воситалари (700000 сўм), идишлар (500000 сўм), 100000 пуд шакар (500000 сўм), 6000 пуд чой (360000 сўм), 3000 яшик гугурт (60000 сўм), 3000000 сўм миқдорда РСФСР валютаси, ҳаммаси бўлиб, умумий қиймати 13720000 сўмлик маҳсулот келтирилган»¹.

Туркистондан Россиянинг Марказий губернияларига хом ашё захираларининг ташиб кетилиши ўлкадаги иқтисодий инқирозни янада чуқурлаштириб юборди. Бу ҳолат ҳатто Туркистон Иқтисодий Кенгашининг 1921 йил 12 июлдаги ҳисоботида ҳам равшан кўзга ташланади: «Барча пахта, жун, тери, мўйна маҳсулотлари ҳарбий соҳа эҳтиёжлари таъминланишини ҳам ҳисобга олсак, ўлкадаги барча етишмовчилик яққол кўринади ва Туркистонда маҳсулот танқислиги вужудга келиши тушунарли бўлади»².

Архив ҳужжатларидан бирида келтирилишича, Пахта бўлими 1921 йил 1 январигача 3311728 пуд пахтани қайта ишлаб чиқарган, шундан 905954 пуд тола, 21752 пуд линтер пахтаси, 2190031 пуд чигит олинди ва Марказга 6415 вагон пахта толаси жўнатилади. 1921 йил январда 6500 вагон тола жўнатишга тайёрлаб қўйилди. Транспорт-материал бўлими Марказга 6 ой ичида 2909 вагон пахта жўнати, бир суткада 121 вагон пахта жўнатилади. Марказга 450701 пуд жун жўнатилади, ўлкадаги хўжалик ташкилотларига 14802 пуд жун тарқатилган³.

Тери маҳсулотлари 1920 йил Марказга 562040 дона жўнатилади бўлса, 1921 йил 1071117 дона жўнатиш мўлжалланди⁴.

Совет режими Туркистон қишлоқ хўжалигининг пахта яккаҳокимлигига асослаш ва ўлканинг хом ашё базасига айлантириш учун бутун кучини сарфлади. Бунда аввалги тузумнинг сиёсати янгича асосда давом эттирилди.

Туркистонда национализация қилинган пахта ишлаб чиқариш саноатида катта миқдордаги хом ашё ва

¹ Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 2-рўйхат, 190-иш, 16-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 2-рўйхат, 7-иш, 8-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 41-фонд, 1-рўйхат, 1701-иш, 177—178-варақлар.

⁴ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 43-иш, 85-варақнинг орқаси.

товар тўпланиб қолган эди. Ҳужжатларда келтирилишича, 1917 йил Туркистон ўлкасида қуйидаги миқдорда захирадаги хом ашё мавжуд бўлган:

1. Пахта тозалаш заводлари — 259 та.
2. Пахта хом ашёси — 3000000 пудга яқин.
3. Пахта толаси — 4398000 пудга яқин.
4. Чигит — 2000000 пуд.
5. Линтер (чигитда қоладиган қисқа тола) — 265400 пуд.
6. Чахбута (дезинфекция қилинган эски чигитлар) — 103000 пуд.
7. Жут — 15000000 аршинга яқин¹.

Туркистонда пахта етиштириш ва уни Россияга ташиб кетиш кучли марказлашган орган орқали амалга оширилди. Туркистон ХХМКининг Пахта бўлими ўзининг эътиборини пахта ишлаб чиқаришни марказлаштиришга қаратди. Бўлим амалда олий орган сифатида 1920 йил охиригача шу соҳани бошқарди².

Пахта толаси маҳаллий саноат эҳтиёжларига ишлатилмасдан фақат Марказдаги тўқимачилик корхоналари учун жўнатилар эди. Туркистон Советларининг VII фавқулодда съездида (1919 йил март) таъкидланишича, пахтачилик национализация қилингандан кейин қисқа муддат ичида ўлкадан РСФСР Халқ Хўжалиги Олий Кенгаши (ХХОК) ихтиёрига Оренбург йўналишида 723 вагон, Красноводск йўналишида 668 вагон, жами 1391 вагон пахта толаси жўнатилди³.

Бошқа бир маълумотда келтирилишича, 1918—1919 йилларда Туркистондан Марказга жами 2151 вагон пахта толаси жўнатилган. Бу пахта толасининг 1310 вагони 1918 йилда (Оренбург йўналишида 596 вагон, Красноводск йўналишида 714 вагон), қолган 841 вагон 1919 йилда Оренбург тикини бўлмасдан аввал Марказга жўнатилган⁴.

Оренбург тикини тугатилгандан кейин Туркистондан Марказга қуйидаги миқдорда пахта толаси жўнатилди:

¹ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. Т., 1920. С. 513—516.

² Народное хозяйство Туркестана, № 4, 4 мая 1919 г., с. 4.

³ Народное хозяйство Туркестана, № 5, 11 мая 1919 г., с. 9.

⁴ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. С. 517.

Ойлар	Красноводск йўналиши бўйича	Оренбург йўналиши бўйича
1919 йил январ-май	—	443 вагон
Июн	131 вагон	549
Июл	389	1.149
Август	405	814
Сентябр	197	795
Октябр	389	189
Жами:	1.504	3.939 ¹

Демак, фақат 1919 йилнинг иккинчи ярмида Туркистондан Россияга 5.443 вагон пахта толаси олиб кетилди.

Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1920 йил Туркистондан Марказдаги тўқимачилик фабрикаларига 8565 вагондан иборат 4283000 пуд пахта толаси жўнатишган². Бундан ташқари Россияга 1919 йил 3150000 пуд ва 1920 йил 2728000 пуд хом пахта ҳам жўнатишди³.

Туркистонда ишлаб чиқарилган хом ашёни сотиб олишнинг барчаси тўлиқ Марказда ишлаб чиқилган низом асосида йўлга қўйилар эди. Пахта хом ашёсини сотиб олиш ҳам белгиланган қатъий нарх ва қатъий режа асосида амалга оширилдики, бундай қаттиққўллик билан марказлаштириш сиёсати ўша 20-йиллар совет рублининг мислсиз қадрсизланиши — пулнинг суперинфляцияси шароитида бор-йўғидан ажралган деҳқонни яна ҳам хонавайрон бўлишига олиб келди.

«Ҳарбий коммунизм» сиёсати, қишлоқни жадал коммунизмлаштириш йўли бутун Россия империяси сингари Туркистонни ҳам иқтисодий фалажлик ҳолатига келтириб қўйди. Инқилобдан кейинги қурилиш йилларида шаҳар билан қишлоқ ўртасида қарор топган кўпгина алоқалар издан чиқди, улар ўртасидаги мутаносиб айирбошлашга путур етди. Натижада ҳамма жойда жамиятнинг парокандалиги, истиқлолчилик ҳаракатининг ортиши ва, айниқса, бозорсиз социа-

¹ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. С. 520.

² Ўзбекистон МДА, 111-фонд, 1-руйхат, 940-иш, 123-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 111-фонд, 1-руйхат, 940-иш, 123-варақ.

лизм андозасини жорий этишга уриниш натижасида саноат сўнди. У қишлоқ билан товар айирбошлаш учун зарур маҳсулот ишлаб чиқариш қобилиятини йўқотди. Қишлоқларда экин экиладиган майдонлар кескин қисқарди. Масалан, Туркистонда 1918 йилда экин экиладиган майдонлар 1915 йилга нисбатан камайиб кетди ва 3266 минг десятинадан 1300 минг десятинага тушиб қолди¹. Ирригация иншоотлари шиддат билан ишдан чиқа бошлади, ўн минглаб деҳқон хўжаликлари хонавайрон бўлди. Уларнинг аксариятида ҳатто оддий қишлоқ хўжалик асбоблари ҳам йўқ эди. Кўп жойларда қишлоқ аҳлининг ўзи омоч ҳайдашга мажбур бўлди. Чорвачилик тўла инқирозга учради, бунга умумий салбий жараёнлардан ташқари, отларнинг қизил армия учун сафарбар этилиши, армияга гўшт тайёрлашга ишлатилиши, ёт тузумнинг ўрнатилиши, чорва молларнинг сон-саноксиз мусодара қилиниши ва қийматини тўлаш шarti билан мажбуран давлат ихтиёрига ўтказилиши сабаб бўлди. Бу нарса чорвачилик маҳсулотлари, биринчи навбатда, гўштнинг танқислиги, тўғрироғи, ўша йиллардаги ҳужжатларда қайд қилинишича, «деярли тўла-тўкис барҳам топиши»га сабаб бўлди².

Ғалла етишмаслиги сезиларли равишда кучайди. 1919 йилда унинг етишмаслиги деярли 100 млн. пудга етди. Бунга Туркистонда ғалла экиладиган майдонларнинг қисқариб бораётганлиги, шунингдек, пахта ўрнига Россиядан ғалла етказиб беришнинг тобора камайиб кетаётганлиги сабаб бўлди. Масалан, 1916 йилда Россия метрополиясидан Туркистонга 22 млн. пуд дон келтирилган бўлса, 1918 йилда 1,9 млн. пуд дон келтирилди, 1919 йилда эса деярли ҳеч нарса келтирилмади. Республиканинг ўзида 1919 йилда фақат 5,2 млн. пуд ғалла тайёрланди. Бу аҳоли жон бошига ҳисоблаганда бир йилда бор-йўғи бир неча килограммдан тўғри келарди³.

Шундай энг оғир вақтда ҳам Ленин ҳукумати ТАССРнинг большевиклар раҳбариятидан пахта ва бошқа саноат хом ашёси билан бир қаторда, Россияга озиқ-овқат ресурслари ташиб келтиришни энг кўп даражада таъминлашни талаб қилди. Совет тарихчилари бундай қарорни большевистик марказни Туркистонга

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 40-иш, 223—224-варақлар.

² Ўша жойда, 224-варақ.

³ История народного хозяйства Узбекистана. Т. 1. — Т., 1962, с. 50—51.

Ўлканинг «моддий-техникавий таъминоти»га кўрсатаётган «фаол ёрдами» деб оқладилар. Масалан, мустабид ўтмишда яратилган кўпгина тадқиқотларда қайта-қайта таъкидланишича, 1920 йил февраль-декабрь ойларида Туркистон республикасига «Марказий Россиядан 614 вагондан иборат 33 эшелон, шу жумладан, бир эшелон газмол, 4 вагон шакар, 58 вагон гугурт, 78 вагон идиш-товоқ, 8 вагон қоғоз, кўпгина саноат ускуналари келтирилди»¹.

ТАССРга «совет Россияси»дан маълум миқдорда саноат ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари, кенг истеъмол товарлари етказиб берилганлигини инкор қилиш нотўғри бўлур эди, албатта. Лекин совет вақтида лом-мим дейилмайдиган асосий нарса бошқа эди. Россия билан Туркистон ўртасидаги товар айирбошлаш ўз моҳият эътибори билан ўлка манфаатларига зид бўлиб, империяча хусусиятга эга эди. Хусусан, очарчилик авж олган Туркистон республикасига келтирилган буғдой ҳажми ташиб кетилганидан 2 баровар кам эди. 1920 йилда Туркистондан Марказга тегишли равишда бошқа озик-овқат турлари 3, чорвачилик маҳсулотлари 5, тўқимачилик хом ашёси — 10 баровар кўп ташиб кетилди².

Туркистонга ташиб келтирилган тайёр маҳсулот ҳажми билан «совет Россияси»га жўнатилган қимматбаҳо хом ашё ҳажми ўртасидаги фарқ сезиларли даражада эди. Масалан, 1918—1920 йилларда Туркистон республикасига 13720 минг сўмлик товарлар келтирилган бўлса, марказга 31651 минг сўмлик миқдоридан хом ашё юборилди. Шу жумладан, газмол учун пахта толаси 20 баровар, тери хом ашёси 3 баровар кўп жўнатилган³. Агар пахта, тери хом ашёси, чорва моллари ичаклари ва қуруқ мевалар қатъий нархларда сотиб олинганини, бу нархлар тижорат нархларидан анча пастлиги ҳисобга олинса, олинадиган фойданинг энг кўп қисми РСФСРнинг марказий минтақаларида қолиб кетганлиги маълум бўлади.

Туркистондан, кейинчалик Ўзбекистон ССРдан Марказга олиб кетилган хом ашё ва бошқа маҳсулотлар СССРнинг иқтисодий ва ҳарбий қудратини оширишда муҳим рол ўйнади. Жаҳондаги йирик иқтисодчи

¹ Қаранг: История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. С. 186.

² Труды ЦСУ. Статистический ежегодник. 1921 г. Т. 8. вып. 4. — М., 1923. С. 156.

³ Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 2-рўйхат, 190-иш, 16-варақ.

олимлар томонидан 1970 йилда тайёрланган махсус ҳисоботда кўрсатилишича, совет режими даврида ҳар йили Туркистон минтақасидан Россияга 40 миллиард долларлик моддий бойликлар ташиб кетилган¹.

Туркистондан Марказий Россияга озиқ-овқат маҳсулотларини ташиб кетиш 1921 йилда ҳам тўхтамади. «Волга бўйи губернияларида очлик», деган ваз билан аслида очарчилик давом этаётган Туркистондан 1921 йилнинг кузида Москва ва бошқа шаҳарларга 300000 пуддан кўп ғалла юборилди. Марказий Россия ва Волга бўйи районларидан 310000 киши «нон шаҳри» — Тошкентга келтириб жойлаштирилди. Бу эса Тошкент шаҳридаги демографик вазиятга салбий таъсир кўрсатди, минтақа менталитетидаги кучлар нисбатини ўзгартиришга уринди.

Ўша таҳликали даврнинг аянчли манзарасини кўз ўнгимизга келтириб, шуни айтишимиз керакки, большевиклар раҳбариятининг ўйламасдан ўтказган иқтисодий сиёсати туфайли ғоят кескин озиқ-овқат танглиги ўшанда фақат Туркистонда эмас, балки совет давлатининг бутун ҳудудида ҳам намоён бўлди. Бунга жавобан Лениннинг: «Илғор ишчиларнинг ғалла етиштирадиган ҳар бир пунктга оммавий салиб юриши ўтказилиши керак» деган чақириғи янгради. Бошқача айтганда деҳқонларга қарши «салиб юриши» бошланди: «Ғаллангни бермасанг — куч билан тортиб оламиз!» Ғалла савдоси ўрнига уни мусодара қилиш жорий этилди.

Мамлакатдаги озиқ-овқат соҳасида рўй берган оғир аҳволни бартараф этиш бўйича большевиклар дастурининг муҳим омили асосий озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ва тақсимлашга давлат монополиясининг, озиқ-овқат диктатурасининг ўрнатилиши бўлди. Бунда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга эмас, балки уни тақсимлашга ва қишлоқлардан «тортиб олиш»га асосий эътибор қаратилди. Озиқ-овқат танглиги ортиб бораётган шароитда большевиклар ўзларининг назарий қарашларига содиқ қолиб, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашнинг ғайрииқтисодий усулларига умид боғладилар. Табиийки, ҳар қандай диктатура сингари озиқ-овқат диктатураси ҳам зўравонликка таяна бошлади. Уни амалга оширувчилар сифатида қишлоқларда озиқ-овқат отрядлари пайдо бўлди.

¹ Қаранг: Шаҳобиддин Яссавий Исмоилшайх ўғли. *Turkistan Achchiq haqiqatlari*. 2-нашри. Истанбул, 1984. 67-саҳифа.

Ўша йилларнинг махфий ҳужжатлари мазкур отрядларнинг қандай усуллар билан фаолият кўрсатганлиги хусусида яққол гувоҳлик беради. Чунончи, Туркистон Инқилобий-ҳарбий кенгаши ҳузуридаги фавқулодда комиссия махсус бўлимнинг хабарномасида очик-ойдин бундай деб кўрсатилган эди: «Посёлкалар ва қишлоқларда ... мавжуд бўлган барча ғалла тортиб олинди, ҳатто бир ҳафтага ҳам етмайдиган ғалла қолдирилди..., шунда деҳқонлар озиқ-овқат развёрсткасини бажариш учун ғалла сотиб олишга мажбур бўлдилар... Озиқ-овқат отрядлари ходимлари айш-ишрат билан шуғулландилар... Кўпинча посёлкаларга келиб, ғалла ва бошқа маҳсулотларни тортиб олишади, олган нарсаларига тилхат ҳам, уларнинг ҳақини ҳам беришмайди... Развёрстка ҳисобига олиб кетилган ғалла уни асраш учун мослаштирилмаган биноларга тўкилади, бунинг оқибатида ғалла чириydi. Буни кўрган деҳқонлар кўпинча развёрсткани бажаришдан бош тартадилар»¹.

Таъкидлаш керакки, озиқ-овқат развёрсткаси «ҳарбий коммунизм» чора-тадбирлари тизимида муҳим ўрин тутди. Уни бажариш учун жамоанинг бир-бирига кафиллиги, қишлоқдаги барча озиқ-овқат захираларининг ҳисобга олиниши, уларнинг ялпи мусодара қилиниши назарда тутилди. Озиқ-овқат танглигидан қутилишнинг большевикларга хос усулини амалий жиҳатдан таъминлаш мақсадида 1918 йилнинг ёзидаёқ Туркистон республикаси Озиқ-овқат Халқ Комиссарлиги ҳузурида озиқ-овқат отрядларидан ташкил топган озиқ-овқат маҳсулотларини қийматини тўлаш шарти билан мажбурий равишда давлат ихтиёрига олиш билан шуғулланадиган махсус гуруҳ тузилди. Унга асосан ўлкага чор ҳукмронлиги йилларида кўчириб келтирилган ишчилар ва камбағал рус деҳқонлари кйритилди.

Бироқ большевиклар раҳбарияти хулосасига кўра дастлабки пайтларда озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш етарли даражада амалга оширилмади. Шу сабабли ТКПнинг III съездида (1919 йил, июнь) озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш ишларининг «самарадорлиги»ни ошириш масаласи кўйилди. РСФСРнинг Туркистон республикаси бўйича Озиқ-овқат комиссари П. А. Кобозев Туркистонда тўлалигича давлат озиқ-овқат монополияси ўрнатилишини талаб этди. Шу билан бирга, у буюк давлатчилик тафаккури мантиғидан келиб

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-руйхат, 89-иш, 17—18-варақлар.

чиқиб, «РСФСР ерни барча меҳнаткашларга фойдаланиш учун берган экан, ер рентасини натура — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари шаклида йиғиб олиш ҳуқуқига эга ва шундай қилиши шарт»¹, деб гапирди. Бошқача айтганда, коммунистик марказ ерни «меҳнаткаш» деҳқонларга бериш тўғрисидаги афсонавий уйдирмалар билан ниқобланиб, Туркистон қишлоқларидан озиқ-овқат маҳсулотларини ёппасига «тортиб олиш»га бўлган империяча ҳуқуқни эълон қилди.

Съезд қарорларига мувофиқ Туркистон МИҚ 1919 йил 4 июнда ғалла монополияси тўғрисида декрет чиқарди, унга мувофиқ барча ғалла маҳсулотларининг «ортиқча» қисми озиқ-овқат директорияси ихтиёрига келиб тушиши лозим эди, донни «яшириш»да айбдор бўлганларга қаттиқ фавқулодда жазо чоралари кўрилиши назарда тутилди; хусусий савдо эркинлиги бекор қилинди².

Шу ўринда таъкидлаш керакки, «ортиқча» ибораси шунчаки ниқоблаш эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, аслида ҳамма нарса таг-туғи билан тортиб олинарди. Зўравонлик қуюни маҳаллий деҳқонларга даҳшатли куч билан ёпирилди. «Ғалла тайёрлаш»га озиқ-овқат отрядларидан ташқари, армия бўлинмалари ҳам қўшилди. Ҳукумат зўравонлик билан мажбур қилиш тамойилини асос қилиб олиб, ҳамма жойларга директив кўрсатмалар юборди, уларда тўғридан-тўғри «қуролли куч ишлатиш зарурлиги, озиқ-овқат маҳсулотлари ва ем-хашак тайёрлаш ҳажмининг кўпайиши ана шунга боғлиқлиги»³ айтиб ўтилган эди.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг салмоқли қисми марказга юбориларди. Масалан, фақат 1920 йилнинг бошларида Андижондан Марказга 20 вагон гуруч жўнатилган. Айни вақтда республикадан 20 вагон Орол балиғи, 5 вагон узум вноси ва ҳоказолар ташиб кетилган⁴.

Тўғри, озиқ-овқат маҳсулотларининг бир қисми республика эҳтиёжларини қондириш учун қолдирилган. Бироқ бу ўринда ҳам буюк давлатчилик экстремизми тантана қиларди, у ярамас синфий ёндашув билан бирга қўшиб олиб бориларди. Туркистонда ленинча

¹ Материалы III съезда КП Туркеспублики. — Т., 1919. — с. 23.

² Наша газета. 5 июня 1919 года.

³ Қаранг: К р и ц м а н Л. Героический период Великой русской революции. (Опыт анализа так называемого «военного коммунизма»). — М., 1925. С. 177.

⁴ Известия ТуркЦИКА. 17 февраля, 10 июля 1920 года.

ҳукумат услубиёти бўйича озиқ-овқат маҳсулотлари тақсимотининг «синфий паёклари» жорий қилинди. Бу тизим қизил армия, темирйўл ва саноат ишчилари каби асосан европалик аҳоли вакилларидан иборат устувор гуруҳларни таъминлашни назарда tutарди. Фақат 1920 йилнинг ўзида ТАССР Озиқ-овқат халқ комиссарлиги ўлкада турган большевистик ҳокимиятнинг мунтазам қизил армиясини таъминлашга 2359875 пуд буғдой, 589969 пуд ёрма, 884953 пуд гўшт, 6282500 пуд дағал ем-хашак, 4711925 пуд донли ем-хашак ва ҳоказолар ажратди¹. 1920 йил ёзда махсус равишда Фарбий фронт учун 2 та маршрут поезди жўнатилди, уларга озиқ-овқат маҳсулотларидан қуритилган балиқ, ўсимлик ёғи, гуруч, куруқ мева ортилган эди².

Бундай йўл тутиш ўлканинг кенг аҳоли оммаси ўртасида совет тақсимот тизими европаликлар ва уларнинг мустамлакачилик ҳукмронлигини қўллаб-қувватловчи Россия ҳарбий бўлинмалари фойдасини кўзлаб амалга ошириляпти, деган асосли сезгини вужудга келтирди. Бунинг устига, ана шундай хулоса чиқариш учун етарли асослар бор эди. Мана бир мисол: Советларнинг IV қурултойида (1918 йил апрель) озиқ-овқат масаласи юзасидан маъруза қилган Туркистон республикаси ХКК раиси Ф. И. Колесов «янги шаҳарлар»ни, асосан Тошкент шаҳрини таъминлаш истиқболларини таҳлил этиш билан чекланди, холос. Аҳолининг «мусулмон» қисмларини қутқариб қолиш ҳақида бир оғиз ҳам сўз айтилмади³. Бу эса ҳукуматнинг амалий фаолиятида ўз ифодасини топди. Шунинг учун ҳам Туркистон Советларининг VIII қурултойида (1919 йил сентябрь-октябрь) «миллий» делегатларнинг кўплари ошкора равишда: «Озиқ-овқат бўлимига келиб тушаётган маҳсулотлар европалик аҳоли орасида тақсимланмоқда. Маҳаллий аҳоли эса ҳеч нарсадан фойдаланмаяпти»⁴, деб маълум қилдилар.

Ўша йиллардаги таниқли сиёсий арбоб ва Октябрдан кейинги ўзгаришларнинг фожиали оқибатларини бевосита ўз кўзи билан кўрган Г. Сафаров совет раҳбарияти озиқ-овқат сиёсатининг ғайримиллий жиҳатларига аниқ-равшан баҳо берди. У ўзининг «Мустамлака инқилоби» китобида куйиниб ёзишича, «тўпланган ғал-

¹ История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. С. 193.

² Ўзбекистон МДА. 25-фонд, 1-рўйхат, 353-иш, 222-варақ.

³ Наша газета, 28 апреля 1918 г.

⁴ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 36-иш, 24 «а»-варақ.

ла юкларининг ҳаммаси... фақат рус аҳолиси ўртасида тақсимлаш учун ишлатиларди... Янги шаҳардан оч қолган эски шаҳар ва қишлоқларга реквизиция ва мусодаралар дўлдай ёпириллар, маҳаллий аҳоли эса очликка қарши курашиш учун ўзи ожиз бўлганидан қирилиб борарди. Янги рус шаҳрида истиқомат қилаётганлар ва совет ҳокимияти билан кенг маҳаллий аҳоли оммаси ўртасида ўтиб бўлмас жарлик пайдо бўлганди»¹.

Мазкур баҳо узоқ вақт яшириб келинган ҳақиқатни тўлиқ акс эттирарди. Туркистондаги очарчилик ҳалокатли тус олди. Унинг кўлами ҳақида 1918 йил 19 майда ТАССР озиқ-овқат комиссари А. А. Казаков имзолаган телеграммага қараб хулоса чиқариш мумкин. Телеграммада бундай дейилган эди: «Туркистондаги очарчиликнинг даҳшатлари Марказий Россиянинг ҳар қандай шаҳридагидан ўтиб тушади... Кўпгина шаҳар ва қишлоқларда... очликдан ўлганларнинг чириётган жасадларини йиғиб оладиган одамнинг ўзи йўқ»².

Ўлка аҳолисига ёпирилган очарчилик офатининг фожиавий манзарасини Фарғона вилоят очарчиликка қарши кураш комиссиясининг маълумотномаси тўлдирарди. Унда хусусан, қуйидагилар таъкидланган эди: «Очарчилик йилларида... очларнинг кўпчилиги турли сунъий маҳсулотлар, ўтлар билан тирикчилик қилишар, бунинг оқибатида айниқса болалар ўртасида касаллик ва ўлим ҳоллари кучаярди... Шаҳарлар очлар билан тўлиб кетган бўлиб, уларнинг бир қисми қабристонлардаги мачитларда туришарди, шунингдек, кўчаларда ётишарди. Буларнинг ҳаммаси очлик ва хонавайронликдан қочиб келган... маҳаллий аҳоли эди»³.

Очарчилик Туркистон қишлоқлари бўйлаб ёйилди. Озиқ-овқат развёрсткасидан азоб чекаётган деҳқонлар охиригى нарсаларини ҳам топширишарди. 1918 йил январдаёқ деҳқонлар IV Ўлка фавқулодда қурултойида қуйидагиларни куйиниб маълум қилди: «Фалокат кун сайин ортиб бормоқда ва қишлоқ аҳолисининг ялпи қирилиб кетиш хавфини туғдирмоқда. Фалла йўқ, чорва моллари учун ем-хашак йўқ, экиш учун уруғлик дон йўқ»⁴. Булар шунчаки сўзлар эмас. Улар ортида ўша фожиали йилларнинг даҳшатли ҳақиқати ётарди.

¹ Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). — М., 1921. (По репринтному изданию. — Оксфорд. 1985 г.) — С. 126, 127, 167.

² Ўзбекистон МДА, 31-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 72-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 1187-иш, 18—19-варақлар.

⁴ Ўзбекистон МДА, 13-фонд, 1-рўйхат, 8-иш, 89—90-варақлар.

Фақат Самарқанд вилоятининг Жиззах уездида аҳолининг 70%¹, Самарқанд уездида 70 мингдан ортиқ киши очликдан қирилиб кетди².

Очарчилик натижасида эпидемиялар бошланди, ичак, кўз, ошқозон хасталиклари авж олди, безгак тарқала бошлади. Қишлоқ ва овулларнинг аҳолисига амалий ёрдам деярли кўрсатилмади. Аксинча, Туркистон республикасининг ҳокимият органлари Марказнинг директив топшириқларига мувофиқ оғир озиқ-овқат развёрсткасини тобора кучлироқ авж олди. Хусусан, 1920 йил августдан — 1921 йил июлга қадар озиқ-овқат развёрсткаси йўли билан 970870 пуд дон, 6338144 пуд ўтли хашак, 1606201 пуд гўшт, 465889 пуд сабзавот, 584977 пуд қуруқ мева тўпланди³.

Большевиклар ўзбошимчилиги Туркистон қишлоқларини қирилиб битиш хавфи ёқасига олиб келиб қўйди. Ўша вақтдаги махфий маълумотномаларда қайд қилинишича, кўпгина қишлоқ манзилгоҳларида «бутун аҳоли қирилиб кетган, иморатлар вайрон бўлиб, ер билан яксон бўлган, кўчаларни қамишлар қоплаган эди»⁴. Бундай воқеалар масалан, Фарғона вилоятининг Кўқон, Марғилон уездларида, шунингдек, ўлканинг бошқа минтақаларида ҳам кўзга ташланарди.

Умуман, Туркистон бўйича очарчилик қурбонларининг аянчли рўйхати юз минглаб кишиларни қамраб олган эди. Хусусан, Сирдарё, Еттисув вилоятлари, Фарғона водийси, Ўрта Осиёнинг тоғлик ва чўл туманлари қишлоқлари айниқса кўп зарар кўрди. Фақат Фарғона водийсининг ўзида 1917—1923 йилларда бир миллионга яқин киши очлик туфайли ҳалок бўлди⁵. Республика бўйича эса, Т. Рисқулов куйиниб қайд қилганидек, очликдан аҳолининг деярли ярми—тахминан 2,5 миллион киши азият чекди⁶. Бу рақамнинг тўғрилиги ўлка аҳолисини рўйхатга олиш маълумотлари билан тасдиқланади. Масалан, агар 1915 йилда Туркистонда 7 млн. 149 минг киши яшаган бўлса, 1922 йилга келиб, уларнинг сони 4 млн. 835 минг кишига тушди⁷.

¹ Ўша жойда, 17-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 15-варақ.

² Ўша жойда, 88-варақ.

³ Ўша жойда, 31-фонд, 1-рўйхат, 232-иш, 1-варақ.

⁴ Ўша жойда, 17-фонд, 1-рўйхат, 1197-иш, 18-19-варақлар.

⁵ Р а ж а б о в Қ. К. Кўрсатилган асар, 19-б.; Ўша жойда, 947-иш, 201-варақ.

⁶ Р и с қ у л о в Т., Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики: — М., 1924. — С. 21.

⁷ Ўзбекистон МДА, 9-фонд, 3-рўйхат, 64-иш, 60—61-варақлар.

Қишлоқ хўжалиги айниқса оғир аҳволда эди. Саноат ишлаб чиқаришидан кейин миллий иқтисодиётнинг аграр сектори 20-йиллар бошларида ҳақиқатда барбод бўлиш даражасига келиб қолган эди. Бу ўринда экин майдонларининг 1921 йилга келиб 1913 йилга нисбатан 40% га, Туркистоннинг суғориладиган деҳқончилиги учун ҳаётий муҳим аҳамиятга эга бўлган ирригация шохобчалари икки бараварга қисқарганлигини айтиб ўтишнинг ўзи кифоя. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти «уруш»дан олдинги даврга нисбатан учдан бир қисмдан камроқ, шу жумладан, далачилик бўйича фақат 24,8%ни ташкил этди¹. Чорвачиликка жиддий зарар етказилди. Чорва моллари сони ўлкада 1920 йилга келиб 1915 йилга нисбатан тахминан 3 баровар камайиб кетди. Мавжуд 24 млн. бош молдан фақат 8112 минг бош сақланиб қолди. 1921 йилда бу тенденция янада кучайди. Бошқача айтганда, ўзининг табиий бойликлари жиҳатидан ғоят бадавлат бўлган бу ўлка большевикларнинг ярамас идора усули натижасида деҳқон хўжаликларининг охиригача хонавайрон бўлиши туфайли ўта қашшоқ, оч, мол-мулкдан мосуво бир кафангадо даражасига тушиб қолди.

Фақат янги иқтисодий сиёсатгина (НЭП) юзага келган вазиятда муайян бурилиш ясади. НЭПга ўтилиши муносабати билан аграр ишлаб чиқаришни юксалтиришга қаратилган хўжалик чора-тадбирлари занжирида «ҳарбий коммунизм»дан иборат ярамас амалиётдан фарқли ўлароқ мустақил иш юритувчи товар ишлаб чиқарувчи бўлган якка деҳқон хўжалигининг манфаати биринчи ўринга чиқарилди. Майда товар ишлаб чиқарувчи иқтисодий тизимнинг мустақил ҳаракат қилувчи субъекти бўлиши учун уни ер билан таъминлаш, имтиёзли солиқ солиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўпайиши учун иқтисодий рағбатлантирувчи омил жорий этиш мўлжалланди. Ана шу мақсадда озиқ-овқат развёрсткаси озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилди, ишчи кучи ёллаш, ерни ижарага бериш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини, шу жумладан, озиқ-овқат маҳсулотларини эркин сотиш ва харид қилиш ҳуқуқи қайта тикланди.

Бугунги кунда маълум бўлишича НЭП йўли анчамунча мафкуравий чекланишларига қарамасдан, аграр ишлаб чиқаришнинг жонланишига, қишлоқ хўжалик

¹ Ўша жойда, 17-фонд, 1-рўйхат, 45-иш; 101, 479-варақлар; 56-иш, 457-варақ.

маҳсулотлари ҳажмининг ўсишига имкон яратди. Аммо товар муносабатларининг қисман тикланишига ўтиш империяча тафаккур қоидаларининг ўзгариши билан бирга олиб борилмади. Марказнинг ўлка иқтисодиётига истеъмолчилик талаблари нуқтаи назаридан ёндашуви аввалгидек қолаверди.

Пахтачилик анъанавий равишда ленинча раҳбариятнинг алоҳида диққат марказида турди, бу борада кескин танглик ҳолатлари анча яққол намоён бўлди. 1915 йилда Туркистонда 669 минг десятина ерда пахта етиштирилиб, йиғиб-териб олинган пахта хом ашёси 813 минг тоннани ташкил этди. 1921 йилда эса ҳосилдорлик энг қуйи нуқтагача пасайиб, гектаридан 1,9 ц ҳосил олинди, ялпи терилган пахта бор-йўғи 15 минг тоннани ташкил этди, пахта толаси олиш 1913 йилга нисбатан 23 бараварга қисқарди¹. Бу ҳол Марказнинг манфаатларига сира тўғри келмасди. Чунки 1920 йил охирларида ўлкада ишлаб чиқарилган пахта толаси захиралари Россия Федерацияси энг кам эҳтиёжларининг учдан бир қисмини қондирарди, холос².

Тўғри, Бухоро ва Хивага «инқилоб» қурулди равишда экспорт қилингандан кейин «совет Россияси»нинг захира имкониятлари ошган эди. Масалан, 1920 йил сентябрь тўнтаришининг дастлабки кунлари Бухоро республикасидаги 200 минг пуд пахта давлат ихтиёрига ўтказилиб РСФСРга юборишга мўлжалланган эди. Бундан ташқари, бу ерда 1921 йил бошларига келиб 700 вагон ётиб қолган пахта тўпланиб қолди. Бироқ бевосита Россия Федерацияси таркибига кирган Туркистондан фарқли ўлароқ, БХСР ва ХХСР да руслар иштироки кучайган бўлишига қарамай, улар 1924 йилга қадар мустақил давлатлар бўлиб қолаверди. Шу билан бирга, маҳаллий жадид ҳукуматлари большевистик Россиянинг сиқувига қарамай, миллий манфаатни ҳимоя қилиб, ўзаро муқобиллик шартларига тўғри келмайдиган маҳсулот айирбошлашга қаршилик кўрсатиб келдилар. Масалан, Бухоро Республикаси Халқ Нозирлар Кенгаши раисининг биринчи ўринбосари Ота Хўжаев 1920 йилда расман «харид қилинган» 132 минг тонна пахтани РСФСР Давлат пахта қўмитасига топширишга икки йил мобайнида қатъиян қаршилик

¹ Советский Узбекистан в борьбе за развитие хлопководства. — Т., 1949. С. 14.

² Хлопководство в СССР и его перспективы. — М., 1926. С. 120.

кўрсатиб келди¹ Шунинг учун ҳам миллий-худудий chegarаланишга қадар РСФСРнинг, кейин эса СССРнинг асосий пахта майдони Туркистон республикаси бўлиб қолган эди.

Россия иқтисодиётида пахта жуда муҳим ўрин тутишини ҳисобга олиб, марказий ҳукумат иқтисодий соҳага бирмунча эркинлик берилганлиги кўзга ташланаётган шароитда пахтачилик тармоғига давлатнинг етарли назорат қилишини таъминлаш мақсадида 1921 йил сентябрда РСФСР ОХХК ҳузуридаги Пахтачилик маркази (Центрхлопок)ни Бош пахтачилик кўмитасига (Главхлопком) айлантирди, пахта етиштирувчи республикаларда ҳам унга бўйсунувчи пахтачилик кўмиталари тузилди. Ўтказилган қайта қуришга мувофиқ Туркистон республикасидаги барча ҳайдаладиган майдонлар, селекция станциялари, ирригация иншоотлари, пахтачилик саноати Туркистон пахтачилик кўмитаси ихтиёрига ўтказилди.

Бош пахтачилик кўмитаси пахта етиштиришда давлат монополиясини асосий амалга оширувчи бўлиб қолиши лозим эди. Бу иш иккита асосий шаклда амалга оширилди. Аввало у бошқа қишлоқ хўжалик экинлари ҳисобига чигит экиладиган майдонларни муттасил равишда кенгайтиришни ўз ичига оларди. Бу сиёсат чор Россияси томонидан фаол амалга оширилган бўлиб, совет ҳокимияти йилларида ҳам давом эттирилди. Бироқ, юқорида қайд этилганидек, октябрдан кейинги очарчилик йиллари деҳқонлар омон қолиш учун чигит экишни кескин қисқартирган эдилар. Эндиликда НЭПга ўтилиши муносабати билан Кремлдаги юқори сиёсий табақа аввалги мустамлакачилик тажрибасини қайта тиклашни мумкин деб ҳисоблади. Масалан, Марказдан ТАССРга юборилган ва республиканинг ўша йиллардаги раҳбарларидан бири бўлган И. Е. Любимов очиқ-ойдин бундай деди: «Туркистон ёппасига пахта майдонига айлантирилиши лозим, бунинг учун ғалла экиладиган майдонлар ниҳоятда қисқартрилиши зарур»². Мазкур стратегик йўлга совет тарихининг барча босқичларида қатъиян амал қилиб келинди.

Иккинчи йўналиш пахта харид қилиш ва тақсимлашга давлат монополиясининг ўрнатилиши, ҳокими-

¹ Ишанов А. И. Бухарская Народная Советская Республика. — Т., 1969, — С. 354.

² РГАЭ, ф. 484, оп. 2, д. 49, л. 19.

ят тузилмаларининг пахта харид нархларини метрополияга фойдали равишда ўзбошимчалик билан белгилашлари бўлди. Бундай амалиёт «ҳарбий коммунизм» даврида маҳаллий тўқимачилик ишлаб чиқаришини, бир қатор анъанавий ҳунармандчилик турларини инкирозга учраши ва тугатишга олиб келди, пахтакорларнинг пахта етиштиришга қизиқиши пасайишига сабаб бўлди. Унинг салбий оқибатлари янги иқтисодий сиёсатни ислоҳ қилиш шароитида ҳам кескин кўзга ташланди. Шунга қарамасдан, совет давлати бошлиғи давлат пахта монополиясини авж олдириш йўлини қаттиқ туриб ҳимоя қилди.

Ленин империяча тафаккур тамойилларига амал қилиб, 1921 йил 13 сентябрда «Пахтачиликни, пахта тозалаш саноати ва пахта тайёрлашни давлат йўли билан ташкил этиш тўғрисида»ги махсус низомни имзолади, бу низом пахта етиштириш соҳасида давлат монополиясини янги иқтисодий шароитда мустақкамлади. Мазкур ҳаракат «пахтакор деҳқонларни эксплуатация қилиш ҳисобига бойлик орттираётган олиб сотарлар»га¹ қарши кураш ниқоби остида ўтказилди. Ҳақиқатда эса марказий ҳукумат, бир томондан, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини социалистик давлат қўлида сақлашга интилди, бу тармоқларга биринчи навбатда пахта мажмуи кирарди; иккинчи томондан эса, у Россия тўқимачилик саноатини қимматли хом ашё билан узлуксиз таъминлаш кафолатларини яратиш ҳақида ўйларди.

Бош пахтачилик қўмитаси ўзи ташкил этилган дастлабки кунлардан бошлаб давлат пахта монополиясини амалда жорий этиш ва ҳукмрон марказ манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ишларни авж олдириди. Шу билан бирга, у янги иқтисодий сиёсат шароитини ҳам ҳисобга олишга мажбур эди. Бунинг оқибатида советлар мамлакатининг бутун сиёсий раҳбариятида ҳам аввалги «ҳарбий коммунистик» ва янги иқтисодий сиёсат даври ёндашувларининг зиддиятли равишда қўшилиб кетиши содир бўлди.

1921 йил Марказдаги Бош Пахта қўмитаси (Главхлопком)га 1.048.240 пуд пахта толаси жўнатилган эди². Бироқ Марказдаги корчалонларга бу миқдордаги тола

¹ Ўша жойда, 20—23-варақлар.

² Отчёт о деятельности СНК и Экономического Совета Туркестанской Республики на 1 октября 1922 г. Т., ТЭС, 1922. С. 333.

жуда кам туюлди ва улар Туркистондан қўшимча равишда яна пахта жўнатишни талаб қилишди.

Ишчи-Деҳқон Инспекцияси комиссари Климов томонидан ХХМК фаолияти таҳлил қилинган ҳисоботида кўрсатилишича, 1921 йил январ ойида Марказга жўнатиш учун 7000000 пуд пахта толаси, 327.000 пуд линтер, 103000 чахбута тайёрлаб қўйилган¹. Ҳатто ХХОК Туркистондан Марказга кўпроқ хом ашё келтириш учун Еттисув темир йўлини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди.

1922 йилнинг бошларида Туркистондан марказга Красноводск йўналиши бўйича 1150 вагон (63470 та той пахта), Оренбург йўналиши бўйича 1547 вагон (85030 та той пахта), ҳаммаси бўлиб, 2724 вагон (148500 та той пахта) пахта толаси жўнатилди. Фақат шу йилнинг июн ойида Оренбург ва Красноводск йўналишлари бўйича 2180 вагон пахта толаси Марказга юборилди.

1922 йил 16 майда Главхлопком ва Темир йўллар комиссарлиги ўртасида ўша йил мобайнида Туркистондан пахта ташиб келтириш ва у ердаги корхоналарга зарур маҳсулотлар етказиб бериш тўғрисида тузилган шартномага кўра, Темир йўллар комиссарлиги бутун йил давомида ҳар уч кунда иккита махсус эшелонда пахта толаси ташиб бериш мажбуриятини олди². Демак, Туркистондан деярли ҳар куни пахта толаси ортилган махсус поездлар эшелони Марказга жўнатилган.

Совет режими раҳбарлари Туркистонда пахтачиликни юксалтириш учун бир қанча тадбирларни амалга оширишга мажбур бўлди. Бунинг натижасида юртимизда пахта яккаҳокимлиги қарор топиб, ўлкамиз аста-секин собиқ иттифоқнинг хом ашё базасига айлана бошлади.

Бироқ ишлаб чиқаришнинг иқтисодий омилларидан бир қадар фойдаланиш ижобий жиҳат сифатида ҳам кўзга ташланди. Хусусан, деҳқонларнинг пахта етиштиришни кўпайтиришдан манфаатдорлигини ошириш мақсадида қишлоқ хўжалик ишларига бюджетдан маблағ ажратиш, қишлоқ хўжалик техникасини етказиб бериш, камқувватли хўжаликларни иш ҳайвонлари билан таъминлаш чоралари кўрилди. Бу-

¹ Ўзбекистон МДА, 41-фонд, 1-руйхат, 1033-иш, 69-варақнинг орқаси.

² Ўзбекистон МДА, 41-фонд, 1-руйхат, 1245-иш, 60—63-варақлар.

ларнинг ҳаммаси пахтачиликнинг жонланишига таъсир кўрсатди.

Шу билан бирга, ирригацияни тиклаш, суғориш тармоқларини таъмирлаш масалаларида эски иқтисодиётга хос мажбур қилиш тамойиллари яққол ўз ифодасини топди. Масалан, ўлкада кенг ирригация дастурини амалга ошириш ҳақида баландпарвоз ваъдалар берилганига қарамасдан, марказ реал ҳаётда бу дастурни таъминлашга маблағ ажратишни ўз зиммасидан соқит қилишга интилди. Чунончи, ТАССРдаги ирригация ишларига давлат ажратган маблағ 1921 йилда 351,9 минг рублни, 1922 йилда эса 400 минг рублни ташкил этди¹. Бундай кулгили даражадаги маблағ арзимас эҳтиёжларни ҳам қондиrolмасди.

Ҳокимият органлари сув хўжалиги ишларига деҳқонлар оммасини мажбурий равишда жалб қилишга, инсон захираларини империяча тарзда эксплуатация қилишга асосий эътиборни қаратди. 1921 йил 11 майда Туркистон республикаси ХКК Марказнинг талаби билан ўлкадаги ирригация ишларини ҳарбийлаштиришни жорий этиш тўғрисида декрет қабул қилди². Айни вақтда янги иқтисодий сиёсат даври ислохотлари мантифига зид ўлароқ, 1923 йилга қадар меҳнат ва от-улов мажбурияти сақлаб қолинди, тўғри, унинг номи даврга ҳамоҳангроқ тарзда «натура мажбурияти» деб аталган эди. Ана шу мажбурият ҳисобига деҳқонлар 1921 йилда ирригация тизимларидаги тиклаш ишларида 2 млн. киши-кунидан ортиқ ишлаб бердилар, бу пул билан ифодалаянда 2390 минг тилла рублни ташкил этарди³.

Туркистон деҳқонларининг текин меҳнати ирригация тармоқларини таъмирлаш масаласини қисман ҳал этишга кўмаклашди. Бироқ давлат маблағининг етишмаслиги, қурилиш материаллари ва муҳандис-техник ходимларнинг йўқлиги шароитида фақат аҳолининг кучи билан таъмирлаш ва сувдан фойдаланишни тартибга солиш борасидаги катта ишларни амалга ошириб бўлмасди. Шу сабабли суғориладиган ерларнинг қисқариб бориш тамойили сақланиб қолди.

Йирик капитал маблағларсиз Россия саноатига Туркистон хом ашёси, айниқса, пахта етказиб беришни

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 9-рўйхат, 399-иш, 57-варақ.

² Съезд Советов в документах. Т. I. — М., 1959. С. 482—483.

³ Ўзбекистон МДА, 397-фонд, 3-рўйхат, 390-иш, 25-варақ.

кескин кўпайтириш вазифасини таъминлаб бўлмасди, бу Россия иқтисодиётини ҳам ўз ичига оларди. Буни тушуниб етган Ленин ҳукумати анча кўпроқ бюджет маблағлари ажратишга қарор қилди. 1923 йилда бу маблағлар 5567 минг, 1924 йилда эса 6260 минг тилла рублни ташкил этди¹. Шунга қарамасдан, деҳқоннинг текин кучидан самарали фойдаланиш йўли сақланиб қолди. 1923 йилда қишлоқ аҳолиси натура мажбурияти ҳисобига қарийб 3,6 млн. киши-куни ишлаб берди, унинг умумий миқдори 3,5 млн. сўм эди².

Социалистик типдаги деҳқон хўжалиklarини ташкил этиш йўли давом эттирилди. Масалан, 1921 йил ўрталарига келиб фақат Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё вилоятлари ҳудудида 275 жамоа хўжалиги ташкил этилди, уларга 8743 хўжалик бирлашган эди. Совет хўжалиklари тармоғи ҳам кенгайди. Хусусан 1921—1923 йилларда уларнинг сони 74 тадан 161 тага етказилди³.

Бу даврда марказнинг маҳаллий хўжалик ташкилотларига нисбатан буйруқбозлик сиёсати заррача ўзгаргани йўқ. Масалан, янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши муносабати билан Туркистон пахтачилик кўмитаси республика манфаатларини кўзлаб, тайёрланган пахтанинг бир қисмини мустақил равишда тасарруф қилишга уриниб кўрди. Бироқ бу Марказга маъқул келмас эди. Шундан кейин Туркистон пахтачилик кўмитаси таркиби бутунлай тозаланди ва россиялик вакиллар билан «мустақамланди». Бунинг устига, ОХХК Туркистондан марказга иложи борича кўпроқ пахта ва бошқа саноат хом ашёсини ортиб жўнатиш мақсадида ҳатто кўшимча равишда Етгисув темир йўлини куриш тўғрисида қарор қабул қилди. Кўрилган бу чора-тадбирлар пахта етиштиришни кўпайтиришнинг бошқа омиллари билан бир қаторда, марказга пахта етказиб беришни фаол авж олдириш имконини берди. Хусусан, 1921 йилда Бош пахтачилик кўмитаси номига 1048240 пуд пахта тўласи⁴ жўнатилган бўлса, 1924 йилга келиб 4250 минг пуд пахта толаси юборилди⁵.

Бош пахтачилик кўмитасининг пахта етиштиришни кўпайтириш жараёнига таъсир кўрсатишдаги ус-

¹ РЦХИДНИ, ф. 122, оп. 1, д. 34, л. 27.

² Ўзбекистон МДА, 215-фонд, 4-рўйхат, 473-иш, 41—47-варақлар.

³ Отчёт деятельности Турк ЭКОСО, февраль-октябрь 1921 г. — Т., 1922. С. 166, 180.

⁴ Ўзбекистон МДА, 41-фонд, 1-рўйхат, 1033-иш, 69-варақ.

⁵ Ю ф е р о в В. Ю. Хлопководство в Туркестане. — Л., 1925. — С. 125.

тувор воситаларидан бири пахтачилик кооперативларининг фаоллик билан ташкил этилиши бўлди. 1924 йилга келиб уларнинг сони 611 тага етказилди. Кооперативлар аъзолари томонидан умумий пахта майдонининг 92,6%ига чигит экилди¹.

Шуни айтиш керакки, кооперативлар якка ва жамоа манфаатларини узвий равишда ўзларида бирлаштирган бўлиб, катта иқтисодий имкониятларга эга эдилар. Бу ҳол нафақат жаҳон, балки мамлакатда кооператив ҳаракатининг ривожланган шакллари раванқ топтириш соҳасида тажрибаларни ишонарли тарзда намоёниш этди. Афсуски, ҳатто янги иқтисодий сиёсатга ўтишда ҳам уларнинг имкониятларидан етарли фойдаланилмади. Кооперативларнинг қудратли бунёдкорлик имкониятларини намоён қилиш йўлидаги асосий тўсиқ — кооперация масалаларини тартибга солувчи давлат муассасаларининг ўзбошимча монстрларга айланиш жараёни бўлди, улар орасида етакчи ўринни Бош пахтачилик қўмитаси эгаллади.

Бош пахтачилик қўмитаси кўп сонли қишлоқ товар ишлаб чиқарувчилари фаолиятига якка ўзи бошчилик қилди, уларга оператив равишда раҳбарлик қилиш мақсадида уларни пахтачилик ширкатларига бирлаштирди. У социалистик давлат қудратига таяниб, рақобатчилар: ҳам майда «эркин олиб сотарлар», якка тартибда иш юритувчиларнинг, ҳам ўз фаолиятининг бошланғич босқичида мустақил равишда чигит экиб, унга ишлов бериш, пахтани териб олиш ва сотишга интилган ва бу соҳада фаоллик кўрсатган пахтачилик кооперативларининг имкониятларини қатъиян чеклаб қўйди.

Бош пахтачилик қўмитаси соф иқтисодий тадбир бўлган чигит экишга контрактация (маҳсулот тайёрлаш юзасидан олдиндан шартнома тузиш тизими) тузишни ҳам ниҳоятда қаттиққўллик билан амалга оширди. Контрактация шартномаси одатда чигит экиш олдиндан тузиларди. Деҳқон хўжаликларининг пахтачиликдаги бутун иш даврида давлат муассасалари билан яқиндан алоқада бўлишини йўлга қўйиши лозим эди. Шартнома пахтани топширувчи билан тайёрловчи ўртасидаги муносабатларга тааллуқли барча масалаларни аванс бериш, асбоб-ускуналар, уруғлик, санот ва озиқ-овқат товарлари етказиб беришни ўз ичига оларди.

¹ РГАЭ, ф. 484, оп. 2. Д. 46, л. 13—14.

Контрактация билан қамраб олинган деҳқон хўжаликлари сони йилдан-йилга ортиб борди. Хусусан, агар 1922 йилда тузилган контрактация шартномалари 5200 тани ташкил этган бўлса, 1924 йилда уларнинг сони 190438 тага етди¹. Тўғри, бундай шартномалар тузишда маъмуриятчилик кўринишлари содир этилган ҳоллар ҳам учраб турарди. Пахтачилик кўмитаси пахтакор деҳқонлар билан асосан кооперативлар орқали шартнома тузарди. 1924 йилда кооперативлар орқали тузилган шартномалар умумий шартномаларнинг 92%ини ташкил этди². Шу билан бирга, Пахтачилик кўмитаси ҳам, кооператив органлар ҳам синфий тамойилга қатъий амал қилдилар. Масалан, Андижон, Кўқон, Наманган уездларида контрактация шартномалари камида 1,3 десятина ерга, Самарқанд ва Каттакўрғон уездларида 1—1,3 десятина ерга эга бўлган деҳқонлар томонидан имзоланди³. Камбағал ва ўртаҳол хўжаликларга маълум даражада ёрдам кўрсатилди, лекин масала олинган мажбуриятларни бажаришга келганда, Пахтачилик кўмитаси «синфий бирдамлик»ни унутиб қўйди. Кўмита деҳқонларга ссуда берар экан, ҳеч нарса билан ҳисоблашмай уни тўла-тўқис узишни талаб қилди. Тўлов муддатини чўзиб юборганларга, ҳатто табиий офатлар ёки ҳосилсизликдан зарар кўрганларга ҳам ҳеч қандай шафқат кўрсатилмади. Натижада қишлоқ меҳнаткашлари қарзни тўлаш учун уруғликка олиб қўйган захираларини топширишга мажбур бўлишар, ўзлари эса келгуси йилга уруғликсиз қолишарди ёки қарзлари ҳисобига чорва молларини топширар эдилар, ўзларини очлик чангалига ташлардилар. Деҳқонлар томонидан пахта топшириш жараёнида уларни деярли очиқдан-очиқ талаш ҳоллари ҳам содир бўларди, чунки деҳқонлар топшираётган пахталарининг тўғри қабул қилинишини назорат қилиш имкониятидан маҳрум этилган эди.

Ўша йиллардаги хўжалик сиёсатининг мураккаб муаммоларидан бири — пахтага ягона нарх белгиланиши эди. «Инқилобдан олдинги» даврда нархларни бозор белгиларди, барча хўжаликлар, шу жумладан, кооперативлар ҳам бозор шароитига амал қилишарди. Октябрь тўнтаришидан кейин давлат пахта нархларини монопо-

¹ РЦХИДНИ, ф. 62, оп. 1, д. 108, л. 95.

² ГАРФ, ф. 1235, оп. 118, д. 11, л. 58.

³ Хлопковое дело. 1924. № 7—8, с. 37—38.

лиялаштирди. Янги иқтисодий сиёсатга ўтилгандан сўнг ҳам вазият амалда ўзгармади. Бош пахтачилик қўмитаси нарх белгилаш масалаларини якка ўзи ҳал қиларди. Бунда фақат якка деҳқон хўжаликлари у ёқда турсин, кооператив уюшмалари манфаатлари ҳам ҳисобга олинмади. Пахтачилик қўмитаси пахтачилик кооперациясига оддий кафиллик вазифасини топширди. Ҳатто Туркистон пахта иттифоқи ҳам (бошланғич кооперативлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади) воситачилик ёки мол сотиш операцияларини олиб боролмасди.

Давлат монополияси қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шу жумладан пахта етиштиришни кўпайтиришга тўсқинлик қиларди. Янги иқтисодий сиёсат йўли эълон қилингандан кейин буни тушунган кўпгина ақл-идрок билан фикр юритувчи олимлар, хўжалик раҳбарлари, иқтисодчилар давлат монополиясини, айниқса пахтачиликда рақобат ва соғлом товар-бозор муносабатларининг намоён бўлишига жиддий халақит берувчи омил сифатида тугатиш зарур деган фикрни бир неча марта ўртага ташладилар. Масалан, Туркистонда пахтага бўлган давлат монополиясини тугатиш масаласини ер ишлари халқ комиссари С. Асфандиёров фаоллик билан кўтариб чиқди.

Бироқ партия-давлат аппарати ходимларининг кўпчилик қисми мутаассиблик нуқтаи назарида турарди. Чунончи, ТКП VI съезди (1921 йил август) резолюциясида республика пахтачилигини тиклаш «давлат монополиясини (жун ва тери хом ашёларида бўлгани каби... пахтани сотиш соҳасида ҳам) сақлаб қолган ҳолда»¹ амалга оширилиши керак, деб аниқ-равшан кўрсатиб ўтилди.

Бош пахтачилик қўмитаси ўзининг монопол мавқеидан фойдаланиб, пахтанинг харид нархларини ўта паст қилиб белгиладикки, улар пахтакорларнинг сарф-харажатларига асло тўғри келмасди. Ҳақиқатда Туркистон пахтаси жаҳон бозоридаги нархдан 2,5 баробар паст баҳоланарди².

Деҳқонларнинг пахтага белгиланган нархлардан норозилиги уни етиштиришнинг камайиб боришига олиб келди. Масалан, 1922 йилда пахта етиштириладиган майдон жами 51421 десятинани ташкил этди, ҳолбуки, 1921 йилда у 87659 десятинадан иборат эди. Шунга

¹ КПТ в резолюциях... с. 141.

² ГАРФ, ф. 1066, оп. 2, д. 52, л. 89—90.

мувофиқ равишда йиғиб-териб олинган пахта миқдори ҳам 1920—1921 хўжалик йилларига нисбатан 1900 минг пуддан 1312544 пудга тушиб қолди¹.

Пахта етиштиришнинг кескин қисқариб кетганлиги РСФСР ҳукуматини чет элдан 2 млн. пуд пахта сотиб олишга мажбур қилди, бунинг учун 30 минг тилла рублдан ортиқ пул тўлади².

Қатъий нархларда валютага пахта сотиб олиш фойда келтирмасди, Туркистон пахтасини анча қулай нархларда сотиб олиш мақбул эди. Шунинг учун ҳам Бош пахтачилик кўмитасининг норозилик билдиришларига қарамасдан, Меҳнат ва Мудофаа Кенгашининг қарори билан 1923 йил январда пахта харид қилиш давлат монополияси бекор қилинди. Бу ҳол тезда пахта етиштиришнинг кўпайишига ўз таъсирини кўрсатди. 1924 йилда чигит экиладиган майдонлар кўпайтирилиб, 315168 десятинага етказилди. Йиғиб-териб олинган пахта миқдори 4250 минг пудни ташкил этди³. Амалда унинг ҳаммаси марказга жўнатилди. Лекин иттифоқ ҳукумати пахтага бўлган давлат монополиясининг бекор қилинишини вақтинча ҳаракат деб ҳисобларди. 1926 йилга келиб бу монополия яна тикланди.

Янги иқтисодий сиёсат йўли эълон қилингандан кейин пахтачилик билан бир қаторда, бошқа деҳқончилик тармоқларида ҳам жонланиш белгилари кўзга ташланди. Хусусан, озиқ-овқат экинлари майдони мутгасил кенгайтириб борилди. 1921 йилдаёқ 4 млн. пуд ғалла йиғиштириб олинди⁴. Деҳқонлардан сотиб олинган ғалла билан биргаликда, товар дон ҳажми 10—11 млн. пудга етди, бу 1921 йилги развёрстка миқдоридан анча кўп эди⁵. 1924 йилда дон экинлари 831,6 минг десятина ерга экилди. Полиз ва сабзавот экинлари 50,6 минг десятинага етказилди⁶. Пилла етиштириш 1920 йилга нисбатан 3 баровар ортиб, 125 минг пудни ташкил этди⁷.

Чорвачилик жараёнлари ҳам ривожлана бошлади, бу ҳол чорва моллари туёғининг кўпайишда ўз ифода-

¹ ГАРФ, ф. 3429, оп. 75, д. 449, л. 35—40.

² ГАРФ, д. 419, л. 44.

³ Аминова Р. Х. Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода советского государства к НЭПу. — Т., 1965. С. 295.

⁴ ГАРФ, ф. 226. Оп. 1, д. 192, л. 85.

⁵ Отчет о деятельности Главхлопкома за время с 1 октября 1924 г. по 1 октября 1925 г. — М. — Л., 1926. — с. 31.

⁶ История народного хозяйства Узбекистана. Т. I. С. 157.

⁷ Н о в и к о в М. П. Борьба Компартии Туркестана за разрешение земельного вопроса и восстановление хлопководства. (1921—1929 гг.) — Т., 1966. С. 138.

сини топди. Масалан, 1920 йилда республикада 771 минг бош от мавжуд бўлган бўлса, 1924 йилда улар 827 минг бошга, қўй ва эчкилар тегишли равишда 5797 ва 7550 минг бошга етказилди¹. Республикада мавжуд бўлган умумий чорва моллар сони 1924 йилда 8666455 бошни ташкил этди².

Афсуски, озиқ-овқат захиралари, шунингдек, пахтачилик маҳсулотларининг анчагина қисмини марказга юбориш давом этди. Бу тадбир ҳам бевосита, ҳам билвосита амалга ошириларди. Бевосита маҳсулот етказиб бериш Россия қизил армиясининг бўлинмаларини аввалгидек озиқ-овқат билан таъминлаб туришда яққол ўз ифодасини топди, мазкур бўлинмалар совет режимига қарши кўтарилган истиқлолчилик ҳаракатини «ўт ва қилич» билан бостириб турарди.

Билвосита маҳсулот етказиб беришни бирга қўшиб олиб бориш галла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини ҳаддан ташқари арзон тайёрлов нархларида сотишда ёки «байналмилал ёрдам» кўрсатишда намоён бўлди. Айниқса, бу тадбир 20-йиллар бошларида яққол кўзга ташланди. Гап шундаки, 1920—1921 йилларда Россиянинг кўпгина марказий минтақаларида ғоят қаттиқ қурғоқчилик рўй берди. Ҳосилсизлик Россия Федерациясининг, айниқса, Волга бўйи деҳқончилиги ва чорвачилигига катта зарар етказди. Натижада оммавий очарчилик бошланди. Оч қолганларнинг умумий сони 33,5 млн. кишига етди³.

Туркистондаги аҳвол ҳам ниҳоятда оғир эди. Лекин Марказнинг назарида бу ердаги вазият Россияга нисбатан ҳар ҳолда яхши эди. Шунинг учун ҳам, бир томондан, Россия Федерациясининг марказий минтақаларидаги очарчиликка қарши курашиш учун Туркистондаги озиқ-овқат захираларининг анчагина қисмидан фойдаланишга, иккинчи томондан, оч қолганларнинг бир қисмини ўлкага жойлаштиришга қарор қилинди⁴.

Биринчи устувор вазифанинг бажарилишини таъминлаш учун РСФСР раҳбарияти Туркистон республикаси ҳукумати олдига аниқ режалаштирилган вазифалар қўйди: 1921 йилда фақат галланинг ўзидан 22,1 млн. пуд етказиб бериш керак эди. Иккинчи вазифа — камида «икки юз минг деҳқон, ишчи ва уларнинг хо-

¹ Народное хозяйство Средней Азии. 1924 г. № 5. С. 72—75.

² Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1848-иш. 98-варақ.

³ История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. С. 259.

⁴ Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1309-иш. 64-варақ.

тин бола-чақалари»¹ни қабул қилиб олиш ва жойлаштиришни назарда тутарди.

Ўша йиллардаги ҳужжатларда таъкидланишича, 1921 йил баҳоридан эътиборан очларнинг улкан оқими тезда «Оренбург чўллари»ни тўлдириб, Туркистоннинг марказий қисмига оқиб кела бошлади, уларнинг катта гуруҳлари Тошкентда қолдирилди². 1921 йил октябрь ойигача республикага 320 минг киши етиб келди³. Уларнинг аксарият қисми қишлоқ туманларига юборилди. Деҳқонлар анъанавий юксак инсонпарварлик хислатларини намойиш этиб, қочоқларни хурсандчилик билан қабул қилдилар, охири бундан нонларини ҳам улар билан баҳам кўрдилар. Бироқ бу ҳол бусиз ҳам хонавайрон бўлган Туркистон қишлоқларига оғир юк бўлиб тушган эди.

Россиядаги очларга юбориш учун қўшимча равишда озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаш зарурлиги аҳволни янада оғирлаштирди. Марказий совет ҳукумати Туркистон республикасига ўз вақтида «ғалла билан катта ёрдам» кўрсатилганлигини писанда қилиб, «пролетар бирдамлиги» кўрсатишни сўраб ўлка аҳолисига бир неча марта мурожаат этди. Шу билан бирга, юқори ҳокимият тузилмаларидан Туркистоннинг озиқ-овқат захираларини максимал даражада сафарбар этиш ҳақида даҳшатли буйруқлар юбориларди. Жумладан, 1921 йил 12 июлда Ленин Туркистон озиқ-овқат халқ комиссарига «сиёсий аҳамиятга эга бўлган жанговар тезликда» Москвага 250 минг пуд ғалла юбориш ҳақида қатъий топшириқ берди⁴. Худди шу кунларда «Волга бўйидаги очларга ёрдам» кўрсатиш оммавий кампанияси бошланди, у пул, пойабзал, кийим, озиқ-овқат тўплашни ўз ичига оларди⁵.

Ўлка аҳолиси россияликлар бошига тушган фалокатга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлди. Масалан, Сулукта кўмир кони ишчилари нон паёкларини, Қизилқия кўмир разрез ишчилари ойлик иш ҳақларининг 10%ини ажратиш тўғрисида қарор қабул қилдилар⁶. Июлнинг охирида Оренбургга 10 вагон ғалла

¹ Известия. Орган ТуркШКа. 11 октябры 1921 года.

² Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 96-иш, 262—265-варақлар.

³ Ўша жойда, 22-фонд, 1-рўйхат, 54-иш, 15-варақ.

⁴ В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. — Т., 1960. — 558-бет.

⁵ Известия (Ташкент), 14 июля 1921 года.

⁶ Красная Фергана. 5 августа 1921 года.

ва 6 вагон балиқ жўнатилди, уларни Тошкент шаҳри ва уезди аҳолиси тўплаган эди¹.

Ўша давр матбуоти Туркистон, Бухоро, Хоразм аҳолисининг инсонпарварлик ва хайрихоҳлик намуналарини кўрсатганлиги ҳақидаги кўплаб фактларни ҳар куни эълон қилиб борарди, улар пул маблағлари ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаш бўйича фаол кампанияни авж олдириб юборган эди.

Бироқ амалга оширилаётган саъй-ҳаракатларнинг суръатлари мамлакат сиёсий раҳбариятига етарли даражада эмасдай туюларди. 1921 йил 27 июлда Ленин «Туркистон озиқ-овқат органларининг ишини кучайтириш тўғрисида» телеграф билан махсус фармойиш юборади, унда ТАССР МИКдан «Туркистондаги озиқ-овқат ишини марказий ўринга қўйиш, бу ишга барча совет, касаба уюшмалар ва бошқа ташкилотларнинг диққат-эътибори ва кучини қаратишни, озиқ-овқат органларига максимал даражада кўмак беришни таъминлашни²» қаттиқ туриб талаб қилди.

Шу муносабат билан Туркистонда озиқ-овқат солиғи Россияга нисбатан бирмунча кейинроқ жорий этилганлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Озиқ-овқат развёртки асосида 1920/21 йилда аввалги икки хўжалик йилига нисбатан анча кўпроқ озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрланди³. Шундай бўлса ҳам совет давлати раҳбари кескин норозилик билдирди. У барча янги захиралардан фойдаланишни талаб қилди.

«Доҳий»нинг раҳбарона йўл-йўриқларига мувофиқ Туркистон республикасида «озиқ-овқат fronti» ташкил этилганлиги эълон қилинди. 1921—1922 йил якунида озиқ-овқат солиғи бўйича 7026566 пуд буғдой бирлиги келиб тушди⁴. Айни вақтда очлар жамғармасига хайр-эҳсон тўплаш кампанияси кучайтирилди. 1921 йил 21 июлда ТуркМИК хузурида очларга ёрдам кўрсатиш махсус Марказий комиссияси таъсис этилди. Унинг олдига «қайтадан моддий, озиқ-овқат маҳсулотлари ва буюмлар тўплаш»ни уюштириш, «тўпланган нарсаларни Россиянинг оч қолган губерналарига» жўнатиш вазифаси қўйилди.

31 июлда очларга ёрдам кўрсатиш комиссияси Ет-тисув вилоятидан 24 вагондан иборат биринчи марш-

¹ Рашидов Г. История социалистического Ташкента. Т. 1.— Т., 1965. С. 137.

² В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида.— Т., 1960. 559—560-бет.

³ Ўзбекистон МДА, 31-фонд, 1-рўйхат, 232-иш, 1-варақ.

⁴ ГАРФ. ф. 1064, оп. 2, д. 50, л. 17.

рут поездини, 1 августда эса ўша вилоятдан яна кўшимча равишда 25 вагонни жўнатди, ўлканинг асосий галлакорт туманларидан бўлган Етгисувдан 2 августда яна бир маршрут сафарбар қилинди¹. Кейинчалик озиқ-овқат ва нарсасувоумлар жўнатиш яна ҳам жадал сурьатлар билан олиб борилди. Масалан, Тошкент шаҳрининг Эски шаҳар қисми аҳолиси Очларга ёрдам кўрсатиш комиссияси ихтиёрига 17—25 сентябрда 613 пуд ун, 7,5 пуд гуруч, 10 пуд олма, 376 бўлак совун, 5399 аршин газлама, 1493 галтак ип жўнатди². Самарқанднинг Темирўл тумани 1921 йил 15—21 ноябрда «очларга ёрдам кўрсатиш ҳафталиги»ни ўтказди, бу ҳафталик мобайнида 3 млн. сўм маблағ тўпланди³. Орол балиқчилари Россиянинг очарчилик рўй берган губерналарига 14 вагон балиқ юборишди. Умуман, 1921 йил куз бошларида ўлка аҳолиси ёрдами билан очларга ёрдам кўрсатиш жамғармасига фақат галланинг ўзидан 600 минг пуддан ортиқроқ жўнатилди⁴.

Барибир «Мамлакатнинг бош коммунисти» хурсанд эмасди. Маҳаллий ҳокимият органларининг ТАССР озиқ-овқат захираларини сафарбар қилиш соҳасидаги фаолиятини янада кўпроқ жадаллаштириш мақсадида республикага «империя назоратчиси» сифатида ўша йиллардаги таниқли партия арбоби, Петроград озиқ-овқат комиссари А. Е. Бадаев юборилди. Айни вақтда Туркистоннинг ўзида озиқ-овқат органларини қатъий равишда мустаҳкамлаш тўғрисидаги ленинча йўл-йўриқларга мувофиқ РКП(б) МҚ Туркистон бюроси қарори билан озиқ-овқат тайёрлаш аппаратининг турли бўғинларига 700 га яқин «қатъиятли» коммунист юборилди⁵. Натижада 1922 йилнинг биринчи ярмидаёқ матлубот кооперацияси жамиятлари тизими орқали Россиянинг очарчилик рўй берган губерналари учун 1,5 млн. пуд галла тайёрланди⁶.

Ленин Волга бўйидаги очларга ошкора равишда ғамхўрлик кўрсатар экан, айни вақтда юқори партия-давлат тузилмаларини биринчи навбатда озиқ-овқат билан таъминлашни унутмади. Масалан, 1921 йил 7 ав-

¹ Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 50-иш, 17-варақ.

² Р а ш и д о в Ф. Кўрсатиб ўтилган асар. 139-бет.

³ Известия. (Ташкент). 15 ноября 1922 года.

⁴ История коммунистических организаций Средней Азии. — Т., 1967. С. 555—556.

⁵ РЦХИДНИ, ф. 17, Оп. 1, д. 417, л. 95.

⁶ Хлопоковое дело. 1923. № 3—4. С. 12—13.

густда у Туркистон бюросига махсус хат юбориб, унда «биринчи навбатда Москвага галла ва гўшт» жўнатишни таклиф қилди¹.

1922 йил 1 январдан бошлаб жорий этилган «очлик солиги» ўлка аҳолисига, айниқса, унинг қишлоқдаги қисмига оғир юк бўлиб тушди². Бу солиқ асосан «ҳарбий коммунизм» аъъаналари негизида, қишлоқ ва шаҳарлардаги қашшоқлашиб қолган аҳолининг моддий аҳволини ҳисобга олмасдан туриб фавқулодда усуллар билан амалга оширилди. Ҳатто Фарғона вилоятининг очликдан ниҳоятда тинка-мадори қуриган аҳолисидан ҳам 6600 пуд турли озиқ-овқат маҳсулотлари тўпланди³.

Хилма-хил ташкилий воситалардан, давлатнинг мажбур этиш усулларида ва ўлка аҳолисининг раҳмдиллиги, саховатпешалигидан фойдаланиш натижасида 1922 йил 1 январдан 1 декабргача Туркистон республикаси Очларга ёрдам кўрсатиш Марказий комиссияси жамғармасига 24,5 млн. сўм пул ва хайр-эҳсонлар, 69 млн. пудга яқин озиқ-овқат маҳсулотлари, 14,4 минг дона кийим-бош топширилди. Улардан бир қисми Туркистонга келган қочоқларга берилди. Кўпроқ қисми эса Россиянинг марказий губерналарига жўнатилди⁴.

Албатта, амалга оширилган саъй-ҳаракатларнинг инсонпарварлик жиҳатларини пайқамаслик нотўғри бўлур эди. Шундай бўлса ҳам, Туркистон қишлоқларининг озиқ-овқат захиралари чекланган эканлигини қайд этиб ўтиш керак. Тасвир этилаётган вақтга келиб бу захиралар ниҳоятда камайиб кетган эди. Бу аянчли фактни ҳатто ҳокимият органлари ҳам эътироф этишга мажбур бўлган эдилар. Масалан, Очларга ёрдам кўрсатиш Марказий комиссияси ҳисоботида қайд қилинишича, Волга бўйидаги очарчилик ўлканинг «нафақат очлик тарқалган жойлари, шу билан бирга, аҳволи бир мунча яхши бўлган жойларига ҳам» ҳалокатли таъсир кўрсатди, ҳатто бадавлат хўжаликларга ҳам путур етказди⁵.

Ҳақиқатан ҳам ўлка аҳолисига юкланган бу оғир солиқ кўп сонли қочоқлар оқимини ҳам кўшиб ҳисоб-

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 35-т., 442-бет.

² РЦХИДНИ, ф. 1064, д. 52, л. 3.

³ Ўзбекистон ПДА, 60-фонд, 1-рўйхат, 1818-иш, 1-варақ.

⁴ Ўзбекистон МДА, 22-фонд, 1-рўйхат, 54-иш, 15-16-варақлар.

⁵ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 1, д. 417, л. 213-214.

лаганда, 1922—1923 йилларда Туркистонда, айниқса, Фарғонада (бу ерда 500 мингга яқин очлар бор эди) оммавий очлик янгидан бошланишига олиб келди. Ҳатто 1924 йилда Фарғона қишлоқ аҳолисининг аҳволини тасвирловчи ҳужжатларда кўрсатилишича, батамом «хонавайрон бўлган ва ярим оч қолган» аҳоли «моддий муҳтожлик исканжасида қалтирамоқда эди»¹.

Самарқанд вилоят ижроқўмининг мазкур вилоятдаги 1924 йил июнь ойигача бўлган аҳвол ҳақидаги маълумотномасида ҳам худди шунга ўхшаш ҳолат тасвирланган. Маълумотномани тузувчилар қишлоқда қишлоқ хўжалик солиғи ва у бўйича боқимандаларни йиғиш заминида келиб чиқаётган «ихтилофлар»нинг ортиб бораётганлигини ташвиш билан қайд этганлар. Шу билан бирга, деҳқон хўжаликлари ҳосилига фақат солиқ ва озиқ-овқат органлари эмас, шу билан бирга ҳарбий ташкилотлар ҳам «қўл урушлари», олинган озиқ-овқат маҳсулотлари ўрнига «фақат қуруқ тилхат» қолдириб кетишлари кўрсатиб ўтилган².

Совет тарихи адабиётларида 20-йилларнинг биринчи ярмидаги иқтисодий ҳаётнинг ана шу томонлари ҳақида лом-мим дейилмаган. Асосий эътибор аввалгидек марказий ҳокимиятнинг Туркистон хўжалик эҳтиёжларини қондиришга, қишлоқ хўжалигини тиклашга кўрсатган «ёрдами»га қаратилган. Шунингдек, янги иқтисодий сиёсат Туркистон республикаси билан марказ ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимини «тижорат негизи»га, «ўзаро манфаатли шериклик» асосига ўтказиш имконини берди, деб таъкидланган.

Ҳақиқатан марказдан саноат моллари юбориб турилиши бор гап. Масалан, 1921 йилдан 1923 йилгача РСФСР ҳукумати ТАССР га 40 вагон қишлоқ хўжалик техникаси юборган³. Шу билан бирга, ўлкага 1922—1923 йилларда 18379683 метр газлама, 73908 пуд темир, 21352 пуд чинни идиш, 35227 пуд ойна ва шиша идиш, 443514 пуд керосин ва ҳоказолар юборилган⁴.

¹ Фарғона вилоят давлат архиви, 121-фонд, 1-рўйхат, 122-иш, 1—4-варақлар.

² Самарқанд вилоят давлат архиви, 1685-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 96—97-варақлар.

³ Отчет о деятельности СНК и Экономического Совета Туркеспублики на 1 октября 1923 г. — Т., 1924. С. 327.

⁴ Статистический ежегодник. 1917—1923 гг. — Т., 1924. С. 77.

Янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши муносабати билан қишлоқ хўжалик хом ашёсини тижорат асосида тайёрлаш ва сотиш билан шуғулланадиган савдо-иқтисодий тузилмалари ташкил этила бошлади, деган гапга ҳам қўшилса бўлади. Бундай савдо-иқтисодий тузилмалар орасида Туркистон матлубот жамиятлари иттифоқи (Турксоюз), Туркистон пахтачилик иттифоқи, Россиядаги РосСредаз идораси ва бошқалар бор эди. Улар йўл қўйиладиган имкониятлар доирасида бозор механизмларидан фойдаланиб товар айирбошлашни амалга оширди. Масалан, Туркистон республикаси ХККнинг 1921 йил 19 октябрдаги қарорига мувофиқ Турксоюзга республика ичида ҳам, Россия минтақалари билан ҳам: 1) натурал айирбошлаш; 2) аралаш айирбошлаш; 3) товарларни пул билан олди-сотди қилиш каби айирбошлаш шаклларида исталган биттасидан фойдаланган ҳолда товар айирбошлашни амалга ошириш ҳуқуқи берилди¹. Бир йил ичида — 1921 йил сентябрдан 1922 йил октябргача Турксоюз режасига кўра 750 минг пуд ғалла тайёрланди². Шу билан бирга, тайёрланган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини товар билан қоплаш мақсадида Турксоюз фақат 1922 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида Нижегород ярмаркасида 100 минг метр миткал (хом сурп); 560 яшиқ идиш-товоқ, 2500 пуд темир; 569 дона самовар; 195 яшиқ дераза ойнаси; 60 пуд алюмин идиш сотиб олди³.

Шунга қарамасдан, Туркистон билан марказнинг ўзаро муносабатларига империяча хусусият, совет тузумининг социалистик табиати ўз таъсирини ўтказётган эди. Жумладан, юқорида таъкидлаб ўтилган салбий кўринишлардан ташқари, марказий ҳукумат ажратиладиган товарлар ва техникавий воситалар аввало пахта хом ашёси тайёрлашнинг кўпайишини таъмин этишга хизмат қилишини қатъий кузатиб борди.

Совет режими Туркистоннинг қазилма бойликлари ва барча хом ашё маҳсулотларидан унумли фойдаланишга интилди. Туркистон республикасида Марказга пахта хом ашёсидан ташқари доимий равишда қоракўл тери ва тери маҳсулотлари, мўйна, жун; пилла, қуруқ мева ва бошқалар ташиб кетилди. Марказнинг бу сиёсатини ўзича оқлаб, Туркистон Советларининг X съезди-

¹ Ўзбекистон МДА, 293-фонд, 1-рўйхат, 124-иш, 391-варақ.

² Ўша жойда, 156-иш, 13-варақ.

³ Ўша жойда, 14-варақ.

да Туркистон Иқтисодий Кенгаши (Турк ЭКОСО) раиси ўринбосари А. Асаткин шундай деган эди. «Биз қачонки Туркистон қишлоқ хўжалиги тўғрисида гапирар эканмиз, уни фақат Туркистон учунгина эмас, балки федерациянинг (Марказнинг — Қ. Р.) хўжалиги учун ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини назардан қочирмаслик лозим. Биз Туркистон пахта ватани ва тери хом ашё базаси эканлигини унутмаслигимиз керак»¹.

Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, Туркистонни хом ашё базасига айлантиришдаги асосий босқич Оренбург тиқини тугатилгач, йўлга қўйилган эди.

Турккомиссия раисининг ўринбосари В. В. Куйбишев ҳам 1920 йил июл ойидаёқ Ташқи савдо бўлими ваколатига шу соҳа билан боғлиқ барча фаолият ҳисобкитобларини марказлаштириш, амалга ошириладиган операцияларни молиявий таъминлаш ва бошқа вазифаларни юклади². Демак, Туркистондаги бутун савдосотиқ ишлари Турккомиссия қиёфасида Марказ қўлида тўпланди.

Дастлабки йилларда Туркистондаги тижорат ишларини давлатнинг нуфузли ташкилотлари «Центрокож», «Центрошерст», «Главхлопком», «Турктекстиль», «Туркхлопком» ва бошқалар олиб борган бўлса, кейинчалик хом ашё тайёрлаш, уни ташиб кетиш ва сотиш маълум бир тизимга эга бўлди.

Туркистонга тайёр маҳсулотлар келтириб, хом ашёни ташиб кетиш механизми қарор топди. Туркистондаги давлат ва кооператив ташкилотлар 1922—1923 йилларда 24159882 тилла рубллик, 1923—24 хўжалик йилининг фақат 1-ярмида 39316421 тилла рубллик товар жўнатиш ва келтириш операцияларини бажарганлар³. Бу ҳолни Марказдан олиб келинган ва Туркистондан ташиб кетилган маҳсулотларнинг қуйидаги нисбати ҳам тасдиқлайди.

1922—23 хўжалик йили ва 1923—24 хўжалик йилининг дастлабки 6 ойи учун давлат органлари ва кооперацияларга олиб келинган асосий товарлар миқдори⁴:

¹ Стенографический отчёт X-Востуркестанского съезда Советов рабочих, دهكانских и красноармейских депутатов 21—25 августа 1921 г. Т., Туркгосиздат, 1921. С. 163.

² Ўзбекистон МДА, 41-рўйхат, 963-иш, 8—9-варақлар.

³ РСФСР ЦСУ Туркеспублики. Статистический ежегодник 1917—1923 гг. Т. II, Т., ТЭС, 1924. с. 69—70.

⁴ Ўша китоб, 77-бет.

№	Товарларнинг номлари	Ўлчов бирлиги	1922—23 хўжалик йилида олиб келинган	1923—24 хўжалик йилининг дастлабки 6 ойида олиб келинган	1923—24 хўжалик йилида ўтган 1922—23 хўжалик йилига нисбатан % ҳисобида
1	Буғдой ва ун	пуд	1943680	2907217	143,6
2	Шакар	пуд	180647	298652	165,3
3	Мануфактура	метр	18379683	15742758	85,6
4	Темир	пуд	73908	113024	152,9
5	Чинни идишлар	пуд	21352	44800	209,8
6	Шиша ва шиша идишлар	пуд	35227	59200	165,2
7	Зигир ашёлари	фут	216803	677837	312,6
8	Керосин	пуд	443514	840682	189,5

1922—23 хўжалик йили ва 1923—24 хўжалик йилининг дастлабки 6 ойи учун давлат органлари ва кооперациялар томонидан олиб кетилган асосий товарлар миқдори¹:

№	Товарларнинг номлари	Ўлчов бирлиги	1922—23 хўжалик йилида ташиб кетилган	1923—24 хўжалик йилининг дастлабки 6 ойида ташиб кетилган	1923—24 хўжалик йилида ўтган 1922—23 хўжалик йилига нисбатан % ҳисобида
1	Пахта	пуд	1164989	1606368	137,9
2	Жун	пуд	159838	216531	135,5
3	Буғдой	пуд	234744	406291	173,1
4	Куруқ каноп	дона	2031	5194	255,1
5	Пилла	пуд	410	387	80,6
6	Куруқ мевалар	пуд	132263	89726	67,08

¹ Ўша китоб, 77-бет.

Туркистондан ташиб кетиладиган хом ашё маҳсулотлари ичида тери хом ашёси асосий ўрин тутди. Қорақўл тери, қўй, эчки, от, туя терилари ҳамда барча турдаги қимматбаҳо мўйна маҳсулотлари: тулки, бўрсик, бўри терилари ва турли хил жунлар Марказга жўнатишган. 1920 йилда тери ишлаб чиқариш ва хом ашёга тўлиқ давлат монополияси жорий қилинди¹.

ХХМҚида тери ишлаб чиқаришни назорат қилувчи «Центрокож» — «Марказтери» ва «Туркглавкож» — «Туркбоштери» мавжуд эди. «Марказтери»нинг жойлардаги шохобчалари (пунктлари) терига давлат монополияси жорий қилинганда аҳолининг қўлидаги терини мажбурий равишда тортиб олдилар. 1918—1920 йилларда йиғилган тери хом ашёсининг асосий қисми 1920 йил охирида Марказга жўнатилиди².

1921 йилга келиб Туркистон республикасидаги барча тери ошловчи заводлар «Марказтери» ва унинг органлари ихтиёрига берилди³. Тери маҳсулотларини Москвага жўнатиш сезиларли даражада кўпайди. 1921 йилда Туркистондан Россияга зудлик билан жўнатиш учун 1997998 дона турли хил тери хом ашёси тайёрлаб қўйилди. Аслида эса Самарқанд, Фарғона, Каспий бўйи, Сирдарё, Еттисув вилоятларидан 1921 йил Марказга 2035442 дона тери олиб кетилди⁴.

Хом ашёни тайёрлаш ва жўнатиш Марказдаги «Хом ашё тайёрлаш бошқармаси» ташкилотининг фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. 1922 йилга келганда бу ташкилотнинг 19 та бўлими бўлиб, улар Туркистоннинг қуйидаги шаҳарларида очилган эди: Жаркент, Гавриловка, Лепинск, Олмаота, Қармоқчи, Марки, Казалинск, Туркистон, Полторацк (Ашхобод), Пахтабод, Авлиёота, Фарғона, Тўртқўл. Бошқарманинг ҳисобот режасида хом ашё тайёрлаш ва йиғиш асосий ўринни ташкил қилиб, тўпланган маҳсулотлар Москва, Петроград, Ботуми каби шаҳарларга ва Нижний Новгород ярмаркасига жўнатилиди⁵.

Хом ашё тайёрлаш бошқармаси фақат 1923 йил 1 октябрдан 1924 йил 1 октябригача, яъни 1923—24 хўжалик йилида турли хил тери маҳсулотларидан жами

¹ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. С. 201.

² Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. С. 301—309.

³ Очерки хозяйственной жизни Туркеспублики. С. 310.

⁴ Ўзбекистон МДА, 41-фонд, 1-рўйхат, 1109-иш, 96—98-варақлар.

⁵ Отчёт о деятельности СНК и Экономического Совета Туркестанской республики на 1 октября 1922 г. С. 320.

137140 дона, қимматбаҳо мўйна терисидан 346952 дона, ҳатто чорва моллари ичакларидан 1009441 дона тайёрлади ва Россия марказига жўнатди¹.

Туркистон минтақасидан моддий бойликларни олиб чиқиб кетишда марказ кўрсатмаси асосида ташкил қилинган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши машъум роль ўйнади.

1922 йил 13 февралда РКП(б) МК Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. 1922 йил 9 мартда РКП(б) МК Туркбюронинг 18-сонли мажлисида Ўрта Осиё республикалари конференциясини тайёрлаш учун С. И. Гусев раислигида комиссия тузилди. Бу конференция Ўрта Осиё республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш ва РСФСРдан юборилган фармойишлар асосида уни бошқариш режасини белгилаши керак эди².

1923 йил 5—9 мартда Тошкент шаҳрида Ўрта Осиё республикалари — Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг 1-иқтисодий конференцияси чақирилди³. Унга Турккомиссия номидан⁴ И. Е. Любимов раҳбарлик қилди. Конференцияда ҳар бир республиканинг иқтисодий аҳволи тўғрисидаги асосий маърузаларни Туркистон иқтисодий кенгаши (Турк ЭКОСО) раиси С. Паскуцкий⁵, Бухоро Нозирлар кенгаши раиси Ф. Хўжаев⁶, Хоразм республикаси номидан Отажонов⁷ қилишди. Шунингдек, конференцияда молиявий аҳвол бўйича Иевлев ва И. Е. Любимов⁸ маъруза қилишди.

С. Паскуцкий ўз маърузасида марказ манфаатларидан келиб чиқиб, Туркистонни пахта етиштирувчи хом ашё манбаига айлантириш тўғрисида қуйидаги фикрларни баён қилди: «Ҳозирги куннинг навбатдаги вазифаси бу федерация (бу ерда СССР кўзда тутилмоқда — К. Р.) бизга берган ўша имкониятидан кенг

¹ Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 1-рўйхат, 199-иш, 55—57-варақлар.

² Қаранг: Отчёт о деятельности СНК и Экономического Совета Туркестанской республики на 1 октября 1922 г. С. 36—38.

³ Первая Экономическая конференция Средне-Азиатских республик — Туркестана, Бухары и Хорезма. 5—9 марта 1923 г. Стенографический отчёт. Т., 1923, 86 с.

⁴ Бюллетень Первой Экономической Конференции Средне-Азиатских Республик (Туркестанской, Бухарской и Хорезмской). № 1, 6 марта 1923 г. С. 2.

⁵ Бюллетень' №1, 6 марта 1923, С. 6—10.

⁶ Бюллетень' №1, 6 марта 1923, С. 1—4.

⁷ Бюллетень' №1, 6 марта 1923, С. 4—7.

⁸ Бюллетень' №1, 6 марта 1923, С. 7—12.

фойдаланиб, хом ашё етиштиришни ва биринчи ўринда пахтачиликни тиклашдан иборатдир. Пахтачиликни тиклаш вазифаси алоҳида муҳим аҳамият касб этадики, бу ерда масала фақат Туркистоннинг келажаги устида эмас (Туркистоннинг келажаги яна узоқ вақт унинг хом ашё имкониятлари билан белгиланади), балки бизнинг (бу ерда Марказ кўзда тутилаяпти) тўқимачилик саноатимизни гуллаб-яшнаши ва шунингдек, биз хорижий мамлакатларга чопиб борамизми ёки республикамизнинг ички кучларидан фойдаланиш эвазига ўзимизнинг хўжалигимизни тиклаймизми, шунинг устида боради»¹.

Бу ўринда Туркистондаги большевикча режим раҳбарларининг устамонликларига қойил қолмасдан илож йўқ. Улар марказдаги ҳамтовоқлари сингари ўз режаларини ошқора баён қилишдан чўчишмаган. С. Паскуцкий, Туркистоннинг келажаги узоқ давомида хом ашё етказиб берувчи ўлка даражасида сақланиб қолади, деб мустабид совет тузуми сиёсатининг бутун моҳиятини ошқора намойиш қилди.

Файзулла Хўжаев ўз маърузасида қатнашчиларни Бухоро Халқ Республикасидаги иқтисодий аҳвол билан батафсил таништиради. Нотиқ Бухоро мамлакатининг иқтисодий даромади ва бойлиги 1-жаҳон уруши ва инқилобгача асосан тижоратдан келганлигини таъкидлайди. Ўзи кучли иқтисодчи бўлган Ф. Хўжаевнинг айтишича, Ўрта Осиёдаги савдо-сотиқнинг маркази бўлган Бухоро бир томондан Афғонистон, Эрон, Туркия, Хитой билан, иккинчи томондан, Туркистон ўлкаси ва Хива хонлиги билан, учинчи томондан, Россия ва у орқали Фарбий Европа давлатлари билан савдо-сотиқ қилган. Бухоронинг ўша пайтдаги йиллик савдо обороти 45—50 млн. тилла сўмни ташкил қилган, у ҳар йили четга 2 млн. дона қорақўл тери, 2 млн. пуд пахта, 400000 пуд ипак ва бошқа товарларни чиқарган. Лекин, 1-жаҳон уруши ва феврал инқилобидан кейин Россияда юз берган воқеалар натижасида (чунки сўнгги ярим асрда Бухоронинг асосий савдо-сотиғи Россия ва у орқали хорижий давлатлар билан бўлган эди) Бухоронинг ташқи савдоси 1917—1921 йиллар давомида деярли тўхтаб қолди. Бухородан 1914 йил 30000 дона, 1920 йил 50000 дона, 1922 йил 250000—300000 дона қорақўл тери, 1918

¹ Бюллетень' №1, 6 марта 1923, С. 10.

йил 200000 пуд, 1922 йил 400000 пуд пахта четга сотилди, холос¹.

Ўрта Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви тўғрисидаги фикрни бошида Ф. Хўжаев қўллаб-қувватламаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Чунки у иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ҳатто минтақа халқ хўжалиги истиқболлари тўғрисида қарор қабул қилишгача бўлган ишлар Марказ қўлига ўтаётганлигини энг аввало сезган ва бу маккор сиёсат оқибатларини чуқур тушунган давлат арбоби эди. Шунинг учун ҳам Ф. Хўжаев конференцияда сўзлаган бошқа нутқида Бухоро томонидан Россия ва Туркистонга етказиб бериладиган молларга аниқ товар эквиваленти белгилаш зарурлиги тўғрисида ташвишланиб гапиради. У РСФСР вакили И. Е. Любимовнинг уч республикадаги молия тизимини бутунлай Марказ қўлига топшириш керак, деган фикрини асосли равишда кескин танқид қилади². Шундай бўлишига қарамасдан, уч республикада ягона пул системасини жорий қилиш ва уни РСФСР Давлат Банкига тобе қилиб қўйиш масаласи конференцияда кўриб чиқилди.

Конференцияда Туркистон ХКС раиси Турор Рискулов ташкилий масала бўйича маъруза қилиб, уч республикани иқтисодий жиҳатдан бирлаштиришни асослашга ҳаракат қилди³. Марказ вакили С. Любимов ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси Р. Э. Рудзутак конференцияда бу хусусда сўзлашни айнан маҳаллий миллат вакили Т. Рискуловга топширгани ҳаракатерли ҳолдир. Чунки Т. Рискуловнинг нуфузи ўша пайтда туркистонликлар ўртасида жуда баланд эди.

Ниҳоят, конференциянинг 1923 йил 9 мартда бўлган охириги мажлисида Туркистон ССР, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларини иқтисодий жиҳатдан бирлаштириш тўғрисида қарор қабул қилиниб, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) ташкил қилинди. Конференцияда 10 кишидан иборат Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши Президиуми тузилди. Унга РСФСРдан 1 вакил (И. Е. Любимов), Туркистондан 4 вакил (И. Хидиралиев, С. Паскуцкий, Прибытков, Т. Рискулов), Бухородан 3 вакил (Ота Хўжаев ва бошқалар), Хоразмдан 2 вакил (Якубов, Сарсонбоев) сай-

¹ Бюллетень' №2, 6 марта 1923, С.1—2.

² Қаранг: Бюллетень' №2, 6 марта 1923, С. 12—13.

³ Бюллетень' №3—4, 7 марта 1923, С. 1

ланди¹. Иқтисодий кенгаш раиси қилиб Туркистон ЭКОСОНинг бошлиғи С. Паскуцкий тайинланди.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг ихтиёрига уч республиканинг хўжалиқ режаларини кўриб чиқиш ва уйғунлаштириш, барча Ўрта Осиё республикалари учун умумий қонун шаклларини ишлаб чиқиш, савдо ва молия сиёсатига умумий йўналиш бериш масалалари кирар эди. Кенгаш транспорт, алоқа, мелиорацияни яхшилашга оид ишларнинг умумий йўналишини белгилаб берар, шунингдек, хом ашё ва ёқилғи ресурсларини ҳисобга олиб, уларни Марказга жўнатиш учун тайёрлаб кўяр эди. Бир сўз билан айтганда, бу кенгаш вазифасида Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикалари халқ хўжалигини мустақкамлаш ва ривожлантириш, шунингдек, Ўрта Осиё аҳамиятига эга бўлган иқтисодий масалаларни мувофиқлаштириш юклатилган эди.

Конференция қабул қилган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ҳақидаги низомда Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий кенгашлари Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши жорий қилган низом асосида ҳаракат қилиши белгилаб кўйилди. Шунингдек, бу кенгаш СССРнинг Меҳнат ва мудофаа кенгаши ташкилий структурасига кириши ва унинг умумий директивалари асосида фаолият кўрсатиши алоҳида таъкидланди².

1923 йилда маҳаллий пул системаси ўрнига уч республикада ягона валюта — червон сўм жорий қилинди. Шу билан бир қаторда республикаларнинг банк системаси РСФСР банк системасининг бир қисмига айланди.

Чор Империяси томонидан бошланган минтақа бозорларини эгаллаб олиш сиёсати, ниҳоят, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши билан совет даврига келиб, ўзининг машъум ниҳоясига етди. Шунингдек, Марказ ўзининг хом ашёга бўлган чексиз эҳтиёжини Туркистонда етиштирилган маҳсулотлар билан бир қадар қондирди. Туркистондан Марказга доимий равишда пахта толаси, пилла, ипак, жун, қуруқ мевалар, қоракўл тери ва бошқа моллар олиб кетилар эди.

Туркистондан Россияга фақат 1920 йил 2728000 пуд, 1922 йил 1600000 пуд, 1922—23 хўжалиқ йилида 7362000 пуд пахта олиб кетилди³.

¹ Бюллетень' №2, 6 марта 1923, С. 4.

² Ўзбекистон МДА, 20-фонд, 1-рўйхат, 249-иш, 26—29-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА, 18-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 17-варақ.

Марказдан юбориладиган саноат маҳсулотлари кўпинча сифатининг пастлиги билан ажралиб турарди. Натижада қишлоқ меҳнаткашларининг давлат учун маҳсулот тайёрлаши лозим бўлган матлубот кооперацияси йўли билан етиштирган қимматбаҳо қишлоқ хўжалик хом ашёсининг озиқ-овқат солиғини бажаргандан кейин ўзларида қолган қисми эвазига ҳеч нарсага арзимайдиган товарлар бериларди. Қишлоқ аҳли бу товарларни олишга мажбур эдилар, чунки олдиндан шартномалар имзоланган эди. Бундай йўл тутиш оқиба-тида 1922 йил июль ойида бўлиб ўтган Туркистон МИҚ пленуми қатнашчиларининг асосли баҳосига кўра «деҳқон матлубот жамиятига маҳсулотларни тортиб оладиган, унинг меҳнатидан фойдаланадиган ташкилот сифатида қарарди¹».

Нарх-навонинг «нумувофиқлиги» деҳқонлар манфаатини жиддий равишда оёқ ости қиларди. Хужжатли манбаларнинг гувоҳлик беришича, тадқиқ этилаётган даврда Туркистондаги бозор нархлари кўрсаткичи марказга нисбатан 70% пастроқ эди². Бунинг натижасида маҳаллий қишлоқ хўжалик маҳсулоти ўлка сотиб оладиган саноат маҳсулотига нисбатан қадрсизланиб қоларди. Масалан, агар 1919 йилда 1 пуд пахтани сотишдан келган пулга 36 аршин чит олиш мумкин бўлса, 1923 йилда бу пул 10 аршин читга етарди, 88 фунт темир ўрнига фақат 39 фунт темир харид қилиш мумкин эди³. Ана шу ҳолатдан коммунистик метрополия яхшигина фойдаланиб қолди, қўшимча равишда сезиларли иқтисодий самарага эга бўлди.

Туркистон деҳқонларини товар-пул жиҳатидан эксплуатация қилиш озиқ-овқат солиғидан ташқари, бошқа йиғимлар ундириб олиш сиёсати билан ҳам кучайтирилди, ўша йиллардаги хужжатларда таъкидланишича, бундай йиғимлар «қонунда кўзда тутилмаган» бўлса ҳам, лекин марказий ҳукумат томонидан ўйлаб чиқарилган эди⁴. Улар орасида сув йиғими, ишчи отулов солиғи, хонадон-пуд йиғими, қишлоқ хўжалигини тиклаш, мактабларни таъминлаш бўйича «муस्ताқил солиқ» йиғиш ва ҳоказолар бор эди.

Фақат 1923 йилдагина Туркистон республикаси ҳукумати қишлоқ аҳолисининг ғазаб-нафрати ортиб

¹ Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 88-иш, 161-варақ.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т. 2. С. 252.

³ В а х а б о в М. Формирование узбекской социалистической нации. — Т., 1961. С. 362.

⁴ ГАРФ, ф, 130, оп. 6, д. 181, л. 157, 165.

бораётганини ҳисобга олиб, барча турдаги солиқларни ҳам натура шаклида, ҳам пул шаклида тўласа бўладиган «ягона қишлоқ хўжалик солиғи»га бирлаштириш тўғрисидаги қарор қабул қилди¹. Бироқ бу солиқ мафкурачилари синфий-империяча ёндашув устунлигини сақлаб қолдилар. Қишлоқ хўжалиги солиғининг асосий оғирлиги аҳолининг бирмунча ўзига тўқ қатламлари зиммасига тушарди, тузумга содиқ фаолларга, синфий бирлашмалар («Кўшчи», «Чорва» типидagi иттифоқлар) аъзоларига, «социалистик» жамоа хўжаликларига муҳим имтиёзлар бериларди. Лекин солиқ хизмати кўпинча ҳеч нарса билан ҳисоблашмасдан, фақат қулоқлар ва бойлардан эмас, балки ўртаҳол ва камқувватли хўжаликлардан ҳам катта миқдорда солиқ ундиради, ҳатто деҳқонлар ҳали етиштирилган ҳосилини сотиб улгурмаган ҳолларда ҳам ёки уларнинг чорва моллари нобуд бўлганда ҳам солиқ ундирилаверарди. Масалан, худди шу сабабли Самарқанд уездининг иккита қишлоғи деҳқонлари солиқ тўлаш учун иш ва маҳсулдор чорва молларининг асосий қисмини, турли қишлоқ хўжалик асбобларини арзон-гаровга сотиб юборишга мажбур бўлганлар. Натижада кўрсатиб ўтилган қишлоқлар аҳолисидан 24%и «жонли» ва «жонсиз» асбобуловлари бўлмаганидан баҳорги экиш компаниясида қатнаша олмаган².

Табиийки, бундай аҳвол қишлоқда ижтимоий кескинликнинг авж олишига, «экин ва чорва молларни ҳисобга олишдан» яширишга олиб келган. Ижтимоий норозилик ҳаракатлари «авж» олишига барҳам бериш мақсадида ТКП МҚ Ижроия бюроси 1923 йил 18 августда уездларда фавқулодда ваколатларга эга бўлган «алоҳида учлик»лар ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Улар ҳокимият тузилмалари, солиқ хизмати, «Кўшчи» иттифоқи аъзолари ёрдамида кенг миқёсда ҳисобга олиш-солиқ кампаниясини авж олдириб юбордилар, бу жараёнда «синфий саботаж» фактларини аниқлаш ва уларга барҳам беришга катта эътибор қаратилди. Мисол учун, Фарғона вилоятида «Кўшчи» иттифосқи фаоллари кўмагида «яширилган» 54793 десятина экин, 63314 бош қора ва майда мол аниқланди³, бутун республика бўйича 1923 йил 15

¹ Декреты и инструкции по обложению единых сельскохозяйственных налогов в 1923—24 гг. Т., 1923.

² Ўзбекистан ПДА, 60-фонд, 1 рўйхат, 3777-иш, 74-варақ.

³ Ўша жойда, 2708-иш, 18-варақ.

ноябргача 86129 десятина экин қўшимча равишда ҳисобга олинди¹.

Аралаш ёндашувлардан фойдаланиш аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпроқ йиғиб олишга ёрдам берди. Фақат 1923 йил октябрь-ноябрь ойларида қишлоқ хўжалик солиғи ҳисобига қарийб 10 млн. пуд ғалла келиб тушди². Лекин совет даври манбаларида таъкидланишича, дон экинлари ҳосили кўпайишига қарамай, ўлкада ғалла етишмасди, шу сабабли совет ҳукумати «байналмилал ёрдам» тариқасида ўлкага буғдой ва буғдой уни, бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари юборган. Тўғри, бундай маҳсулотлар юборилганини инкор қилиб бўлмайди. Ҳақиқатда 1922—1923 йиллар мобайнида ўлкага марказий минтақалардан 194368 пуд буғдой ва ун, шунингдек 180647 пуд шакар юборилган³. Бироқ республикадан юборилган маҳсулотлар эса марказдан келтирилган маҳсулотлар ҳажмидан анча кўп эди. Масалан, 1923 йилда Тошкент темир йўли орқали 831105 пуд буғдой келтирилган бўлса, ташиб кетилган буғдой 2274285 пудни ташкил этган⁴.

1924 йилда қишлоқ хўжалик солиғи пул билан йиғила бошлади. Шунга қарамай, пул тўплашдан ташқари саноат тармоқлари учун қишлоқ хўжалик хом ашёси тайёрлаш ҳам давом эттирилди. Хусусан, 1923/24 хўжалик йилида ТАССРда солиқ хизматлари орқали 740 минг дона мўйна, 235 минг пуд жун ва бошқа маҳсулотлар тайёрланди⁵.

Ўлкага қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтириш ҳисобига бу ердан марказга олиб кетиладиган маҳсулотларнинг ортиши талаб қилинарди. Масалан, 1924 йилда Туркпахтакўм орқали СССРнинг марказий туманларига 4250 минг пуд пахта толаси юборилди⁶. Шу билан бир қаторда, пахтачиликка доир қўшимча маҳсулотлар, аввало пахта ёғи ташиб кетиш кучайтирилди.

Шуни айтиш керакки, пахта ёғи Россияга олиб кетиладиган қимматли маҳсулотларнинг анъанавий тури бўлиб, ундан бир томондан, лак-бўёқ ишлаб чиқаришда саноат хом ашёси сифатида, иккинчидан, озиқ-

¹ Ўша жойда, 3777-иш, 74-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 25-фонд, 1-рўйхат, 1662-иш, 104-варақ.

³ Статистический ежегодник 1917—1923 гг. С. 77.

⁴ Краткий обзор коммерческой деятельности Ташкентской железной дороги за 1922—1923 гг. — Т.: 1924. С. 72.

⁵ Туркестанская правда, 5 ноября 1924 г.

⁶ Ю ф е р о в В. И. Хлопководство в Туркестане. — Л., 1935. С. 125

овқат тармоғида фойдаланиларди. Чунончи, октябрь тўнтаришига қадар Туркистон ёғ ишлаб чиқариш заводлари тахминан 3 млн. пудга яқин ёғ берарди. Унинг фақат 20—25%и шу ерда қолар, 75—80%и Россияга «экспорт қилинади». «Инқилоб»дан кейинги дастлабки йилларда пахта етиштириш кескин камайиб кетганлиги сабабли пахта ёғи Россияга деярли юборилмай кўйди. Фақат 1923 йилнинг ўзида Иваново-Вознесенскка бир цистерна ёғ юборилган. Шу сабабли 1924 йилда олинган 385495 пуд тозаланган ёғнинг 300 минг пудини ёки салкам 100%ини марказий иттифоқ ҳукумати марказий минтақаларга ташиб кетишни белгилади¹.

Мустамлака тарзида етказиб бериладиган анъанавий турдаги маҳсулотлар орасида хом-тери ва жун ҳам бор эди. Бу соҳада ҳам совет ҳокимиятининг дастлабки босқичида чорва моллар сони кескин қисқариб кетганлиги натижасида олиб кетиладиган маҳсулотлар «инқилобгача» бўлган даврга нисбатан анча камайди. Бироқ қишлоқ хўжалиги тикланиб борган сари бундай маҳсулотлар ҳажми секин-аста ортиб борди. 1922/23 хўжалик йилида марказга 221 минг донадан ортиқ майда ва 24,8 минг дона йирик тери; 82,2 минг дона мўйна; 532462 ичак, 414 пуд қил олиб кетилди. 1923—1924 йилларда бу кўрсаткичлар тегишли равишда 438,5; 49,0; 335,7 минг дона ва 956 пудни ташкил этди². 1922/23 йили марказий туманларга 330673 пуд жун юборилди. Шундан кейинги хўжалик йилида Туркистондан жун етказиб бериш 25%дан кўпроққа ортди. Фақат Тошкент темир йўли орқали 495845 пуд жун ташилди³.

Пиллачилик маҳсулотларига муҳим аҳамият берилди. 1919 йилдаёқ хусусий қурт уруғи ишлаб чиқариши давлат ихтиёрига ўтказилди. Янги иқтисодий сиёсатга ўтилгандан кейин пахтачилик сингари пиллачилик тармоғи ҳам давлат монополияси мақомини сақлаб қолди. 1922/23 йилда марказий туманларга «Туркипак» йўли билан 410 пуд пилла, 1923/24 йилнинг фақат 6 ойи мобайнида 387 пуд пилла юборилди⁴.

Марказни «витаминли маҳсулотлар» билан таъминлашга катта эътибор берилди. Масалан, 1922/23 йилда Туркистон ҳудудидан 1,5 млн. пуд янги мева ва узум

¹ Краткий обзор коммерческой деятельности. С. 55.

² Статистический ежегодник 1917—1923 гг... С. 81.

³ Краткий обзор коммерческой деятельности... С. 58—59.

⁴ Статистический ежегодник 1917—1923 гг... С. 77.

ташиб кетилди¹. Ана шу даврда марказий минтақаларга юборилган қуруқ мевалар 132263 пудни ташкил этди². Балиқ маҳсулотлари етказиб бериш ҳам кўпайди. Хусусан, 1923 йилда балиқ маҳсулотларини ташиб кетиш 26405 пудни ташкил этди³.

Туркистондаги маҳаллий давлат арбоблари ва миллий зиёлилар пахта яккаҳокимлигига қарши имкониятлари доирасида кураш олиб борар эдилар. 1923 йил июн ойида Москвада бўлиб ўтган РКП(б) МК миллий республикалар ва областлар маъсул ходимлари иштирокидаги 4-кенгашда Туркистон ва Бухоро республикаларининг раҳбарлари Турор Рисқулов, Файзулла Хўжаев, Иномжон Хидиралиев, Акмал Икромов, Султонбек Хўжанов ва бошқалар Россиянинг совет ҳокимияти йилларидаги сиёсати босқинчилигидан иборат эканлигини, унинг моҳияти чор Россиясининг шовинистик мустамлакачилик сиёсатидан ҳеч қандай фарқ қилмаслигини алоҳида таъкидладилар. Уларнинг ҳаққоний равишда кўрсатишларича, Россия 1917 йилгача ва ундан кейин ҳам фақат бир нарса учун — пахта ва бошқа бойликларни Туркистондан Марказга тезроқ ва кўпроқ ташиб кетиш учун курашди. Болшевиклар «дохийси» Ленин Россия қил устида турган 1918 йилдаёқ бежиз қуйидагиларни ёзмаган эди: «пахта — бу сиёсат». С. Хўжанов ва А. Икромов кенгашда сўзлаган нутқларида, «ҳозирги Туркистон билан чор Туркистони ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, фақат вивескаси ўзгарди, холос», деб таъкидлаган эдилар. Кенгашда 10 июнда нутқ сўзлаган РКП(б) МК Бош котиби, большевикларнинг бошқа «дохийси» И. В. Сталин уларнинг ушбу ҳаққоний эътирозларини коммунистик чўрткесарлик билан қаттиқ қоралайди⁴. Сталин кенгашда Бухоро республикасининг раҳбари Ф. Хўжаев фаолиятини ҳам асоссиз равишда кескин танқид қилади⁵.

Марказнинг мустамлакачилик сиёсатига ва Туркистоннинг хом ашё манбаи даражасида тутиб туриш учун кўраётган чора-тадбирларига қарши курашган миллий етакчилар орасида Файзулла Хўжаев алоҳида ўрин ту-

¹ Краткий обзор коммерческой деятельности... С. 98.

² Первый Всеузбекский съезд Советов рабочих, دهقانских и красноармейских депутатов Узбекской ССР. Стенографический отчет. — Т., 1925. С. 27,35.

³ Краткий обзор коммерческой деятельности... С. 98.

⁴ Қаранг: Сталин И. Асарлар. Том 5. Т., Ўздавнашр, 1949. 351—352-бетлар.

⁵ Тайны национальной политики ЦК РКП; Стенографический отчет секретного IV совещания ЦК РКП, 1923 г. М., Инсан, 1992. С. 80—85, 260—263.

тади. Бу пайтда Бухоро Халқ Нозирлар Кенгашининг раиси (1920—1924 й.) лавозимида ишлаган Ф. Хўжаев Ўзбекистон ССР тузилгач, унинг биринчи ҳукуматини қарийб 13 йил бошқарди. Сал олдинроққа кетиб шуни маълум қиламизки, Ф. Хўжаев 1925 йил ноябрда Самарқанд шаҳрида бўлган Ўзбекистон Компартияси II съездида қилган «Иқтисодий қурилишнинг вазифалари тўғрисида» номли маърузасида айтишича, пахтачиликнинг жадал суръатлар билан кенгайтирилиши деҳқонларни иттифоқдан ғалла ва саноат моллари келтирилишига қарам қилиб қўйди, мабодо, иттифоқда қурғоқчилик бўлса ёки темир йўл ишида камчилик бўлса, унда жиддий ҳалокат келиб чиқади. У ўз сўзида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги тўла-тўқис пахта харид нархига, иттифоқдаги саноат моллари ва унда етиштирилган ғалла ҳосилига боғлиқ бўлиб қолмаслиги керак¹, деган дадил фикрни айтган эди. Ф. Хўжаев Ўзбекистондаги пахта монокультурасига қарши курашган дастлабки давлат арбоби ҳисобланади.

Миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, Ўзбекистон ССР ташкил топганидан кейин ўзбек халқини ва унинг миллий бойликларини бегоналаштириш ва ресурсларини эксплуатация қилиш сиёсати анча чуқурлашди.

Ўзбекистон «социалистик» республикаси эълон қилинган вақтга келиб, қишлоқ хўжалиги унинг халқ хўжалигида асосий тармоқ ҳисобланарди. 1924—25 йилларда қишлоқ хўжалигида ўлка аҳолисининг 85% банд эди. Аграр соҳа маҳсулотининг салмоғи бутун ялпи маҳсулотнинг 80%га яқинини ташкил этарди. Саноатнинг 90%и қишлоқ хўжалик хом ашёсига бирламчи ишлов бериш билан шуғулланарди².

Ўша даврни таҳлил қилганда шуни таъкидлаш муҳимки, Иттифоқ ҳукумати аввал бошданоқ ёш Ўзбекистон республикаси раҳбарияти олдида «Совет Ўзбекистони»ни СССРнинг асосий пахта базасига айлантириш стратегик вазифасини қўйди. ВКП(б) МҚ империяча манфаатларни яққол ифодалаб, 20-йилларнинг иккинчи ярмида бир нечта кенгайтирилган қарорлар қабул қилди, уларда тўқимачилик саноати хом

¹ Қаранг: Хўжаев Файзулла. Танланган асарлар. Т. II., Т., Фан, 1978, 657-бет.

² Первый Всеузбекский съезд Советов рабочих, дехканских и красноармейских депутатов Узбекской ССР. Стенографический отчёт. — Т., 1925. С. 27—35.

ашё базасини яратиш ва Иттифоқнинг пахта соҳасида хорижга қарамлигини тугатишда пахтачилик ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланди¹. Натижада 1928 йилда ялпи териб олинган пахта хом ашёси 543,7 минг тоннани ташкил этди. Умуман 1924—1929 йилларда республика деҳқонлари 1961,1 минг тонна пахта териб топширдилар ёки бу ўрта ҳисобда йилига 392,2 минг тоннани ташкил этди².

«Оқ олтин»нинг аксарият қисми, яъни 90%дан кўпроғи «советлар мамлакати»нинг тўқимачилик марказларига юборилди. Лекин сталинча маъмуриятнинг бундан кўнгли тўлмаган кўринарди. 1929 йил 18 июлда ВКП(б) МҚ қабул қилган «Бош пахтачилик кўмитасининг иши тўғрисида»ги қарорида³ очиқдан-очиқ бундай дейилган эди: «МҚ пахта етиштириш учун яроқли бўлган ерлардан шоли, оқ жўхори, қанд лавлаги ва бошқа экинлар етиштириш учун фойдаланишга мутлақо йўл кўйиш мумкин эмас, деб ҳисоблайди». Тўғри, ҳали янги иқтисодий сиёсат узил-кесил барҳам топмаган шароитда Иттифоқ раҳбарияти ҳақиқий аҳвол билан ҳисоблашишга мажбур эди. Шунинг учун ҳам қарорда «пахтадан бошқа экинларни сиқиб чиқариш»нинг иқтисодий усулларидан фойдаланиш, бунинг учун пахтакорларга солиқ имтиёзлари бериш, биринчи галда «чигит экилган майдонларни сув билан таъминлаш, пахтакорларга бутун йил мобайнида галла, саноат маҳсулотлари ва чорва моллари учун ем-хашак етказиб бериш» тавсия этилди.

Пахтачиликка сезиларли эътибор бериш 20-йиллар охири — 30-йиллар бошларида анча кучайтирилди, бу вақтда янги иқтисодий сиёсат йўлини тўхтатиб, оммавий равишда жамоалаштиришга ўтиш сиёсати авж олдирилди, у Марказнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини қаттиқ ва қулай назорат қилишни таъминлаши лозим эди.

Жамоатлаштиришнинг бошларидан эътиборан ҳокимият органлари зўравонлик усулларини ишлатишга эътибор бердилар. Қишлоқда иқтисодий муносабатларни барбод қилишга қаратилган тадбирлар авж олди-

¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967. Т. 2 С. 85—97; Узбекстанская правда. 7 августа 1929 г.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет... С. 103.

³ Деятельность компартии и советского правительства по развитию хлопководства в Узбекистане (1925—1937 гг.). Документы и материалы. — Т., 1990. — С. 115—118.

рилди. Давлат қишлоқ меҳнаткашларига қанча ерга экин экиш ва етиштирилган маҳсулотни қандай нарх билан топширишни белгилаб берди. Қишлоқ аҳолисининг бадавлатроқ қатламларига нисбатан мисли кўрилмаган кувфинлар қўлланилди, қишлоқ меҳнаткашлари жамоа хўжаликларига мажбурлаб киритила бошлади.

Ўзбекистондаги «аграр инқилоб» оғир оқибатларга олиб келди. ВКП(б) МҚ нинг 1930 йил 5 январдаги «Жамоалаштириш суръатлари ва давлат жамоа хўжаликлари қурилишига ёрдам кўрсатиш чора-тадбири тўғрисида»ги¹ қарорининг дастлабки таҳририда Ўзбекистон республикасида жамоатлаштириш 1933—1937 йиллар мобайнида тугалланиши белгиланган бўлишига қарамай, «буюк йўлбошчи»нинг бевосита сиқуви билан бу ҳаракатни анча олдинроқ тугаллаш мумкин, деган мунофиқона фикр устунлик қилди.

Шуни ҳам айтиш керакки, республикамизнинг айрим раҳбарлари бундай ўзбошимча усулларга қарши туришга интилдилар, рақамларга тузатиш киритиш фикрини билдирдилар. Хусусан, Ф. Хўжаев ва А. Икромов шундай йўл тутдилар. Бироқ уларнинг таклифлари етарли қўллаб-қувватланмади. Натижада ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюроси кўпчилик аъзоларининг қарори билан 1932 йилнинг бошларидаёқ деҳқон хўжаликларининг камида 68%ини жамоа хўжаликларига бирлаштириш йўл-йўриғи қабул қилинди².

Лекин реал ҳаётда бу йўл-йўриққа ҳам амал қилинмади. Коммунистик партия йўлбошчиларининг ташаббуси билан жамоалаштириш суръатлари кун сайин жадаллаштириб борилди. 1930 йил март ойига келиб деҳқон хўжаликларининг 47%и жамоалаштирилди, ҳолбуки 1929 йил 10 октябргача жамоа хўжаликлари борйўғи 3,4% хўжаликларни қамраб олган эди³.

«Қулоқ қилиш» кампанияси кўплаб кишиларни қонли қатағонлар гирдобига ташлади. Бунда «қулоқлар» ва «бойлар» тоифасига асосан янги иқтисодий сиёсат шароитида ўз хўжалиklarини оёққа турғазиб олган ўртаҳол деҳқонлар киритилди. Чунки бирмунча бадавлатроқ қатламлар олдинги йилларда тугатилган эди. Биргина 1930 йилда республикада мол-мулки тўлиқ

¹ Правда, 7 января 1930 г.

² РЦХИДНИ, ф. 62, оп. 1, д. 2449, л. 74.

³ Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 4400-иш, 136-варақ.

мусодара қилинган ҳолда 2648 та ўртаҳол деҳқон хўжаликлари «қулоқ қилинди»¹.

Маъмурий сиқувга олиш, ошқора зўравонлик, «инқилобий» террор қишлоқ меҳнатқашларини жамоа хўжаликларига ҳайдаб киритиш чоғида расмий «колхоз қурилиши» режалари йўл-йўриқларининг сезиларли равишда ошириб бажарилишини назарда тутарди. Масалан, Иттифоқ ҳукуматини айниқса қизиқтирадиган Ўзбекистоннинг пахта етиштириладиган туманларида ялпи жамоалаштириш 1932 йилнинг охирларига бориб асосан тугалланди. Умуман эса республика бўйича жамоат сектори бу вақтга келиб барча деҳқон хонадонларининг 81,7%ини бирлаштирган эди. 880 минг деҳқон хўжалиги негизида 9734 та жамоа ва 94 та давлат хўжалиги ташкил этилди². 1937 йилга келиб жамоалаштирилган хўжаликлар даражаси 95%га етказилди, экин майдонлари бўйича эса 99,4%ни ташкил этди. 1939 йилда бу кўрсаткичлар 99,2 ва 99,6%дан иборат бўлди³.

Совет мустабид-империя тузумининг таянч тузилмасини ташкил этган жамоа хўжаликларига асосланган социалистик тузумнинг таркиб топиши узоқ муддатли ҳалокатли оқибатларга олиб келди.

Сталинча жадал жамоалаштириш сиёсати ўзбек қишлоқлари соғлом тарихий тараққиёти жараёнларига тўсқинлик қилди. У деҳқонларнинг давлат томонидан асоратга солинишига олиб келди, қишлоқдаги одам ва моддий захиралардан тўхтовсиз фойдаланишга асосий замин яратди, миллий аграр ишлаб чиқаришни «қизил империя»нинг кенг кўламли хом ашё манбаига айлантириш имконини берди.

Ялпи жамоалаштириш ўзбек қишлоқларининг ишлаб чиқарувчи кучларига ҳаддан ташқари катта зарар етказди. Республикада навбатдаги очарчилик юз берди (1933 йил). Фалла етиштириш кескин қисқартирилди, чорвачилик яна барбод бўлди. Масалан, агар 1928 йилда қорамоллар сони 1718,6 минг бошдан иборат бўлган бўлса, жамоалаштириш тугалланган пайтга келиб 1003,9 минг бошга тушиб қолди, қўйлар тегишли равишда 6001,2 ва 2199 минг бошни ташкил этди⁴.

¹ РГАЭ, ф. 7995, оп. 1, л. 228, л. 73.

² Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 6377-иш, 25-варақлар.

³ Уша жойда, 25-варақ; 1-рўйхат, 414-иш, 15–16-варақлар.

⁴ Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. 1939. № 11–12. С. 97–98.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб бериш тажрибаси деҳқонларнинг аҳволига фожиали таъсир кўрсатди. Сталинча раҳбарият томонидан белгиланган нореал топшириқларни қандай қилиб бўлса ҳам бажаришга интиланган маҳаллий маъмурлар жамоа хўжаликларидан ҳам, ҳали оз бўлса ҳам сақланиб қолган якка деҳқон хўжаликларидан ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотларини «супурги солиб» ҳаммасини йиғиштириб олишарди. Бу айниқса ғаллага тааллуқли эди. Жамоа хўжаликларининг кўпчилигидан айниқса 1930—1932 йилларда барча ғалла, шу жумладан уруғлик фонди ҳам тортиб олинган эди. Гўшт тайёрлаш ҳам шу йўл билан амалга ошириларди. Бу соҳада ҳам реал имкониятларга мос келмайдиган «режа»лар белгиланарди, улар шафқатсизлик билан тортиб олиш асосида бажариларди. Масалан, Қашқадарё вилоятининг кўпгина туманларида аҳоли 1932 йилда биргина тайёрлов кампанияси вақтида қўйларнинг деярли ярмини (умумийлаштирилган қисмини ҳам ҳисобга олганда) топшириши лозим эди. Бундан ғазабга келган қишлоқ аҳолиси кўнгилли равишда мол топширишдан воз кечди ва қаршилик кўрсатди. Шунда маҳаллий партия совет ходимлари шундай йўл тутишган: колхозчининг уйига фаоллардан 7—8 киши келиб, уй эгаси ва хотинининг қўлларини боғлаб қўйишган ёки қўлларидан ушлаб туришган, қолган «харидорлар» эса қулфни бузиб, молхонага киришган ва «харид қилинган» чорва молларни ҳайдаб кетишган¹.

Шу тариқа жамоа хўжаликларини аслида ўз корхоналари филиалига айлантириб, улардаги деярли барча кооператив нарсаларни тортиб олиб, совет давлати озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлашни илгари синаб кўрилган озиқ-овқат развёрсткаси тамойили асосида амалга ошира бошлади, ночоргина қишлоқ омборларидан деярли барча ҳосилни шаҳар фойдасига ва экспорт қилиш учун супуриб кетадиган бўлди.

Давлат режаси қиёфасига кирган озиқ-овқат развёрсткаси қишлоқ аҳолисининг муқаррар равишда қашшоқлашувига олиб келди. Чунки колхозчилар зўр бериб меҳнат қилишларига қарамай, амалда ҳеч қандай ҳақ олишмасди. Уларга фақат рамзий меҳнат кунлари ёзиларди. Бундай аҳволга биринчи навбатда шу нарса сабаб бўлдики, сталинча маъмурият жадал саноатлаш-

¹ РГАЭ, ф. 7737, оп. 8, л. 112, л. 144

тиришни маблағ билан таъминлаш ва советлар мамла-кати»ни қуролланган қалъага айлантириш манбалари-ни излаб, молиявий оғирликни онгли равишда қишлоқ хўжалигига юклаб қўйди. Ўзбекистон туб жой аҳолисининг аксарият қисми қишлоқларда яшашини ҳисобга олганда, мазкур тадбир ўзбек халқини кўшим-ча равишда талаш шаклидан иборат эди. Сталинча раҳ-барият молиявий захираларни қишлоқлардан тортиб олиш мақсадида саноат маҳсулотларининг бусиз ҳам баланд бўлган нархини сунъий равишда оширди, қиш-лоқ хўжалик маҳсулотларининг нархини эса ҳаддан таш-қари пасайтирди. Айна вақтда қишлоқ меҳнаткашлари ҳақиқатда давлат ижтимоий таъминоти соҳасидан бе-бахра қолдилар. Хусусан, жамоа хўжаликлари тўлаб бўлмас солиқлар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ет-казиб беришдан ташқари, ижтимоий ободончилик масалаларини ўзлари мустақил ҳал этишлари, мактаб-лар, даволаш муассасаларини барпо этиб, уларни таъ-минлашлари, уй-жой қурилишини авж олдиришлари лозим эди.

Натижада жамоа хўжаликларининг кўпчилиги қарз-га ботарди, меҳнат кунлари бўйича пул ва натура тўлов-ларини таъминлай олмасди, чунки иш ҳақи жамғарма-си йиллик ҳақни тўлашга улгурмасдан тугаб қоларди. Борди-ю, қарзлар тўлагандан кейин жамоа хўжалик-ларида маблағ қолса, одатда у шу қадар оз бўлардики, бир меҳнат кунига 40 тийин ва ундан ҳам камроқдан тўғри келарди.

Бундай шароитда қишлоқ аҳолиси фақат ўзининг ёрдамчи хўжаликларига умид қилиши мумкин эди. Би-роқ бу соҳада ҳам сон-саноксиз тўсиқлар бор эди. Ҳар бир туп дарахт, чорва моли, паррандага номутаносиб солиқлар солинганди. Мол боқиладиган яйловлар қатъ-ий чекланган эди. Бунинг устига, 1935 йилгача, яъни қишлоқ хўжалик артели низом қабул қилинишига қадар шахсий ёрдамчи хўжалик қишлоқ аҳолининг хусусий мулкчилик ҳис-туйғуларини қарор топтиришнинг мод-дий асоси деб қараларди. Шу сабабли қишлоқ меҳнат-кашларига ёрдамчи томорқа ерлари ажратиш рағбат-лантирилмасди.

Буларнинг ҳаммаси, табиийки, умуман мамлакат деҳқонлари, хусусан ўзбек деҳқонлари турмуш дара-жасининг ҳалокатли тарзда пасайиб кетишига сабаб бўлди. Уларнинг аҳволи қандай бўлганлиги хусусида ўша йиллари партия-совет идораларига юборилиб тур-

ган сон-саноксиз ташвишли хатларга қараб хулоса чиқариш мумкин. Масалан, бу хатлардан бирида «Қизил деҳқон» жамоа хўжалиги аъзолари «одамлар нону сув билан тирикчилик қилмоқдалар, бошқа ҳеч нарса йўқ, нон ҳам ҳар доим бўлавермайди»¹, деб ёзган эдилар.

1935 йил февраль ойида жорий этилган янги қишлоқ хўжалик низоми колхозчиларга ёрдамчи хўжаликка эга бўлишга рухсат этди. Шунга қарамасдан, Ўзбекистонда ажратиладиган ер участкаси миқдори марказий минтақалардагига нисбатан 2 баробар камроқ эди. Бунинг устига, кўпгина колхозчиларга ер участкаси ажратиб берилмаганди. Масалан, 1937 йилда республикадаги 66 минг колхозчи хонадони (28,37%) томорқа участкасига эга эмасди, 140 минг хонадоннинг ери белгиланган энг оз меъёрдан ҳам камроқ эди².

Бироқ марказлик большевик амалдорлари ҳатто шундай чекланган миқдордаги бир парча ер, шахсий ҳовли-жой қишлоқнинг меҳнат захираларини жамоат ишлаб чиқаришидан ёки, бошқача қилиб айтганда, давлатга текин ишлаб беришдан чалғитиши мумкин, деб чўчир эдилар. Шунинг учун ҳам орадан кўп ўтмай юқори партия раҳбарияти колхозчиларнинг жамоат ва шахсий манфаатлари нотўғри уйғунлаштириб борилмоқда, деган шиор ниқоби остида Низом қишлоқ меҳнаткашларига томорқа участкалари ажратиб берилишига доир муҳим қоидаларини тафтиш қилишга уринди. Мазкур йўл ВКП(б) МҚ ва СССР ХККнинг 1939 йил 27 майдаги «Колхозларнинг жамоа ерларини талон-тарож қилишдан сақлаш чора-тадбирлари тўғрисида» қарорида³ ўз ифодасини топди. Унда кўпгина жамоа хўжаликларида томорқа участкаси амалда хусусий мулкка айлантириб юборилаётгани кўрсатиб ўтилган эди. Шу муносабат билан хусусий мулкчилик ҳиссиётларига қарши курашни кучайтириш тавсия этилди. Кундалик ҳаётда эса мазкур тавсиялар деҳқонларнинг томорқа участкаларига янгидан ҳужум қилинишига айлантириб юборилди.

Жамоалаштириш тадбирлари республика қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг мустамлакачилик йўналишини кучайтиришга, унинг бир томонлама, пахтачилик хом ашёси соҳаси бўйича ривожланишига

¹ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 4-рўйхат, 471-иш, 17-варак.

² Р и з а е в Г. Кўрсатиб ўтилган асар. 128-бет.

³ РГАЭ, ф. 7446, оп. 5, д. 178, л. 13—14.

таъсир кўрсатди. Маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг мустаҳкамланиши фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш борасида давлат монополиясини кучайтириб қолмасдан, шу билан бирга, пахта якка ҳокимлигининг ёппасига авж олишига ҳам олиб келди. 1930 йил баҳоридаёқ Ўрта Осиё Иқтисодий кенгаши марказнинг империяча иродасини ифодалаб, республика ҳукуматидан ялпи жамоалаштирилган туманларда республика раҳбарияти пахтачиликнинг ялпи ёйилишидан иборат ҳалокатли жараённи иложи борича тўхтатишга уриниб кўрди. Булар орасида Ф. Хўжаев, А. Икромов, Ўз ССР Давлат режа қўмитаси раиси А. Шур бор эди. Улар пахта билан бир қаторда ғалла, сабзавот етиштириш, чорвачиликни юксалтириш учун мустаҳкам асос яратишнинг мақсадга мувофиқлигини таъкидлашди. Бироқ марказдаги юқори сиёсий табақа «жойлар»дан келган далилларга қулоқ солишни истамасди. Сталин пахта мустақиллигига эришиш шиори остида республикамизни пахта яккаҳокимлигига зўр бериб рағбатлантирарди. Кўп жиҳатдан унинг қаттиқ сиқуви билан 1933 йилдаёқ Ўзбекистоннинг тайёрлаган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари орасида пахта 81,5%ни ташкил этди. Бу кўрсаткич 1937 йилга келиб 93,4%га етказилди¹.

Ялпи жамоалаштириш тараққиётда орқага кетиш механизмини мустаҳкамлашга олиб келди. Хўжалик юритишнинг қарор топган истиқболли шакллари га путур етказди, янги шакллар эса аввалбошдан барқарор тараққиётни таъминлай олмасди. Яроқсиз усулларга асосланган хўжалик юритиш шакллари қишлоқ меҳнаткашларининг бунёдкорлик имкониятларини чеклаб қўярди. Зўрлик билан сингдирилган жамоалаштириш туфайли мулк ва ердан бегоналашиш, тўлиқ сиёсий ҳуқуқсизлик, энг тадбиркор ходимларни аниқ мақсадни кўзлаб жисмоний йўқ қилиш сиёсати қишлоқ хўжалик меҳнатини рағбатлантириш воситаларини ниҳоятда заифлаштириб қўйди. «Социалистик агрофабрикалар»га куч билан ҳайдаб киритилган деҳқонларнинг асосий оммаси жамоат ишлаб чиқаришида фаол иштирок этишдан манфаатдор эмасдилар.

Ўша даврдан бошлаб колхоз қишлоқларидан одам ва моддий захираларни давлат эҳтиёжларига мунтазам

¹ Голованов А. А., Инатов М. Н. Трагедия форсированной коллективизации в Узбекистане. — Т., 1997. — С. 101

равишда сафарбар қилиб туриш, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги айирбошлашнинг номувофиқлиги доимий амал қиладиган омилга айланиб борди. Чунки шундан кейинги бутун совет даври тарихи мобайнида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўпчилиги қисмига қишлоқ жойларига юбориладиган саноат буюмларига нисбатан 10—15 баробар кам нархлар белгиланган эди.

Жадал жамоалаштириш аграр қишлоқдаги тиклаш жараёнларига жиддий тўсиқ бўлди. Биринчи беш йиллик (1928—1932 йиллар) охирига келиб сталинча маъмурият фикрича, мисли кўрилмаган иқтисодий сакрашга муваффақ бўладиган қишлоқ хўжалиги ҳақиқатда хароб аҳволда бўлиб қолди. Ўзбекистон жамоа ва совет хўжаликлари асосий пахта етиштирувчи (улар 1932 йилда пахта маҳсулотининг 85%ини берди) хўжаликлар бўлиб, республика аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан етарли даражада таъминлашга кучгайратларини қарата олмадилар. Шу билан бирга, режа топшириқлари ҳам бажарилмай қолди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг тикланиши фақат 30-йилларнинг ўрталаридан бошланди. Чунончи, пахта етиштириш 1932—1939 йилларда 314 минг тоннадан 1582 минг тоннага етди, бунда ҳосилдорлик 8,2 ц/гадан 17,8 ц/га кўтарилди. Ғалла экинларининг ўртача ҳосилдорлиги 1932 йилдаги 5,7 ц/га дан 1938 йилда 7,4 ц/га кўтарилди. Йиғиб-тегиб олинган ялпи ғалла ҳосили тегишли равишда 1008 ва 4627,9 минг тоннани ташкил этди¹.

Шоли, арпа, маккажўхори етиштириш нисбатан кўпайди. Боғлар ва токзорлар майдони кенгайтирилди. Иккинчи жаҳон уруши бошланган даврга келиб бу майдонлар 34,5 минг гектарга етди. Шу билан бирга, мева ва узум ҳосилдорлиги пастлигича қолаётган эди.

Чорвачиликда бирмунча жонланиш сезилди. Масалан, жамоа хўжаликларидаги қора моллар сони 1,5 баробардан кўпроқ ортди ва 501,9 минг бошни ташкил этди².

30-йилларнинг ўрталарида, биринчидан, колхоз-совхоз тизими умумий тарзда барқарорлашиб, аграр танглик ҳолатидан чиқаётганлиги омилини қайд этиб ўтиш керак. Қишлоқлар энди оммавий жамоалаштиришнинг бошланғич босқичидаги каби қишлоқ хўжалигига ёпирилган ҳалокатли ларзага тушмаётган эди. Уларнинг

¹ Ўзбекистан за 15 лет. Статсборник. — Т., 1939. С. 52—55.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет.

ҳаммаси жамоа ишлаб чиқариши деб аталган умумий қозонга ташланган эди.

Иккинчидан, Сталин қишлоқда «буюк бурилиш»ни амалга ошириб, қишлоқ меҳнаткашларининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришдан иқтисодий манфаатдорлигининг айрим элементларини тиклашни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблади. Бироқ, қишлоқ хўжалигида вужудга келган маъмурий-буйруқбозлик тизимининг моҳияти ўзгармади. Аввалгидек унинг асосий вазифаси ташқи иқтисодий, кўпинча эса фавқулодда усуллардан фойдаланиб, қишлоқдан шаҳарга озиқ-овқат маҳсулотларини ва хом ашёни ташиб кетишдан, одам захираларидан шафқатсизлик билан фойдаланишдан иборат бўлиб қолди. Бу усуллардан мажбурий равишда чекиниш, товар-пул муносабатларининг айрим элементлари (масалан, ғалла, пахта харид қилиш, уларнинг нархини аҳён-аҳёнда ошириб туриш) бу тизимни анча мослашувчан қилиб қўйди, унинг ўзи қишлоқда ўрнатган «ўйин қоидалари»га риоя қилиш, қишлоқ аҳолиси томонидан ошкора норозилик билдиришнинг олдини олиш имконини берди. Ниҳоятда чекланган тарзда иқтисодий омилларнинг жалб этилиши, пул билан ҳақ тўлаш ролининг оширилиши аграр секторнинг ривожланишини маълум даражада рағбатлантирди ва қишлоқ аҳолиси моддий аҳволининг бирмунча яхшиланишига таъсир кўрсатди. Масалан, 1938 йилда ҳар бир меҳнат кунига республика бўйича ўрта ҳисобда тўланган ҳақ 3 сўм 84 тийинни ташкил этди¹. У колхозчиларнинг кун кечирish учун зарур бўлган миқдордан анча кам бўлса ҳам, лекин амаллаб тирикчилигини ўтказишига етар эди.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигининг техника билан таъминланиши меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсата бошлади. 1940 йилга келиб жамоат хўжалигида ишлатиладиган тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалик техникаси миқдори бир неча баробар кўпайди. Ирригация соҳасида катта ишлар мажмуи амалга оширилди. Лекин бунда биринчи навбатда, колхозчиларнинг текин меҳнатидан фойдаланилди. Масалан, 1939 йилда бошланган Катта Фарғона канали қурилишини таъминлаш учун қишлоқ аҳолисидан 165 минг киши сафарбар этилди. Улар ўзларининг фидокорона меҳнатлари билан 344 километрлик сув шаҳобчаси қурдилар. Катта Фарғона

¹ Изменения классовой структуры общества в Узбекистане за годы советской власти. — Т., 1984.

каналнинг ишга туширилиши объектив равишда 50 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерни сув билан таъминлаш ва қўшимча равишда 60 минг гектардан ортиқ янги майдонларни ўзлаштириш имконини берди. Умуман, 1937—1940 йилларда «социалистик ҳашар» усули билан ирригация қурилишининг авж олдирилиши натижасида Ўзбекистондаги суғориладиган ер майдонлари 260 минг гектарга кўпайди¹.

Лекин шуни таъкидлаш керакки, республикадаги аграр ишлаб чиқаришни юксалтириш соҳасида иттифоқ томонидан кўрилган барча чора-тадбирлар фақат империяча манфаатларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилди, ўзбек халқининг эҳтиёж ва талаблари тўлатўкис инкор қилинди, жамоалаштириш ўзбек қишлоғининг ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантиришнинг аввалги мустамлакачилик схемасини фақат тиклаш эмас, балки «совет Ўзбекистони»ни ёппасига пахта майдонига айлантириш имконини берди. Совет давлати томонидан асоратга солинган қишлоқ меҳнаткашлари ва уларнинг оила аъзолари ҳаддан ташқари ошириб юборилган режа топшириқларини бажариш учун кунни тунга, тунни кунга улаб жамоа ва совет хўжаликлари далаларида меҳнат қилишга мажбур бўлдилар. Пахта йиғим-терими мавсуми айниқса фожиона тус оларди. Ана шу даврда қўлларда «қамчи ушлаганлар» — партия совет вакилларининг сон-саноксиз десантлари қишлоқ жойларига юбориларди, улар ҳосил йиғим-теримини қаттиқ назорат остига олишарди. Шу билан бирга, Сталин кўрсатмаси билан колхозчилар ва совет хўжаликлари ишчиларини назорат қилишга «сиёсий қидирув» органлари — Бош сиёсий бошқарма ва Ички ишлар халқ комиссарлигининг машҳур жаллодлари қўшилишарди. Уларнинг имзоси бўлмаса, бирорта ҳам ҳосили йиғиб-териб олинган дала қабул қилиб олинмасди. Пахта териш графигини қандайдир тарзда бузиш, ҳужжат билан асосланган сабабсиз ишга чиқмай қўйиш, ишга кеч қолиш ёки эҳтиётсизлик оқибатида терилаётган пахтага озроқ бўлса-да, шикаст етказишга сабаб бўлган кишилар «синфий зарар етказиш»да сиёсий жиҳатдан айбланиб, узоқ муддатга сталинча «ахлоқ тузатиш — меҳнат лагерлари»га қамалар эдилар.

¹ Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 75-рўйхат, 9-иш, 19—37-варақлар; 87-рўйхат, 351-иш, 8-варақ.

Масаланинг бошқа жиҳати ҳам ўзига хос эди — пахта йиғим-терими тугалланганлиги ҳақидаги қарор фақат Москвада қабул қилинарди. Агар бирор сабаб билан режа барбод қилинган бўлса, қишлоқ меҳнаткашлари ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам, дала-ларда амалда пахта тугаб, ёппасига лойгарчилик бошланган бўлса ҳам, то кейинги йил январгача, ҳатто февраль ойигача «пахта йиғим-терими»ни давом эттиришга мажбур бўлардилар. Бу ҳол қишлоқ аҳолисининг саломатлигига зарар етказар, янги экиш мавсумига яхши ҳозирлик кўришга халақит берар, пахта ҳосилдорлигининг пасайиб кетишига олиб келарди.

Сталинча раҳбарият «штурм ва сикувга олиш» усуллари билан ҳаракат қилиб, Ўзбекистондан охириги пахта толаларигача йиғиштириб олиб кетарди. Натижада давлатга пахта етказиб бериш қуйидагича бўлди: 1929—1932 йилларда — 2879 минг тонна, 1933—1937 йилларда — 5933,4 ва 1938—1941 йилларда — 6225 минг тонна. «Советлар мамлакати»га пахта етказиб беришда республиканинг салмоғи 1940 йилда 63%га етди¹. Буларнинг ҳаммаси, ўша йиллардаги ҳукумат ҳужжатларида расман эътироф қилинишича, «... Совет Иттифоқининг четдан пахта келтиришдан озод бўлишида ва СССР тўқимачилик саноатининг пахта хом ашёси билан тўлатўкис таъминланишида ҳал қилувчи роль ўйнади²». Ҳақиқатан ҳам, агар 1925 йилда СССРга четдан 103,1 минг тонна, 1930 йилда — 57,9 минг тонна пахта келтирилган бўлса, 1933 йилда бор-йўғи 24,3 минг тонна пахта келтирилди³. Бундан ташқари, ўзбек пахтакорларининг машаққатли меҳнати туфайли совет давлати пахта соҳасидаги аввалги қарамликни тугатибгина қолмасдан, шу билан бирга, пахта етиштириш бўйича жаҳонда иккинчи ўринга чиқишга муваффақ бўлди.

Пахта толасининг аксарият қисми аввалгидек марказга иттифоқ енгил ва мудофаа саноатларининг эҳтиёжини қондириш, шунингдек экспортга жўнатиш учун юбориларди. Хусусан, 30-йилларнинг бошларида Ўзбекистон «экспорти»нинг тахминан 80%и пахта ҳиссасига тўғри келарди, бу экспорт собиқ Иттифоқнинг ташқи иқтисодий каналлари орқали амалга ошириларди. Унинг

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет... С. 105.

² Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства СССР. Т., 1939. С. 54.

³ Социалистическое сельское хозяйство СССР. Сборн. статматериалов. — М., 1937. С. 66.

қиймати қатъий валютада юз миллионлаб сўмни ташкил этарди. Бироқ мустақил бўлмаган Ўзбекистон экспортдан олинган даромаддан халқ фаровонлигини оширишда, миллий иқтисодиётини мустаҳкамлашда фойдалана олмасди.

Ўзбекистоннинг пахта билан бир қаторда экспортга мўлжалланган бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб беришдаги роли ҳам кучайди. Хусусан, республика пилла етказиб беришда ҳам асосий ўрин тутарди, унинг стратегик аҳамияти ўша вақтда кенг миқёсда парашют ишлаб чиқарилиши муносабати билан янада кучайди. Урушдан олдинги йилларда Ўзбекистон республикаси СССР да ишлаб чиқариладиган пилланинг 52%ини етказиб берарди. Ипакчилик тармоғининг ривожланиши анча жадаллик билан борди. Агар 1928 йилда 4900 тонна ипак қурти пилласи тайёрланган бўлса, 1932 йилда тайёрланган пилла 8680 тонна, 1937 йилда 11416 тонна, 1938 йилда эса 12405 тоннани ташкил этди¹. Тайёрланган маҳсулотнинг ҳаммаси давлатга топширилди, унга марказнинг ёлғиз ўзи эгалик қилди.

Қорақўл терини асосий етказиб берувчи ҳам Ўзбекистон эди. Республика 30-йилларнинг охирига келиб юқори сифатли қорақўл тери ишлаб чиқаришда жаҳонда биринчи ўринни эгаллади ва бу маҳсулотнинг учдан бир қисмини етказиб берарди. Валюта тушумларининг кўпайишидан манфаатдор бўлган марказий ҳукумат Ўзбекистон раҳбариятидан қорақўл қўйлар подасини бутун чоралар билан кўпайтиришни, ана шу мақсадда жамоат сектори имкониятларидан фойдаланишни қаттиқ туриб талаб қилди. Натижада 1937 йилда чорвачиликка ихтисослашган жамоа ва шўро хўжаликларидида қорақўл қўйларининг 74%и парвариш қилинадиган бўлди. Бу қўйлар сони 1940 йилда 1932 йилга нисбатан тахминан 3 баробар ортди: 953,7 минг бошдан 2872,9 минг бошга етди. Ўзбекистон бу вақтга келиб Иттифоқда етиштириладиган юқори сифатли қорақўл териларнинг 40%ини берарди².

Умумиттифоқ ихтисослашувидида Ўзбекистоннинг шоли етиштиришдаги роли ҳам изчил ортиб борди. Иттифоқ ҳукумати бу қимматбаҳо қишлоқ хўжалик экинни экиладиган майдонларни кенгайтириш зарурлиги-

¹ Сельское хозяйство Узбекистана за 15 лет. — Т., 1939. С. 146—147.

² Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 75-рўйхат, 56-иш, 106—107-варақлар; Социалистическое строительство в Средней Азии. 1934. № 1.

ни режали тарзда белгилаб берди. Натижада шоли экиладиган умумий майдон республикада 1932—1938 йилларда 45,3 минг гектардан 80,4 минг гектарга етди. Шолидан олинадиган ялпи маҳсулот 1932 йилдаги 77,9 минг тоннадан 1939 йилда 190 минг тоннага кўтарилди. 1940 йилда Ўзбекистон Иттифоқда етиштириладиган шолининг ярмини етказиб бераётган эди¹.

Марказий ҳукумат айни вақтда совет давлатининг иқтисодий мустақиллиги учун курашда Ўзбекистон раҳбарияти олдига каноп етиштиришни жадал усуллар билан йўлга қўйишдан иборат директив мақсадни қўйди, бу маҳсулот чет элдан келтириладиган жут ўрнини қоплашга қодир эди.

Каноп экини Иттифоқда айниқса 1924 йилдан эътиборан тез ривожлана бошлади. 1929 йилдан бошлаб СССР ХКК қарорига мувофиқ асосан Ўрта Осиё республикаларида жут етиштиришни жорий этиш авж олдирилди. Бу вазифани амалга ошириш жараёнида 20—30-йиллар чегарасида Тошкент вилоятининг бир қатор туманларида каноп ва жут республикада биринчи марта кенг миқёсда етиштирила бошлади. Шундан кейинги йилларда бу экинлар Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида ҳам оммалаштирилди. Натижада Ўзбекистон умумиттифоқ миқёсида тайёрланадиган канопнинг деярли 35%ини етиштира бошлади². 1940 йилда республика давлатга етказиб берган каноп ва жут 32,9 минг тоннани ташкил этди³.

Импортнинг ўрнини қоплайдиган ва экспорт қилинадиган маҳсулотларни кўпайтиришнинг бошқа соҳаси маҳаллий мойли ўсимликлар (софлор, кунжут, ерёнғоқ, канакунжут) етиштиришнинг кенгайиши бўлди. Ўзбекистон кунжут етиштиришда Иттифоқда биринчи ўринни эгаллади. 1939 йилда кунжут мойли ўсимликлар экиладиган умумий майдоннинг 44,7%ини қамраб олди⁴.

Шундай қилиб, ўзбек қишлоқларида марказлашган бошқарувнинг ва хўжалик юриштишнинг қаттиқ тизими ташкил этилиши муносабати билан Ўзбекистон аграр ишлаб чиқаришининг империяча ихтисослашуви юз берди, у биринчи навбатда марказни саноат ва экспортга мўлжалланган қишлоқ хўжалик хом ашёси билан таъминлашга қаратилди.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет... — С. 119.

² РГАЭ, Ф. 7446, оп. 1, д. 240, л. 95—96.

³ Сельское хозяйство Узбекистана за 15 лет... С. 135—136.

⁴ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет... С. 128.

Бу ихтисослашув урушдан кейинги даврда янада кенг миқёсда ривожлантирилди, Иттифоқ ҳукумати коммунистик тажрибалар ўтказишдан иборат яроқсиз дастурни яна зўр бериб амалга ошира бошлади.

Гарчи уруш Ўзбекистон худудидан ўтмаган бўлса ҳам, унинг бузғунчилик гирдоби республика иқтисодиётига улкан зиён-заҳмат етказди. Қишлоқ хўжалиги айниқса оғир аҳволни бошдан кечирди. Фронтга ва мамлакат ичкарасига озиқ-овқат маҳсулотлари, одам ва моддий ресурслар етказиб берилиши ўзбек қишлоқлари ишлаб чиқарувчи кучларига жиддий путур етказди. Масалан, жамоа, совет хўжаликлари, МТСларнинг моддий-техникавий базаси сезиларли равишда заифлашди, қишлоқда оғир жисмоний меҳнат ҳукм сурди, меҳнатни ташкил этишнинг эски шакллари тикланди, чунончи ғалла ўроқ билан йиғиштириб олинарди, янчиш ҳайвонлар туёғи билан бажариларди, бир қатор туманларда ҳатто тошлар ёрдамида амалга оширилди. Бундай шароитда қишлоқларни талашнинг яхши йўлга қўйилган тизими совет давлати томонидан асоратга солинган ўзбек деҳқонларини тобора кўпроқ эксплуатация қилиш билан тўлдирилди.

Қишлоқ хўжалигини юксалтириш учун сармоя сарфлаш талаб қилинарди. Бироқ бундай сармоя амалда йўқ эди. Ўзбекистонда урушдан кейинги давр аграр ишлаб чиқариш эҳтиёжларига умумий ажратилган маблағларнинг 7%дан кўпроғи сарфланарди. Давлатнинг жамоа хўжаликларига «ёрдами» асосан техника етказиб беришдан иборат бўлиб, у машина-трактор станцияларида тўпланган эди. Лекин қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат белгилаган харид нархлари урушдан олдин қандай бўлса, ўша ҳолича сақланиб қолган бўлиб, у вақтда қишлоқ аграр хўжаликлари сотиб оладиган саноат маҳсулотлари нархи 20 барабар кўпайтирилган эди¹. Натижада давлат аввалгидек қишлоқ хўжалик маҳсулотларини деярли текинга олар, жамоа хўжаликлари эса колхозчиларга уларнинг қилган меҳнатлари ҳақини тўлай олмасди.

Деҳқонларнинг жамоат ишлаб чиқаришида давлат томонидан таланиш тизими қишлоқ меҳнаткашлари гарданига юкланган оғир солиқлар юки, томорқа участкаларининг тобора сиқиб қўйилаётгани билан боғлаб олиб бориларди. Вужудга келган совет анъанасига кўра

¹ РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 8, д. 708, л. 64.

томорқа участкаларининг ҳажми қатъий чекланган ва мунтазам равишда қисқариб борарди. Масалан, агар 1950 йилга қадар томорқа участкаларининг ҳажми 0,15—0,25га қилиб белгиланган бўлса, 1950 йил январдан эътиборан улар қисқартирилиб, 0,12—0,15га миқдорига келтирилди. Деҳқонлардан кесиб олинган суғориладиган ерлар, боғлар, узумзорлар жамоа ва совет хўжаликларига берилди. Қишлоқ фуқароси ўз хонадонидан бир бошдан ортиқ сигир ушлашга ҳуқуқсиз эди. Ҳар бир мевали дарахт тупига солиқ солинган эди, томорқа участкалари ҳақиқатда қишлоқ аҳли учун маҳсулот етиштириладиган асосий манбага айланиб қолганди.

Урушдан олдинги даврдаги мажбурий тартиблар сақлаб қолинган бўлиб, колхозчиларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб бориш эркинлиги чекланган эди. Улар аввалгидек аслида паспортга эга бўлиш имкониятидан маҳрум этилганди, уларга вақтинча меҳнатга лаяқатсизлик нафақаси, пенсия таъминоти татбиқ этилмаган эди. Ўзбек қишлоғининг ижтимоий соҳаси ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Кўпгина қишлоқ меҳнаткашлари ярим хароба биноларда, ертўлаларда истиқомат қилишарди. Маиший ва тиббий хизмат кўрсатиш тизими ниҳоятда паст даражада қолаётган эди.

Бундай муносабат қишлоқ хўжалигининг хатарли тарзда издан чиқиши, қишлоқ меҳнаткашларининг янада қашшоқлашиб бориши, улар меҳнат унумдорлигининг кескин пасайиб кетиши хавфини туғдирарди. Чунончи пахта етиштиришнинг кўпайишига қатағон таъқибларини кенг татбиқ этиш, озиқ-овқат экинлари етиштиришни ҳамма жойдан сиқиб чиқариш йўли билан эришилган эди. Коммунистик империя раҳбарияти бундан муқаррар равишда манфаатдор эди.

Шуни таъкидлаш керакки, уруш тамом бўлгандан кейин марказнинг пахта етиштиришни кўпайтириш соҳасидаги сиёсати ниҳоятда тажовузкорлик тусини олди. Мустабид-империяча тузумнинг пахта маҳсулотига бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида иттифоқ директив органлари 1946 йил февралда махсус қарор қабул қилдилар, унда Ўзбекистонда беш йил мобайнида пахта етиштириш 2,5 баравар кўпайтирилиши¹ талаб қилинган эди.

¹ КПСС и советское правительство об Узбекистане. Сборн. документов (1924—1970 гг.). — Т., 1972. —478—488.

Марказнинг ҳукмфармо раҳбарияти бу қарорнинг бажарилишини доимий назорат қилиб турди. Режа топшириқларидан четта чиқиш жиноий жавобгарликка тортилишга қадар жиддий жазоловчи ҳаракатларга сабаб бўларди. Қарор топган тажрибага кўра пахта йиғимтерими даврида аграр хўжаликларга партия-совет назоратчилари-вакиллари — Л. П. Бериянинг даҳшатли «маҳкамаси» ходимлари юбориларди.

У. Юсупов бошчилигидаги Ўзбекистон раҳбарияти, миллий етакчилар марказ томонидан ўтказилаётган оғир қатағонлар тазйиқи шароитида халқни навбатдаги жазолаш зарбаларидан ҳимоя қилиш учун қўлларидан келган ҳамма чораларни кўрдилар. Республикада барча ташкилий ва моддий ресурслардан пахтачиликни ривожлантириш учун фойдаланилди. Хусусан, оммавий ахборот воситалари кенг ишга солинди, қишлоқ хўжалик ходимлари йиғинлари чақириб турилди. Пахта етиштириш соҳасидаги илғор тажрибаларни кенг ёйиш чоралари кўрилди, ер участкалари муайян звенолар ва бригадаларга аниқ бириктириб қўйилди.

Аграр соҳани техника билан таъминлаш, пахтачилик тармоғини механизациялаш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. 1949 йилда «СХМ-48» пахта териш комбайнлари биринчи марта далаларга чиқарилди. 1953 йилга келиб пахта териш машиналари паркида 13813 та машина бор эди¹. Айни вақтда кўрак чувийдиган, кўрак терадиган машиналар ва бошқа техника турларини ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилди.

Тиклаш даврининг кўп қиррали вазифаларини ҳал этишда ирригация ва мелиорация ҳам катта роль ўйнарди. Урушдан кейинги даврда кенг миқёсдаги сув хўжалиги қурилиши авж олдириб юборилди. Тўғри, иттифоқ ҳукумати томонидан лозим даражада маблағ билан таъминланмаслиги туфайли бу қурилиш синалган «социалистик ҳашар» йўли билан бажариларди. Минглаб колхозчилар чўкич, белкурак, кетмон ва аравачалар билан қуролланиб, каналлар ва суғориш иншоотлари қурилишида машаққатли меҳнат қилдилар. 1949 йил апрелда республика ҳукумати томонидан «Мирзачўлни ўзлаштиришнинг навбатдаги тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилингандан кейин сув хўжалиги қурилиши муаммосига эътибор бериш айниқса

¹ Ўзбекистон МДА, 88-фонд, 9-рўйхат, 436-иш, 22, 31—варақлар.

ошди. 1950 йилга келиб ўзлаштирилган ер майдонлари 381,4 минг гектарга етди¹. Янги ерларнинг кўпчилик қисми чигит экишга ажратилди.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигини комплекс ривожлантиришдан манфаатдор бўлган Ўзбекистон раҳбарияти пахта етиштириш билан бир қаторда, қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларини, хусусан республика аҳолисининг моддий аҳволини яхшилашга ёрдам берадиган озиқ-овқат экинлари етиштиришни озми-кўпми миқдорда ресурслар билан таъминлашни йўлга қўйишга интилди. Бироқ бу марказнинг пахта яккаҳокимлигини кенгайтиришдан иборат империяча йўлига зид келарди. 1947 йилда Ўзбекистоннинг масъул ходимлари марказ томонидан «маҳаллий вазифаларни деб умумдавлат манфаатларини унутиб қўйишда» айбланди². Марказнинг директив кўрсатмаларига биноан фақат пахтачиликка асосий эътибор қаратилиши таъкидланди. Шунингдек, миллий раҳбарларга нисбатан ҳам, бусиз ҳам пахта далаларида азоб-уқубатли меҳнат қилаётган қишлоқ меҳнаткашларига нисбатан ҳам яна таъкибловчи тазйиқ кўрсатиш кучайтирилди. Натижада 1952 йилда Ўзбекистон давлатга 2 млн. 367 минг тонна пахта топширди — бу 1940 йилга нисбатан деярли икки барабар кўп эди. Бироқ бу ўсиш аграр ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг объектив соғлом жараёнлари натижаси эмас, балки ўзбек деҳқонларини шафқатсиз эксплуатация қилиш натижаси бўлди, дейилса хато бўлмайди.

Ялпи ташқи иқтисодий мажбурлаш билан боғлиқ бўлган пахта яккаҳокимлигини мустаҳкамлашдан иборат империяча сиёсат мамлакат қишлоқ хўжалиги аҳволига оғир таъсир кўрсатди. Масалан, 50-йиллар бошларида республика экин майдонлари соҳасида урушдан олдинги давр даражасига эриша олмади. Фалла экинлари умумий ҳосили 1940 йилга нисбатан 615,5 минг тоннадан 443 минг тоннага; сабзавотлар 315,2 минг тоннадан 164,3 минг тоннага; узум 1302 минг тоннадан 840,2 минг тоннага; полиз маҳсулотлари 331,9 минг тоннадан 153,4 минг тоннага тушиб қолди. Айни вақтда сабзавот ҳосилдорлиги гектар ҳисобига 125 центнердан 73 центнерга, полиз маҳсулотлари 84 центнердан 66

¹ Ризаев Р. Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. Т., 1978, С. 155, 169.

² РЦХИДНИ, ф. 17, оп. 8, д. 1204, л. 18—19.

центнерга, каноп 30,9 центнердан 30,4 ц/га тушиб қолди ва ҳоказо¹.

Чорвачилик ҳалоқат ёқасига келиб қолди. Бу соҳада меҳнатни ташкил этишнинг ибтидоий усуллари ҳукмрон эди. Чорвачиликдаги оғир ишларни механизациялаш амалда йўқ эди. Фермаларнинг аксарият қисми нафақат механизациялаштирилган, балки ниҳоятда но-чор аҳволда эди. Масалан, «Савай» совет хўжалигида 571 бош қорамолга мўлжалланган битта молхона бор эди, холос. Қолган сигир ва бузоқлар вақтинча мослашган биноларга қўйилган бўлиб, уларнинг эшиклари, ромлари йўқ эди². Кўпгина хўжаликларда аҳвол бундан ҳам ёмон эди. Республикада сурункасига ем-хашак етишмасди, пахта яккаҳоқимлиги тазйиқи туфайли яйловлар ҳаддан ташқари қисқариб кетганди.

Табиийки, бундай аҳвол чорва моллар сони ва маҳсулдорлигининг камайиб кетишига олиб келди. Шунини таъкидлаш керакки, чорва моллари сони 50-йиллар бошларига келиб, урушдан аввалги даражага етолмади. 1953 йилда республикада барча турдаги хўжаликларда жами 1321 минг бош қорамол бор эди, 1940 йилда эса улар 169,1 минг бошни ташкил этганди. 1952 йилда ҳар бош сигирдан йилига атиги 277 литрдан сут соғиб олинди, ҳар бир қўйдан 2,5 кг жун қирқиб олинди. Айниқса, мол гўшти сезиларли равишда камайиб кетди. Агар 1945 йилда ялпи гўшт етиштириш 73,5 минг тоннага етган бўлса, 50-йиллар бошларига келиб фақат 57 минг тоннани ташкил этди. Сут етиштириш 316,2 минг тоннадан 300,2 минг тоннага тушиб қолди³. Бундай хавфли аҳвол бутун совет қишлоқ хўжалиги соҳасида кўзга ташланди.

Сталин вафотидан кейин ҳокимият жиловини ўз қўлига олган совет метрополиясининг янги сиёсий раҳбарияти аграр соҳадаги кескин танглик ҳолатларининг жадал авж олишини қишлоқдаги ижтимоий-иқтисодий сиёсатни жиддий равишда ўзгартириш зарурияти билан боғлиқ қилиб қўйди. 50—60 йилларда уни яхшилашга уриниб кўрилди. Бунга дастлаб Хрущёв маъмурияти, кейин эса Брежнев маъмурияти ҳаракат қилиб кўрди. Улар қишлоқ хўжалигига мамлакатнинг миллий даромадидан анчагина қисмини қайта тақсимлашни,

¹ Ўзбекистон МДА, 1619-фонд, 10-рўйхат, 4112-иш, 110—115-варақлар.

² Ўша жойда, 737-фонд, 3-рўйхат, 5224-иш, 13-варақ.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет.... С. 17.

қишлоқнинг ижтимоий муаммоларини янада кенгроқ ҳал қилиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш нархларини оширишни, аграр тармоққа замонавий фан-техника ютуқларини фаолроқ жорий этишни таклиф этдилар. Бироқ ўйланган нарсаларнинг кўпчилиги қисми қоғозда қолиб кетди. Кўрилган чоралар зиддиятлиги ва ноизчиллиги билан ажралиб турарди. Чунки марказий ҳукуматнинг янгиланган аграр сиёсати аслида бюрократик ижод маҳсули бўлиб қолаверди, мустабид-империяча тузумнинг мафжураси ва руҳини акс эттирарди, ердан фойдаланиш ва бошқаришнинг буйруқбозлик-мажбурлаш тизими негизларига дахл қилмасди. Бошқарув механизмлари, қишлоқдан ресурсларни тортиб олиш усуллари янада нозиклашди. Натижада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ҳажми ошган бўлса ҳам, ислохотларнинг бошланишида бирмунча бўғиб қўйилган салбий ҳолатлар яна ортиб борди. 80-йиллар бошларига келиб собиқ СССР-нинг қишлоқ хўжалиги навбатдаги марта танглик ҳолатига тушиб қолди.

Иттифоқ раҳбарияти амалга оширган аграр йўлнинг зиддиятлари Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг ўзгариши характерида яққол йфодасини топди. Қараб чиқилаётган даврдаги амалга оширилган янгиликларнинг ижобий жиҳати капитал сармояларнинг сезиларли равишда кўпайганлиги бўлди. Масалан, 1966—1985 йилларда республика аграр секторига 46976 млн. сўм маблағ сарфланди¹.

Лекин шуни таъкидлаш муҳимки, мамлакат аграр мажмуини молиявий-маблағ ва зарур манбалар билан таъминлашда, шунингдек, ўша йиллардаги хўжалик-маданий қурилишнинг бошқа йўналишлари бўйича Ўзбекистоннинг сиёсий етакчиси Ш. Р. Рашидов сезиларли роль ўйнади. У Марказ сиёсати оқимида боришга мажбур бўлишига қарамасдан, йўл қўйилган имкониятлар даражасида халқнинг, айниқса, қишлоқ аҳолиси, деҳқоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга интилди; умумий турмуш даражасини кўтариш, қишлоққа ёрдам кўрсатиш, республикани соф аграр ўлкадан саноатлашган-аграр ўлкага айлантириш учун зарур маблағларни ва моддий манбаларни қўлга киритишга муваффақ бўлди.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет советской власти. Статсборник. —Т., 1987. С. 152.

Ўзбекистондаги, шу жумладан, қишлоқлардаги кўпгина муҳим объектларнинг қурилиши Шароф Рашидов номи билан боғлиқдир. Унинг бевосита иштироки билан қишлоқ хўжалигининг моддий-техника негизи, унинг салоҳиятини мустаҳкамлаш борасида салмоқли ўзгаришлар амалга оширилди. Бироқ миллий раҳбарнинг имкониятлари чекланган эди. Марказ аграр қурилиш мафкураси ва стратегиясини белгилаб берарди, унинг моҳияти аввалгидек биринчи навбатда пахтачиликни жадал ривожлантиришдан иборат бўларди.

50—80-йилларда Ўзбекистон олдига директив тарзда давлатнинг умумиттифоқ ихтисослашувида республиканинг ролини кескин кучайтиришдан иборат устувор вазифа қўйилди. Бу вазифани таъминлашда бюджетдан маблағ билан таъминлаш схемаси, ресурсларни мақсадли тарзда ажратиш белгиланди, республикани иқтисодий ривожлантириш умумий дастури назарда тутилди. Натижада кўпгина объектив жиҳатдан илғор ташаббуслар жиддий нуқсонлар билан амалга оширилди.

Хусусан, марказ тазйиқи билан пахтачилик тизимида фан-техника тараққиётини авж олдиришга эътибор кучайтирилди. Қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари кейинги ўринга суриб қўйилди. Бунинг устига, республика аграр хўжаликлари марказдан фондлар бўйича ажратилган техникани йилдан-йилга камроқ олишарди. Масалан, 1976—1982 йилларда Ўзбекистонга 3973 та трактор, 4983 та культиватор, 1387 та чанглагич, пуркагич ва бошқа техника кам берилди¹.

Бироқ Ўзбекистон аграр секторидида қўлга киритилган айрим ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда, бир жойда депсиниб туриш жараёнлари ҳам яққол кўзга ташланди, танглик ҳолатлари ортиб борди. Айниқса, бундай ҳолатлар 70-йилларнинг охириларидан бошлаб рўй берди. Масалан, пахтанинг ялпи ҳосили 1985 йилда 1980 йилдаги 5579,0 минг тоннадан 5381,8 минг тоннага, ғалла 2518,3 минг тоннадан, 1541,2 минг тоннага, шоли 504,6 минг тоннадан 481,7 минг тоннага, сабзавотлар 2459,1 минг тоннадан 2385,6 минг тоннага, полиз ва озиқ-овқат экинлари маҳсулотлари 1046,3 минг тоннадан 790,9 минг тоннага тушиб қолди². Ана

¹ Ўзбекистон МДА. 58-фонд, 355-рўйхат, 20-иш, 96—97-варақлар.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет Советской власти. —Т., 1987. С. 90, 120, 125.

шундай танглик жараёнлари чорвачилик соҳасида ҳам содир бўлди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши суръатининг хавфли тарзда пасайиб кетиши фақат Ўзбекистонда эмас, балки бутун собиқ Иттифоқда ҳам рўй берди. Натижада 80-йилларнинг ўрталарига келиб бутун Иттифоқда бўлгани каби республикада ҳам бир қатор маҳсулот турлари бўйича меъёрланган таъминот жорий этилди, яна карточкалар пайдо бўлди.

Иттифоқ раҳбарияти совет қишлоқ хўжалиги самардорлигининг пасайиб кетганлиги сабабларини бу гал КПСС МҚнинг 1982 йил май пленумида таҳлил қилиб кўришга уринди, пленум махсус «Озиқ-овқат дастури»ни тасдиқлади. Бироқ бу дастур туб иқтисодий ислохотларга асосланмаган эди. Илгари бўлганидек, бу дастур ҳам бошқарувнинг эскириб кетган тизими доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, ўзида турғунлик даври изларини сақлаб қолган, чала-ярим ҳолда эди.

«Қайта қуриш» меъморлари томонидан 1985—1986 йилларда таклиф этилган «аграр янгиланиш» дастури ҳам худди шундай ёндашувлардан холи эмасди. У қишлоқ хўжалигидаги асосий бўғин — қишлоқ меҳнаткашлари манфаатларига, қишлоқдаги иқтисодий муносабатларни тубдан қайта қуришга, хўжалик ва бошқарув механизмини тубдан қайта қуришга дахл қилмади. Масалан, «ишлаб чиқариш фаолиятини чуқурлаштириш» зарурлиги тўғрисидаги жозибадор гап-сўзларга қарамасдан, хўжаликларнинг майда-чуйда ишларига аралашиб амалиётдан воз кечилмади, қишлоқ меҳнаткашларининг аграр ишлаб чиқаришни бошқаришдаги иштирокини кенгайтириш ваъда қилинган бўлса ҳам, реал ҳаётда ҳамма нарса аввалги маъмурий-буйруқбозлик йўлидан бораверди.

Ўзбекистондаги аҳвол марказнинг ўлкамиз табиий ва одам ресурсларига истеъмолчилик билан қараши, кўп йиллик пахта яккаҳокимлигини давом эттириши билан янада чуқурлашди.

1989 йилга қадар республикани бошқаришда Ф. Хўжаев, У. Юсупов, Ш. Р. Рашидов сингари қобилятли, иродали миллий раҳбарнинг йўқлиги ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу раҳбарлар ҳатто мустабид тузумнинг ҳар қандай кескин шароитида ҳам ўзбек халқининг манфаатларини иложи борида ҳимоя қилиб қолган ва имкон топган жойда марказнинг империяча тажовузини юмшатишга муваффақ бўлган эдилар. Аксинча, юқорида

қайд этиб ўтилганидек, И. Б. Усмонхўжаев ва Р. Н. Нишоновлар бўлса, Москванинг халққа қарши қаратилган барча кўрсатмаларини сўзсиз қабул қилганлар ва уларни хушомадгўйлик билан амалга оширганлар.

«Қайта қуриш» йиллари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг янада пасайиш, танглик ҳолатларининг кучайиш даври бўлди.

Статистик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, «қайта қуриш» даврида кўпчилик қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш топшириқлари барбод бўлди, аграр мажмуа маҳсулотларининг ялпи ўсишига эришилмади, меҳнат унумдорлиги жиддий равишда қисқарди.

Яна бир хавфли кўрсаткич хўжаликларнинг фойда бериш ва рентабеллиги пасайиб кетганлиги бўлди. Фақат 1989 йилда аввалги йилга нисбатан жамоа ва совет хўжаликларининг олган фойдаси 6,7 млн. сўм миқдоorida қисқарди. Уларнинг зарар кўриши 8,6 млн. сўмни ташкил этди. Жамоа ва совет хўжаликларида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши рентабеллиги фақат 22%ни ташкил этди¹.

Шу муносабат билан умуман республика хўжаликлари учун ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўпгина турлари зарар келтирадиган бўлиб қолганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Масалан, совет хўжаликлари сектори бўйича ғалла экинларини сотишдаги рентабеллик кўрсаткичи 1980 йилда 1% манфий бўлса, 1986 йилда 3,9%ни, сут ва сут маҳсулотларида — 10,0 ва 5,3%; чўчқаларда — 11,7 ва 5,9%; қўй ва эчкиларда — 3,0 ва 21,6%, жун етиштиришда — 0,3 ва 15,4%, қорамоллар соҳасида — 7,2 ва 27,3%ни ташкил этди. Масалан, 1980 йилда жамоа хўжаликлари секторида картошка етиштириш бўйича рентабелликнинг манфий даражаси 23,8%, 1990 йилда эса — 14,5%, қорамоллар сотиш бўйича тегишли равишда — 9,5 ва 5,5%, чўчқалар бўйича — 41,4 ва 29,7%; парранда бўйича — 21,8 ва 18,4%; жун бўйича — 0,1 ва 6,7%; тухум бўйича — 32,6 ва 44,3% бўлган².

Умуман эса, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражаси 1970 йилдан бошлаб қиёсий кўрсаткичларда 80-йиллар охирига келиб 35,6% қисқарди³. Бунга маълум даражада маҳсу-

¹ Тухлиев Н. Региональный агропромышленный комплекс Узбекистана. — Т.: Фан, 1990. — С. 39.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. С. 294—295, 300—301.

³ Тухлиев Н. Кўрсатиб ўтилган асар ... 46-бет.

лот ишлаб чиқаришнинг ўсиши фойдаланилган ишлаб чиқариш ресурслари самарадорлигини ошириш ҳисобига эмас, балки жонли ва буюмлашган меҳнат сарфлашни кўпайтириш йўли билан олиб борилганлиги сабаб бўлди. Бироқ қишлоқ хўжалигидаги тангликнинг илдизлари анча чуқурроқ эди. Рўй берган аҳволнинг муҳим сабаблари мустабид империяча ҳокимиятнинг иллатларида, жамият тараққиёти коммунистча андозасининг хом хаёлдан иборат эканлигида, мамлакат иқтисодиёти ишлаб чиқарувчи кучларини жойлаштиришнинг мустамлакачилик схемасида, иттифоқ раҳбариятининг республикадаги асосий бойлик бўлган ер ва халқни шафқатсиз эксплуатация қилишга интилганлигида яширинган эди.

Совет тарихининг яқунловчи босқичида ҳам давлатга хос талончилик шакллари аслида ўзгармай қолганлиги яққол кўзга ташланди. Барча даврларда СССРда шундай механизм амал қилдики, марказ унинг ёрдамида Ўзбекистоннинг аграр соҳасидан ўзига керак бўлган воситалар ва қишлоқ хўжалик маҳсулотини ҳеч қандай қаршиликсиз, бемалол тортиб оларди. Бироқ 60-йилларнинг иккинчи ярми 80-йилларга келиб бу механизм ниқобланиб, бамисоли кўзга кўринмас бўлиб қолди. Хўжаликларни «талаш» аграр соҳага капитал маблағлар, кредитлар, техника ва бошқа воситалар оқиб келаётган бир вазиятда амалга оширилди.

Жамоа ва совет хўжаликлари пул маблағларини тортиб олишнинг асосий воситаси аввалгидек қишлоқ хўжалигида ишлаётган саноат ишлаб чиқариши маҳсулотлари нархининг тобора қимматлашиб бораётгани эди. Масалан, техника, ўғитлар, аралаш ем ва бошқа саноат маҳсулоти турлари нархи 1965 йилдан 1985 йилгача 5 баравар кўтарилди, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харид нархи эса бор-йўғи 2 баравар ошди. Нархларнинг ўсиши жадаллик билан борди. Бунинг натижасида фақат 1980 йилнинг ўзида 1970 йилга нисбатан ҳайдов ва экиш агрегатларининг қиймати деярли 3 баравар, бир гектар ерни суғориш учун техника воситалари нархи 2,8 баравар ортди¹.

Хужжатли манбаларни ўтмиш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш саноат маҳсулотларининг нархлари бутунлай чиқимли хусусиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Саноат ва хизмат кўрсатувчи корхоналар ўзларининг

¹ Вопросы истории. 1989. № 9. С. 77–83.

харажатларини аграр хўжаликлар ҳисобидан қоплар эдилар. Бундан ташқари, нархларнинг яширин оширилиши ҳам қўшимча равишда мавжуд эди. Бундай доимий нарх орқасида маҳсулот сифатини пасайтириш яширинган бўларди. Нархлар механизми амал қилишининг салбий томонлари АСМнинг бир қатор тармоқларида монополиячиликнинг намоён бўлиши билан чуқурлашарди, бунда у ёки бу қишлоқ хўжалик техникасини ишлаб чиқариш битта корхона қўлида жамланарди. Бу ҳол машиналар нархларини ижтимоий зарур харажатлар даражасида эмас, балки якка тартибдаги харажатлар даражасида белгилаш имконини берарди. Рақобат бўлмаганлиги сабабли, табиийки, заводлар сифати паст техникани ҳеч бир тўсиқсиз етказиб беришарди, эҳтиёт қисмлар билан таъмин этишмас, истеъмолчиларнинг талабларини ҳисобга олишмас, шу билан бирга, асосланмаган юқори нархларни сақлаб қолишар, жамоа ва совет хўжаликларидан катта маблағларни шилиб олишарди.

Амалга оширилаётган илмий-технология сиёсатидаги зиддиятлар ва иллатлар аграр корхоналарнинг иқтисодий аҳволига сезиларли таъсир ўтказарди. Чунки собиқ СССРнинг умумий технологик қолоқлиги туфайли қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводлари ўн йиллар мобайнида айни бир хил андозадаги тракторлар ва механизмларни ишлаб чиқараверарди. Қишлоқ хўжалик техникасининг бутунлай янги ишланмалари амалда кўзга ташланмади. Иттифоқ ҳокимият органлари эса технология инқилобида ривожланишни авж олдириш учун шарт-шароитларни таъминлаш ўрнига, мажбурий тартибда бу маънавий жиҳатдан эскириб қолган паст сифатли техникани сотиб олишга зўрларди. Шундай қилиб, катта маблағлар бекорга сарф этиларди. Бунинг устига, техникани давлат устахоналарида таъмирлашга тўғри келарди, бу ерда капитал таъмирлаш кўпинча янги машинадан қимматга тушарди. Натижада аграр хўжаликларнинг таъмирлаш ишларига ҳақ тўлаш билан боғлиқ харажатлари ҳаддан ташқари ортиб борарди. Буларнинг ҳаммаси жамоа ва совет хўжаликларининг иқтисодиётига оғир молиявий юк бўлиб тушарди, ўзбек қишлоқларининг ижтимоий ривожланиш имкониятларига тўсиқ бўларди.

Нархлар воситасида талашнинг нозиклашган механизми индивидуал секторда ҳам амал қиларди. Тадқиқот материалларининг кўрсатишича, Ўзбекистондаги

пахта яккаҳокимлигининг зўравонлиги натижасида озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш ва бошқа қимматбаҳо хом ашё турларини ишлаб чиқариш республикада 60—80-йиллар даврида аввалгидек қишлоқ меҳнаткашларининг шахсий томорқалари ҳисобидан ўсиши маълум даражада кўзга ташланди. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан кўриш мумкин¹.

Қишлоқ хўжалигининг умумий ишлаб чиқаришида айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг салмоғи (% ҳисобида)

Йиллар	1960	1970	1980	1985	1986
Фалла	85	90	95	95	94
Пахта	100	100	100	100	100
Каноп пояси	100	100	100	100	100
Картошка	65	46	64	65	72
Сабзавотлар	55	64	51	51	53
Полиз маҳсулотлари	55	29	48	51	56
Ўшт	71	46	55	50	52
Сут	39	29	39	34	36
Тухум	13	34	63	61	65
Жун	74	62	47	36	35
Қоракўл тери	100	77	84	62	65

Жадвалда келтирилган маълумотлардан аниқ кўришиб туришича, картошка, сабзавотлар, полиз экинлари ва чорвачилик маҳсулотлари етиштиришда индивидуал секторнинг улуши учдан бир қисм ва ундан ҳам юқорироқни ташкил этган. Шу билан бирга, бу маҳсулотларнинг аксарият қисми қишлоқ аҳолисининг истеъмол қилиши ёки эркин савдога эмас, балки энг кам тайёрлов нархлари билан давлатнинг ҳаддан ташқари ошириб юборилган режа топшириқларини бажариш учун мажбурий равишда топширилган. Қишлоқларга келтирилган саноат маҳсулотлари эса нархи жиҳатидан мутлақо номуносиблигича қолар эди.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет... С. 90.

Бошқа бир ҳолат ҳам эътиборга моликдир. Қишлоқ аҳолиси харид қиладиган кенг истеъмол моллари давлат матлубот кооперацияси («Ўзбекбирлашув») орқали харид қилинарди ва уларнинг нархи шаҳар жойларидагига нисбатан қўшимча равишда 15—20% юқори қилиб белгиланарди. Аксинча, матлубот дўконлари орқали воситачилик асосида сотиладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари колхозчиларнинг маҳсулотларига нисбатан анча арзон нархларда сотиларди. Мисол учун Қарши шаҳрида ва Қашқадарё вилоятида 80-йилларнинг бошларига келиб бу фарқ сабзавотлар бўйича 33—38%ни, мол гўшти бўйича 18—20%ни, сут бўйича 22—26% ни ташкил этарди¹. Бундай аҳвол бошқа вилоятлар бўйича ҳам кўзга ташланарди. Шундай қилиб, қишлоқ товар ишлаб чиқарувчиларининг оғир меҳнати сунъий равишда қадрсизлантирилиб, нархлардаги кескин тафовут орқали давлатга салмоқли фойда келтириш имконини берарди.

Нархларнинг давлат монополияси бирлашган совет давлатининг чекка хом ашё ўлкаси бўлиб қолишда давом этаётган Ўзбекистон ресурсларидан империяча тарзда фойдаланишнинг муҳим воситаси бўлиб қолаётган эди. Чунки иттифоқ маркази «тенглик ва ижтимоий адолат» тўғрисидаги кўпдан-кўп баёнотларига қарамасдан, 60—80-йилларда республиканинг пахта, қоракўл тери, ипак ва бошқа қимматбаҳо қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий базаси сифатидаги ролини сақлаб қолиш ва кучайтиришдан иборат мустамлакачилик сиёсатини ўтказишни давом эттириб келди. Бундай империяча ёндашув мантиғи асосида Ўзбекистонда аввалгидек республика даражасида республикага бўйсунадиган ва тайёр буюмлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган илмий ва меҳнат тармоқлари ташкил этилмади. Натижада шундай бўлиб чиқдики, 4,5—5 млн. тонна пахта етиштирилгани ҳолда, республика корхоналари фақат 150 минг тонна пахтани тўлиқ цикл билан қайта ишларди, бу бутун пахтанинг 8—10%ини ташкил этарди². Ишлов бериш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг қолган бўғинлари республикадан ташқарида бажариларди. Ўзбекистоннинг умумиттифоқ пахта етиштириш соҳа-

¹ Узakov Н., Канатов Б. Потребительская кооперация сегодня. — Т., 1980. С. 46.

² Қаранг: Зиядуллаев С. К. Региональные проблемы экономики Узбекистана. — Т., 1987. С. 11—12.

сидаги салмоғи 80-йилларнинг иккинчи ярмида 61%дан кўпроқни ташкил этарди.

Бошқа йўналишлар бўйича ҳам маҳсулотлар етказиб бериш ортиб борди. Масалан, давлат томонидан ипак курти пилласини харид қилиш 1971—1990 йилларда 563,6 минг тоннага етди. Мазкур кўрсаткич бўйича республиканинг умумиттифоқ ишлаб чиқаришидаги салмоғи 67% га етган эди. Давлат йўли билан жун харид қилиш соф толага қайта айлантириб ҳисоблаганда, кўрсатиб ўтилган даврда қарийб 314,5 минг тоннани, қоракўл териларнинг умумиттифоқ ишлаб чиқаришидаги салмоғи 40% ни ташкил этди.¹ Шунингдек, бу ерда етиштириладиган мевалар, узум ва сабзавот-полиз маҳсулотларининг қарийб 60%и республикадан ташқарига ташиб кетиларди. Хусусан, умумиттифоқ фондига картошка етказиб бериш 1980 йилда 10,4 минг т., 1985—1986 йилларда — 80,6 минг т., сабзавотлар тегишли равишда — 420,9 ва 3661,8 минг т., полиз экинлари — 391,0 ва 2284,0 минг т., мева ва резаворлар — 59,0 ва 418,9 минг т., узум — 41,8 ва 959,7 минг т.ни ташкил этди².

Ўзбекистонда етиштириладиган ва марказий минтақаларга ташиб кетиладиган саноат хом ашёси ва озиқ-овқат маҳсулотларининг тайёрлов нархлари паст бўлганлиги сабабли республика учун зарарли ҳисобланарди. Масалан, жун етиштириш жуда паст рентабеллиги билан ажралиб турарди. 1970—1987 йилларда жамоа ва совет хўжаликларида жун етиштиришга сарфланган харажатлар 2,5 барабар кўпайди, ҳолбуки, унинг сотилиш нархи бор-йўғи 80% оширилди³. Бошқача айтганда, давлат деҳқонлар қилган оғир меҳнат учун етарли ҳақ тўламаслик орқали амалда уларни талар эди.

Бироқ совет давлатининг Ўзбекистон билан ўзаро муносабатлари тизимининг империяча-жиноий хусусияти бу билан тугамаган эди. Республиканинг пахтаси, ипаги, жуни, қоракўл тери ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бошқа турларини амалда арзон баҳода собиқ Иттифоқнинг саноат марказларига етказиб бериш совет ҳокимияти учун фойдали эди. Масалан, литвалик тўқимачилик заводлари жуннинг ҳар килограм-

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет... С. 142; Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. — Т., 1991. С. 270—272; Экономика сельского хозяйства. — М., 1990. С. 326—333, 454—472.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. С. 282.

³ Экономика сельского хозяйства. — М., 1990. — С. 454.

мини 6 сўмдан олишарди. Улар икки килограмм жундан пировард натижада қиймати 200 сўм турадиган костюм чиқаришарди. Бу маблағнинг қандайдир арзимаган миқдори Ўзбекистонга таҳқирловчи дотация тарзида келарди. Литванинг ўзида ҳам қанчадир маблағ қоларди. Лекин асосий фойданинг катта қисмини марказ ўзига олиб қоларди.

Пахта, ипак, қорақўлдан олинадиган фойда анча юқори бўларди. Мисол учун, 1 тонна пахтани саноат йўли билан қайта ишланганда 3000 м ҳар хил газлама, 100—110 кг ёғ, 200—250 кг кунжара, ўнларча килограмм тоза пахта ва бошқа жами 200 дан ортиқ турлитуман буюмлар олинарди. Ана шу пахта ва ипакдан марказнинг тўқимачилик фабрикалари газлама, кийимлар тайёрларди; қорақўл теридан қимматбаҳо шубалар, пальто ёқалари, бош кийимлар тайёрланарди. Кейин буларнинг ҳаммаси юқори нархларда сотиларди. Ўзбекистонда фақат пахтанинг ўзини тўлиқ қайта ишлаш ва шу асосда маҳсулот ишлаб чиқариш республиканинг ўзига ҳар йили 6—7 млрд. сўмлик қўшимча даромад олиш имконини бераркан¹.

Шуни таъкидлаш муҳимки, Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ўрганилаётган даврда, аввал бўлганидек, совет давлати валюта тушумларининг муҳим даромадли қисмини ташкил этарди. Марказ республикамизга хом ашё базаси вазифасини раво кўриб, ўлкадан деярли текинга оладиган пахта толаси, ипак, қорақўл тери ва бошқа қимматбаҳо хом ашёни мунтазам равишда экспортга чиқариб турарди. Масалан, Ўзбекистон 60—80-йилларда бутун собиқ Иттифоқ бўйича сарф этиладиган пахта толасининг 60% дан ортигини қоплагани ҳолда, айтили вақтда умумиттифоқ йўли билан экспорт қилинадиган пахтанинг 80% дан кўпроғини етказиб берарди. Буларнинг ҳаммаси умумий қиймати 25—30 млрд. сўмдан иборат бўлган товар ресурслари ишлаб чиқариш ва сотишни таъминларди².

Жаҳон бозорида Ўзбекистон қорақўли, айниқса, тўқ-кулранг рангли, шунингдек, Бухоро «Антика»си, тилласимон товланувчи «Камбар» нави ва ноёб бриллиант ва «Сурхон сури» навли пуштиранг қорақўл териларнинг нархи юқори бўларди. Шундай экан, Иттифоқ ҳукумати республикада қорақўл терилар ишлаб

¹ Правда Востока. 16 июля 1988 г.

² Тўхлиев Н. Кўрсатилган асар. 74-бет.

чиқаришни кўпайтириш бўйича бир неча марта қарорлар қабул қилганлиги бежиз эмасди. Натижада уларнинг ҳажми ва давлат йўли билан етказиб берилиши муттасил ортиб борарди. Масалан, агар 1940 йилда барча тоифадаги хўжаликлар бўйича умумиттифоқ фондида 1002,1 минг дона қорақўл тери етказиб берилган бўлса, 1960 йилда — 1892,0 минг дона; 1970 йилда — 1946,8 минг дона; 1980 йилда — 2645,3 минг дона; 1984 йилда 1393,0 минг дона қорақўл тери етказиб берилди. Умуман, 1971—1990 йиллар оралиғидаги йигирма йилликда иттифоқ ҳукумати ихтиёрига 40 млн. донадан ортиқ қорақўл тери юборилган¹. Бу териларнинг аксарият қисми экспортга чиқарилган. Уларни жаҳон бозорида сотишдан совет давлати юз миллионларча доллар ишлаб олди. Умуман олганда, республикадан иттифоқнинг ташқи иқтисодий каналлари орқали экспорт қилинган пахта, жун, ипак ва бошқа маҳсулотларни сотишдан марказ олган даромад қатъий валютада жуда катта миқдордаги маблағни ташкил этади. Бироқ Ўзбекистон империяча муносабатлар тутқунида бўлиб, агар импорт товарларнинг қандайдир қисмини олган бўлса ҳам, бу унинг эҳтиёжларини мутлақо қондирмасди.

Шундай қилиб, ўзбек халқи фақат давлатга маҳсулот етказиб бериш механизмнинг ўзи орқали юз миллионлаб сўм маблағидан ажралиб қоларди. Шунини таъкидлаш кифояки, Ўзбекистондан қишлоқ хўжалик хом ашёсини ташиб кетиш ва уни қайта ишлаш ҳисобига собиқ СССРнинг бошқа минтақалари 70—80-йилларда ҳар йили миллий даромаднинг 40 млрд. сўмигача фойда олишарди².

Ўзбекистон ижтимоий ҳаётининг ҳамма соҳаларида 60—80-йилларда мисли кўрилмаган куч тўплаган пахта яккаҳоқимлигининг узоқ муддатли салбий оқибатлари иттифоқ ҳукмрон табақасининг республикамизга нисбатан амалга оширган мустамлакачилик сиёсати фалсафасини ўзида акс эттирди.

«Етук социализм» деб аталган социализм шароитида республика раҳбарияти пахта бўйича режани қисқартириш масаласини иттифоқ раҳбарияти олдида мунтазам равишда қўйиб келганига қарамасдан, марказ-

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 70 лет... С. 143; Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г... С. 272.

² Правда Востока. 30 сентября 1989 г.

ларида келтирилган бир лавҳа диққатга сазовор. Есин 80-йилларнинг бошларида Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган, кейин эса «пахта иши» бўйича «қайта қуриш» даврининг тутқуни бўлган эди. У, жумладан, шундай ёзади: 1983 йил кузида И.Б. Усмонхўжаев республикага бошлиқ бўлган пайтда телефон орқали ўша вақтда КПСС МҚ сиёсий бюроси аъзоси, МҚнинг қишлоқ хўжалиги масалаларини бошқарувчи котиби бўлиб ишлаётган, кейин «қайта қуриш» раҳнамоси бўлган М. С. Горбачевга оширилган пахта тайёрлаш режасини амалда бажариб бўлмайди, далаларда ҳосил тугаган, деб тушунтирмақчи бўлганда, Горбачев ғазабга тўлиб: «Ўзбекистонда қанча аҳоли яшайди?» — деб сўраган. — «17 миллион». — «Агар режани бажариш учун керак бўлса, демак бутун 17 миллион аҳолини пахта теримига чиқариш керак»¹, деган.

Совет ўн йилликларининг бутун бориши мобайнида Москвадан келиб турадиган бу хилдаги кўрсатмалар дарҳол жойларга етказилар ва ҳақиқатан ҳам бутун халқ, ҳатто кичик мактаб ўқувчиларигача далага ҳайдаб чиқиларди. Шу билан бирга, бундай аҳвол 60—80-йилларда кўпинча янги йилгача давом этарди. Ҳатто минг-минглаб кишиларнинг саломатлигига путур етса ҳам, бундай вазиятда муқаррар равишда кўшиб ёзишларга йўл қўйилса ҳам, шундай бўлар эди.

Пахтачиликка ихтисослашув шунга олиб келдики, 70—80-йилларда Ўзбекистон Умумиттифоқ фондига собиқ СССРда етиштириладиган умумий пахта миқдорининг деярли 2/3 қисмини етказиб берарди. Фақат 1976—1985 йилларда давлатга етказиб бериш йўли билан республикамиздан 15345 минг тоннадан ортиқ пахта толаси олиб кетилди².

Пахта етиштиришнинг жадал кўпайтирилиши Ўзбекистонни фақат собиқ советлар Иттифоқининг асосий пахта базасига эмас, шу билан бирга, «социалистик ҳамдўстлик» мамлакатларининг, биринчи навбатда Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгашига аъзо мамлакатларнинг ҳам пахта базасига айлантириб қўйишни тақозо этди. Хусусан, 50—60-йилларда собиқ социалистик мамлакатларнинг иқтисодий интеграциялашуви асосида умумиттифоқ каналлари орқали шартли

¹ Е с и н В. П. Исповедь узника перестройки//Позиция. 1992. № 2. С. 23.

² Экономика сельского хозяйства... С. 328.

равишда «Ўзбекистон экспорти» деб аталган экспорт умумий ҳажмининг 70% дан кўпроғи юборилди. 70—80-йилларда Болгария ва Венгрия тўқимачилик корхоналарининг 80%и, Польша тўқимачилик корхоналарининг 70%и, бошқа «социализм мамлакатлари»нинг аксарият кўпчилиги ўзбек пахтаси асосида ишлади¹.

Пахта яккахокимлигининг зўравонлигини оқлаш ва халқни мафкуравий жиҳатдан қарахт қилиб қўйиш мақсадида Марказ собиқ СССРнинг халқ хўжалик мажмуида ва «социалистик ҳамдўстлик» мамлакатлари иқтисодиётида Ўзбекистоннинг алоҳида роли тўғрисидаги тезисни зўр бериб тарғиб қиларди. Иттифоқнинг юқори сиёсий табақаси мафкуравий таъсир кўрсатишнинг хилма-хил воситаларидан фойдаланиб, жамоатчиликнинг онгига «пахта — ўзбек халқининг миллий ифтихори», «пахта — Ўзбекистоннинг байналмилал бурчи» деган фикрни тўхтовсиз сингдириб борди. Л. И. Брежневнинг «Оқ олтинни олтин кўллар яратади» деган сўзлари кўп қаватли уйларнинг пештоқларида неонли чироқларда ёниб турар, минг-минглаб улкан панно ва плакатларда ўз аксини топган эди.

Бироқ ташқи томондан яққол кўзга ташланадиган широрлар орқасида ўзбек халқининг олижаноб ҳис-туйғулари ва меҳнатсеварлигидан шафқатсизларча фойдаланиб қолишга империяча интилиш яширинган, халқнинг энг зарур эҳтиёжлари бутунлай унутилган эди.

Замон масофасидан яққол кўриниб туришича, сунъий равишда шакллантирилган пахта яккахокимлиги объектив равишда Ўзбекистоннинг камбағаллиги ва унинг экологик фалокатларини олдиндан белгилаб берган эди.

Аввало, мамлакат қишлоқ хўжалигининг ўтакетган худбинлик билан ихтисослаштирилиши уни иқтисодий жиҳатдан паст самарадорликка, аграр соҳага сарфланадиган салмоқли капитал маблағлардан кам самара олишга маҳқум этган эди. Айтайлик, 1971—1985 йилларда республика аграр секторини ривожлантиришга 32,2 млрд. сўмдан ортиқ маблағ сарфланган бўлса, шундан 2063 млн. сўми ерларни мелиорациялаш ишига ажратилди². Бироқ қилинган умидларга зид ўлароқ, ўртача ҳар 100 га ер майдонидан (қиймат билан

¹ Великая сила дружбы народов. — Т., 1973. С. 333; Известия. 15 октября 1985 г.

² Бабаджанова Д. Б. Социально-экономические аспекты межнациональных отношений в Узбекистане (70-е — середина 80-х гг.). Автореф. дис. докт. ист. наук. Т., 1997. С. 26.

ифодалаганда) Украинадагига нисбатан 3 баравар кам, Белоруссиядагига нисбатан деярли 4 баравар ва Молдавиядагига нисбатан 5 баравар камроқ маҳсулот олинган. Ҳолбуки, Ўзбекистондаги боғ-роғлар худди шу миқдор майдонидаги гўзаларга нисбатан 15—16 баравар, узумзорлар — 6 баравар кўпроқ даромад берган¹. Бу хилдаги иқтисодий иллатнинг ички механизми марказнинг пахта етиштиришга нисбатан адолатсиз нарх белгилаш сиёсатида яширинган эди: қайта ишловчиларга ён босиб, пахта етиштиришда сарфланган машаққатли меҳнат ҳисобга олинмасди, бу эса бевосита маҳсулот ишлаб чиқарувчилар манфаатларини назарписанд қилмасликка олиб келарди. Республика ҳукуматининг пахтани харид қилиш нархларини қайта кўриб чиқиш ҳақида қилган таклифлари, бу нархлар мазкур экиннинг сермеҳнатлигидан келиб чиқиши зарурлигини таъкидлашига қарамасдан, улар ўзгармасдан, пастлигича қолаверди, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархлари умуман паст эди. Бу жиҳатдан қуйидаги фактга эътибор берайлик.

Бир тонна пахта етиштиришга 340 киши-соат сарфлангани ҳолда, бир тонна ғаллага бор-йўғи 12 киши-соат сарф этиларди. Бошқача айтганда, харажатлардаги фарқ қарийб 30 бараварни ташкил этарди. Бироқ маҳсулотни сотишдаги нархлар фақат 4—5 баравар фарқ қиларди, холос².

Меҳнат сарфи ва харид нарҳига нисбатан бундай номутаносиб нарх ёндашуви Ўзбекистонда меҳнат унумдорлиги паст экан, деган таассурот уйғотарди. Ахир, ғаллани баҳорда ҳам, кузда ҳам экса бўлади, ҳосилни комбайнлар билан тўла-тўкис йиғиб-териб олиш мумкин. Гўзанинг ҳар бир тупи устида эса кечаю-кундуз, деярли ярим йил ишлаш лозим бўлади. Гўзани 6—8 марта суғориш, ҳар бир сувдан кейин тупроқни юмшатиш, кузда ва қишда тупроқнинг шўрини ювиш, бунда жуда кўп қўл меҳнати сарфлаш талаб қилинади.

Қишлоқ меҳнаткашларининг «дангаса»лиги эмас, айнан марказнинг нарх белгилаш соҳасидаги ҳукмронлиги, миллий иқтисодиётнинг пахтага бир томонлама мувофиқлаштирилганлиги республикада, хусусан, пах-

¹ Тўхлиев Н. Иқтисодиётни интенсив ривожланиш йўлига ўтказишни жадаллаштирайлик// Ўзбекистон коммунисти. 1990. 6-сон, 13-бет.

² Азимов Р. Минтақавий хўжалик ҳисоби ва миллатлараро муаммоларни ҳал этиш//Ўзбекистон коммунисти. 1990. 5-сон, 50-бет.

тачиликда зарар келтириб ишлайдиган хўжаликларнинг сони ортишига сабаб бўлди. Чунончи, 80-йилларнинг бошларидаёқ ялпи совет ва жамоа хўжаликларининг учдан бир қисми ана шундай зарар билан ишлайдиган бўлиб чиқди¹.

Пахтанинг нархи онгли равишда пасайтириларди. Бунда иш кучининг тўлиқ қиймати ҳам, истеъмол қилинган табиий ресурсларнинг қиймати ҳам ўз аксини топмаган эди. Тўғри, ҳар йили Ўзбекистонга иттифоқ бюджетидан 1,5—2 млрд. сўм маблағ дотация тарзида қайтариларди, бу халқ учун таҳқирли бўлиб, республиканинг «умумиттифоқ жамғармаси»га қўшган ҳиссасига тўғри келмасди.

Бироқ бундай тажриба Кремлдаги дохийларга, бир томондан, Ўзбекистонга нисбатан марказнинг империяча сиёсатини «катта оғанинг кичик инига» «тинимсиз ғамхўрлик қилиши» сифатида олижаноб тарзда кўрсатиш имконини берса, иккинчи томондан, ўзининг бутун мағлубиятлари, камчиликларини республика устига ағдариш, уни ишлаб чиқариш рентабеллигини таъминлашга лаёқатсиз, аҳолиси меҳнатини эса унумсиз, деб камситиш имконини берарди. Ўзбек халқи пахта далаларида ҳолдан тойиб оғир меҳнат қилаётган бир пайтда юқори партия минбарларидан туриб ва марказий матбуотда Ўзбекистон аҳолиси боқимандалик билан кун кўриб, «совет давлати учун оғир бўлган катта дотациялар»ни гўё ноҳақ олмоқда, деган фикр фаоллик билан тарқатилганлиги бежиз эмас.

Ҳолбуки, Ўзбекистон халқи иттифоқ бюджетини мунтазам равишда улкан маблағлар билан бойитиб, ўзи турмуш кечириш сифати бўйича умумиттифоқ кўрсаткичларидан тобора сезиларли равишда орқада қолаётган эди. Марказий ҳукумат томонидан ўтказиб келинаётган ва ўз моҳиятига кўра мустамлакачиликдан иборат бўлган молиявий-иқтисодий сиёсат республика иқтисодиётининг танглигини кучайтириб, ўлкамиз аҳолисининг бусиз ҳам унчалик юқори бўлмаган турмуш даражаси муттасил пасайиб боришига сабаб бўлди. Масалан, 70—80-йилларда миллий даромад Ўзбекистон аҳолиси жон бошига ҳисоблаганда собиқ СССР бўйича ўртача даражадан 3 баравар кам бўлиб чиқди².

¹ Ўзбекистон МДА, 90-фонд, 10-рўйхат, 476-иш, 97—98-варақлар.

² Аминова Р. Х. Актуальные проблемы социального развития в Узбекистане в условиях перестройки. — Т., 1991. С. 16.

Республика иқтисодиётининг пахтачилик соҳасига бир томонлама мувофиқлаштирилганлиги ўша йиллардаги Ўзбекистон жамиятининг барча соҳаларидаги оғриқли жараёнларни кескинлаштирди. Ўзбекистоннинг бойлиги бўлган пахта унинг учун оғир мусибатга айланди.

Пахта яккаҳокимлиги ва ҳалокатли «социалистик хўжалик юритиш» тажрибасининг салбий оқибатлари мелиорация ва ирригация соҳасида ҳам намоён бўлди. Улар ерларнинг иккиламчи шўрланиши, суғориладиган гектарлар унумдорлигининг пасайиб кетиши, қилинган харажатларнинг олинган пировард натижаларга мос келмаслигида ўз ифодасини топди. Жумладан, фақат 1975—1983 йилларда ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашганлиги оқибатида фойдаланилмаган ҳайдов ерлар миқдори 4 минг гектардан 67 минг гектарга етди¹. Иккиламчи шўрланган ерларнинг умумий миқдори қарийб 2 млн. гектарни ташкил этди². 1985 йилда 2,3 млн. га майдонда комплекс қайта тузиш ва тубдан яхшилаш ишларини амалга ошириш талаб қилинди³.

Бундай аҳволнинг содир бўлишига кўп жиҳатдан шу факт ҳам сабаб бўлдики, 1965—1985 йиллар оралигидаги йигирма йилда Ўзбекистонда 1,6 млн. гектар суғориладиган ерлар ишга туширилди, аграр корхоналарнинг асосий фондлари 6 барабар ўсгани ҳолда, ялпи маҳсулот фақат 78% ошди⁴.

«Қайта қуриш» йилларида орқага кетиш жараёнлари сезиларли равишда кучайди. Бош-кеги йўқ «қайта қуриш» ислохотлари шароитида кўпгина ер массивларида шўр босиш, ботқоқлашиш авж олди, сув эрозияси кучайди, тупроқнинг жадал камбағаллашиш жараёни борди. Натижада республикада мустақиллик арафасида мавжуд тўрт миллион гектар ҳайдов ерларидан икки миллион гектаридан ортигида чиринди 1% дан кам бўлиб чиқди, ҳолбуки, чиринди икки-уч фоиз бўлиши лозим эди.

Рўй берган вазиятнинг сабаблари орасида ўзлаштирилладиган ерларни муҳандислик-техникавий жиҳатдан таъминлашга юзаки ёндашиш, дренаж тизимини таш-

¹ Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 336-рўйхат, 106-иш, 25-варақ.

² XXI съезд Компартии Узбекистана. Стенографический отчет. — Т., 1987. С. 101.

³ Н а с ы р о в Р. А. Социальное развитие сел Узбекистана (1965—1985 гг.). Автореф. дис... докт. ист. наук. — Т., 1994. С. 21.

⁴ Ўзбекистон коммунисти. 1988. 5-сон. 25-бет.

кил этишдаги хатоликлар, сув хўжалиги қурилишига комплекс ёндашувнинг тобора бузилиб бориши, ялпи кўрсаткичларни ҳисобга олиш, ғўзаларни назоратсиз сув бостириб суғориш, қишлоқ хўжалиги ва илм-фанни бошқаришдаги ўзбошимчаликни кўрсатиб ўтиш мумкин эди. Лекин айниқса ҳалокатли таъсир кўрсатган жиҳат Ўзбекистоннинг ёппасига пахта майдонига айлантирилганлиги эди.

Қишлоқ хўжалик, ирригация-мелиорация ва пахтачилик сиёсатидаги иллатлар Орол фожиасида янада тўлароқ ўз ифодасини топди. Янги ерларни ўзлаштиришнинг экстенсив усулларига, пахта майдонларини муттасил кенгайтириб боришга амал қилиниши натижасида Орол денгизи сатҳи 80-йиллар ўрталарига келиб 13,8 метр пасайиб кетди, сув ҳажми 390 млн. куб метр камайди, майдони 40 минг кв. метр қисқарди, сувнинг минераллашуви бир метр ҳисобига 21 граммга етди. Натижада Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида дарё сувлари йўл қўйиб бўлмас даражада камайиб кетди, бу сув амалда ичиш учун яроқсиз бўлиб қолди, бу эса юқумли касалликларнинг кўпайишига имкон яратди.

Орол муаммоси фақат сув танқислигидан иборат эмас эди. Денгиз сувининг шиддат билан камайиб бориши қайтариб бўлмас иқлим ўзгаришларига сабаб бўлди, айниқса Хоразм, Бухоро ва Навоий вилоятлари, шунингдек Қорақалпоғистон аҳолисининг ҳаёт кечириш муҳити кескин ёмонлашувига олиб келди. Оролнинг қуриб бориши 2,6 млн. гектар қуриган денгиз тубини саҳрога айлантирди. Ана шу ҳудуддан шамол 90—100 млн. тонна заҳарли шўр чангни юзлаб километр масофага учириб кетиб, тупроқ ва ҳавони заҳарлади¹.

Сув хўжалиги қурилишидаги нуқсонлар аграр ишлаб чиқаришни кимёлаштириш дастурини амалга оширишдаги камчиликлар билан янада чуқурлашди. Шунини айтиш керакки, кимёлаштиришни иттифоқ сиёсий раҳбарияти қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантиришнинг муҳим шарт, деҳқончилик соҳасида юқори ва барқарор ҳосил олишнинг самарали воситаси деб ҳисобларди. Натижада кимёлаштириш йўли ёппасига татбиқ этилди.

Кимёвий моддалар айниқса пахтачиликда фаоллик билан қўлланилди. Масалан, 1965 йилда Ўзбекистон

¹ О б л а м у р а д о в Н. Развитие аграрного производства Узбекистана в 1971—1990 гг. Опыт, уроки и проблемы. Автореф. дис... докт. ист. наук. — Т., 1994. С. 26.

жамоа хўжаликларида фойдаланилган 1463,4 минг тонна минерал ўғитлардан тахминан 1324,7 минг тоннаси гўза парваришида ишлатилган. Ўша даврдаёқ экинларга солинаётган минерал ўғитлар даражаси илмий асосланган нормаларга тўғри келмасди. Хусусан, иқтисодиёти тараққий этган ва қишлоқ хўжалиги самарали ривожланган мамлакатларда ҳар гектар майдонга кўпи билан ўрта ҳисобда 100 кг минерал ўғит тўғри келган бўлса, Ўзбекистонда 60-йилларнинг ўрталарида бу рақам 268 кг ни ташкил этган¹. Кимёвий ўғитлар ва заҳарли воситалар ишлатиш йил сайин ортиб борди. Фақат 1970—1975 йилларда заҳарли моддалар ишлатиш аввалги беш йилликка нисбатан 1,5 барабар кўпайди. Ўша даврда ишлатилган энг хавфли заҳарли моддалар орасида бутифос алоҳида ўрин эгалларди, у кучли таъсир қилувчи ўта заҳарли дефолиант ҳисобланарди.

Бошқа жиҳат ҳам ташвишли эди — заҳарли кимёвий моддаларни авиация воситасида гўзаларга пуркаш кўрсаткичлари жадаллик билан ортиб борди. Фақат 60-йилларнинг иккинчи ярмидаги беш йил мобайнида авиация ёрдамида бажариладиган кимёвий ишлар ҳажми 34,3% кўпайди². Буларнинг ҳаммаси табиий муҳитга ҳалокатли тарзда таъсир кўрсатди, хавфли касалликларни ва ўлим даражасини кучайтирди, ирсият даражасида хавфли ўзгаришлар келтириб чиқарди.

Республиканинг машҳур олимлари, миллий зиёлилар вакиллари Иттифоқ органларига яна ва яна мурожаат қилиб, ўз халқининг тақдири учун чуқур ташвиш билан суғорилган фикрлар баён қилганлар. Масалан, 1969 йил 17 ноябрда Республика Фанлар академияси Раёсати раҳбар органларга маълумотнома йўллаган, унда пестицидлар ва заҳарли кимёвий моддаларнинг қишлоқ хўжалигида оммавий равишда татбиқ этилиши инсон саломатлигига ва атроф муҳитга ҳалокатли таъсир кўрсатиши таъкидланган³. Ўз навбатида, республика раҳбарияти Иттифоқ ҳукумати олдига авиация воситасида бажариладиган кимёвий ишларни қисқартириш, хавфли заҳарли кимёвий моддаларни камроқ заҳарли моддалар билан алмаштириш масаласини бир неча марта қўйди. Бироқ марказ бу огоҳлантиришлар ва илтимосларни рад этди, ўзининг рад қилишини

¹ Ўзбекистон МДА, 90-фонд, 10-рўйхат. 62-иш, 1—2-варақлар.

² Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 39-рўйхат. 1424-иш, 20-варақ.

³ Ўша жойда, 41-рўйхат, 1680-иш, 33—36-варақлар.

пахта етиштиришнинг муҳимлиги, чет элдан камроқ заҳарли дориларни харид қилишга валюта маблағларининг йўқлигини баҳона қилиб кўрсатди¹, ҳолбуки, марказнинг ўзбек пахтасини чет эл мамлакатларига экспорт қилиши ҳисобига салмоқли миқдорда валюта тушарди.

Иттифоқ маъмурлари томонидан қўллаб-қувватланмаган республика директив органлари Ш. Р. Рашидов ташаббуси билан заҳарли кимёвий моддалар ишлатиш ҳажмини камайтириш юзасидан ўзларига боғлиқ чоратадбирларни мустақил равишда белгилашга интилдилар. Масалан, 1970 йил 21 майда Ўзбекистон Олий Кенгаши раёсати қабул қилган қарорда «экинларга ишлов беришда кимёвий кураш усуллари қатъий тартибга солиш, иложи борича ёппасига ишлов беришни барҳам топтириш, авиация ёрдамида бажариладиган кимёвий ишларни қисқартиришга, заҳарли кимёвий моддалар сарфлашни камайтиришга эришиш»² қатъий зарурлиги қайд қилинган эди.

Республикада ёппасига кимёлаштиришнинг хавfli оқибатларига барҳам бериш мақсадида 70-йилларнинг бошларида ғўзаларга кимёвий ишлов бериш ҳажми қисқартирила бошланди, заҳари кучли бўлган дорилардан фақат зарарланган майдонларда ва иложи борича ерда ишлов бериш усулидан фойдаланиш, шунингдек қишлоқ хўжалик экинларига авиация воситасида ишлов бериш миқёсларини қисқартириш чоралари кўрилди.

Бироқ бу «ўзбошимчалик» Иттифоқнинг ҳукмрон доиралари томонидан ғазабли акс-садо билан кўтиб олинди. Орадан кўп ўтмай республика раҳбариятининг барча илғор ташаббусларига марказ тўсқинлик қила бошлади. Марказнинг тазйиқи билан заҳарли кимёвий моддалар ишлатиш қисқартирилиши у ёқда турсин, ҳатто уларни ишлатиш жиддий равишда кўпайтирилди. Натижада ғўза майдонлари хавfli кимёвий моддалар билан деярли тўлдириб юборилди. Агрокимёвий ишларда бундай моддаларни ишлатиш миқёслари тез сурьатлар билан ортиб борди.

Экологик танглик чўққиси 80-йилларда бошланди. Мустақиллик арафасида ҳар бир гектар ғўза майдонига 24,5 кг дан заҳари кучли бўлган кимёвий моддалар тўғри келди, ҳолбуки иқтисодиёти ривожланган мам-

¹ Ўша жойда, 77—78-варақлар, 1684-иш, 186-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 2454-фонд, 6-рўйхат. 1866-иш, 61—62-варақлар.

лакатларда бундай моддалар гектарига фақат 0,5 кг дан тўғри келарди¹. Бошқа кимёвий моддаларни ишлатиш ҳам ҳаддан ташқари кенг қўлам касб этди. Масалан, агар 80-йилларда бутун дунёда бир гектар ерга 300 г пестицид ишлатилган бўлса, Ўзбекистонда фақат ғўзанинг ўзига 54 кг дан ортиқроқ, яъни йўл қўйиладиган нормадан деярли 50 марта кўп ишлатилган².

Марказнинг буюк давлатчилик манфаатлари халқ манфаатлари ва саломатлигидан юқори қўйилган пайтда бундай ғайриинсоний ёндашув Ўзбекистондаги экологик вазият фожиавий шакллар касб этишига олиб келди. Хусусан, республикада 60-йилларнинг охирларида ўтказилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, очиқ сув ҳавзаларидаги юқори даражада заҳарли инсектицидлар (ДДТ, метил-меркаптофос ва бошқалар) таркиби йўл қўйиладиган концентрациядан 20—50 барабар кўп, айрим ҳолларда эса 100 барабардан ҳам кўплиги маълум бўлган. Ҳолбуки бу вақтда Ўзбекистон аҳолисининг 45%и ичиш учун каналлар ва ариқларнинг сувидан, 18%и дарё сувидан, 10%и ҳовузларнинг сувидан фойдаланган. Маҳаллий аҳолининг аксарият кўпчилиги истиқомат қиладиган қишлоқ жойларида эса водопровод деярли йўқ эди³.

Заҳарли кимёвий моддаларнинг бундай тўпланиши хавfli касалликларнинг тарқалишига сабаб бўлувчи сурункали заҳарланишга олиб келди. Масалан, 60-йилларнинг ўзида айниқса аёллар ва болалар орасида эндокрин касалликлар ва камқонлик (анемия) кескин ортганлиги кўзга ташланди. Хусусан, 1965 йилда Фарғона вилояти бўйича эндокрин паталогиясига йўлиққан 17 нафар бола, 1968 йилда 346 бола, неврология хасталигига йўлиққан 1190 бола рўйхатга олинган⁴. Ўлик ҳолда ва чала туғилган гўдаклар сони йил сайин кўпайиб борди. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон аҳолиси истиқомат қиладиган ташқи муҳит, шу жумладан тупроқ, сув, ўсимликлар, атмосфера ҳавоси 60-йиллардаёқ ҳаёт учун йўл қўйиб бўлмайдиган даражада заҳарланганлигидан далолат берарди. Шундан кейинги даврда эса бу ҳалокатли ҳодисалар жуда кенг қамровли хавfli тус олди.

¹ Дружба народов. 1990. № 2. С. 193.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг 1987 йилги жорий архиви, 17-иш, 52—53-варақлар.

³ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 41-рўйхат, 1854-иш, 269-варақ.

⁴ Уша жойда, 1859-иш, 288—289-варақлар.

Республика мустақиллиги арафасида, айниқса қишлоқ жойларида фавқулодда эпидемик вазият вужудга келган эди. Мисол учун, тиббий текширишлар маълумотларига кўра, 80-йилларнинг ўрталарида Хоразм, Бухоро вилоятлари ва Қорақалпоғистонда катта ёшдаги аҳолининг 70% дан кўпроғи ва болаларнинг 80% дан зиёдроғи битта ёки бир нечта хасталиклар билан оғриганлиги аниқланган¹.

Умуман, бутун республикада бўлгани каби қишлоқларимизда ҳам ичбуруғ, сил, сариқ касаллиги, ич терлама, сарамас касалликлари кенг тарқалди. Масалан, фақат 1980—1989 йилларда ҳар 100 минг аҳоли ҳисобига ўлкада хавфли ўсимта касалликлари билан оғриганлар 204 кишидан 276 кишига, хавфли сил билан оғриганлар қишлоқ жойларида 6,6 минг кишини ташкил этди, республика бўйича эса бу кўрсаткич ҳар 100 минг нафар аҳоли ҳисобига 45,6 дан 50,4 нафарга етган².

Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш жиддий муаммолигича қолаётган эди. Мустақиллик арафасида ҳомиладор ҳар минг аёлдан 254 нафари камқонлик билан оғриган эди, бу рақам ўша вақтда Иттифоқ бўйича 84 нафарни ташкил этарди³. Касалликдан вафот этган ҳомиладор, туққан ва болали аёллар сони ҳар 1000 туғилганлар ҳисобига 48,6 нафарни ташкил этган. Қиёслаш учун шуни айтиш керакки, мазкур кўрсаткич Грузияда — 22,5, Литвада — 22,4, Белоруссияда — 17,0 нафарни ташкил этган⁴.

Болалар ўлимининг ортиши ўта ачинарли факт эди. Бир ёшга ҳам етмай вафот этган гўдаклар сони ҳар 1000 туғилган болага нисбатан Қорақалпоғистонда — 68,8, Сурхондарё вилоятида — 57,7, Фарғона вилоятида — 56,6 нафарни ташкил этган. Баҳористон, Учқудуқ, Нукус ва Бўзатов сингари туманларда 80 дан 118 нафаргача бўлган⁵. Агар умуман Иттифоқ бўйича бу кўрсаткич ҳар 1000 туғилган бола ҳисобига 26, ГФР, Канада, Финляндия, Швеция, Япония ва бошқа мамлакатларда — 5,5 нафарни ташкил этганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, юқоридаги рақамларнинг фожиавий тусда эканлиги янада яққолроқ кўринади⁶.

¹ Қаранг: В а с и л ь е в А., К р а н с А. Арал: варианты решений. // Коммунист, 1990. № 2. С. 56.

² Охрана здоровья в СССР. Статсборник. — М., 1990. С. 37, 39.

³ Колхозное крестьянство Узбекистана. — Т., 1990. С. 94.

⁴ Охрана здоровья в СССР. Статсборник. — М., 1990. С. 16.

⁵ Ўзбекистон коммунисти. 1987. № 7. 10, 14-бетлар.

⁶ Социальное развитие СССР в 1989 г. Статсборник. — М., 1996. С. 316, 318.

Шундай қилиб, совет даврида экология соҳасидаги «кимёвий зарбалар»нинг хавfli оқибатлари соғлиқни сақлашнинг умумий тарзда паст ҳолатда бўлишига олиб келди, халқ соғлиғини сақлаш муаммоси миллатнинг омон қолишидан иборат оламшумул масалага айланиб кетганлигини кўрсатди. Пахта яккаҳоқимлиги ва Ўзбекистоннинг ярим мустамлака ҳолатида эканлиги билан боғлиқ салбий жараёнлар бу вақтга келиб ўзбек халқининг насл-насаби негизлариغا хатарли таъсир кўрсатиб, унинг генотипида хатарли ўзгаришлар вужудга келишига сабаб бўла бошлаган эди.

Пахта яккаҳоқимлиги, иқтисодиётнинг хом ашё ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги, харид нархларининг пастлиги қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволига ва ўзбекистонликларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъмин этилишига жиддий таъсир кўрсатди. Ҳужжатли манбаларнинг гувоҳлик беришича, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини айирбошлашдаги номутаносиблик, марказнинг пахта етиштириш ниҳоятда сермеҳнат эканлигини инкор қилиши туфайли республика аграр соҳасидаги иш кучининг қиймати собиқ СССРдаги энг паст қийматлардан бири ҳисобланарди. Масалан, Ўзбекистон колхозчиси ишлаган бир иш кунига 80-йилларнинг ўрталарида 5 сўм 88 тийин, Тожикистон колхозчиси — 6 сўм 04 тийин, Қирғизистон колхозчиси — 6 сўм 90 тийин, Туркманистон колхозчиси — 7 сўм 03 тийин, РСФСР колхозчиси — 8 сўм 03 тийин, Литва колхозчиси — 9 сўм 90 тийин, Эстония колхозчиси — 14 сўм 04 тийин оларди¹. Бу биринчи навбатда пахтакорлар меҳнатига ниҳоятда кам ҳақ тўланиши билан боғлиқ эди. Шунини айтиш керакки, агар ғаллакорнинг 1 соатлик меҳнатига 62,5 тийин тўланса, пахтакорникига атиги 16 тийин тўланарди².

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг пастлиги ва унга мувофиқ келадиган турмуш даражаси маиший эҳтиёжларни қондириш даражаси ҳам паст бўлишига олиб келарди, товарлар ва хизматларнинг оммавий ва пухта равишда ишлаб чиқарилишига, ички бозорнинг ривожланишига, маиший хизмат кўрсатиш соҳасининг сифат тизimini шакллантиришга имкон бермасди.

¹ Социологические исследования. 1989. № 1. С. 14.

² Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазирлиги жорий архиви. Бош бошқарманинг 1985 йилги материаллари. 14-сонли папка, 17-варақ.

Холисона айтганда, Иттифоқ директив органлари Ўзбекистон бошқа иттифоқдош республикалардан иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан орқада қолаётганлигини эътироф этиб, уни жадал ривожлантириш зарурлигини таъкидлар эдилар. Бироқ бу билан ўлкамиз иқтисодиётининг хом ашё йўналиши ҳам, бу ерда ишлаб чиқарилган миллий бойликни баҳолаш амалиёти ҳам, республика аҳолисининг тез ортиб бораётган ижтимоий-маданий эҳтиёжларини қондиришга, минтақанинг кескин экологик муаммоларини ҳал этишга бюджет маблағлари ажратиш мезонлари ҳам ўзгармасди.

Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон аҳолиси реал даромадларининг собиқ Иттифоқ бўйича ўртача тегишли кўрсаткичлардан тобора орқада қолишига сабаб бўларди. Масалан, Ўзбекистонда оиланинг ўртача ҳажми 5,9—6 кишини ташкил этиб, шундан 3—4 киши қармоқда эди, аҳолининг 45%и оладиган ўртача даромад 75 сўмдан кам эди, умуман СССР бўйича эса фақат 12% аҳоли шундай даромад оларди¹. Агар республикада қишлоқ меҳнатқашларининг иш ҳақи саноат меҳнатқашлари иш ҳақидан анча паст эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, ўша йилларда аҳолининг аксарият кўпчилик қисмининг турмуш даражаси паст эди, деб асосли равишда гапириш мумкин. Кам таъминланган аҳоли (1 киши ҳисобига тўғри келадиган даромад 50 сўмдан кам бўлган аҳоли) улуши Ўзбекистонда РСФСРга нисбатан 32 барабар кўп² эканлиги ҳам ана шундан далолат беради.

Пахта яккахоқимлигининг ҳалокатли оқибати сабзавот-полиз экинлари экиладиган майдонлар миқдори доимий равишда қисқариб боришида ҳам намоён бўлди. Совет ҳокимиятининг сўнгги ўн йиллигида, аввалги даврларда бўлгани каби, пахта етиштиришнинг оғир режалари кўп жиҳатдан чигит экиладиган майдонларнинг кенгайиши ҳисобига бажариларди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб экин экиладиган майдонларнинг 90%и пахтага ажратилган бўлиб, сабзавот ва картошка экиладиган майдонлар бор-йўғи 5% ни ташкил этарди.³

Республиканинг пахтачиликка ҳаддан ташқари ихтисослаштирилганлиги оқибатида ғалла ва гўштнинг қарийб 70%, картошканинг 60%, қанд-шакарнинг,

¹ Народное хозяйство СССР в 1988 г. Статистический ежегодник. — М., 1989.

² Аргументы и факты. 1990. № 20.

³ Т у х л и е в Н. Кўрсатилган асар. 42-бет.

қуритилган сут ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларининг ҳаммаси четдан келтириларди¹. Бу эса Ўзбекистонни марказлашган тақсимотга боғлиқлигини кучайтириб, республика дастурхонининг анча камбағаллашувига таъсир кўрсатди. Пахта яккаҳоқимлиги миллий иқтисодиётни ва халқ саломатлигини зарарли ўсимта каби шикастлантираётган бир пайтда марказ озиқ-овқат етказиб бериш шартномаларини тобора барбод қилишда давом этди. Бунинг устига, Иттифоқ раҳбарияти республикани ўзини ўзи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъмин этишини астойдил талаб қиларди. Бу эса пахта етиштириш диктатураси сақланиб қолган ҳолда ихтисослашув тамойилини тўхтатмасликни билдирарди. Бошқача айтганда, «сувга чўкаётганларни» қутқариш «чўкаётганлар»нинг ўзига топширилган эди.

Бундай ёндашув шунга олиб келдики, асосий озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш даражаси бўйича ўзбекистонликлар Иттифоқда энг охириги ўринлардан бирини эгалладилар. Совет империяси тарқалиб кетиш пайтига келиб Ўзбекистоннинг ўртача фуқароси собиқ СССР бўйича деярли 2 баравар кам гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва тухум истеъмол қиларди. Хусусан, Иттифоқ бўйича аҳоли жон бошига физиологик норма бўйича гўшт 82 кг ўрнига 60 кг истеъмол қилинган бўлса, республикада фақат 30 кг гўшт истеъмол қилинган; сут тегишли равишда 405 ва 196 кг; тухум — 141 ва 107 дона тўғри келган².

Ўзбек қишлоқларидаги аҳвол тағин ҳам ачинарли эди. Статистик маълумотларга қараганда, Ўзбекистоннинг қишлоқ жойларида гўшт истеъмол қилиш СССР бўйича ўртача миқдордан 5—6 баравар кам; творог, сут маҳсулотлари 3 баравар, тухум — 3,5, картошка — 4,7, балиқ ва балиқ маҳсулотлари 21,6 баравар кам истеъмол қилинган³. Қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг нисбатида ҳам сезиларли тенгсизлик ҳукм сурарди. Қишлоқ аҳолиси республиканинг шаҳар аҳолисига нисбатан озиқ-овқат маҳсулотларини кам истеъмол қилган. Масалан, 80-йилларнинг ўрталарида колхозчилар ишчиларга нисбатан 2,5 баравар кам ёрма ва дуккакли маҳсулотларни, картошкани тахминан 3 марта, сут ва

¹ Зиядуллаев С. Экономическая реформа в Узбекистане в действии. — Т., 1994, С. 10.

² Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1993 г., — Т., 1994. С. 106.

³ Правда Востока. 12 марта 1988 г.

сутли маҳсулотларни 3 марта кам истеъмол қилганлар. Ҳатто сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳам қишлоқ кишисига шаҳарликка нисбатан 25 кг кам тўғри келган¹. Ҳолбуки Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилиги қисми — 65%и қишлоқ жойларида истиқомат қиларди. Деҳқонлар асосан нон билан тирикчилик қилишган. Гўшт, тухум, балиқ, сабзавот ва мевалар уларнинг дастурхонида фақат катта тантаналар вақтидагина пайдо бўларди, бошқа қимматбаҳо маҳсулотлар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Ўзбек қишлоқлари турмуш даражаси муҳим кўрсаткич бўлган уй-жой масаласида ҳам анча орқада қолган эди. Масалан, аҳоли жон бошига уй-жой майдони жиҳатидан бошқа ривожланган мамлакатлардан 8—9 баравар орқада эди². Ободончилик, коммунал хизмат кўрсатиш, маиший хизмат даражаси бўйича умуман таққослаб бўлмасди. 80—90-йиллар чегарасида қишлоқ аҳоли пунктларининг 80% дан ортиқроғи водопровод сувидан маҳрум эди ва фақат ташиб келтириладиган сувдан ёки очиқ манбалар сувидан фойдаланарди; улардан фақат 1%и да канализация мавжуд эди. Қишлоқда оқова сувларни тозалаш иншоотлари қувватидан 40% дан камроқ фойдаланиларди. Бу ҳол тозаланмаган сувлар, маиший чиқиндиларнинг асосий қисми очиқ ҳавзаларга, ер ости чуқурларига ёки ер устига ташланишига олиб келарди³. Ўзбек қишлоқларини газлаштириш ҳам амалда бошланғич даражада эди.

Қишлоқ аҳолиси соғлиғини сақлаш соҳаси ниҳоятда танглик ҳолатида эди. Хусусан, 80-йилларнинг охирида касалхона муассасалари фақат қишлоқларнинг 20%ида мавжуд эди, холос. Лекин улар ҳам асосан мослаштирилмаган биноларга жойлаштирилган бўлиб, тиббиёт ходимлари ва зарур асбоб-ускуналар билан етарли таъмин этилмаганди.

Ўзбек халқи пахта яккаҳокимлиги зулмидан деярли тинка-мадори қуриган ана шундай қийин шароитда ҳам, империяча марказ республикага қаттиқ қатағонлар зулмини ёғдирди. «Қайта қуриш» ташаббускорлари бўлган М. С. Горбачев, Е. К. Лигачёв ва бошқалар буюк давлатчилик тафаккурига амал қилиб ва ўз сиёсий ман-

¹ Основные показатели выполнения продовольственной программы Узбекской ССР. — Т., 1990. 5—6.

² Сборник экономических докладов. — Т., 1989. Т. 3. — С. 6,7.

³ Қаранг: В а с и л ь е в А., К р а н с А. Арал: варианты решений. // Коммунист. 1990. №. 2. С. 56.

фаатларидан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг бошига тушган фалокатни унинг ўз айби қилиб кўрсатдилар. Халқ хотирасида ўчмас доғ бўлиб қолган шовқин-суронли «пахта иши» сунъий равишда ўйлаб чиқарилди.

Зўравонликнинг дастлабки хавfli аломатлари 1984 йилдаёқ пайдо бўлиб, улар Ўзбекистон компартияси МКҚнинг 23 июнда бўлиб ўтган XVI пленуми қарорлари билан боғлиқ бўлди. Пленумда республика иқтисодиётини ва маданиятини ривожлантиришдаги жиддий камчиликлар, ижтимоий-сиёсий ҳаётни соғломлаштириш зарурлиги ҳақидаги масалалар ташқи томондан асосли тарзда қўйилгандай эди. Бироқ Ўзбекистонда бошланган «тозалаш» иши мутлақо халққа қарши қаратилган тусда авж олдирилди. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг чиқишларида ҳаққоний равишда таъкидлаб ўтилганидек, XVI пленумда бошланган йўл чуқур бузиб кўрсатилган ва нотўғри талқин қилинган эди. Бу ишнинг раҳнамоси биринчи навбатда иттифоқ раҳбарияти эди. Республиканинг оғриқлари ва эҳтиёжларига фирт тескари ҳолда Ўзбекистон империяча кучларнинг яширин кураш олиб бориш майдонига айлантирилган эди.

СССР сиёсий раҳбариятининг гаразғўйлик нуқтаи назаридан келтириб чиқарилган бу навбатдаги кампаниянинг асосий мақсади марказнинг устунлигини мустаҳкамлашга, таҳқирланган Ўзбекистон мисолида «муқулларни ишга солиб кўриш» ва бу билан жон талвасасидаги Иттифоқнинг империяча тизгинини қаттиқроқ тортиб қўйишга интилишдан иборат эди. Иккинчи томондан, ҳокимият тепасига келган москвалик раҳбарларнинг янги бўғини ўз салафларини «большевикчасига» «фош этиш» йўли билан салмоқли сиёсий капиталга эга бўлиб олишга уринди. Бу жиҳатдан қулай нишон ана шу вақтга келиб Ш. Р. Рашидовнинг вафот этганлиги бўлди. Орадан кўп ўтмай, шошилини равишда «шароф рашидовчилик» деган сиёсий ёрлиқ тўқиб чиқарилганлиги ҳам тасодифий эмас, бу ёрлиққа беҳад коррупция, суиистеъмоллар, кенг миқёсдаги ёлғончилик ва кўзбўямачилик тиркалди.

Шундай йўл тутилишининг бошқа сабаблари ҳам бор эди. Улар жумласига марказнинг анъанавий руҳда ўзининг барча нуқсонларини, ғоят кўпол равишдаги бузилишларни айрим иттифоқдош республикалар, биринчи навбатда Ўзбекистон раҳбариятининг «ғайриҳуқуқий» фаолиятига тўнкашни киритиш мумкин. Бу жи-

хатдан «қайта қуриш» етакчиси М. С. Горбачевнинг КПСС XXVII съездидаги маърузаси характерлидир. У мазкур маърузасида республикамизнинг «айби»ни алоҳида кўрсатиб ўтди. «...Салбий жараёнлар Ўзбекистонда жуда кескин намоён бўлди, десак хато қилмаймиз, — деди Горбачёв партия анжуманида. — Республиканинг собиқ раҳбарлари ҳаётдан ажралиб қолиб, фақат ютуқлар ҳақида гапириб, камчиликлар тўғрисида лом-мим демасликни одат қилиб олди, ҳар қандай танқидий мулоҳазалардан эса асабийлашадиган бўлиб қолди. Республика партия ташкилотида интизом бўшашиб кетди, принципсизликни, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлашни ва амалпарастликни бирдан-бир принцип қилиб олган шахслар ҳурмат кўра борди. Лаганбардорлик, «мартабаси улуғ кишиларни» беҳад мақташ кенг ёйилди. Буларнинг ҳаммаси ишга зарар келтириши турган гап эди. Иқтисодда ва ижтимоий соҳада аҳвол кескин ёмонлашди, турли фирибгарлик, ўғрилик, порахўрлик авж олди, ...қонунчилик қўпол равишда бузилди»¹.

Марказнинг «оқартириб» кўрсатиш тактикаси бутун совет давлати миқёсида намоён бўлган танглик ҳолатларининг ҳақиқий сабабларини очиб бера олмади. Аксинча у боши берк кўчаларга олиб кириб қўйди. Бироқ бундай тактикадан москвалик ҳукмрон раҳбарият манфаатдор эди, чунки халқнинг диққат-эътиборини ижтимоий-иқтисодий ривожланишга доир муҳим муаммолардан чалғитарди, қуйи табақаларда тўпланиб қолган ижтимоий кескинликни душмanning муайян тимсолига нисбатан ғазаб-нафратни тўкиб-солишга имкон берарди. Афсуски, юқорида айтиб ўтилганидек, Ўзбекистоннинг раҳбар доиралари орасида Марказдаги стратегларнинг бу хилдаги сиёсати етарли зарбага учрамади.

«Келгиндилар»нинг фаолияти оммавий ахборот воситалари орқали ўзбек халқига қарши зўр бериб таҳқирловчи сўзлар ёғдириш билан мустаҳкамланди. Ўзбекистон кенг тус олдирилган йирик миқёсдаги ашаддий ғаразғўйлик кампаниясига дуч келдики, у касбий ҳалоллик ва андишалилик чегарасидан чиқиб кетган эди. Улар очикдан-очик туҳмат қилиш, ошкора равишда ёлғон гапиришдан ҳам тоймадилар.

Ана шундай шароитда республика учун марказдан тиқиштирилган «ўзбеклар иши» ёки «пахта иши» деган

¹ КПСС XXVII съездининг материаллари. — Т., 1986, 91—92-бетлар.

иш қонунсизлик ва оммавий қатағонларнинг авжга чиқишига сабаб бўлди. У юз минглаб ўзбекистонликлар тақдирига дахл қилди, шу жумладан, кўплаб қишлоқ хўжалик мутахассислари ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Фақатгина 1983 йилдан 1989 йилгача бўлган даврда Ўзбекистондаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан қўшиб ёзиш, порахўрлик, ўғрилиқлар ҳақидаги 800 дан ортиқ жиноий иш текширилди. Мазкур ишлар бўйича 5 мингдан ортиқ киши жазога ҳукм қилинганлиги маълум бўлди, улардан 600 нафари раҳбар ходимлар, ўн нафари меҳнат қаҳрамонлари эди¹.

Гдлян ва Иванов бошчилигидаги машъум гуруҳ «пахтачилик соҳасидаги коррупция»га қарши «кураш» куроли бўлиб майдонга чиқди. Бу гуруҳнинг «иш» усули дастлабки қадамлариданоқ қонунчиликни ғоят кўполлик билан бузиш, тергов қилинувчилар ва уларнинг қариндош-уруғларига нисбатан очикдан-очик зўравонлик қилиш билан ажралиб турди. Бу ҳақда кейинчалик СССР Олий Кенгаши Комиссияси томонидан ўтказилган текшириш материаллари яққол далолат беради. Бу материалларда дастлабки терговнинг бориши жараёнидаёқ йўл қўйилган кўпдан-кўп суниестемолларга доир фактлар келтириб ўтилган. Қўлга олиш ва қамашлар далил-исботлар йўқ бўлгани ҳолда амалга оширилди, Кенгашларнинг депутатлари Кенгашнинг дастлабки ролиги бўлмагани ҳолда ҳибсга олинган ва тинтув қилинган, айбланувчиларнинг оила аъзолари, қариндош-уруғлари ҳам қамоққа олинган. Шу жумладан, беморлар, қарилар, кўпболали оналар ҳам аяб ўтирилмаган. «Вақтинча» қамоқда сақлаш йиллаб давом этган. Қамоққа олинганларнинг айримлари таҳқирларга бардош беролмай, ўз жонларига қасд қилганлар.

Зўравонлик зулми ўзбек қишлоғининг кадрлар салоҳиятига жуда оғир зарба берди. Сунъий равишда ўйлаб чиқарилган «пахта иши» натижасида жамоа хўжалиги раислари ва совет хўжалиги директорларининг 60%и лавозимларидан олиб ташланди, қишлоқ хўжалиги етакчи мутахассисларининг тахминан 45%и, пахтачилик бригадалари бошлиқларининг ҳар учинчиси вазифасидан узоқлаштирилди. Уларнинг кўпчилиги тергов изоляторларига ташланди. Турма ва лагерларга жўнатилди. Масалан, Сурхондарё вилоятидаги йирик агросаноат бирлашмасининг раҳбари, ажойиб фазилатлар эгаси

¹ Ҳидоятлов Г. Кўрсатилган асар. 212-бет.

Бобомурод Омонов шулар жумласидандир. У 15 минг сўмни ўзлаштиришда айбланган. Ваҳоланки, кейин маълум бўлишича, унинг «ўзлаштирган» нарсалари майда-чуйда нарсалар бўлиб чиқди. Бироқ тергов гуруҳи «тергов қилинувчи»дан онгли равишда «ўғрилик қилгани»ни эътироф этишга зўр бериб «интилди». Бундай шармандаликка чидай олмаган Бобомурод ака суддан олдин турма касалхонасида вафот этди¹. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Республика раҳбариятига иродали ва талабчан миллий етакчи, ўзбек халқининг содиқ фарзанди Ислон Каримов бош бўлгандан кейингина республика ҳаётида умидбахш ўзгаришлар содир бўлди. КПСС «генераллари»нинг жуда қаттиқ тазйиқ ўтказишига қарамасдан, у аввал бошданоқ ўзининг сиёсий фаолиятида ҳукмрон марказнинг талабларига эмас, балки устувор миллий манфаатларга, халқ эҳтиёжларига амал қилди.

Мустақил Ўзбекистоннинг бўлғуси биринчи Президенти ҳаммадан аввал террорчиликнинг авж олишига, республикани қуршаб олган бузғунчилик гирдобига мардонавор қарши турди. 1989 йил 24 ноябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон компартияси МКнинг XVIII пленумида Марказнинг «тозаловчи»ликдан иборат хатти-ҳаракатларидаги асоссиз кампаниябозликка хос айбловчилик ёндашувини ошкора равишда қоралади². Шундан кейин ҳам давлат мустақиллиги арафасида сунъий равишда ўйлаб чиқарилган «пахта иши» қурбонларини оқлаш юзасидан янги сиёсий раҳбариятнинг ташаббуси билан фаол хатти-ҳаракатлар амалга оширила бошлади. Афсуски, бу қурбонларнинг кўплари ўлимидан кейин оқланди.

Империя марказига сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарамлик ришталарини заифлаштириш юзасидан дадил қадамлар қўйилди. И. А. Каримов миллат ва халқ манфаатларидан келиб чиқиб, 80—90-йиллар чегарасидаёқ иттифоқ ҳукуматининг ўта салбий акс-садосига қарамасдан, энг муҳим халқ хўжалик вазифаларини, миллий тикланиш муаммоларини мустақил равишда ҳал этиш йўлига изчиллик билан амал қилди. Жумладан, у илгари сурган иттифоқ маркази билан ўзаро иқтисодий муносабатлар янги андозасининг бошлан-

¹ Правда Востока. 6 августа 1989 г.

² Правда Востока. 25 ноября 1989 г.

гич қойдаси — бу нарса республикага манфаат келтирадими ёки йўқ, деган қоида бўлди. Бундай йўл тутиш, ўша вақтда Ислам Каримов бир неча марта таъкидлаб ўтганидек, «бизнинг хўжалик ҳаётимиз нормаси, ягона халқ хўжалик мажмуининг барча бўғинларидаги ўзаро муносабатлар нормаси» бўлиб қолиши лозим эди¹.

Ўзбекистоннинг янги раҳбарияти миллий манфаатлар мафкурасига, ўзаро манфаатли ҳамкорлик тамойилларига таянган ҳолда, бутун аграр сиёсатдаги марказий масала аввалгидек пахтачиликка муносабат масаласи бўлиб қолишини эълон қилди. Бироқ олдинги тажрибадан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон раҳбарияти бундан буёғига пахта яккахоқимлигига қарши астойдил кураш олиб боришини очиқдан-очиқ эълон қилди. «Пахта яккахоқимлиги республикага марказнинг зуғуми билан тикиштирилди ва Ўзбекистонга, унинг аҳолисига сонсаноқсиз зарар келтирди»² — деб ачиниш билан таъкидлади И. А. Каримов.

Пахта яккахоқимлигига барҳам бериш мақсадида пахта тайёрлашни муайян меъёрга солиш, чигит экиладиган майдонларни камайтириш чора-тадбирлари кўрилди. Масалан, 1990 йилда пахта толаси харид қилиш режаси 1988 йилга нисбатан 1710 минг тоннадан 1500 минг тоннага келтирилди ёки 210 минг тоннага камайтирилди³. Чигит экиладиган майдонлар тегишли равишда 2016,7 минг гектардан 1830,1 минг гектарга туширилди⁴. Бу ҳол пахтанинг бошқа экин майдонлари умумий таркибидаги салмоғини 63,9% га келтириш имконини берди⁵.

Ўзбекистонда пахтадан бўшаган ерларнинг бир қисми деҳқонларга якка тартибда фойдаланиш учун ажратилишига алоҳида аҳамият берилди. Социалистик тузумнинг табиатига аввал бошданоқ хос бўлган нарса — хавфли ўсимта сингари ёпишиб олган пахта монополияси туфайли республика мустақилликни қўлга киритган пайтга келиб деҳқонларнинг томорқа участкалари миқдори ҳаддан зиёд чекланган бўлиб, борйўғи 7—12 сотихни ташкил этганлиги ҳисобга олинса, бу масаланинг нақадар долзарблиги яққол намоён бўла-

¹ Қаранг: Ўзбекистон коммунисти. 1990, 8-сон, 25-бет.

² Ўша жойда, 19-бет.

³ Правда Востока. 25 ноября 1989 г.

⁴ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. — Т., 1991. С. 237.

⁵ Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1992. 1-сон, 56-бет.

ди. Бундан ташқари, қишлоқда яшовчи 240 минг оила мутлақо шахсий томорқага эга эмасди. Бунга ажаблан-маса ҳам бўлади, чунки шахсий хўжаликлар учун ажратилган майдонлар умумий ҳайдов ерларининг 5%дан ҳам камроғини ташкил этарди¹.

Шахсий ёрдамчи хўжаликнинг яна бир муаммоси шундан иборат эдики, қишлоқ хонадонларининг 41%и сигирларга эга эмасди. Қишлоқ оилаларининг бешдан бир қисмида ҳеч қандай чорва моллари, ярмидан кўпроғида қўй йўқ эди². Бундай аҳвол чорвачилик маҳсулотлари етишмаётган, деҳқонлар ўзининг хусусий хўжалигига боғланиб қолган шароитда рўй бераётган эди. Бироқ бундай вазият қишлоқ меҳнатқашларининг ишёқмаслиги туфайли вужудга келди, деб айтиб бўлмайди. Қишлоқ аҳолисининг чорва моллари боқмаслигига сабаб ем-хашакнинг йўқлиги эди. Давлат эса уларга зарур ёрдам кўрсатмасди.

Ўзбекистоннинг сиёсий раҳбарияти мол-қоллари йўқ деҳқонларни қўллаб-қувватлаш учун шахсий ёрдамчи хўжаликлар майдонини кўпайтириш чораларини кўрди. 1990 йилдаёқ шахсий ёрдамчи хўжаликлар ихтиёрига берилган ер майдонлари 1989 йилга нисбатан 1,5 баравар кўпайтирилди³.

1989—1990 йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини юксалтиришнинг муҳим йўналиши иқтисодий шаклларни нисбатан хилма-хиллаштириш, жамоа ва совет хўжаликлари секторида эскириб кетган ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартиришга интилишдан иборат бўлди. Бу хўжаликларда норасмий ижара муносабатларини жорий этиш, уларни цивилизацияли кооперация тамойиллари асосида янгилаш йўлларини излашда яққол ўз аксини топди. Чунончи, жамоа пудратига ўтиш шакли сифатида оилавий ва индивидуал ижарадан иборат ички хўжалик ижараси татбиқ этила бошлади. Фермерлик ҳаракатининг дастлабки ташаббускорлари пайдо бўлди.

Бироқ иқтисодий янгилашишлар йўлида қудратли расмиятчилик тўсиқлари, кўпгина умумиттифоқ расмий йўриқномалари, совет мустабид тизимининг бўғувчи механизми ғов бўлиб турарди. Совет давлатига хос хўжалик юритиш тажрибаси қарор топган ижтимоий

¹ Коммунист. 1989. № 10. С. 10.

² Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазирлиги жорий архиви. АСМнинг 1989 йилги ишлаб чиқариш-молиявий фаолияти тўғрисидаги ҳисобот. 2-т. — 10-бет.

³ Экономика и статистика. 1997. № 10. С. 15.

тузум ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, мустамла-
качилик қарамлигини бартараф этишга доир пишиб
етилган муаммоларни лозим даражада ҳал этишга қодир
эмасди. Тўсиқларни дадиллик билан ёриб ўтиш учун
бутун ҳокимият тузилмаларини, ишлаб чиқариш-иқти-
содий муносабатларни сифат жиҳатидан янгилаш, мус-
табид-империяча тузумни барҳам топтириш лозим эди.
Фақат Ўзбекистон сиёсий мустақилликни қўлга кири-
тиб, миллий давлатчилик тиклангандан кейингина маз-
кур стратегик вазифани ҳал қилишнинг чинакам шарт-
шароитлари вужудга келди.

Ш б о б. Ўзбек халқининг маънавий куч-қудратини заифлаштириш сиёсати. Икки тузум усулларининг моҳиятан бирлиги

1-§. Ўзбек халқи маданияти тарихига қисқача шарҳ

Маданиятимиз тарихи мамлакатимизда, хонадонимизда асрлар давомида яшаб келаётган қадимий қадриятларда ўз аксини топган. Улар гўзалликни ҳис қилиш муҳитини яратган, халқимизнинг буюк тарихини ўзида акс эттирган бўлиб, ўсиб келаётган авлод онгига тарихий идрок уруғларини қадаб, қалбига эса Ватанга муҳаббат ғояларини сингдириб, уларни юксак маънавий руҳда тарбиялаб келган. Шунинг учун ҳам кейинги 130 йилдан ортиқ давр мобайнида маданиятимиз бошдан кечирган фожиаларни бутун теранлиги билан тасаввур қилиш қийин. Бу тубсиз жарликка ўхшайди. Лекин бу фожиалар ўз тарихчиларини даъват этмоқда, ўз тарихининг ёзилишини талаб қилмоқда. Ҳақиқат қанчалик аччиқ бўлмасин, халқимиз уни билиши лозим. Шундай экан, бу тарихни ҳозирги кунда яратиш керак. Ахир, гап миллий фожа ҳақида, миллий бойликларимизнинг кўпчилик қисмидан маҳрум бўлиб қолганимиз ҳақида, талайгина маданий бойликларимиз ташиб кетилгани, чор тузуми даврида ҳам, совет даврида ҳам улар ўз заминидан ажратиб қўйилгани, бу эса ўз ортидан нафақат моддий, балки жуда катта маънавий йўқотишларни бошлаб келганлиги ҳақида бормоқда.

Тарихдан шу нарса маълумки, мустамлакачилар энг аввало босиб олинган халқ, миллатни маънавий қашшоқликка дучор этиш йўлидан борганлар. Бундай йўл истилочиларнинг тарих синовидан ўтган, синалган, айни пайтда уларнинг машъум сиёсатларини яшириб турувчи йўлдир.

Бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг қуйидаги мулоҳазалари диққатга сазовор: «Хоҳ ўтмишда, хоҳ бугун бўлсин, бошқа миллат, давлатни ўзига қарам қилиш ниятида ҳаракат қилган, қилаётган кучлар доимо бир сиёсатни юритганлар, юритадилар: яъни қарам халқнинг маънавий, ма-

даний, тарихий меросини йўқ қилиш, ундан жудо этиш. Мисол керакми?

Совет даврида ўзбек миллати тарихини бузиб кўрса-тишдан, уни чалкаштириб ёритишдан, баъзи саҳифа-ларни умуман кўрсатмасликдан мақсад нима эди? Чор Россиясининг Скобелев деган генерали шундай деб ёзган эди: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, санъатини, тилини йўқ қил-санг бас, тез орада ўзи таназулга учрайди». Хўш, шу гапларни тарихчиларимиз биладими? Бундай ёвуз қараш-лар бўлганини халқимизга етказаяптими? Афсуски, кўп олимларимиз онгида эски тузум асоратлари маҳкам ўрна-шиб қолган. Улар ҳозир — мустақиллик шароитида ҳам кимдандир кўрқиб, чўчиб гапирадилар»¹.

Назаримизда, ниқобланган мустамлакачилик сиё-сатининг туб моҳиятини бундан аниқ ва лўнда қилиб тушунтириб беришнинг имкони бўлмаса керак.

Россия мустамлакачилари ва коммунистик мафку-ра «аллома»ларининг бой ўзбек маданиятини кишилар ижтимоий онгидан, шууридан сиқиб чиқаришга унда-ган нарса нимада? Нима учун улар ўзбек миллий-ма-даний бойликларини юртимиздан зўравонларча олиб кетишга ҳаракат қилдилар? Буни тушуниш учун тарих-га назар ташлаб, китобхоннинг эътиборини қуйидаги муҳим нуқталарга қаратайлик:

Маълумки, Турон, Туркистон ўлкаси қадимдан жа-ҳон цивилизациясининг асосий бешикларидан бўлган, бунга қадимшунос олимларимизнинг илмий изланиш-лари, улар қўлга киритган натижалар гувоҳлик беради. Дарҳақиқат, Афросиёб, Варахша, Болаликтепа, Фаёз-тепа, Сополлитепа, Айритом саройларининг ҳашамат-ли девор безаклари ва уларнинг бетакрорлиги ўтмиш меъморларининг нозик диди, юксак билимини намоён этиш баробарида, ўлкамиз ҳукмдорларининг қадимги даврлардаги ҳаёт ва турмуш тарзи жуда дабдабали бўлиб, улар беҳисоб бойликка эга бўлганларини кўрсатади.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Марказий Осиё қадим-қадимдан Урарту, Миср, Юнонистон, Бо-бил, Рим каби Яқин Шарқ ва Ғарб давлатлари билан ўзаро савдо-сотик ишларини олиб борган. Турондан ўтган «Буюк ипак йўли» эса Шарқий Осиё ва Ҳиндис-тонни Урта Ер денгизи мамлакатлари билан боғлар

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т. «Шарқ», 1998, — 24-бет.

эди. Бу йўл устида Сиан, Дунхуан, Ёркент, Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв каби жаҳон цивилизациясига улкан ҳисса қўшган шаҳарлар жойлашган бўлиб, савдогарлар сотиладиган моллар қаторида турли маданият, санъат ва фан соҳалари бўйича янгиликларни ҳам келтирганлар. Чунончи, Хитойга Сўғдиёнадан газлама, гилам, безак буюмлари ва қимматбаҳо тошлар, Бақтриядан туялар, Фарғонадан арғумоқ отлар, Бадахшондан лаъл, Ҳиндистондан Хитойга кумуш ва фил суягидан ишланган буюмлар, зирворлар ва бошқа маҳсулотлар олиб борилган.

Албатта, ҳудудимиздан миллий-маданий бойликларнинг ташиб кетилиши турли босқинчилик, истилочилик юришлари даврида жуда авж олди. Бироқ эътироф этиш жойизки, турли савдо-сотиқ жараёнлари, маданий алоқалар даврида ҳам кўплаб маданий бойликларимиз бегона юртларда қолиб кетган.

Ўзбек халқи миллий-маданий бойликларининг талон-тарож қилиниши, хусусан, араб истилоси даврида авжга чиқди. Ушбу ҳудудда азалдан яшаб келган халқлар мафқураси ва унинг асосини ташкил этган диний ақидаларнинг бекор қилиниши ва улар ўрнига янги дин — исломнинг мажбуран жорий этилиши ўлкадаги ижтимоий-сиёсий, маданий-мафқуравий вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Босқинчилар ўлкада амалда бўлиб келган маҳаллий ёзувларни, хусусан, хоразмий ёзувини бекор қилганлар, Хоразмдаги илм тарғиботи билан шуғулланадиган зиёлиларни қаттиқ таъқиб остига олганлар. Чунончи, Қутайба хаттотларни йўқотган, руҳонийларни қатл эттириб, уларнинг китоблари ва ўрама хат ёзувларини ўтда ёндирган, натижада хоразмликлар ялпи саводсизликка маҳкум этилганлар.

Беруний ва Наршахий каби алломаларнинг гувоҳлик беришларича, араб истилочилари халққа ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан катта зарар етказди, маҳаллий ҳокимият тугатилди, шаҳарлар, қадимги маданият ёдгорликлари, мавжуд ёзувлар, китоблар ёндирилиб, муҳташам меъморий ва санъат намуналари яқсон қилинди.

IX асрнинг иккинчи ярмидан аҳвол бирмунча яхшилана борди. Сомонийлардан сўнг кейинги асрларда ўлкада Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари вужудга келди. Шу билан бирга, Яқин ва Ўрта Шарқда шаклланган ёш мусулмон давлатлари ўртасида иқтисодий-маданий алоқалар жонланди, маданият на-

муналарини айирбошлаш, ўзаро маънавий таъсир кучайди. Қадимги форс, ҳинд, араб, юнон маданий қадриятлари негизида адабиётларда «мусулмон маданияти» деб ном олган янги маданий қатлам вужудга келди.

Мазкур маданий давр юксалишининг ёрқин сиймолари бўлмиш Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний, Рудакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб каби даҳолар Марказий Осиё маданиятининг ривожланишида жуда катта ва сезиларли роль ўйнадилар. Араб халифаси Маъмун ўз вақтида марказий осийлик олимларни халифалик маркази бўлган Бағдоддаги машҳур академиясига олиб кетганида, улар бу илм-фан ва маданият олий даргоҳининг кўрки бўлган эдилар. Қайд этиш лозимки, бу улуғ маънавият дарғалари орасида Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Жавҳарий, Ибн Мансур Марваридий каби йирик алломалар ҳам бор эди. Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбеклар орасидан етишиб чиққан бу мутафаккирларнинг номлари жаҳон маданияти тарихи саҳифаларига олтин сатрлар билан битилгандир. Бу ерда араб, форс ва туркий тилларда муайян тизимга солинган ижодий жараён йўлга қўйилди. Бу давр маданияти ўзининг кучли инсонпарварлик руҳи, одамларни дўстлик ва аҳилликка даъват этиши, ақл-заковатни эъзозлаши билан умуминсоний қадриятлар юксаклигига кўтарилди олди. Ватанимиз маданияти тарихидаги бу уйғониш даври, биринчи навбатда, қарамликдан қутилиш, мустақил мафкура, мустақил ижод, мустақил маънавият самараси бўлди¹.

Шуни қайд этиш лозимки, уйғониш даврининг илк босқичи — IX—XII асрларда ўзбек миллий маданияти жуда гуркираб ривож топди, ўша давр алломаларининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси чексиз бўлди. Бироқ, XIII аср бошларида Ўрта Осиёга мўғул истилочиларининг бостириб келиши ўлканинг бой маданий меросини яқсон қилди, бошланган уйғониш даври маданияти ривожини издан чиқарди.

Босқинчилар маҳаллий аҳолининг қаршилиқ кўрсатишга бўлган иродасини синдиришга уриниб, унинг бошига даҳшатли қиргин солдилар, шаҳарларни вайрон қилдилар, у ердаги уйларни ёндириб, қишлоқларни сувга бостирдилар, гўзал меъморчилик иншоотларини култепага айлантирдилар, аёллар ва болаларни

¹ Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. — Тошкент, 1996, 12-бет.

хўрладилар, қаршилиқ кўрсатиб жанг қилганларни ҳам, ҳукмдор марҳаматидан умид қилиб таслим бўлганларни ҳам аямадилар.

Бошқа барча истилочилар каби, мўғул босқинчилари ҳам ўлка маданий ва маънавий ҳаёти бошига битган бало бўлди. Кутубхоналар таланиб, китоблар оёқости қилинди. Муқаддас китоблар сақланган сандиқлар отлар учун охур хизматини ўтайдиган бўлди. Илм юлдузлари бўлмиш муллолар, шайхлар қуллар қатори нуфузли мўғул ҳарбийларига хизматкор қилиб берилди. Кўпгина мўътабар қозилар эшак ва хачир боқишга мажбур қилинди. Мусулмон дунёсининг марказларидан бири бўлган Бухоро босқинчи мўғулларнинг дастлабки ҳамласидан сўнг кўп даҳшатларни бошдан кечирди.

Маданият ва санъатнинг барча турлари истилочилик даврида катта зарбага учради. Яқсон этилган обидалар, маданий иншоотлар, талаб кетилган заргарлик буюмлари, йўқ қилинган ёзма маданиятимиз — буларнинг бариси халқимиз маънавий ҳаётининг кейинги босқичларида ўзининг аянчли таъсирини кўрсатди. «Ўзларининг санъатлари, илм-маърифатлари, нозик табиатлари ва ахлоқлари билан донг таратган Мовароуннаҳр аҳолиси бахтсизликка учраб, масхара этилди. Буюк бир эл шамолдай тарқаб кетди». Хусусан, қочоқ бухороликлардан бири Хуросонга келиб, ўз ватанининг аҳволи ҳақида куйидаги байтни айтган эди: «Омаданду кунданду сухтанду куштанду бурданду рафтанд (келдилару емирдилару, ёндирдилару ўлдирдилару, таладилару кетдилар)»¹.

Марказий Осиё Амир Темур ҳокимияти остида бирлаштирилиб, мўғул истилочилари ўлкадан ҳайдаб чиқарилганидан сўнг, XIV асрнинг ўрталаридан эътиборан бу ерда маданият янада юксала бошлади. Темур олимлар, санъаткорлар, илм фидойиларини ўзига яқин тутарди. У уламо ва фозилларга иззат-икром кўрсатиб, уларни ҳар қандай кишилардан кўра муқаддас биларди. Улардан ҳар бирини ўз мартабасига кўйиб, ҳаммаларига ҳурмат-эҳтиромини изҳор этар, муруввати бисотини кенг очарди.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда кутубхоначилик ишини ривожлантиришга, дунёдаги энг яхши, қимматли қўлёзмаларни мамлакат кутубхоналарида сақлаш йўлида қилган саъй-ҳаракатлари, айниқса диққатга сазовор-

¹ Х е р м а н В а м б е р и. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. — Тошкент, 1990. 23—24-бетлар.

дир. Хусусан, унинг шахсан ўзи Самарқандда кутубхона ташкил қилиш ишига бош-қош бўлди. Кўлёмаларни кўчириш ва китоб тайёрлаш устахоналарида миллий китоб санъатининг энг яхши усталарини тўплаган.

Темурий шахзодалардан Шоҳруҳ, Бойсунқур ва Ҳусайн Бойқароларнинг кутубхоналари ҳам ноёб ва ранг-баранг адабий-бадиий, илмий китобларга бойлиги жиҳатидан Темурнинг Самарқанддаги сулолавий кутубхонасидан қолишмас эди. Биргина Улуғбек расадхонаси қошида бой кутубхона ташкил этилиб, унда фаннинг деярли барча соҳаларига тегишли қарийб 15 минг китоб сақланган¹. «Аммо, афсуски, Улуғбекнинг ўлдирилишидан сўнг Темурийларнинг сулолавий кутубхонаси ўзаро феодал урушлар натижасида аста-секин талон-тарож қилинди ва дунё бўйлаб» сочилиб кетди.

Ўзбекистоннинг Темурийлар давридан кейинги тарихи анча таҳликали кечди, ўлка ижтимоий-сиёсий вазиятидаги беқарорлик, иқтисодий турмушдаги но-чорлик бу ерда яшаган халқлар ҳаётининг белгиловчи хусусиятига айланди. XV аср охири — XVI аср бошларида Марказий Осиё ҳудудида бир неча мустақил давлат тузилмалари пайдо бўлди. Бундан илгари вужудга келган хўжалик механизми ишдан чиқиб, ўзаро иқтисодий алоқалар бузила бошлади. Бу даврда давом этган ўзаро урушлар, ҳокимлар ўртасидаги душманликнинг авж олиши Ўзбекистон ҳудудида маданият ва илм-фаннинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Уйғониш даврида ривожланган буюк анъаналар занжири узилиб қолди. Бу борада вужудга келган сунъий тўсиқлар эса Уйғониш даври маънавий-илмий мулкнинг ижтимоий кучини, юксак даражада ривож топган маънавий-маърифий, мафкуравий тараққиётнинг жамият аъзолари томонидан ўзлаштирилишини сусайтирди.

Бироқ, шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бундай қийинчиликларга қарамасдан, ўзбек миллий маданияти ривож топди, унинг янгидан-янги йўналишлари пайдо бўла бошлади, ўзбек тилида яратилган асарлар кўпая борди. Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий, Турди, Абулғозихон, Мушфиқий, Сайидо Насафий каби адиб ва шоирлар, Ибн Бобо Самарқандий, Муҳаммад Амир ал-Мунажжим ал-Бухорий, Абу Ёқуб ибн Наср Дониш

¹ М у х а м м а д ж о н о в А. Темур ва Темурийлар салтанати. — Тошкент, 1994. — 118-бет.

Бухорий каби мунажжимларнинг фаолият кўрсатганлиги Ўзбекистон ҳудудида илм-фан ва маданият тараққий этганлигидан далолат беради¹. Бундан ташқари, Марказий Осиёдаги хонликларда нодир қўлёзмалар, миниатюралар коллекцияларини тўплаш, сарой ва шахсий кутубхоналар барпо этиш азалий анъана бўлиб келганлиги маълум. Чунки, Шайбонийхоннинг ўзи ҳам шеърят билан қизиққан ва катта сарой кутубхонасини ташкил этган. Унинг меросхўри Убайдуллахон (1533—1539) катта шоир бўлиб, бу кутубхонани янада бойитган.

Нодир қўлёзмаларни тўплаб, кутубхоналар бойлигини янада оширишда XVII асрда яшаган Бухоро хонлари — Аштархонийлар сулоласидан Абдулазизхон (1645—1680) ва унинг укаси Субҳонқулихон (хонлик даври 1690—1702) муҳим ишлар қилишди. Мазкур даврда тиббиёт, кимё ва бошқа фанларга оид кўплаб қўлёзмалар тўпланган². Айни пайтда, Бухоро, Самарқанд, Қарши каби шаҳарларда ҳам кутубхоналар ташкил этилган.

Бу борада Хива хонлигида олиб борилган ишлар ҳам диққатга сазовор эди. Жумладан, Хива хони Абулғози (1603—1664) даврида жуда кўплаб ижтимоий-сиёсий тарихга, маънавий меросимизга дахлдор қўлёзмалар йиғилган бўлиб, ажойиб китоблар коллекцияси тўпланган эди³.

Хива хони Оллоқулихон (вафоти 1843) жуда катта ва бой сарой кутубхонасига эга бўлиб, 1843 йили уни ўзи қурдирган Хивадаги мадрасага ҳадя этади. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (хонлик даври 1865—1910) даврида ҳам Хивада жуда машҳур кутубхона ташкил этилади. Кутубхонани у дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган нодир қўлёзмалар билан муттасил бойитиб боради. Ўрта Осиёда биринчи марта Хивада литография ташкил қилиб, ноширлик ишларини йўлга қўяди. Бу ҳол маънавий-маърифий ишларни ривожлантиришда, ўлка миллий-маданий меросини бойитишда катта аҳамиятга эга бўлди. Шу ўринда, Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам шоир ва бастакор бўлиб, шеърларини «Феруз» тахаллуси билан нашр эттиргани, шулар қаторида замондош адибу олимлар асарла-

¹ Хамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. — Тошкент, 1996. 78-бет.

² Семенов А. А. Среднеазиатские рукописные фонды и важность их изучения. Куйидаги китобда: «Материалы I союзной конференции востоковедов в Ташкенте». М., 1957. С. 21.

³ Абуль-Газиз-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва—Ташкент—Бишкек. 1996.

рини ҳам чоп қилдирганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Унинг Хоразм шоирлари асарларидан тузилган «Мажмуат ушшуаро» тазкираси жуда машҳур эди.

Хивага келган шарқшунос олим А. Н. Самойлович хон кутубхонасини кўришга муяссар бўлган. Рус олимпиада кутубхонанинг бойлиги ва ундаги китобларнинг муайян тартиб ва табақалар билан сақланиши жуда катта таассурот қолдиради. А. Н. Самойлович ўзининг «Хива сарой кутубхонаси ва китоб чоп этиш» номли асарида бу кутубхонага катта баҳо беради¹.

Хива хонлиги ўзининг бой маданий мероси билан ҳамиша ўзга юрт истилочиларини ўзига ром қилиб келган. Улар ичида айниқса китоб хазиналари ўзига хос ўрин эгаллаган. Бу кутубхоналарда нафақат Ўрта Осиёда ёзилган, айти пайтда хорижий мамлакатларда нашр этилган кўплаб китоблар сақланар эди. Бу ерда араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилинган асарлар ҳам мўл бўлиб, шоҳнинг ўзи саройга шоир ва олимларни тўплаб, кутубхонани муттасил бойитиб борган. Кутубхона қошида хатготлар ва мусаввирлардан иборат катта гуруҳ фаолият кўрсатган.

Марказий Осиё маънавий маданиятида Кўқон хонлиги алоҳида ўринга эга бўлган. Кўқон адабий-бадий муҳити жуда ривож топган бўлиб, у ўзбек миллий маданиятининг қиёфасини ўзида акс эттирар эди. Хусусан, Фарғона, Кўқон, Тошкентда китоб ихлосмандлари кўп бўлиб, улар жуда катта маблағ сарфлаб, бутун умр нодир қўлёмалар йиққанлар. Масалан, Тошкентда Жўрабекнинг шахсий қўлёмалар коллекцияси жуда машҳур эди (Жўрабек 1906 йилда ўлдирилган).

Йирик бойлар, қози калонларнинг қўлида ҳам шахсий қўлёмалар коллекцияси мавжуд эди. Айниқса, Андижондаги Дукчи Эшон шахсий кутубхонаси, Бухорода яшаган қози Шарифжон Маҳдум (Садр Зиё)нинг кутубхонаси ва ундаги қўлёмалар ўзининг нодирлиги ва қадимийлиги билан машҳур бўлган.

Келтирилган факт ва рақамлардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, Ўзбекистондаги моддий ва маънавий бойликларнинг ҳадду ҳисоби йўқ эди. Айти пайтда бу ерда китоб, қўлёмаларни тўплаш ҳамда уларни маънавий-миллий бойлик сифатида сақлаб, келажак авлодга етказиб бериш анъана ва одатга айланган.

¹ Самойлович А. Н. О Хивинской придворной библиотеке и книгопечатания. // Туркестанские ведомости, 1880, № 24.

Миллий давлатчилик тарихини ўрганиш шундан далолат берадики, ўлкамизнинг кўпгина ҳукмдорлари ҳар доим ҳам илм-маърифат, маданият ва санъат, илм-фаннинг у ёки бу тури билан мунтазам ва жиддий шуғулланганликлари, айрим ҳолларда эса қомусий билим эгалари эканликлари билан ўзгалардан ажралиб турганлар. Шунинг учун бўлса керак, барпо этилган сарой кутубхоналари бой ва бетакрор қўлёзмалар хазинасига айланган. Масалан, дунёга машҳур Амир Темур ва Мирзо Улуғбек, Темурийлардан Бойсунқур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзо, Шайбонийлардан шоир Убайдуллахон, Аштархонийлардан олим Субхонқулихон, Хива хонларидан тарихчи олим Абулғози, шоир Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз), Қўқон хонларидан Умархон ва унинг рафиқаси, таниқли шоира Нодирабегим ва бошқалар бой кутубхоналар ташкил этибгина қолмай, балки ўзларининг ўлмас асарлари билан дунё маданиятини ҳам бойитганлар.

Шундай қилиб, ўзбек халқи узоқ тарихий жараёнлар силсиласида бой маънавий бойлик яратди, жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшди.

Истилочилар ҳамиша халқнинг ана шу бебаҳо маънавий бойлигидан кўрққанлар, зеро бундай муқаддас бойлик миллий ўзликнинг ривожланишига кўмак берувчи, миллатнинг ғурурини уйғотувчи, унинг кўксини кўтарувчи омил эканлигини яхши тушунганлар. Шунинг учун ҳам улар мустамлакачиликнинг илк даврлариданоқ босиб олинган халқ миллий маданиятини йўқ қилишни ўзларининг босқинчилик сиёсатидаги устувор йўналиш деб билдилар. Рус босқинчилиги даврида эса бу нарса айниқса кучли тарзда намоён бўлди.

Ўрта Осиё чор Россияси томонидан забт этилгандан кейин ажнабий сиёсатдонлар асосий эътиборни ўлка моддий бойликларини ташиб кетишга ва миллий-маданий бойликларни йўқ қилишга, шу аснода миллатнинг миллий ғурурини сўндиришга ҳаракат қилдилар. Бу масалалар тарих фанида ҳали ёритилмаган.

Бундай тарихни яратиш тарих юзидаги сирли пардалардан бирини олиб ташлайди ва бу фаннинг муайян соҳасига асос солади, тарихга холисона баҳо бериш услубиётига катта ҳисса бўлиб қўшилади. Бу ҳол, шак-шубҳасиз, маданиятимиз тараққиёти учун хизмат қилади, шу сабабли ҳам бу муҳим ҳолатларни чуқур билиш маданият арбоблари учун ҳам, қолаверса, ёшлар ва бутун халқимиз учун ҳам ниҳоятда зарурдир. Тарих-

чиларимиз томонидан амалга ошириладиган ишлар йўқотишларнинг «оқ саҳифалари»ни тўлдириш ва ташиб кетилган маданиятимиз хазинасининг ҳеч бўлмаганда бир қисмини қайтариб олиш ишини бошлашга ёрдам беради. Албатта бу ишни амалга ошириш осон кечмайди, лекин ватанимиз маданиятини қадрловчи ҳамма кишилар бир жойга тўпланишлари ва бу ҳақда бош қотиришлари керак.

2-§. Миллий-маданий бойликларнинг ҳудуддан зўравонлик билан олиб кетилиши

Чор империяси ҳали Ўрта Осиёни босиб олмасдан олдин бу ўлканинг барча қимматбаҳо нарсаларини қўлга киритишнинг стратегик режаси, миллий бойликларни талаш ва олиб кетиш режаси мавжуд бўлган. 1908—1909 йилларда Туркистон ўлкасида тафтиш ўтказган сенатор-граф К. К. Пален ҳисоботида ўзи бу ҳақда очиқ-ойдин ёзади: «Туркистонни забт этиш вақтидаги сиёсий аҳамиятга эга бўлган сабабларни ҳисобга олмаганда ҳам, бу ўлка Россияга қўшиб олинган дастлабки кунлардан бошлаб рус ҳукумати учун икки томонлама: 1) молиявий сиёсат нуқтаи назаридан **давлат даромадлари манбаи** (таъкид бизники — Д. А.) ва ички ишлаб чиқариш маҳсулотлари учун янги бозор сифатида ҳамда 2) мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назаридан **марказий вилоятларнинг ортиқча аҳолисини жойлаштириш** учун янги ҳудуд сифатида қизиқиш уйғотган»¹.

Туркистон шу тариқа XIX ва XX асрлар оралиғида Россия давлат даромадларининг мустаҳкам манбаи ва унинг ортиқча фуқароларининг боқувчисига айланиб қолган эди.

Россия жамоатчилигининг кайфияти баланд, матбуот эса рус қўшинларининг Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз учун олиб борилган жанглардаги муваффақиятини бири олиб, бири қўйиб кўкларга кўтариб мақтар, Россия қуролини, солдат ва зобитларининг мардлиги ва матонатини мадҳ этарди. Ўша вақтдаги газеталардан бири қуйидагича ёзган эди: «Бу ёввойи қабилалар галаён кўтариб, ўзларининг тўда-тўда бўлиб ҳужум уюштиришларини тўхтатмас эканлар, Ўрта Осиё чўлларид

¹ Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркистане. VI, отд. IV. — С-Пб. 1911. С. 496.

Россия учун тинч-тотув ҳаёт ва мустақкам чегара бўлиши мумкин эмас. Шу сабабли бизнинг ғалабаларимиз тўла муваффақият билан якун топиши, Ўрта Осиёдаги ҳукмронлигимизга узил-кесил мустақкам асос яратиши мақсадга мувофиқдир»¹.

«Ёввойи қабилаларнинг ғалаёнлари» ва «тўда-тўда бўлиб ҳужум уюштиришлари» деганда, албатта, уч минг йиллик тарихга эга бўлган халқнинг мустамлакачиларга қарши олиб борган миллий озодлик ҳаракати назарда тутилди. Бироқ, реал воқеликни кўриб турган кишилар бутунлай бошқа нарсаларни ёзишарди. Таниқли рус шарқшуноси Н. И. Веселовский «Туркистонга илмий сафар кундалиги»да куйидагиларни қайд қилган эди: «Биз цивилизация келтирдик..., деб ўйлаймиз, биз ўзимиз забт этган осийликларга тинчлик, осойишталик, хавфсизлик... келтирдик, деб ўйлаймиз... Лекин буларнинг ҳаммасидан ҳам юқори бўлган яна бир олий неъмат, нарса бор. Бу миллат, миллий туйғу... Забт этилган мусулмонлар аҳволини тушунмоқ учун уларнинг ҳолатига кириш керак. Сиёсий маҳв этиш оғир, миллий маҳв этиш эса ундан ҳам оғирроқ. Биз ҳукмронлик қилган даврда эса улар айнан ўз мустақилликларини йўқотдилар. Миллатни бирон-бир ҳузур-ҳаловатга алмаштириш мумкинми, ахир? Бинобарин, бизнинг ҳукмронлигимизга қарши исёнлар бўлиб туришига таажжубланиш керакми?... Миллий манфаатлар деган тушунча ҳам борки, улар халқнинг қорни тўқ ва усти бут бўлишига ёки ўта муҳтожликда яшашига қарамай, сиртга ёриб чиқади»². Худди шундай бўлди ҳам, тўқнашув муқаррар бўлиб чиқди. Бироқ, даромадларнинг ёқимли таъмигагина эмас, балки ўлканинг ўзига ҳам мазахўрак бўлиб қолган империянинг жиловни қўлидан бергиси келмасди.

Мустамлакачи маъмурият арбобларидан бири 1882 йилда бундай ёзган эди: «Биз Бухоро яқинида турибмиз, ҳадемай Самарқандни эгаллаймиз, Помир тоғларигача забт этиб, Эронга яқинлашамиз, Амударё бўйлаб то Хивагача сузиб борамиз ва Иссиққўл соҳилларида Швейцариядан ҳам чиройлироқ жойларга эга бўламиз. Янги ўлка, янги халқлар, янгича динлар, урф-одатлар, янги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа нар-

¹ Новости из Центральной Азии. // Биржевые ведомости. 1868. № 71.

² Қаранг: Л у н и н Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент: Фан, 1965. С. 34—35.

салар — буларнинг барчаси зиммамизга мажбурият юклайди». Бироқ, у буларни итоатда тутиб туриш ниҳоятда қийинлигини англаган ҳолда, ҳамма жойда халқ қўзғолонлари бўлаётгани, хусусан, 1882 йили Тошкентда бўлган «Вабо» исёни ҳақида гапирар экан, қуйидагиларни ёзади «Албатта, бунга кўп жиҳатдан ўзимиз айбдормиз: биз уларнинг ҳуқуқ ва қонунларини ўрганишни истамадик ва ҳозиргача ҳам ўрганма-япмиз, биз танлаб ўтирмай, тўғри келган кишини уларга бошлиқ қилиб қўймоқдамиз, балки танлайдиган кишининг ўзи йўқдир. Бу ерда биргина вабонинг ўзи айбдор эмас, бу... паймонани тўлдирган сўнгги томчи... Норозилик аллақачон ортиб, тўпланиб борган эди...»¹.

Бу ҳақда кўплаб бошқа маълумотларни ҳам келтириш мумкин. Бироқ, биз мамлакатдан метрополияга миллий-маданий бойликларимизнинг ташиб кетилганлиги масаласи хусусидагина тўхталиб ўтамиз.

Россия шарқшуносларининг қўлёзма манбалар ва моддий ёдгорликларни ўрганиш соҳасида амалга оширган барча фойдали ишларини инкор этмаган ҳолда, улардан кўплари давлатнинг мустамлакачилик манфаатларига хизмат қилиб, ижтимоий буюртмани бажарганликларини айтмасдан иложимиз йўқ. Акс ҳолда миллий-маданий бойликларнинг: қўлёзмалар, археологик топилмалар, қадимий тангалар, архивлар ва бошқа қимматбаҳо ашёларнинг улар қадимдан мансуб бўлган мамлакатдан ўйламай-нетмай мақсадли равишда ташиб кетилишини қандай қилиб бошқача изоҳлаш мумкин? Айни жиҳатдан Россия шарқшунослари чор армияси зобитлари ва генералларидан нимаси билан фарқ қилишган? Агар улар ўз асарлари билан «жаҳон шарқшунослиги солномалари»га кирмоқчи эканлар, нега жойларда ҳужжатгоҳлар, институтлар ташкил этмадилар, нима сабабдан бу масалалар билан ҳукуматга мурожаат қилмадилар?

Хивага юришда Кауфманга ҳамроҳлик қилган шарқшунос А. Л. Кун шарқ қўлёзмалари ва ҳужжатларидан иборат ниҳоятда ноёб коллекция (шарқ қўлёзмаларидан иборат 300 китоб, шулардан 129 таси 140 жилддан иборат тарихий асарлар, 20 муаллифнинг 30 жилдлик асарлари, ҳуқуқшунослик ва илоҳиёт масалалари бўйича 50 жилддан иборат 40 асар, 18 нусха Қуръон

¹ Ўша жойда, 35-бет.

ва 50 дарслик!) тўплаган ҳамда уни 1873 йилда Император халқ кутубхонасига топширган. А. Л. Кун ва унинг гуруҳи Хивадан танга зарб қилишга мўлжалланган 200 нусха штампни, муҳрлар боғламини, хон тахтини, 172 нусха Жўчи тангаларини, Қўнғирот сулоласидан бўлган Хива хонларининг 3 нусха тангаси ва бир қатор этнографик ашёларни, хусусан, аёллар ва болалар кийим-бошлари, кўплаб тилла ва кумуш безакларини² олиб кетган.

20 та асар орасида Низомий қўлёзмалари, «Тарихи Восифий», «Искандарнома», Мавлавий Румийнинг «Маснавий»си, Навоийнинг «Хамса»си, Рабғузийнинг «Қисса ул-анбиё», «Тафсири Қуръон», «Равзат ус-сафо», «Достони Қосим ва Гўрўгли», Абулғозининг «Шажарайи турк» ҳамда араб, форс ва ўзбек тилларидаги бошқа асарлар бор эди.

Мазкур рўйхатда Кўҳна Урганчдан олиб кетилган кошинлар қайд этилган бўлиб, улар қайси ёдгорликлардан кўчириб олингани номаълум эди. Маълумки, 1871 йилдаёқ А. Л. Кун Петербургда Самарқанд архитектура ёдгорликлари парчалари солинган 15 қутини, Шаҳрисабздан олинган китоблар солинган иккита қутини ва Тошкентдаги архитектура топилмалари солинган битта қутини юборади. Албатта, булар энг қимматбаҳо топилмалар бўлган, лекин ҳаммадан ҳам таҳқирловчи томони шундан иборат эдики, бу нарсалар ёдгорликлардан кўчириб олинган парчалар эди. Шунингдек, Хива хонлари архивининг бир қисми ҳам олиб кетилган бўлиб, у узоқ вақт мобайнида йўқолган, деб ҳисоблаб келинган эди. Москва ва Петербургнинг турли фондларида чанг босиб ётган бу архив фақат 50—60-йиллардагина М. Й. Йўлдошев ва П. П. Иванов томонидан топилган.

Албатта, бундай қизиқиш ўлка тарихига доир чуқур билим ва унинг қадимги маданияти ривожланган жаҳон цивилизациясининг бир қисми эканлигини тушунишга асосланган эди. А. Л. Кун бекорга бундай деб ёзмаган эди: «Бу ердаги цивилизацияни Тигр ва Ефрот соҳилларидаги цивилизациядан кейин вужудга келган деб бўлмайди. Хива воҳаси қадим замонлардан буён бутун жанубни шимол ва Европанинг шимоли-шарқи

¹ Кун томонидан тузилган рўйхат Россия ФА Археология институти Санкт-Петербург бўлими архивида сақланади, 33-фонд, 1-рўйхат, 179-иш, 1-варақ.

² Садыкова Н. С. Музейное дело в Узбекистане. Т., Фан, 1975, С. 31.

билан савдо-сотик орқали боғлайдиган минтақа бўлиб хизмат қилган». Кун бу ердаги маҳаллий маданиятга араблар истилоси — биринчи, мўғуллар босқини иккинчи зарба бўлиб тушганлигини таъкидлар экан,¹ олим сифатида у Россиянинг босқинчилиги улардан кам бўлмаган учинчи оғир зарба эканлиги хусусида ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган. Шунинг учун ҳам у Хива юришида «жонкуярлиги билан ажралиб турганлиги» учун фажрий унвонларга сазовор бўлган ва 1874 йилда Туркистон генерал-губернатори ҳузуридаги ўқув ишлари билан боғлиқ алоҳида топшириқлар бўйича катта маслаҳатчи қилиб тайинланган².

У Қўқон юришида иштирок этганда ҳам худди шундай фаолиятни амалга оширган эди. Қўқонни забт этиш вақтида тарих, тиббиёт, ҳуқуқ ва илоҳиётга доир 130 та қўлёзма китоблар тортиб олинган бўлиб, улар ҳам Россияга олиб кетилган ва Император халқ кутубхонасига топширилган³. Улар орасида «Таворихи Шоҳрухий», «Тарихи Муқимхоний», «Жаҳоннома», «Рашаҳот», «Рашонах ул-фунун» ва бошқа кўплаб ноёб қўлёзма асарлар бор эди. Қўқон архиви ҳам, худди Хива хонлари архиви каби зўравонлик билан олиб кетилиб, Петербургдаги Император халқ кутубхонасида қандай аҳволда келтирилган бўлса (қопларда, тугунларда, қутиларда), ҳеч қандай ишлов берилмай 80 йилдан кўпроқ вақт мобайнида шу ҳолда қаровсиз ётган. Бу архивни тортиб олиш ва жўнатиш жараёнида у билан ҳеч ким танишиб чиқмаган, барча ҳужжатлар тартибсиз ҳолатда бўлиб, кўплари йўқолиб кетган. Фақат 1957 йилдагина уни А. Л. Троицкая шарҳлашга муваффақ бўлган⁴. Бундай ваҳшийлик деярли ҳар бир йирик шаҳарда содир бўлган.

Масалан, Китоб беклиги босиб олингандан кейин Жўрабек саройидаги шарқ қўлёзма асарларидан иборат кутубхона тўлиқлигича қўлга олинганлиги ҳақида Зарафшон округи бошлиғи генерал-майор Абрамов 1870 йил 3 сентябрда Туркистон генерал-губернаторига ха-

¹ Кун А. Л. Научные работы во время Хивинского похода // Туркестанские ведомости. 1873. № 50.

² Лукин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. С. 116.

³ Чабров Г. Н. Накопление сокровищ и культурных ценностей в государствах Средней Азии с древнейших времен до падения феодальной деспотии. 1957—1963 гг. С. 126.

⁴ Каранг: Архив Кокандских ханов XIX века. Предварительный обзор. Труды Гос. Публ. Библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. Т. II. (V). Л. 1957.

бар қилган. Туркистон генерал-губернатори Кауфман бу қимматли қўлёзмалар ҳақидаги хабардан воқиф бўлган заҳотиёқ уларни Санкт-Петербургга — Император халқ кутубхонасига жўнатиш мақсадида 1870 йил 23 сентябрда Абрамовга қўлёзма китобларни Тошкентга, генерал-губернаторлик идорасига юборишни буюради. Хатда жумладан шундай дейилган: «...Сиз жанобларидан барча китобларнинг феҳристини тузиб, менинг идорамга юборишингизни сўрайман. Мабодо жаноб А. Л. Кун қўлёзма асарларнинг ҳеч бўлмаса энг муҳим нусхаларини қисқача баён қилиб берса, жуда фойдали бўлар эди. Кейин бу китобларнинг ўзи қисқача баёни билан халқ кутубхонасига жўнатилади»¹.

Генерал Абрамов генерал Кауфманнинг талабини ортиғи билан бажаради. У Жўрабек саройи забт этилганда фақат ўзи тортиб олган қўлёзма китобларидан ташқари, А. Л. Кун томонидан Шаҳрисабзда йиғилган қўлёзма асарларни ҳам қўшиб жўнатади. Абрамов Туркистон генерал-губернаторига 1870 йил 7 октябрда ёзган жавоб хатида шундай деган: «Сизнинг кўрсатмангизга жавобан ушбу хат билан Китобдан топилган ва қисман жаноб А. Л. Кун йиққан 100 нусха китобларни топшираман. Шу билан бирга, жаноб Кун Самарқандда бўлмаганлиги туфайли китобларнинг қисқача баёнини тайёрлаш имкони бўлмаганлигини маълум қиламан»².

Ҳали Россиянинг Ўрта Осиёга бостириб киришидан 30 йил муқаддам, яъни 1834 йилда шарқшўнос Х. Д. Френ ўз тахминига кўра мазкур асарлар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган, шарқ муаллифлари қаламига мансуб «Юз асарнинг тадрижий рўйхати»ни тузиб чиққан. Молия вазирлиги Оренбург божхонасига уларни савдогарлар орқали сотиб олиш ҳақида кўрсатма берган³.

30 йил давом этган Ўрта Осиёни забт қилиш 1853 йилда Оқмачит қалъасини босиб олишдан бошланиб, 1882 йилда туркманларнинг ер-сувларини эгаллаш билан тугаган ва фақат аҳолини талаш билан чекланиб қолмай, қўлёзмаларни тортиб олиш, архивларни ташиб кетиш ва маданият ёдгорликларини хароб қилиш билан бирга содир этилган. Бироқ чор маъмурияти

¹ Ўзбекистон МДА, I-ф, 15-рўйхат, 69-иш, 66-варақ.

² Ўзбекистон МДА, I-ф, 15-рўйхат, 69-иш, 67-варақ.

³ Садыкова Н. А. Музейное дело в Узбекистане. Т., Фан. 1975, С. 30.

урушнинг бошланишида маданият бойликларини излаш ва ташиб кетишни ўз назоратига ололмаган.

Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларнинг забт этилиши фақат тўғридан-тўғри талон-тарож қилиш билан кифояланиб қолмасдан, чор армияси зобитлари ва генералларининг маданият ёдгорликларини тартибсиз равишда тортиб олишлари билан бирга борган. Улар қимматбаҳо бўлиб «туюлган» ҳамма нарсани харид қилиб ва қўйи амалдорлардан тортиб олиб, турли нарсасабуюмларнинг коллекцияларини тўплаганлар, лекин уларга сана қўйиш ва таснифлаш қийинчилик туғдирган. Масалан, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишиларнинг сўзларига қараганда, Самарқанд гарнизони бошлиғига қарашли уйнинг барча хоналарини, «ерни ҳам, деворни ҳам гилам босиб кетган эди. Айниқса, катта, баланд ва кенг бўлган меҳмонхона гиламлар билан тўлиб ётарди. Деворлар, токчалар, йиғма табуреткалар, дераза рафлари, полда — ҳамма жойда гиламлар ва ҳамма жойга маҳаллий кошин, қиличлар, дубулға, совут, кўзачалар, хитой чинниси ва бошқа майда-чуйда буюмлар жуда чиройли қилиб қоқиб ва териб қўйилган»¹. Хуллас, улар санаси кўрсатилмаган музейнинг ўзгинаси эди.

Чор амалдорлари, зобитлари ва савдогарлари орасида бойлик орттириш мақсадида осори атиқаларни қидиришга бўлган носоғлом қизиқишни чор маъмуриятининг ҳеч қандай расмий фармойишлари билан чегаралаб бўлмасди. А. Л. Кун ўзининг генерал Абрамовга ёзган хатларидан бирида подполковник Серов устидан шикоят қилган. У Бухородан қадимги тилла тангаларни сотиб олиб, уларни анча юқори баҳода пулламоқчи бўлган эди. Бироқ Абрамов амалдорларнинг хусусий мол-мулки дахлсиз эканлигини баҳона қилиб, бу ишга аралаштишни узил-кесил рад этди². Чунки, Абрамовнинг ўзи ҳам бундай қусурдан холи эмасди, шу сабабли, бу масалаларда холис бўлиши гумон эди.

Туркистон генерал-губернаторларининг ўзлари Туркистондаги бойликларнинг энг биринчи қароқчилари ва шахсий коллекцияларнинг тузувчилари эдилар. Генерал М. Г. Черняев бошқа ҳамма нарсалардан ташқари, кўпгина қурол-яроғлар коллекциясининг соҳиби

¹ Чабров Г. Н. История музейного дела в Средней Азии (дореволюционный период). Рукопись ЦГА РУз, ф. 2681, оп. 1, д. 42, л. 18.

² Ўзбекистон МДА, 5-фонд 1-руйхат, 54-иш, 11-варақ.

эди, улар орасида Тошкентни босиб олиш вақтида ҳалок бўлган Қўқон хони қўшини қўмондони Алимқулнинг қуроли фахрли ўрин эгаллади. Дамашқ ва Хуросоннинг ғилофли қимматбаҳо ханжарлари зийнатли тошлар ва олтин билан безатилган бўлиб, коллекцияга алоҳида жозиба бағишларди. Генераллардан Абрамов, Головачев, Колпаковскийлар ҳам қадимий шарқ қуроли коллекциялари билан мақтанишлари мумкин эди. Биз юқорида қайд этиб ўтганимиздек, генерал-губернатор Кауфман маданий бойликларни ўзлаштириш ишида ўзининг олғирлиги билан айниқса ажралиб турарди. Кауфман музейлар ва кутубхоналарни таъминлаш билан бирга, ўзини ҳам унутмасди. Генерал-губернатор идорасининг 1880 йилги бир ўзига хос ҳужжати сақланиб қолган бўлиб, уни Г. Н. Чабров ўрганиб чиққан. Бу ҳужжатга кўра, Етгисув вилояти губернатори вафот этган султон буюмларини музейлар учун сотиб олиш мақсадида уларнинг рўйхатини юборган эди. Бу буюмлар орасида султоннинг қимматбаҳо байрам кийимлари, эгар-жабдуқ, қуроли, шу жумладан «тилла безакли пўлат дубулға» ва «тошлар қадалган тилла жиға», тошдан ясалган тамакидон ва бошқа нарсалар бор эди. Кауфман танлаб олган еттита буюм комиссия томонидан 1710 сўмга баҳоланган бўлса, Кауфман бу қийматни 750 сўмга ўзгартирган ва нарсаларни ўзига олиб қолган. Музейларга эса ҳеч нарса берилмаган¹.

Чор маъмуриятининг эътиборсизлиги ва бефарқлиги археологик қазилмалар ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган «хизматдаги кишилар»нинг Самарқанд қадимий Афросиёбдаги талончиликдан иборат қазиш ишлари олиб боришига имкон берган. «Сын отечества» журнали ўз мақолаларидан бирида князь Трубецкойнинг бу хилдаги «қахрамонлиги» ҳақида қувонч билан маълум қилган эди. Князь ўзига бахт кулиб боқишини синамоқчи бўлиб, арзимаган ҳақ эвазига мардикорларни Афросиёбдаги биринчи дуч келган жойни кавлашга мажбур қилган ва ярим соат ўтар-ўтмас шерни ушлаб турган қадимги аёл ҳайкалчасига эга бўлган². Бундай бебошларча талончилик қилиш Жек Лондон ўз асарларида яққол тасвирлаб берган Америка Қўшма Штатларидаги XIX асрдаги олтин излаш жараёнига ўхшаб кетарди. Чор маъмурияти, албатта, Туркистонга

¹ Ўша жойда, 34-бет.

² Бердимуродов А. Топталган мерос // Фитна санъати. 2-китоб. Т., 1993, 139-бет.

юборган расмий хатлари билан бу талончиликни тўхтатишга ва бойликларни «қазиб олиш»ни ўз қўлига олишга уриниб кўрган¹. Масалан, Зарафшон округининг бошлиғи А. Абрамов 1874 йилда майор Борзековга Афросиёб топилмаларини Эрмитажга юборишни буюрган.

1883 йилда генерал-губернаторнинг буйруғи билан подполковник В. Крестовский қадимий шаҳарчада қазииш ишларини бошлаган ва энг қимматли топилмаларни Петербургдаги Археология ҳайъатига юборган. Бироқ уқувсиз ҳарбийлар томонидан олиб борилган қазилма ишлари ёдгорликни вайронага айлантларди, холос. Петербургга юборилган топилмалар эса текшириб кўрилиб, комиссиянинг фикрига кўра унчалик муҳим қимматга эга эмас, деб топилган нарсалардан қимматбаҳо металллар қайта эритилиб, хазинага топширилган².

Миллий бойликларга шафқатсизларча, қўпол муносабатда бўлиш ўрта асрлардаги ер усти обидаларига нисбатан ҳам содир этилган. 1895 йилда Н. Веселовский раҳбарлигидаги экспедиция Амир Темур мақбарасидан ўйма эшикни кўчириб олиб Петербургга юборган. Мақбаранинг ғарб томонидаги эшиги номаълум шахслар томонидан жойидан кўчириб олиниб, кимгадир сотиб юборилган. Ҳозир у Лондондаги Виктория ва Альберт музейида сақланмоқда. 1903 йилда марказнинг буйруғи билан император Александр III музейи учун Амир Темур мақбарасининг дераза ойнаси жойидан кўчириб олинган ва Петербургга жўнатилган. 1905 йилда мақбарага ўрнини тўлдириб бўлмайдиган яна бир зарар етказилади — «Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоний қабри, Худо уни раҳмат қилсин ва жойи абадий жаннатда бўлсин» деган ёзувли пештоқнинг бир қисми ўғирлаб кетилди ва Истанбулга юборилди. Бу ерда уни Берлиндаги «Фридрих — музейум» музейи директори 10 минг франкка сотиб олади. Ҳозир бу ноёб пештоқ қисми Эрмитажда сақланмоқда. Халқнинг миллий қадр-қимматини бундай таҳқирлаш, унинг бой тарихини заррача бўлса ҳам ҳурмат қилмаслик мисоллари кўп бўлган. Мустамлакачилар халқ ва унинг маданий бойликларига хўжайинлик қилиб, уларга путур етказганлар, тортиб олганлар, йўқ қилганлар ва ўғирлаганлар. Унинг ўтмишига бундай қизиқиш ва мадани-

¹ Ўзбекистон МДА, 5-фонд, 1-рўйхат, 54-иш. 11-варақ.

² Бердимуродов А. Ўша асар, 140-бет.

ят обидаларига бундай юқори муносабат инсонпарварлик ҳиссиётларига эмас, балки бойиш ва текин даромад излаш мақсадларига хизмат қилган. Бу нарса ана шу бойликларни яратган халққа нафрат кўзи ила қараш билан бирга борган. Маданият ёдгорликларини қадрлаш, лекин уларни яратган халқни назарга илмаслик — бу мустамлакачиликка хос одат ва зиддият эди.

Хивани забт этишда ва унинг бойликларига эга бўлишда бошқача усул қўлланди. Ҳарбий босқин Хива хонлигини ўрганишнинг улкан дастурини ишлаб чиқишга асосланди. Чор армиясининг аскар ва зобитларига қўлёзмалар, архивлар ва тангаларни тортиб олишга доир йўл-йўриқлар тарқатилган эди¹.

Рус география жамияти томонидан тузилган дастурнинг «Қўлёзмалар ва тангалар тўплами» номли IV бўлими (хусусан илгари Ўрта Осиёда бўлиб кетган шарқшунос П. И. Лерх тузиб чиққан бўлим) да шундай қўлёзмалар кўрсатилган эдики, уларни излаш муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, Алишер Навоий тўла асарлари тўпламининг эски қўлёзмалари, Абулғозийнинг «Шажарайи турк», Хубби Кули ҳожи таржимасидаги «Бадоеъ ул-вақоеъ», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарлари ва бошқа қўлёзмалар бор эди. Машҳур Абу Райҳон Берунийнинг «у ёки бу асарини қўлга кириштиш» катта бахт бўлур эди. «Россияда Беруний асарларидан бирортаси ҳам йўқ», — дейилганди дастурда.

Ана шу мақсадларда олимлар гуруҳлари ҳарбийларга бириктирилди. Масалан, шундай гуруҳлардан Красноводск ва Оренбург, Манғишлоқ, Туркистон ва бошқа отрядларга юборилган², Шарқшунос А. Л. Кун 1868 йилда Туркистон генерал-губернатори ихтиёрида турган ва 1870 йилги Искандарқўл экспедициясида иштирок этган. Уч йилдан кейин у бу ҳақда мақола эълон қилган³.

Хива юриши тўғрисидаги расмий ҳисоботдан маълум бўлишича, «талон-торож» ҳақидаги йўриқнома аниқ ва қатъий бажарилган. Қўнғиротнинг забт этилиши вақтида хон хазинаси ва хон амалдорлари мол-мулкини аниқлаш учун махсус ҳайъат тузилган. Ҳазораспдаги қўрғондан 4 та тўп олиб кетилган, уларнинг 2 таси — «энг нозик қуюлмадан» ясалганлари буюк князь Ни-

¹ Садыкова Н. С. Музейное дело в Узбекистане. Т., Фан, 1975, С. 30.

² Луний Б. В. Кўрсатилган асар. 112-бет.

³ Кун А. Л. Научные работы во время Хивинского похода // Туркестанские ведомости. 1873. № 50.

колай Константиновичга ва князь Евгений Максимилиановичга «биринчи артиллерия ўти» хотираси шарафига совға қилинган; бу юриш қатнашчилари мазкур ўтга машқ вақтида дучор бўлган эди. Хивадан анча миқдордаги бойликлар тортиб олинди ва бу ерда ҳам хон саройи ва девонбеги Матмуроднинг уйидаги мол-мулкларни текшириш ва рўйхатга олиш ҳайъати тузилди¹. Саройдан Хива хонларининг тахти тортиб олиниб, 1874 йилда Курол-яроғ палатасига топширилди. Матмуроднинг уйидан 48 минг сўмлик мис ва кумуш тангалар ҳамда «тилла буюмлар ва осиелик хотин-қизларнинг қадим зеб-зийнат ашёлари солинган сандиқ»² ташиб кетилди.

Америкалик журналист Мак Гахан воқеаларни ўз кўзи билан кўрган бўлиб, Хива саройи хазиналарини батафсил тасвирлаб берган. Унинг сўзларига қараганда, хон саройининг бир-бирига туташ икки хонасида у хилма-хил курол-яроғларнинг ва ҳарбий аслаҳаларнинг катта уюмини кўрган, улар орасида уни «нилуфар гули тасвири туширилган рицарлар қалқони», безакдор қадимги шарқ куроллари, «Хуросон қиличлари, Эрон шамширлари ва тошлар қадалган қимматбаҳо филофли афгон ханжарлари» ҳайратга солган. Иккинчи хонада асосан китоблар, шунингдек, ўқ-ёйлар ва «қўпгина эски идишлар» (афтидан, қадимий идишлар бўлса керак. — Д. А.) мавжуд бўлган. Ҳарам хоналарида у 1000 та буюмдан иборат хитой ва рус чинни идишлари коллекциясини кўрган³. Хон саройидан олинган кўп миқдордаги қимматбаҳо гиламлар аскарларни рағбатлантириш харажатларини қоплаш учун номаълум кишиларга сотилган. Г. Н. Чабровнинг фикрича, қимматбаҳо нарсаларнинг анчагина қисми юриш қатнашчилари томонидан ўғирланган, бу қимматбаҳо буюмлар сўраб-суриштириб ўтирмасдан сотиб юборилган. Масалан, аёлларнинг ғоят қимматбаҳо, қадимий безаклари вазнига қараб, ҳар бир қадоғи 25 кумуш сўмдан пулланган⁴. Биз келтириб ўтган бу мисоллар Ўрта Осиёдан ташиб кетилган барча маданий бойликларнинг денгиздан бир томчисидир, холос.

¹ Чабров Г. Н. История музейного дела в Средней Азии (дореволюционный период). Рукопись ЦГА РУз, ф. 2681. оп. 1, д. 42, л. 18.

² Стасов В. В. Трон хивинских ханов // Вестник изящных искусств, т. IV. Вып. V. С.-Пб. 1886.

³ Чабров Г. Н. Кўрсатилган асар. 30-бет.

⁴ Ўша жойда, 31-бет.

Хива забт этилгандан кейин туркманларга қарши жазо экспедицияси ўтказилган. Бу ердан кўплаб миқдорда гиламлар, шойи газламалар, кийимбошлар, безаклар тортиб олинган. Олиб кетишнинг иложини қилолмаган барча нарсалар ёқиб юборилган. Кўплаб қадимий гиламлар ёниб кул бўлган.

Маданий бойликларни тўғридан-тўғри тортиб олишдан ташқари, Чор Россияси маъмурияти айрим шахслар томонидан ер қавлаш, канал, ариқ қазиш ва бошқа ишлар натижасида топилган танга хазиналари, осори атиқаларнинг Археология ҳайъатига жўнатилишини талаб қилган. Бу тўғрида ҳукумат томонидан махсус фармойиш ҳам чиқарилган эди.

Археология ҳайъатининг кўрсатмаларидан бирида топилган хазина ва бошқа тарихий осори атиқаларни қисм-бўлақларга бўлмасдан тўла, қандай бўлса шундайлигича жўнатилиши талаб қилинган. Ер остидан топилган хазиналарни ва бошқа ёдгорликларни Археология ҳайъатига топшириш тўғрисидаги тартиб қоидалар маҳаллий аҳолига миллий тилда етказилган, тарқатилган эди¹.

1882 йил 9 августда Туркистон генерал-губернатори девонхонаси ўлка бош бошлиғининг топшириғи билан Чимкент уездининг Сайрам қишлоғида топилган Шарқ кумуш тангалари хазинасини Петербургдаги Археология ҳайъатига юборди. Ҳайъат бу тангаларни ўрганиб чиқиб, уларни ноёб деб топди ва хазинани топган одамга ўша давр ҳисобида 113 сўм 70 тийин беришга қарор қилди. Археология ҳайъати раиси 1882 йил 14 декабрда Туркистон генерал-губернатори М. Г. Черняевга ёзган хатида хазинани топган кишига тегишли пулни жўнатганлигини хабар қилиб яна шундай деган: «Сизга ишониб топширилган ўлкада тасодифан топилган тангалар хазиналари ва осори атиқаларини бундан кейин ҳам Ҳайъатга юбориб туришингизни Сиз жанобларидан ўтиниб сўрайман»².

Археология ҳайъати илтимосини, айтилиши вақтда чор ҳукумати топшириғини бажара бориб, Туркистондаги чор маъмурлари мунтазам равишда топилган тарихий ёдгорликларни Россияга жўнатиб турди. 1885 йилда Самарқандда Шоҳи Зинда масжиди олдидаги ерни хиёбон қилиш учун текислаётиб, Кўк Яшир номли киши

¹ Ўзбекистон МДА, I-ф, 15-рўйхат, 389-иш, 17-варақ.

² Ўша жойда.

276 та қадимги мис тангалар хазинасини топиб олди. Бу тангалар Зарафшон округи бошлиғига топширилди. Ҳақ вақтда Самарқандда илмий сафарда бўлган профессор Н. И. Веселовский 220 та тангани сўраб олиб, ўрганиб чиқди. Унинг хулосасига кўра, бу тангалар Шайбонийлар сулоласи даврида — ҳижрий 923 йил (1517—1518 йилларда)да зарб қилинган¹.

Бу тангаларни Зарафшон округи бошлиғи Туркистон генерал-губернаторига, у ўз навбатида Археология ҳайъатига юборди. Хазинани топган одамга 10 сўм мукофот берган.

1887 йилда Фарғона вилояти, Наманган уезди, Янги Қўрғон қишлоғига яқин жойда — Нурмуҳаммадбойнинг ерида Ислом Қаландар ва Темурбойлар ишлаётиб, хумда 1 та кумуш ва 1 пуду 8 қадоқдан иборат мис тангалар хазинасини топиб олдилар. Бу тангалар Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборилди. У топилган тангаларни 1887 йил 16 октябрда Туркистон генерал-губернаторига жўнатди. Туркистон генерал-губернатори бу тангаларнинг аҳамиятини аниқлаш учун Археология ҳайъатига юборди². Тангаларнинг эгаси Нурмуҳаммадбойга Туркистон генерал-губернатори 10 сўм мукофот берди.

Чор ҳукумати фақат Туркистондагина эмас, Бухоро амирлигида, Хива хонлигида топилган хазиналарни ҳам, энг нодир ёдгорликларни ҳам Россияга олиб кетиш чораларини кўрди. 1888 йил ноябрда Бухоро амирлигида қимматли хазина топилганлигидан хабар топиб, Туркистон генерал-губернатори Бухородаги Россия сиёсий вакилига танга ва буюмларни Археология ҳайъатига юбориш учун Тошкентга Туркистон генерал-губернаторлиги идорасига жўнатишни илтимос қилган эди. Бухородаги Россия сиёсий вакили 1889 йил 29 апрелда Туркистон генерал-губернаторига хат билан айтилган танга, буюмларни Тошкентга юборди. Сиёсий вакил ўз мактубида қуйидагиларни хабар қилган:

Канцеляриянинг 1888 йил 28 ноябрдаги 5525-рақамли хатига асосан илова қилинган рўйхатда кўрсатилган танга ва буюмларни жўнатмоқдаман. Қўшимча қилиб шуни айтмоқчиманки, мазкур буюмлар 1888 йил баҳорида Амударёнинг Каркидан кечиб ўтиш жойида — Бухоронинг Карки шаҳри яқинида жойлашган

¹ Ўзбекистон МДА, I-ф, 15-рўйхат, 389-иш, 37-варақ.

² Ўзбекистон МДА, I-ф, 15-рўйхат, 389-иш, 90-варақ.

тепаликда муҳандислик ишлари олиб бориш жараёнида ер остидан топилди. Бу буюмларни менга Самарқанд муҳандислик участкаси бошлиғи полковник Павлов Петербургга — Император Археология ҳайъатига совға қилиш учун топширди¹. Петербургга юборилган хазина таркибида қадимги 2 дона олтин ва 31 дона кумуш танга, сопол идиш, металлдан тайёрланган кели, келидаста, қозон, жомлар бор эди².

Туркистон генерал-губернатори идораси 1891 йил 11 сентябрда Археология ҳайъатига Самарқанд уезди Ишим-Оқсой волости Тутин қишлоғида Холмирза Муҳаммад Солихов топган қирқ етти дона олтин тангани етказиб берди. Бу тангалар Бухоро тангалари бўлиб, 1745—1780 йилларга оид бўлган. Ҳайъат уларни текшириб 4 дона нумизматикага аҳамияти бор олтин тангаларни танлаб олди ва Эрмитажга топширди. Археология ҳайъати олиб қолган тангалар учун уни топган одамга 31 сўм 44 тийин юборди³. Бундай «катта бойликка» (10 сўмдан — 31 сўмгача) эга бўлган инсонлар Ватанининг улкан йўқотишларига сабабчи бўлганликларини билганмидилар? Афсуски, йўқ!

Энди энг қимматбаҳо бойликлар бўлмиш қўлёмаларга қайтайлик. Қўлёмаларни тўплашда турли даврларда Н.В. Хаников, П.И. Лерх, В.В. Григорьев, В.В.Вельяминов-Зернов, К. Г. Залеман, В. В. Радлов, В. Р. Розен, Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, А. Н. Самойлович, А. Л. Кун, Е. Ф. Каль ва бошқа кўплаб таниқли рус шарқшунослари иштирок этганлар. Улар кўплаб маълум ва номаълум қўлёмаларнинг илмий феҳристини тузиш, тартибга солиш, таржима қилиш, тавсифлаш ва нашр этиш ишларини амалга оширганларки, бу шак-шубҳасиз уларнинг шарқшунослик фани олдидаги буюк хизматидир. Уларнинг кўпчилиги мустамлакачилик сиёсатининг салбий томонларини англаб етганлар. Масалан, шарқшунос Е. Ф. Каль В. Р. Розенга ёзган хатида бундай деган эди: «Менинг назаримда, бу ерда (Туркистонда — Д. А.) баъзи бир арзимас истисноларни ҳисобга олмаганда, тарихий ва тилшунослик нуқтаи назаридан ўлкани ўрганиш борасида бутунлай бепарволик ҳукм сурмоқда ва жуда камдан-кам кишилар мазкур фанлар

¹ Ўзбекистон МДА. 1-ф, 15-рўйхат, 389-иш, 145-варақ.

² Уша жойда.

³ Ўзбекистон МДА, 15—15-рўйхат, 389-иш, 206-варақ.

юзасидан бирон-бир муҳим маълумотлар беришга қодирдир. Ниҳоят, бу ердаги рус жамиятининг кўпчилиги маҳаллий аҳолига, уларнинг ҳаёти, кундалик турмуши, тарихи, тили ва шу кабиларга тааллуқли барча нарсаларга шу қадар эътиборсизлик билан муносабатда бўлиши ҳақиқатан ҳам кишининг газабини қайнатади. Ўз вазифаларига кўра аҳоли билан доимий муносабатда бўлиб турадиган маҳаллий аҳолининг маъмурий раҳбарлари, яъни уезд бошлиқлари, уларнинг ёрдамчилари ва бошқа шахслар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади»¹.

Бироқ шуниси ҳам ҳақиқатки, Россия олимлари ўз давлати манфаати йўлида ҳаракат қилганлар ва қўлёзма ҳамда архив фондларини бойитганлар.

Петербург Осие музейи, Эрмитаж ва Император халқ кутубхонаси рус шарқшунос олимлари олдида таъзим қилиши керак. Чунки улар шундай ноёб ва қимматли илмий манбалар, маънавий-моддий ёдгорликларни Туркистондан марказга ташиб кетдиларки, натижада Петербург ва Москва музейлари ҳамда кутубхоналари дунёдаги энг йирик қадимий, нодир қўлёзмалар, ноёб ёдгорликлар ҳазиналарига айландилар.

Ўзбекистонлик тарихшунос Б. В. Луниннинг ҳисоб-китобларига кўра, Россия ҳазиналарига 1865 йилдан 1917 йилгача Урта Осиедан 3000 шарқ қўлёзмаси тушган². Агар 1865 йилга қадар тушган қўлёзмаларни ҳам ҳисобга оладиган бўлсак, уларнинг миқдори келтирилган ушбу рақамдан эҳтимол бир ярим баробар ошиб кетса керак. Россиянинг биргина Осие музейига 1874—1916 йилларда В. В. Бартольд — (20), В. В. Вельяминов-Зернов — (19), Н. Н. Веселовский — (3), В. В. Вяткин — (6), Д. М. Граменицкий — (18), И. И. Десницкий — (7), К. Г. Залеман — (105), И. И. Зарубин — (11), В. И. Игнатъев — (8), А. Д. Кальмиков — (4), Карташов — (1), К. П. Кауфман — (18), В. О. Клемм — (1), Д. Корен — (1), А. Л. Кун — (85), С. А. Лапин — (1), П. И. Лерх — (32), Поспелов — (8), Скайлер — (1), С. М. Смирнов — (3), Мезонов — (1), А. Миллер — (1), Мишутушкин — (1), Н. Н. Пантусов — (1) ва бошқа кўпгина кишилар Туркистондан олиб кетган қўлёзмаларини топширганлар. Энг кўп миқдордаги

¹ Қаранг: Л у н и н Б. И. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. С. 196.

² Уша жойда.

қўлёмалар В. А. Иванов томонидан (605 та) олиб кетилган¹. Осиё музейида (ҳозир у Россия ФАсининг Осиё ва Африка институтидир) штатдан ташқари ишлаган бу шахсни И. Ю. Крачковский қўлёмаларнинг «омадли овчиси» деб тавсифлаган. В. А. Иванов ана шу мақсадда Ўрта Осиёга икки марта юборилган² ва унинг коллекцияси «Бухоро коллекцияси» номи билан машҳур бўлиб; музейнинг энг қимматли коллекцияларидан бири ҳисобланарди. Бу қўлёмалар орасида — ал-Ғаззолий, аз-Замахшарий, ас-Самарқандий, ибн Жинна, ибн Мискавейх, ал-Бухорий, ибн ал-Хайсам, ал-Мажусий ва бошқаларнинг асарлари мавжуд бўлганлигини айтиш kifоя. Ана шу коллекциядаги энг қадимий қўлёмалар VI асрга мансуб бўлиб, улардан кўплари Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халфаси, Нақшбандия тариқатининг пешвоси Муҳаммад Порсо кутубхонасининг таркибига кирган эди. 1915 йилда В. А. Иванов китоб бозорларидан ва Бухоро мадрасалари вақф кутубхоналаридан араб, форс ва ўзбек тилларида битилган 1057 та қўлёмани сотиб олган. Кейинги йили у 68 та қўлёмани, икки йил мобайнида эса жами 1125 та қўлёмани олиб кетган³.

Яна бир мисол К. Г. Залеман номи билан боғлиқ. Унинг 1897 йили Марказий Осиёга келиши Кўқондаги Худоёрхон кутубхонасини излаш билан боғлиқ бўлди. Залеман хон кутубхонасининг собиқ сақловчиси мулла Саримсоқхожа билан учрашиб, 3—4 қўлёмза олади. Ушга бориб уезд судьяси Д. М. Граменицкий билан яқиндан танишади. Граменицкий Залеманга Осиё музейи учун ўзининг Шарқ қўлёмалари коллекциясини топширади. Яна маҳаллий рус олимлари — Наливкин ва Вяткиндан ҳам қўлёмалар коллекциясини олади. Ўзи эса булардан ташқари яна 96 қадимий қўлёмани қўлга киритади.

Сафари пайтида у шундай хулосага келади: «Ўрта Осиё қадимий нодир қўлёмалар макони экан. Бундан кейин олимлар иштирокида кўплаб илмий сафарлар уюштириб, қўлёмаларни Петербург музей ва кутубхоналарига йиғиб олиш зарур».

Залеман 1908 йили Ўрта Осиёга иккинчи марта келади ва маҳаллий археолог В.Л. Вяткин қўлёмалар кол-

¹ Акимовский О. Ф., Кушев В. В., Салахетдинова М. А. Персидские и таджикские рукописи института народов Азии АН СССР. Краткий алфавитный каталог. — М., Наука, 1964. С. 134—143.

² Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 1. М — Л., 1955. С. 64.

³ Лукин Б. В. Кўрсатилган асар. 153-бет.

лекциясининг феҳристини тузади. Бухородан 42 ноёб қўлёзмани қўлга киритади. Залеман Андижон, Қўқон, Тошкент ва Ўшда ҳам бўлиб, маҳаллий халқларнинг ҳаёт тарзини кўрсатувчи этнографик буюмларни Осиё музейи учун олиб кетади¹.

Агар бу маълумотлар эътиборга олинадиган бўлса, Осиё музейидаги Ўрта Осиё қўлёзмаларининг умумий миқдори ҳақидаги маълумотларга шубҳа билан қарашга тўғри келади. Ёки қўлёзмаларнинг муайян қисми бошқа фондларга топширилган ёхуд ўша олимларнинг хусусий коллекцияларида қолиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Бироз олдинлаб кетиб шуни ҳам таъкидлаемизки, совет даврида (1949 йилга қадар) Ўрта Осиёдан СССР ФА Осиё халқлари институтига (собиқ Осиё музейига) фақат форс-тожик тилларидаги 170 дан кўпроқ қўлёзма тушган².

Уларнинг энг кўп қисми В. В. Бартольд, Е. Э. Бертельс, Н. Ф. Пасхин, А. Х. Маргулан, А. Ю. Якубовский томонидан топширилган. Қимматли қўлёзмаларни ёки нодир ёзма ёдгорликларни зўравонлик усули билан тортиб олишга мисол тариқасида VII асрга тааллуқли машҳур Усмон Куръонининг тарихи ёрқин мисол бўла олади.

1869 йили 30 майда Зарафшон округи бошлиғи генерал-майор Абрамов Туркистон генерал-губернаторига Усмон Куръонини Самарқанддаги Хўжа Аҳрор масжидидан олганлиги тўғрисида хабар беради. У Кауфманга бу ноёб қўлёзмани қандай қилиб қўлга киритганлигини батафсил баён этган. Унинг ёзишича, Самарқанд босиб олинганда руҳонийлар Бухорога олиб кетиш мақсадида бу қўлёзмани яширишган. Бу ҳолат ҳақида генерал Абрамовга унинг айғоқчилари хабар қилишган. «Бу ажойиб ва фан учун эҳтимол қимматли қадимги қўлёзма қўлдан чиқиб кетмаслиги тўғрисида ташвишланиб», Самарқанд уезди бошлиғи подполковник Серовга қўлёзмани қўлга олиш йўлларини қидириб топишни буюрдим, дейди Абрамов Кауфманга ёзган маълумотида. Абрамов Кауфманга яна қуйидагиларни ёзган: «Серов менга хабар қилди: 1) Бу Куръон

¹ Историография общественных наук в Узбекистане. Составитель Б. В. Лунин. Т. V. Т., 1974, С. 175—177.

² Шу каталогдан саналган: Акимушкин О. Ф., Кушев В. В., Миклухо-Маклай, Мушков Н. Д., Салахетдинова М. А. Персидские и таджикские рукописи института народов Азии АН СССР. Краткий алфавитный каталог. М., Наука, 1964. Ч. II.

доим Хўжа Аҳрор масжидида сақланишига қарамай, унинг мулки бўлиб ҳисобланмайди. У давлат мулки бўлиб, амирнинг китоби ҳисобланади; 2) Бу Қуръонни мусулмонлар учун ҳам, масжид учун ҳам ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Бир вақтлар мусулмонлар бу китобга сажда қилганлар, охириги йилларда эса фақат амирлар Самарқандга келганда зиёрат этади, холос; 3) Бу Қуръонни ҳеч ким ўқий олмайди ва у неча юз йиллардан бери масжидда бутунлай фойдаланмай ётибди; 4) Хўжа Аҳрор масжиди уламоларининг ўзлари унга (Серовга) Сизларга керак бўлса, Қуръонни олаберинглар, деб таклиф қилибди.

Бир томондан, шу ҳолатни ҳисобга олиб, бошқа томондан бу қўлёмани олиш бутун илмий жамоатчилик учун ҳар эҳтимолга кўра катта ютуқ бўлади, деб Серовга бу Қуръонни менга олиб келишини топширдим ва у бу топшириқни бажарди. Бу Қуръонни олиб келган имомлар Серовга нима деган бўлса, менга ҳам шахсан ўзлари такрорлаб ўшани айтдилар, яъни улар бу Қуръонни бажонидил беришга рози, чунки, биринчидан улар буни давлат мулки деб ҳисоблайди ва, иккинчидан у уларга бутунлай керак эмас ва уларда бутунлай фойдасиз ва ишлатилмай ётибди.

Хўжа Аҳрор масжидига бир йўла 500 Кўкон тангаси (100 рубль) хайр-эҳсон қилиб, бу ишни охирига етказдим¹. Агар хатда айтилишича, уламолар хайрихоҳлик билан Қуръонни топширган бўлсалар, нимага уни яшириб, Бухорога олиб кетмоқчи бўлганлар? Кўриниб турибдики, Абрамов бу қимматбаҳо қўлёмани олиш ҳақида Самарқанд уезди бошлиғига буйруқ беради ва у уламоларга тазйиқ ўтказиб, уни «ўз ихтиёрлари» билан топширишга зўрлайди.

Маълумки, шариат қоида-қонунлари бўйича вақф мулкани сотиш, совға қилиш ёки давлат томонидан мусодара қилиш ман этилган. Буни яхши билган масжид уламолари бир неча ой илгари Самарқандни босиб олишда шафқатсизлик билан тинч аҳолининг қонини тўккан ҳарбийлардан кўрқиб, уларнинг айтганини қилишга, бутун ўлка мусулмон руҳонийларининг муқаддас китоби — Усмон Қуръонини Самарқанддаги чор маъмурларига топширишга мажбур бўлдилар.

Туркистон генерал-губернаторининг 1869 йил 24 октябрдаги хати билан Усмон Қуръони Самарқанддан

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 29-рўйхат, 23-иш, 7—8-варақлар.

Петербургда олиб кетилган. Халқ маорифи вазирлиги 1870 йил 17 августдаги генерал К. П. Кауфман номига ёзган миннатдорчилик хатида пергамент (кийик териси)га куфий хатида ёзилган Усмон Қуръонини ва бу қўлёзма ҳақидаги маълумотномани олганлигини ва унинг талаби бўйича Император халқ кутубхонасига топширганлигини маълум қилган¹.

Бу энг қадимги қўлёзма Қуръоннинг ёзилиш тарихи қуйидагича бўлган: Муҳаммад ҳаёт бўлган вақтда унинг тарғиботлари ёзиб олиниб, бир тизимга солинмаган, улар омма орасида оғзаки тарқалган, баъзи гаплари турли материаллар (сопол тахтакач, пергамент ва бошқалар)га ёзилиб келинган. Муҳаммад вафотидан кейин халифа Абу Бакр унинг сўнгги мирзаларидан бири Зайд Ибн Собитга Муҳаммад тарғиботларини ёзиб тўплашни топширган. У ўзи ва Муҳаммаднинг саҳобалари ёддан билган сураларни, айрим материалларга ёзилган матнларни тўплаб 632 йилда биринчи Қуръон матнини тайёрлади. Орадан бир оз вақт ўтгач, бошқа тўпламлар ҳам вужудга келди. Улар ўртасида маълум тафовутлар пайдо бўлди. Халифа Усмон Зайд ибн Собитга Қуръон матнини тўплаган баъзи шахслар билан бирга мавжуд тўпламларни таққослаб чиқиш ва ягона тўплам тузишни буюрган. 651 йилда буйруқ бажарилган, бу тўплам Усмон Қуръони деб юритилган ва Қуръоннинг бошқа нусхалари йўқ қилинган. Бу янги тўпламнинг асл нусхаси Мадинада қолдирилган, ундан кўчирилган 3 нусха эса Куфа, Басра, Дамашқ шаҳарларига юборилган². Уша қўлёзмалардан бири Самарқанддаги Хўжа Аҳрор масжидида сақланган эди. Бу қўлёзма совет даврида Петрограддан Қозонга, кейин Тошкентга олиб келинган. Ҳозирда Ўзбекистон мусулмонлари диний бошқармасида сақланади.

Туркистон генерал-губернатори топшириғи билан унинг маслаҳатчиси, шарқшунос А. Кун Усмон Қуръони тўғрисида қўшимча маълумотлар тўплади. У бу нодир қўлёзманинг ташқи кўринишини баён этди. Усмон Қуръонининг ташқи кўриниши тўғрисида қуйидагилар ёзилган: «Ташқи кўриниши 68x53 сантиметр, 353 варақдан иборат, ёзув матнлари 50x44 см.ни эгаллайди. Қалин, ялтироқ, текис мустаҳкам пергаментдан тайёрланган материалга куфий ёзувида ёзилган. Материали

¹ Ўзбекистон МДА, I-фонд, 29-рўйхат, 23-иш, 29-варақ.

² Ислом. Справочник. Ташкент, 1989, 298-бет.

қисман буришиб қолган, айниқса (287-варағи). Биринчи варағи сариқ, иккинчиси оқ рангда, Қуръоннинг сарғиш рангда ёзилган матни яхши сақланган. Қора ва қорамтир рангда ёзилган ҳарфлари пергаментга ёйилиб кетган. Ёзувда сўзларнинг марказий қисми яхши сақланган. Кўпчилик сўзларнинг ранги ўчиб, оқариб кетган бўлиб, ўқишни жуда ҳам қийинлаштиради. Бир варақнинг ўзида яхши ва ёмон сақланган сўзларни учратамиз, бу эса қачонлардир сўзларнинг қайта тикланганлигидан дарак беради. Пергамент ва варақлар намликданми ёки қон тўкилганлиги туфайлими, бири-биридан қисман фарқ қилади. Яроқсиз бўлиб қолган 69-варағи қоғоз вараққа алмаштирилган. Бу варақ ҳам пергаментга ўхшаш пишиқ ва юмшоқ қоғоздан тайёрланган. Варақларнинг айрим қисмлари ёйилиб кетганлиги туфайли ширачланган. Қуръон варақлари кўпчилигининг пастки бурчак қисми йиртилиб, кемтик бўлиб қолган. 60—63-варақлари қоғоз ёпиштирилиб ямалган. Ёзув матнларининг айримлари қайта тикланган, таъмирланган қисмлари матни қирқилиб, бир шаклга келтирилган. Айрим жойларида, ҳаттоки, Қуръон суралари ҳам қайта тикланган.

353 варақли китобдан фақатгина ўн беш варағи ҳеч қандай таъмирсиз бутун сақланган. Булар 210—214, 215—218, 219—220, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 240, 243 ва 246-варақларидир. Китобда қалин сурп ёпиштирилиб ямалган қисми бор. Варақларининг пастки қисми букланганлиги сабабли қоғоз ёпиштирилган, кичкина дафтарчали қисми эса ҳар хил ҳажмларда яшил ип билан яхшилаб тикилган»¹.

Сурп ёпиштирилган, тикилган, суралари, сўзлари қайта тикланган, қоғоз билан таъмирланган Қуръон Серовнинг юқоридаги уни «ҳеч ким ўқий олмайди ва у неча юз йиллардан бери масжидда бутунлай истеъмомсиз ётибди» деган сўзларини мутлақо инкор этади. Аксинча, бу Муқаддас китобнинг севиб ўқиб, авайлаб, сақлаб қолишга уринишлар бўлганлигидан далолат беради.

Усмон Қуръони энг қадимги қўлёзмасининг Самарқандга келиб қолиши ҳақида турли ривоятлар бор. Бу ривоятларнинг биринчиси Самарқанддаги Хўжа Аҳрор масжиди уламолари Мулла Абдулжалил ва Мулла Мухиний муфтийга тегишли. Улар Туркистон генерал-гу-

¹ Ислом. Справочник. Ташкент, 1989, 298-бет.

бернатори топшириғи билан ёзилган Усмон Қуръони тўғрисидаги маърузада шундай дейишган: «Хўжа Аҳрор ҳамма томонидан авлиё деб тан олингандан кейин унинг бир гуруҳ муридлари ҳаж сафарига чиқадилар. Қабул қилинган халқ таомилига кўра ҳар бир зиёратчи ҳажга жўнаш олдидан ўз ватанидан туморлар, доривор ўсимликлар, йўлда одамларга тухфа қилиш учун ҳар хил совға-саломларни ўзлари билан бирга олардилар. Муридларга, шунингдек, пирининг дуойи саломларини етказиш ҳуқуқи ҳам бериларди. Хўжа Аҳрор муридларидан бири ҳаждан қайтишда йўл-йўлакай Рум (Константинопол)га кўноқ бўлади. Рум халифаси оғир бедаво дардга мубтало бўлиб, табиблардан ҳеч ким унинг касалига даво тополмай турган экан. Муриднинг табибикдан ҳам хабари бўлиб, халифанинг таклифига биноан Хўжа Аҳрорнинг дуойи саломини етказиб, уни илоҳий куф-суфлару доривор ўсимликлар билан даволашга киришибди. Халифа ўлим чангалидан қутулиб шифо топгандан сўнг муридга тухфа-эҳсон қилмоқчи бўлиб, унинг истагини сўрабди.

Бу Усмон Қуръони Рум халифаси хазинасида сақланиши тўғрисида билган мурид шу китобни совға қилишни илтимос қилган. Халифа бу китобдан маҳрум бўлишни сира хоҳламаган ва бундай илтимосдан ранжиган. Унинг ўзига қолса китобни эҳтимол бермас эди ҳам. Аммо унинг ёнида ҳозир бўлган вазири ва яқин кишилари халифага: «Сиз ўзингиз муридга ҳадя танлаш ҳуқуқини бердингиз. Сизга ўз сўзингиздан қайтиш ярашмайди. Бизнинг фикримизча, китобни бугун унга бериш керак. Уч кундан кейин уни яна олтинларга сотиб оламиз» — деб маслаҳат беришибди. Бу фикрга қўшилган халифа китобни муридга бериш тўғрисида фармон берибди. Мурид ҳеч кимга билдирмай ошиғич равишда ўз ватандошларидан бири орқали Усмон Қуръонини Хўжа Аҳрорга юборибди. Бундан беҳабар халифанинг вазири эса муридни ҳар куни меҳмон қилиб меҳрибонлик кўрсатибди. Уч кун ўтгандан кейин вазир муридга катта миқдордаги қимматбаҳо дуру гавҳарларга китобни алмаштиришни таклиф қилибди. Бунга жавобан мурид унинг илтимосини бажара олмаслигини, чунки уч кун бурун китобни ватанига жўнатиб юборганини айтибди.

Бу хабар халифани жуда хафа қилибди. Олиб кетилган китобни қайтариб келиш учун ҳар тарафга чопарлар юборибди. Аммо ҳамма ҳаракат зое кетибди. Уч

кун ичида китоб узоқ жойларга олиб кетилган эди. Унинг изини ҳам топиб бўлмади. Халифа дастлаб бу воқеадан жуда қайғурди, лекин кейин ўз айбини тушуниб, худонинг амрига бўйсунди¹.

Хўжа Аҳрор мадрасаси ва масжиди ўламолари сўзлари асосида ёзилган маълумотдан кейин Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман Бухоро амири элчиси Яҳё хўжани қабул қилиб, унга машҳур Усмон Курьонини кўрсатади. У бу Курьоннинг Туркистонга келиб қолиши тўғрисида бошқа ривоятни, яъни уни Амур Темур олиб келган деган ривоятни айтади. Кауфман 1869 йил 24 октябрда шундай ёзади: «У бу қадимий қўлёзмани кўриб чиқиб, унинг Усмон томонидан ёзилган, Халифанинг қони томган асл нусхаси, Усмон Курьони деб эътироф қилди. Хўжа қўлёзмани кўриб изоҳладики, бу энг дастлабки Курьон, ундан мусулмон дунёсида тарқалган Курьоннинг нусхалари тайёрланган. Кейин у айтдики, бу машҳур қадимий қўлёзма Амир Темурнинг Самарқандда йиққан китобларидан ташкил қилинган бой кутубхонасидан сақланиб қолган. Бу Курьон Темур кутубхонасининг энг қимматли безаги ҳисобланарди ва унинг ўзи олиб келган эди. Бу кутубхонанинг бошқа китоблари, Хўжанинг айтишича Темур меросхўрлари даврида амирларнинг ўзаро урушлари натижасида йўқ бўлиб кетган»².

Бундай тушунтиришдан кейин, албатта, Кауфманинг назарида қўлёзманинг баҳоси янада ошган ва бундай ёдгорликларни Туркистондан олиб чиқиб кетиш истаги кучайган.

Бундай чексиз адолатсизлик, маданий ўғрилиқ ҳақида гувоҳлик берувчи ҳужжатлар Ўзбекистон Марказий Давлат архивида кўплаб учрайди. Шундай ҳужжатлардан яна бирдан маълум бўлишича, 1872 йил бошларида Тошкентда чор маъмурлари Абулқосим Фирдавсийнинг миниатюра билан безатилган «Шоҳнома» асарининг қадимги қўлёзма нусхаларидан бири мавжудлигини аниқлаб, эгасига арзимаган пул эвазига уни тортиб оладилар. Бу қўлёзманинг ниҳоятда ноёб эканлигини ҳисобга олиб, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман уни Санкт-Петербургдаги Император халқ кутубхонасига юборишга шошилди. Фон Кауфман 1872 йил 31 мартдаги хати билан «Шоҳнома»-

¹ Ўзбекистон МДА. I-фонд, 29-рўйхат, 23-иш, 15, 17—18-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. I-фонд, 29-рўйхат, 23-иш, 18-варақ.

ни Император халқ кутубхонаси директори И. Д. Де-ляновга юборди. Хатда у шундай деган эди: «Муҳта-рам жаноб Иван Давидович! Тошкентда «Шоҳнома» номли форс тилида ёзилган, суратлар ва безаклар би-лан зийнатланган Фирдавсийнинг машҳур шеърӣ қўлёзма асарини сотиб олдим. Унда форс эпик қаҳра-монлари Рустам ва Сухроб (матнда — Зараб) ҳақида ҳикоя қилинади. У ўзини шоҳ Маҳмуд ҳузуридаги шо-ирлар кенгашининг раиси деб ёзади. «Шоҳнома» 947 йилда ёзилган. Асар милоддан аввалги 3630 йилдан эрамининг 570 йилигача, Ануширвондан олдин бўлган даврни ўз ичига олган. Ушбу қўлёзма китобни Импе-ратор халқ кутубхонасига совға сифатида юбораяпман. Ва сиз жанобларига чексиз ҳурматимни ва содиқли-гимни изҳор этаман»¹. «Шоҳнома»нинг ёзилган йили, мазмуни ҳақидаги маълумотлар аниқ бўлмаса ҳам ҳуж-жатни қандай ёзилган бўлса шундай бердик.

Император халқ кутубхонаси директори 1872 йил 15 майда фон Кауфманга хат ёзиб, кутубхонага совға қилган Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари қўлёзма-сини олганлигини хабар қилган ва миннатдорчилик билдирган². Шундай қилиб, Туркистондаги чор амал-дорларининг зўравонлиги билан Тошкентдаги «Шоҳ-нома»нинг қадимги ноёб қўлёзмаларидан бири Санкт-Петербургга бориб қолди. Ҳозирда у Салтиков-Шчедрин номли Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда.

Бу ҳол Ватанимиз тарих фанига қанчалик катта зиён етказганлигини айтиб ўтириш ортиқча бўлса керак. Олам-шумул маънавий йўқотишлар ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. Ўрта Осиёни ўрганиш соҳасида тарих фанининг таниқли тадқиқотчиси бўлган В. В. Бартольднинг ўзи таъкидлаганидек, шарқ тарихчиси учун жиддий қийин-чилик туғдирадиган нарса — ўрганилаётган мамлакат-лар ички ҳаётига доир ҳужжатли манбалардан тўла-тўқис фойдаланиб бўлмаслиги эди. Хўш, ҳозирги замон тарихчисини қизиқтираётган ҳужжатларнинг анчагина қисми хорижда сақланаётган бир пайтда, у нима қил-син? Бу саволга жавоб топиш оғир масала.

Ўтган асрнинг 70-йилларидан эътиборан Туркист-онга бошқа мамлакатларнинг вакиллари ҳам турли маданий бойликларни тўплаш мақсади билан кириб кела бошладилар. Улар орасида инглиз Е. Скайлер,

¹ Ўзбекистон, МДА, 1-фонд, 20-рўйхат, 6516-иш, 2-варақ.

² Ўзбекистон, МДА, 1-фонд, 20-рўйхат, 6516-иш, 3-варақ.

французлар Ш. Уйфальви, Ж. Кастанъени кўрсатиб ўтиш мумкин. Уйфальви ўз коллекциясини Трокадо саройининг этнография музейига топширган. Унга ҳамроҳлик қилган хотини Мари Уйфальви Бурдон 1880 йилда Парижда саёҳат тафсилотини нашр эттирган. У орқали биз коллекциялар тўплашнинг қўпол, мунофиқона усулларидан хабардор бўламиз. Бу хонимнинг гапларига қараганда, улар Туркистон шаҳрида Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасининг мутасаддилари бўлган мулларни пора билан қўлга олиб, деворлардан нақшларни кўчириб олганлар. Самарқандда улар ҳеч нарсага ақли етмайдиган ёш бир болага пул бериб, девор қоплама нақшларини «болта ёрдамида» ваҳшийларча кўчиртириб оладилар, шу тариқа қоплама нақшлар 7 та катта қутига жойланади¹. Бу саёҳатчиларнинг кўплаб шаҳарларда бўлганликларини назарда тутсак, улар етказган зарарнинг қанчалик катталигини тасаввур этиш мумкин. 1894—1895 йилларда Лион тижоратчилари Манжини томонидан маблағ билан таъминланган француз Шаффанжон Самарқандга саёҳат қилиб, қизиқарли буюмларни қўлга киритиш мақсадида Афросиёбда ваҳшиёна усул билан қазииш ишлари олиб борган. Саёҳатчининг сўзларига қараганда, у ўзи тўплаган коллекцияни Париждаги Осие этнография музейига топширган². Ҳаваскор-археолог Ж. Кастанъенинг коллекция тўплаши ҳам эътиборни тортади. М. Е. Массон уни шунчаки ҳаваскор эмас, балки «Ўрта Осиенинг қадимги обидалари тарихидан мутлақо беҳабар» деб таърифлаган. У кўп йиллар ўлка бўйлаб саёҳат қилар экан, муайян вақт мобайнида ёдгорликларни муҳофаза қилиш, музей ва кутубхоналар билан боғлиқ турли хизматларда ишлаган, катта миқдордаги археологик топилмаларни тўплаган. Кастанъе 1920 йилда совет маъмурлари томонидан разведка иши олиб боришда шубҳа остига олиниб, Францияга жўнаб кетган. У ўзи тўплаган буюмларнинг бир қисмини Эрмитажга, 500 та буюмни Туркистон музейига топширган. Кўпгина олимлар, шу жумладан, М. Е. Массон ва Г. Н. Чабровнинг гувоҳлик беришларича, Кастанъе ўз коллекциясининг энг катта ва энг яхши қисмини Парижга олиб кетган.³

¹ Чабров Г. Н. Кўрсатилган асар. 36-бет.

² Шишкин В. А. К истории археологического музея Самарканда и его окрестностей//Афрасиаб. Вып. I, Т. 1969. С. 39—40.

³ Горшенина С. Странный археолог Кастанъе//Звезда Востока, 1996. № 3. С. 156.

1890 йилларнинг охири — 1900 йилларнинг бошларида Россиянинг Ўрта Осиёдаги маданий бойликларни қўлга киритиш тобора режали тус олиб, давлат аҳамиятига эга бўла борди. Чунончи, бундай бойликларни бевосита тўплаш билан музейлар шуғулланадиган бўлди. Айни вақтда, халқаро аҳамият касб эта борган осори-атиқалар бозори кенгайди. Бу ҳол Ўрта Осиё бадиий ва осори-атиқа буюмларини жаҳон осори-атиқалар бозори учун харид қиладиган эскифурушларнинг пайдо бўлишида ўз ифодасини топади. Мазкур бозор ўғирланган қадимги меъморчилик обидалари қопламлари ва қадимги буюмлар ҳисобига тобора кенгайиб борарди. Аҳмонийлар давридаги олтин ва кумуш буюмлардан иборат машҳур Амударё хазинасининг Британия музейига бориб қолганлиги фикримизнинг ёрқин исботидир.

Метрополиянинг йирик музейлари Ўрта Осиёга мутахассислар ва хусусий шахсларни қадимий ашёлар қаерда мавжудлигини билиш учун юборади. Чунончи, 1895 йилда Россия академиясининг антропология ва этнография музейи «Туркестанские ведомости» газетасида музей сотиб олиши мумкин бўлган нарсалар рўйхатини эълон қилади, унда нафис-саноат буюмларидан тортиб қўлёзмалар, китоблар ва китоб муқоваларигача бор эди¹.

Рус музейи эса Туркистон маъмурларидан Самарқанддаги «Гўри Амир мақбарасининг қўшалок эшиги қирқмасини» ва Андижондаги зилзиладан гўёки вайрон бўлган мачитнинг ўймакор эшигини юборишни сўрайди². Бунга қандай баҳо бериш мумкин? Наҳотки, ўзининг қадимийлиги билан қимматли бўлган нарса ўзи мансуб бўлган заминдан ажратиб олинган ҳолда янада қимматлироқ бўлса? Буни тушуниш қийин.

Ўрта Осиёнинг қимматбаҳо нарсаларини тўплаш ишида Дашковскийнинг этнографик музейи ҳам фалоллик кўрсатади. Музей ўз маблағи ҳисобидан Шарқий Бухорога мутахассис А. А. Бобринскийни юборади. У Бухородан катта миқдордаги археологик ва этнографик бойликларни, шу жумладан, кашталар ва жундан тўқилган буюмларни олиб кетади³. XIX аср охи-

¹ Туркестанские ведомости. 1895, № 64.

² Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги Архив бўлими, 18-фонд, Самарқанд вилоят архив бошқармаси, № 6040 ҳужжат.

³ Б о б р и н с к и й А. Орнамент горных таджиков Дарваза. С-Пб. 1900.

рида Москвада ташкил этилган Хунармандчилик музейи ва ҳатто Петербургдаги барон Штиглицнинг расм солиш билим юрти ҳузуридаги музей ҳам коллекциялар тўплаш учун Ўрта Осиёга ўз вакиллари юбордилар, натижада охиргиси XIV—XV асрларга оид Ўрта Осиё нақшлари ва ганч ўймакорлиги намуналарига эга бўладилар¹.

Айниқса, Россия Фанлар академиясининг Осиё музейи ва Эрмитаж бу ишда фаоллик кўрсатади.

Туркистон маъмурияти ва илмий жамиятлар хонликлардан ва ўлка бекларидан қимматбаҳо нодир буюмларни тортиб олишнинг яна бир янги услубини ўйлаб топдиларки, бу ҳам бўлса ҳар хил доирада хил-ма-хил кўрғазмалар ташкил қилиш эди.

Кўрғазма жиддий тайёргарликлар билан ўтарди. Генерал-губернатор ўзи бош-қош бўлиб, хонликларга ва жойларга ўз амалдорларидан вакиллар жўнатиб, хон хазиналаридан нодир, қимматбаҳо буюмларни танлар эдилар. 1874 йилда шу музей фондига Хивадан олинган 329 та нодир ёдгорликлар генерал-губернатор К. П. Кауфман томонидан совға қилинди.

1891 йили Бухоро ва Хива хонлиги нодир ёдгорликлари Умумроссия кўрғазмасида иштирок этган.

1900 йилда хонликлар Париждаги жаҳон кўрғазмасида катта коллекция билан қатнашдилар. Бухоро амирининг хазинасидан 300 дан ортиқ нодир буюмлар олинадики, булар Бухоро хунармандларининг юксак диди ва нозик санъатларини намойиш қилувчи маҳсулотлар эди. Оврўпа мухлисларини экспонатларнинг гўзаллиги ва қимматбаҳолиги ҳайратга солди, чунки, бу ерда тилла ва қимматбаҳо тошлар билан ясалган қурошлар, от эгар-жабдуқлари, заргарлик буюмлари, тилла иплар билан тикилган зарбоф чопонлар ва Бухоро, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқандда тикилган кашта палак ва чойшаблар мавжуд эди.

Бухоро ва Хива 1909 йилда Тошкентда ташкил қилинган қишлоқ хўжалиги кўрғазмасида қатнашдилар. Бу кўрғазмада «Амир хазинаси» бўлими эътиборни тортди.

Албатта, кўрғазма экспонатларининг ҳаммаси Туркистон генерал-губернатори ихтиёрига ўтар эди.

¹ Половцев А. Заметки о мусульманском искусстве (по произведениям в музее Штиглица)//Старые годы. 1913. Октябрь.

Шундай қилиб, 1876—1878 йиллар мобайнида ўлка миқёсда 5 та, 1878 йилдан 1888 йилгача 2 та кўрғазма ташкил этилди. Энг йирик кўрғазма, юқорида айтилганидек, 1909 йили Тошкентда «Туркистон фани, саноати, қишлоқ хўжалигининг 25 йиллик юбилейи кўрғазмаси» номи билан очилди. Тошкентда 1911 йили — 13 та, 1912 йили — 2 та, 1915 йили — 2 та бадиий кўрғазма ва 1916 йили — 1 та бадиий кўрғазма уюштирилди. Булардан ташқари, 7 марта Умумроссия (1870—1913 йиллар) ва 10 марта Жаҳон (1873—1914 йиллар) кўрғазмаларида Бухоро ва Хива хонликлари Туркистон ўлкасининг ажралмас тобе қисми сифатида қатнашдилар¹.

Табиийки, уларда намоиш этилган экспонатлар Петербург ва Москвага жўнатилиб, подшо саройлари ва марказ музей фондларига берилар эди. Хонликка келган элчилар, албатта, ноёб совғалар олиб кетардилар. Чет эл сайёҳларидан Анри Мозер хоннинг амакиси Иброҳим Хожадан анча совғалар ундиради, булар ичида Маҳтумқули шеърлар тўпламининг қўлёзмаси ҳам бор эди. Ҳ. Вамберининг айтишича, бу Маҳтумқули шеърларининг Оврупага биринчи марта келтирилиши экан. Юқорида қайд этилганидек, Хива хони Муҳаммад Раҳим II (Феруз) руслар олиб кетган кутубхонасини қайтадан тиклайди, янги қўлёзмалар ва босма китоблар билан бойитади.

Хива хонлигига ҳам тўхтовсиз чор амалдорлари ва олимлари келиб нодир моддий, маданий, маънавий бойликларни Петербургга ташиб кетардилар. 1900 йили Саид Асфандиёр тўра Петергоф саройи учун Хива усталари махсус ишлаган қилич, кумушдан ясалиб, ўйма нақшлар ишланган катта қумғон, ҳажми 10 метрдан зиёд ёвмут гилами, беҳисоб ипаклик газламалар совға қилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Туркистон ноёб ёдгорликлари ва буюмлари қаерда турмасин, ёқтириб қолган юқори табақали амалдорларга совға сифатида тортиқ қилинган. Ажабланарлисиз шундаки, кўрғазмадаги буюмлар ҳам бемалол олиниб, ҳадя этилган. 1870 йилда Петербургда Бутунроссия Мануфактура кўрғазмаси таркибида Туркистон бўлими ҳам ташкил қилинган эди. Кўрғазмани император хотини ҳам томоша қилди. Туркистон бўлимидаги айрим нодир буюмлар унга маъқул бўлиб қолди ва хизматчила-

¹ Ч а б р о в Г. Н. Выставочная работа в Туркестанском крае (1869—1916).

рига шу буюмларни олиб беришини буюрди. Бу буюмлар қимматбаҳо маржон, Самарқандда ишланган олтин, феруза, марварид билан безатилган бош кийим ва Хўжандда тайёрланган 40 дона гилдан ясалган шишалар эди. Бу тўғрида кўргазма бошлиғи томонидан Туркистон генерал-губернаторига хабар қилинган эди. У, ўз навбатида, Петербургга хизмат сафари билан кетаётган Туркистон генерал-губернатори идораси бошлиғи генерал-майор А. И. Гомзинга бу буюмларни император хотинига тортиқ қилишни буюрди.

А. И. Гомзин Петербургга етиб келиб кўргазмадан император хотини айтган буюмларни олиб, бу ҳақда Император саройи ходими П. А. Морицга 1870 йил 4 декабрда хабар қилади ва қачон, қандай тартибда бу нарсаларни топширишни билдиришни илтимос қилади. Олдиндан келишилганига асосан А. И. Гомзин император хотинига буюрган нодир буюмларини 1870 йил 8 декабрда тақдим этди ва унинг маҳрамига топширди¹.

Маданий бойликлар ана шундай тарзда талон-тарож қилинарди.

Архитектура ёдгорликлари эса йилдан-йилга путурдан кетиб борар, таъмирлаш ишлари олиб борилмасди. Чунки бундан ҳеч ким манфаатдор эмасди. 1909 йилда мустамлакачи маъмуриятнинг юқори амалдорлари Самарқанднинг архитектура ёдгорликларини кўздан кечиришаётган вақтда В. Л. Вяткин бу ёдгорликларни таъмирлаш ва сақлашга маблағ зарурлигини айтганда, Туркистон генерал-губернатори А. В. Самсоновнинг адъютанти бундай деган: «Энг яхшиси тўрт артиллерия взводини қўйиб, бу барча эски лаш-лушларни отиб ташлаш керак.² Кейинчалик Самсоновнинг ўзи ҳам бу хилдаги илтимосларга: «Буларнинг ҳаммаси қанчалик тезроқ вайрон бўлса, давлат учун (албатта, Россия империяси давлати учун — муҳарр.) шунчалик яхшироқ бўлади»,³ — деб жавоб қайтарган.

Туркистон ўлкасида Н. И. Веселовский томонидан ўтказилган дастлабки қазилма ишлари пала-партиш олиб борилди ва улар В. В. Бартольд, Л. Ю. Якубовский, кейин эса В. А. Шишкиннинг гувоҳлик бериши-

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 20-рўйхат, 2952-иш, 4—5-варақлар.

² М а с с о н М. Е. Три эпизода, связанные с самаркандскими памятниками старины. Т., 1972. С. 20.

³ Г а р т в е л ь д В. Н. Путевые очерки Туркестана. М., 1914. С. 131.

ча, илмий аҳамиятдан кўра, кўпроқ хазина қидириш аҳамиятига эга бўлди¹.

1905 йили Н. И. Веселовскийнинг «Гўри Амир» альбоми Петербургда чоп этилди. Веселовскийнинг Самарқанддаги экспедициялари оқибатида қўлга киритилган осори атиқаларининг энг саралари Эрмитажга олиб кетилди. Буларнинг ичида қабр тошлари устидаги битиклар, Ишратхона, Бибихоним масжиди, Улуғбек мадрасасининг деворларидан кўчириб олинган нақшинкор парчинлар, лавҳалар, кошинлар (ҳаммаси 9 қутидан ортиқ), Амир Темур ва Яссавий мақбаралари ичидаги тилла, кумуш аралашмасидан ясалган юлдузсимон шаклда ишланган қандиллар, қурол-аслаҳалар ҳам олиб кетилди². Эрмитаж ўз захирасининг бойлиги учун Николай Иванович Веселовскийдан абадий миннатдор бўлиши керак. Чунки унинг ёрдамида Эрмитажнинг нумизматика ва бошқа фондлари Ўрта Осиёдан борган беҳисоб ёдгорликлар билан бойиди.

1883 йили Эрмитажга жўнатилган буюмлар ичида 1168 дона қадимий олтин, кумуш тангалар бўлиб, булар Ўрта Осиёнинг 30 дан ортиқ ҳукмрон сулолаларига тегишлидир (Бақтрия давридан XVII асргача)³. Н. И. Веселовский самарқандлик маҳаллий ҳаваскор-коллекционер Мирзо Бухорий томонидан тўпланган қимматбаҳо қадимий буюмлар коллекциясини сотиб олди. Сотиб олинган бу нарсалар 1202 та буюмдан: танга ва муҳрлардан иборат эди, уларнинг 10 таси грек-бақтрия тангалари бўлиб, еттитаси Афросиёдан топилган эди. Бироқ Н. И. Веселовский императорнинг маъмурий маҳкамасига фақат 43 та буюмни топширган.

Бухорийнинг коллекцияси 5700 та буюмдан иборат бўлиб, унинг асосий қисми Археология ҳайъатига сотилган⁴.

Веселовский томонидан Туркистондан йиғиб кетилган қадимий антиқа ёдгорликлар рўйхатида Тўйтепа, Фарғона, Афросиёб, Бухоро, Сирдарё, Самарқанд ва Аҳси шаҳарларидан олинган қадимий нарсалар кўрсатилган. Рўйхатга кирган буюмлар орасида Юну-

¹ Ш и ш к и н В. А. К истории археологического изучения Самарканда и его окрестностей. // Афрасиаб. Вып. I. Т. 1969. С. 33—35.

² Б е р д и м у р о д о в А. Топталган мерос. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 3 август.

³ Осиё институтининг Санкт-Петербург бўлимининг архиви. I-фонд. I-рўйхат. 20-иш. 140—152-варақлар.

⁴ Уша жойда, 36-варақ.

сов, Хўжа заргар, Мирзо Бухорий, Акрам Асқаров ва бошқаларнинг коллекциялари бор. Иккинчи рўйхатда эса Туркистонда Веселовскийга берилган совғалар қайд этилган. Бу кўрсатилган буюмларнинг ҳаммасига илмий изоҳ берилган. Ленинград музейининг илмий ходими С. М. Дудин бир неча марта Туркистонга келиб, меъморий ёдгорликларни суратга туширди ва кўп чинни кошинларни олиб кетди. Ҳозир Эрмитажда Дудин томонидан олиб кетилган Самарқанднинг қадимий куллуқчилик санъатига оид 3000 дан ортиқ ёдгорликлар сақланмоқда. Бунда 300 дан ортиқ қадимий сопол буюм нусхалари мавжуд¹.

Капитан Л. С. Баршчевскийнинг ҳам катта қийматга эга бўлган коллекцияси Ҳофиз исмли бир кишининг меросхўрларидан сотиб олинган эди. Ўзининг гувоҳлик беришича, ундаги қадимий нарсалар «Исо туғилишидан олдинги ва кейинги тарихий даврларга тааллуқли бўлиб, Искандар Зулқарнайндан кейинги грек-шарқ даврига, кўпчилик қисми эса мўғул-турк, асосан Темур даврига мансубдир»². Шу ўринда Баршчевский ўз коллекцияси Самарқандда қолишини истаб, тегишли идораларга уни Самарқанд музейи учун 1800 сўмга сотиш ҳақида мурожаат қилганлигини айтиб ўтмаслик нотўғри бўлур эди. Бироқ, генерал-губернатор барон Вревский бунга рад жавобини берган. Шундан кейин Баршчевский ўз ватанпарварлигини унутиб, коллекцияни юқорида тилга олиб ўтилган лионлик жаноб Манжинига сотиб юборган³.

XX аср бошида маданий бойликларни номаълум шахслар томонидан ўғирлаш ҳам анча тез-тез содир бўлиб туради. Масалан, Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасидан қопламаларнинг икки марта ўғирлаб кетилиши ўзининг ўтакетган мунофиқоналиги билан ажралиб турган. «Туркестанские ведомости» газетаси 1901 йилда хабар қилишича, «Берлинер Тагеблатт» немис газетасига қўшиб чиқариладиган суратли иловада «Темурланг сағанаси таланишидан олдин» деган ёзув билан бир сурат босиб чиқарилган, унга доир тушунтириш матнида сағана вайрон қилинган ва талаб кетилганлиги кўрсатилган эди. Бу ҳақиқатан ҳам рўй берган

¹ Историография общественных наук в Узбекистане. С. 169, 170—172.

² Ўзбекистон Ички ишлар Вазирлиги архив бўлими. КТКГ фонди. 3-бўлим. Архив № 1060. 52-иш, 1894—1895 йиллар.

³ Ўша жойда.

воқеа эди. Газета Улуғбекнинг сағанасидан «бир аршин келадиган» тош ўғирлаб кетилганлигини ҳам хабар қилган. Бу тошни қидириш беҳуда кетган, лекин унинг Германияга олиб кетилганлиги ҳақида ҳамма асослар бўлган. 1905 йилда мақбаранинг сиртқи томонидан қоплама мрамартахтанинг бир бўлаги синдириб олинган. Бу ҳақда газеталарда хабар босилмаган, бироқ ана шу воқеадан далолат берувчи архив ҳужжати сақланиб қолган¹. Орадан бир неча йил ўтгандан кейин бу мрамартахта парчаси Германиядан топилган ва Археология ҳайъатининг саъй-ҳаракатлари билан ватанимиз Туркистонга эмас, балки Россияга қайтарилган. Ўша йилнинг ўзида Туркистон шаҳридаги Ҳазрат Яссавий мақбарасидан мачитга бир вақтлар Темур совға қилган шамдонлардан бири ўғирлаб кетилган. Ўғрилар фақат шамдоннинг устки қисмини олиб чиқиб кетганлар. Орадан 5 йил ўтгандан кейин ўғирлаб кетилган қисм яна хорижий музейларнинг биридан топилган².

Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасининг чор Россияси мустамлакачилиги давридаги тарихи бу мамлакат талон-тарожлик сиёсатининг яққол намунаси бўлиши мумкин. Шунинг учун унга батафсил тўхталамиз.

Мақбаранинг қадимий бойликларини тортиб олишга қаратилган ҳар хил ифлос усуллар ва ҳийлалар билан ниқобланган уринишлар 10 йил мобайнида давом этди.

Китобхонга шуни эслатиб ўтиш лозимки, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси Амир Темур буйруғи билан XIV аср охири — XV аср бошларида қурилган, Ўрта Осиёдаги машҳур меъморчилик ёдгорликларидан биридир. Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида бу мақбаранинг қурилиши ҳақида қуйидагилар ёзилган: «Соҳибқирон Яссига бориб, Шайх Аҳмад Яссавий мазорига бориб тавоф қилди. Деди: «Бу азиз Муҳаммад Ханифа ўғлонларидин турур, алайҳа ва ала алиҳи вассалом». Буюрдиким, ул мазори устига иморати олий солдилар ва бир улуғ туғ боғладилар, ким кўк била сўзлашур эрди. Ва бир гунбази мураббаъ, бирёни ўттуз қари боғладилар ва ўзга хужралар солдилар. Ва фармон бўлдиким, томларини рангин кошин била музаййан қилсунлар. Ва Хожанинг қабрини оқ тош била йасадилар. Ва мавлоно Убайдуллоҳ Садрни ул иморат устига қўйдурдиким, ихтимом қилғай. Икки йилдин сўнг ул

¹ Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги архив бўлими. 17-фонд. Архив № 6218.

² Туркестанские ведомости. 1910. № 162.

иморат туганди. Ул иморат туганганидин сўнг андоф фақиру мискинларга кўб садақалар бердилар».¹ «Зафарнома»даги маълумотларга қараганда, Аҳмад Яссавий мақбараси қурилиши Темурнинг фармони билан 1397 йил декабрида бошланиб, икки йилдан сўнг 1399 йил охирида асосан битган. Мақбаранинг узунлиги — 65, эни — 46 ярим метр бўлиб, бир неча гумбазлидир.

Амир Темур мақбарага атрофдаги экин ерларни, боғ ва анҳорларни, шунингдек, 2 тоннали дошқозон, 6 та шамдон (чироқдон) ва эшик тутқичини ясашиб, вақф қилган. Дошқозондаги нақш шаклидаги ёзувлардан бирида қуйидаги сўзлар битилган: «Қозонни 801 (ҳижрий) йили Амир Темурнинг буйруғи билан Аллоҳ таолонинг ҳалол қули моҳир уста Абдул Азиз ясаган». Бу нақшдор шамдон (чироқдон)лар ва бошқа буюмларни тайёрлашда олтин, кумуш, мис, руҳ, қўрғошин ва бронза ишлатилган. Темур тўхфа қилган шамдонлар ва бошқалар санъат асарларидир. Шамдонлар жуда гўзал шаклда, санъаткорона, нозик ишланган, бир қисми олтин суви билан безалган. Шунинг учун бу қимматбаҳо санъат асарларини Россия императори Эрмитажга олиб келишни Император археология ҳайъати раисига маслаҳат берган эди.

Император Археология ҳайъатининг раиси граф А. Бобринский Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчиси Н. И. Гродековга 1906 йил 14 декабрда ёзган хатида шундай деган: «Шу йил августда Россия археология ишининг аҳволи тўғрисида Император жаноби олийларига ўзим шахсан ахборот берганимда Аҳмад Яссавий масжидига шу йил февралда ўғри тушганлиги ва масжидга Амир Темур совға қилган бронзали шамдонлардан бирининг бир қисми ўғирланганлигини ва қўшимча қилиб, чет элликларнинг шамдонларнинг хорижий давлатлар музейларига олиб кетиш ҳаракатида бўлганлигини хабар қилишга тўғри келди. Жаноби олийлари илтифот қилиб бу ёдгорликлар рус музейлари ва биринчи галда Император Эрмитажнинг безаги бўлсин деган фикрни билдирди»².

Императорнинг бу таклифини амалга ошириш мақсадида Археология ҳайъати Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчисига 11 декабрда хат йўллаб, қуйидагиларни ёзган эди: «Собиқ Туркистон

¹ Шарофуддин Али Яздий. Зафарнома. — Тошкент, 1997. 190-бет.

² Ўзбекистон МДА. 1-фонд, 12-рўйхат, 828-нш, 27-варақ.

генерал-губернатори 1906 йил 18 майда Туркистон шаҳрида жойлашган Аҳмад Яссавий масжидини таъмирлаш учун зарур маблағ ажратишга ёрдам беришни сўраб, Император археология ҳайъатига мурожаат қилган эди. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра бу иш учун 40—50 минг сўм талаб қилинади. Ўз бюджетда қадимги буюмларни таъмирлаш учун етарли маблағ бўлмаганлиги сабабли Император археология ҳайъати бадиий академия, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа бу масалага манфаатдор ташкилотлар билан бирга илмий асосда таъмирлаш масаласини муҳокама қилиши мумкин, лекин масжидни таъмирлашга моддий ёрдам кўрсата олмайди. Албатта, ҳайъат таъмирлаш учун зарур миқдордаги пулни сўраб ҳукуматга мурожаат қилиши мумкин, ammo ҳозирги вақтда бундай илтимоснинг муваффақиятли ҳал бўлишига ҳеч қандай умид йўқ.

Сизга қуйидагиларни таклиф қилмоқчиман, бу шамдонларни пул мукофоти бериш ҳисобига бизга бериш масаласини кўтаришни сиз мумкин деб ҳисоблайсизми? Мусулмон қонунларига кўра вақф мусодара қилинмайди. Шамдонлар ҳам вақф ҳисобланади. Лекин шарият алмаштиришни таъқиқламайди ва бундай ишлар Туркистон ўлкасида амалда кўп учрайди. Бу ҳолатда алмаштириш шундан иборат бўладики, шамдонлар, ҳеч бўлмаганда унинг энг зарур қисмлари бепул таъмирланади, ёки таъмирлаш учун зарур бўлган пулини олади. Шамдонлар масжидда жами бешта бўлиб, улар икки хил: а) каттакон, оғир қумуш ва олтин билан қопланган, уч нусхада, улардан биттасини шу йил февралда ўғрилар синдириб бир қисмини олиб кетишган. Буларнинг ҳар бир бутунига 2000 сўм бериш мумкин; б) баланд, нозик ишланган, олтин қопланмаган, булар икки нусхада ва ҳар бирига 1000 сўм таклиф қилиш мумкин. Мабодо шайхлар ўзида ҳар икки хил шамдондан бир нусхадан қолдиришни исташса, бу буюмларни бировларга ва чет элга сотмаслик шарт билан, бунга розилик бериш мумкин.

Ушбу таклифларни сизнинг ихтиёрингизга ҳавола қилиш билан бирга, Император олий жанобларига кўрсатиш учун айтилган шамдонларни Император археология ҳайъатига олиб беришга ёрдам қилишингизни сўрайман»¹.

¹ Ўзбекистон МДА, I-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 31—32-варақлар.

Археология ҳайъатининг Туркистон ўлкасининг бебаҳо маданий ёдгорликларини Петербурга ташиб кетиш тўғрисидаги таклифи генерал-губернаторга ҳам жуда маъқул тушди. Генерал-губернатор ўз девонхонаси бошлиғига обрўли маҳаллий руҳонийлардан бирини воситачи қилиб, Аҳмад Яссавий масжидидаги шамдонларни сотиб олиш масаласини ҳал қилишни топширди. Туркистон генерал-губернаторининг девонхонаси бошлиғи 1907 йил 31 январда махфий хат билан Тошкент шаҳар ҳокимиغا Петербургнинг топшириғини тушунтириб, масжид шайхлари билан шамдонларни Эрмитажга бериш тўғрисида музокара олиб борадиган эътиборли ва ишончли туб жойли руҳоний одамни тавсия этишни сўради¹. Шу билан бирга, огоҳлантирдикки, музокара жуда эҳтиёткорлик билан олиб борилиши керак, шайхлар шамдонларни бериш ҳокимиятнинг тазйиқи билан бўляпти, деб ўйламасинлар.

Бу масала билан Тошкент шаҳар ҳокимлигининг топшириғига кўра шаҳар полицияси бошлиғи шуғулланди. Унинг 1907 йил 16 февралда берган маълумоти-га кўра Аҳмад Яссавий масжидидаги шамдонларни сотиб олиш бўйича музокара олиб боришга Шайхонтоҳур қозилигига номзод Эшонхон Маҳмудхўжаев рози бўлган. У Тошкентдаги чор маъмурларининг топшириғи билан келганлигини яшириш учун Туркистонда 27 февралда бўладиган бир йиғилишга бориб, шунда шамдонларни сотиб олиш масаласи билан шуғулланишини айтган. Туркистон шаҳри қозиси унинг шогирди бўлганлиги учун у бу масалада ёрдам беришга ва ўз бўйнига олган вазифани ижобий ҳал қилишга умид билдирган. Шаҳар полицияси бошлиғи Туркистонга бориш-келишига ва бошқа сарф-харажатлари учун Эшонхонга зарур миқдорда пул беришни шаҳар ҳокимидан сўраган². Лекин Эшонхоннинг ҳаракатлари зое кетди. Шайхлар шамдонларни сотиш мумкин эмаслигини айтганлар.

Бу кўрилган чора натижа бермагандан, кейин Туркистон ўлкасининг раҳбарияти маъмурий йўл билан шайхларга тазйиқ ўтказиб, шамдонларни олишга ҳаракат қилди. 1907 йил 6 мартда Туркистон генерал-губернатори девонхонаси бошлиғи Чимкент уезди бошлиғига хат йўллаб, бу масала билан шахсан унинг ўзи

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 31—32-варақлар.

² Ўша жойда.

шуғулланишини топширди. У Темур совға қилган шамдонларни Эрмитажга мукофот эвазига бериш тўғрисида Ҳазрат Султон масжиди шайхлари билан музокара олиб борди. Шайхлар Чимкент уезди бошлиғига масжидга эгалик қилувчи барча хўжалар маслаҳатлашмасдан бирор нарса қила олмаймиз, уларнинг кўпчилиги ҳозир Туркистонда йўқ деб, улар қайтиши билан қатъий жавоб юборишга ваъда бердилар.

1907 йил 28 майда уезд бошлиғи номига Ҳазрат Султон масжиди шайхлари Жунайдулла ҳожи, нақиб Раҳматилла Хожинов, Иззатилла ҳожи, мутавалли Насрулла ҳожи, Шайх Рекланов, Отахон Азизларов ва Соли ҳожи, мутавалли Дониёр Хоринов ариза ёзиб, қуйидагиларни хабар қилдилар: «Шамдонларни музейга сотиш масаласи бўйича Туркистон шаҳри руҳонийлари ва бошқа эътиборли шахсларнинг умумий мажлиси бўлди. Мажлис шундай қарор қилди: Масжиддаги шамдонлар давлатнинг, жамиятнинг хусусий мулки эмас, қадим вақтлардан буён «Ҳазрат Султон» масжидининг вақфи бўлиб кетган ва унда сақланади ва шарият қонунқоидаларига кўра масжиддан бошқа ҳеч ким унга қонун ёки бошқа йўл билан эгалик қилиши мумкин эмас, деб ҳисоблайди»¹.

Шайхлар ўз фикрини асослаш учун вақф ҳақидаги шарият қонунларини, ривоятларини келтирганлар.

«Ҳидоя» китобида муаллиф қуйидаги ривоятни келтиради: «Имом Муҳаммад ва Имом Абдуюсуфлар фикрича, вақф қилинган буюмлар, мол-мулк худонинг мулкига айланади ва бу мулкка хайр-эҳсон қилган шахс ҳам ҳуқуқини йўқотади. Шунга асосан вақф мулкини сотиш, совға қилиш, мерос қилиб олиш мумкин эмас ва унинг даромадидан у кимга вақф қилинган бўлса, ўша ташкилот фойдаланади».

Аҳмад Яссавий масжидининг шайхлари ўз фикрларини тасдиқлаш учун яна қуйидаги далилни келтиришади: «Жаброил-Ҳоккам» китобининг вақф бўлимида, вақф мулки унинг аввалги эгасининг ҳам, бошқа шахсларнинг мулки ҳам бўлиши мумкин эмас, олди-сотди ва бошқа йўл билан тортиб олиб бўлмайди, шунингдек, уни гаровга қўйиш ва бошқа одамларга вақтинча фойдаланишга бериш манъ этилади², — деб ёзилган.

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 44–45-варақлар.

² Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 46-варақ.

Аҳмад Яссавий масжиди шайхлари шариат қонун-қоидалари асосида Темур вақф қилган шамдонларни Эрмитажга совға қилиш ёки сотиш мумкин эмаслигини асослаб бердилар. Лекин, чор ҳукумати маъмурлари шариат қонун-қоидалари, муслмончилик одатлари билан ҳисоблашмадилар ва, аксинча, бизнинг бу масалада чекинишимиз чор ҳокимиятининг ожизлиги деб тушунилиши мумкин, деб шамдонларни олиш учун қатъийроқ маъмурий чоралар кўришга ҳаракат қилдилар.

Туркистон генерал-губернатори 1907 йил 30 июнда Археология ҳайъати раисига хат ёзиб, шайхларнинг шариат кўрсатмаларига асосан шамдонларни бериш имкони йўқлигини айтганликларини хабар қилган эди. Лекин, Археология Ҳайъати 1908 йил 24 январда қайта хат ёзиб, генерал-губернаторга шамдонларни Аҳмад Яссавий масжидидан тортиб олишнинг зарурлиги, бу ишнинг муҳимлигини тушунтиришга ва буни амалга ошириш учун зарур бўлса, мажбурий жазо чоралари кўриш тўғрисида таклифлар беради¹.

Хатда кўрсатиладиги, 1907 йилда Археология ҳайъати Туркистон шаҳридаги Аҳмад Яссавий масжидидаги нодир мис шамдонларнинг ўғирланиши ва чет элларга олиб кетилишидан сақлаб қолиш учун бу қимматбаҳо буюмларни сотиб олиш масаласини кўтарган, Айтиш керакки, ўғирлаш учун ҳаракат қилинган, битта шамдон ўғирланган ҳам, ва эҳтимол чет эллардан бирида яшириниб ётган бўлиши ҳам мумкин. Ҳозир Берлиндаги Фридрих музейида сақланаётган 1904 йилда Гўри Амир мақбарасидан бузиб чиқариб олиб кетилган тоштахта бунга яққол мисол бўлиши мумкин. Шуларни назарда тутиб, биз Туркистон қадимий ёдгорликларининг чет элга — Европа музейларини безатиш учун олиб кетилишини бепарво совуққонлик билан кузатиб туришимиз мумкин эмас. Иккинчи томондан, чор ҳукуматининг обрўсини сақламоқ учун ҳам шамдонларни ўғирланишдан асраш фикридан қайтиб бўлмайди. Бундай чекиниш муслмон руҳонийларининг «бизни алдаган экан ва рус ҳокимияти заиф экан» деган фикрга келишига сабаб бўлади.

«Юқорида баён этилганларни назарда тутиб, Археология комиссияси сиз жаноби олийларидан ожизона илтимос қиладики, мазкур шамдонларни вақтинча сақлаш учун Тошкентга ёки Санкт-Петербургда олиб ке-

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 71—72-варақлар.

лишни маъкул деб ҳисоблайсизми? Бунинг фойдали томони шундаки, Петербургда бу ёдгорликларни ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланиш имконияти бўлади.

Мабодо Туркистон шаҳри шайхларига чора кўриш зарур бўлиб қолса, Археология ҳайъати фикри бўйича чор ҳокимияти талабини бажармагунча масжидни вақтинча ёпиш керак, деб ҳисоблайди. Агар сиз жаноби олийлари бирор сабабга кўра масжиддан ҳамма шамдонларни олиш ноқулай деб ҳисобласангиз, у ҳолда ҳеч бўлмаганда улардан иккитасини, яъни ҳар биридан биттадан нусха (битта энли ва битта энсиз узун) олиш билан чекланиш мумкин»,¹— деб таклиф қилади, Археология ҳайъати раиси А. Бобринский.

Шуни айтиш керакки, Аҳмад Яссавий масжиди хўжалари, шайхларининг маҳаллий аҳолига таъсири кучли эди. Халқ орасида эътиборли руҳоний шахслардан бири Дукчи эшон томонидан Андижон кўзғолонининг ташкил қилинганлиги Туркистондаги чор маъмурлари, халқ хотирасидан кўтарилгани йўқ эди. Шунинг учун ўлкада тинчликни сақлаш, маҳаллий аҳолининг русларга қарши ғалаёнлари олдини олиш мақсадида Туркистон генерал-губернатори Аҳмад Яссавий масжиди шайхлари билан муносабатни кескинлаштиришни истамади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, Туркистон генерал-губернатори Н. И. Гродеков Археология ҳайъати раиси А. Бобринскийга Туркистондаги Аҳмад Яссавий масжидидаги қадимги ноёб шамдонларни тортиб олиш масаласидаги хатига 1908 йил 15 февралда жавоб ёзган. Бу хатда — Бобринскийга хабар қиладики, маҳаллий маъмурият қонун доирасида бу шамдонларни олиш учун барча чораларни кўрди. Лекин мен сизга олдин хабар қилганимдек, шайхлар диний ақидаларга асосланиб, шамдонларни бировларга бериш мумкин эмас, деб жавоб қилдилар.

«Шамдонларни олиш учун жазо чораларини кўриш яхши эмас, деб ҳисоблайман, чунки бу маҳаллий муслмон аҳолисини айниқса ҳозирги ташвишли кунларда ўринсиз бўлган ғалаён кўтаришга мажбур қилиши мумкин»², дейди ўз жавоб хатида Н. И. Гродеков.

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 71-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-рўйхат, 828-иш, 72-варақ.

1912 йил 3 апрелда Император Археология ҳайъати Туркистон генерал-губернаторига хат йўллаб, Туркистон шаҳридаги Аҳмад Яссавий масжидида сақланаётган илмий-тарихий аҳамиятга эга бўлган санъат асарлари ҳисобланган, Темур совға қилган шамдонларни ўрганиш, баён қилиш ва тадқиқ қилиш мақсади борлигини хабар қилади. Шунинг учун Туркистон генерал-губернаторидан қуйидаги таклифни амалга оширишга ёрдам беришни илтимос қилади: «Шайхларга шамдонларни тадқиқ қилиш учун Археология ҳайъатига кетма-кет, яъни олдин битта шамдонни, уни қайтарилгандан кейин — бошқасини ва ҳоказо жўнатишни таклиф қилсангиз. Шамдонларни жўнатиш билан боғлиқ бўлган ҳамма харажатларни Император Археология ҳайъати ўз бўйнига олади»¹.

Туркистон генерал-губернатори А. В. Самсонов Марказнинг топширигини бажаришни 1912 йил 27 апрелда Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига буюради. У 26 июлда А. В. Самсоновга ёзган хатида унинг топшириги бажарилгани ва 7 июнда Чимкент уездининг Туркистон участка пристави Аҳмад Яссавий масжидидаги шамдонни Петербургга, Археология ҳайъатига жўнатганлигини хабар қилади².

Шундай қилиб, ниҳоят Археология ҳайъати Туркистон генерал-губернатори А. В. Самсоновнинг ёрдами билан ўрганиш ва нашр қилиш учун шамдонларни ола бошлади. Комиссия 1913 йилда бешта шамдондан иккитасини нашрга тайёрлади. Бу иш жуда секинлик билан амалга ошди. Айниқса, шамдонларни жўнатиш ва уларни ўрганиш кўп вақт олди. 1914—1915 йилларда яна иккита шамдонни Археология ҳайъати қўлга киритди ва нашрга тайёрлади. Айтилган шамдонлардан биттаси бошқа хиллардагидан ажралиб турадиган нисбатан катта бўлмаган шамдон Петербургга юборилмади. Археология ҳайъати охириги шамдонни юборишни сўраганда Туркистон участка пристави 1915 йил 30 октябрда айтилган шамдон жойида мутлақо йўқ деб хабар қилди.

Археология ҳайъати Туркистон генерал-губернаторидан айтилган шамдон масаласида қатъий текшириш олиб бориш тўғрисида фармойиш беришни илтимос қилди³.

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-руйхат, 828-иш, 187-варақ.

² Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-руйхат, 828-иш, 189-варақ.

³ Ўзбекистон МДА, 1-фонд, 12-руйхат, 828-иш, 212-варақ.

Туркистон генерал-губернатори 1916 йил 31 майда Археология ҳайъатига хат ёзиб, йўқолган шамдонни қидириш ишларидан хабардор қилди. Хатда кўрсатилдики, ҳайъат томонидан Аҳмад Яссавий масжидидаги шамдоннинг йўқолганлиги тўғрисидаги кўрсатмасига асосан Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори фармойиши билан Туркистон участка пристави масжид шайхларини чақирди ва улар приставга қатъий жавоб қилдиларки, «Император Археология ҳайъатига жўнатилганлардан бошқа шамдонлар уларда йўқ. Ҳайъатда бўлмаган битта шамдон бор, лекин у талаб қилинаётган, ҳайъат таърифлаган шамдонга бутунлай ўхшамайди». Бу шамдонни шайхлар приставга олиб келиб беришди. Ҳайъат талаб қилса, бу шамдон дарҳол жўнатилиши мумкин. Тошкентдаги археология ҳаваскорлари тўғараги қидиришни давом эттирмоқда¹.

Йўқолган шамдоннинг топилганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Маълумки, шамдонни қидирув ишлари олиб борилмоқда, деб ёзилган охириги хабарномадан кейин тўққиз ой ўтгандан сўнг 1917 йилда февраль инқилоби, октябрь воқеалари бўлиб ўтди. Афтидан, бу алғовдалгов, ағдар-тўнтарлар туфайли шамдонни ахтариш тўхтаган ва унутилган бўлиши мумкин.

Баён қилинган ҳужжатлар Аҳмад Яссавий мақбараси шамдонларини тортиб олиш масаласи атрофида юз берган воқеаларни — бу ноёб ёдгорликларни Россияга олиб кетиш учун Археология ҳайъати ва Туркистон генерал-губернаторлари жазолаш ва алдаш, юқори идоралар, ҳарбий, полиция органларининг тазйиқи ва машҳур руҳонийларни ишга солиш каби барча ошқора ва махфий усулларни қўллаганликларини кўрсатади.

Лекин, чор амалдорлари зўрлик ишлатиб, мажбур қилиб шайхлардан шамдонларни олдилар. Улар шарият қонун-қоидаларини менсимадилар, мақбара хўжалари, шайхларининг фикрлари билан ҳисоблашмадилар. Туркистон генерал-губернатори Сирдарё ҳарбий губернатори орқали, полиция ёрдамида мақбара шайхларидан шамдонларни тортиб олди ва Петербургга Археология ҳайъатига юборди. Туркистон генерал-губернаторлари ва уларнинг амалдорлари жойлардаги бошқа маданий ёдгорликларни тортиб олишда ҳам шунга ўхшаш усуллардан фойдаланган.

¹ Ўзбекистон МДА, 1-фонд. 12-рўйхат, 828-иш, 217—218-варақлар.

Совет даврида Аҳмад Яссавий мақбара-масжидининг шайхлари қувғин қилинди, тарихий ёдгорлик ҳисобланган мақбара қаровсиз қолдирилиб, вайронага айлантирилди, санъат асарлари бўлган дошқозон, шамдон ва бошқа буюмлар эътиборсиз қолдирилди. Лекин Совет давлати ўз манфаати учун керак бўлганда бу бутун дунё санъатсеварлари эъзозлаган ва машҳур ёдгорликлардан фойдаланди.

Амир Темур Аҳмад Яссавий масжидига вақф қилган улкан дошқозон ва бир жуфт шамдон 1936 йили Ленинградда ўтказилган Эрон ҳунармандчилиги ва археологик изланишларига бағишланган учинчи халқаро анжуманда намойиш қилиш учун ҳукумат қарори билан вақтинча олиб кетилган эди. Вақтинча деб тортиб олиб, Эрмитаж мулкига айлантирмоқчи бўдилар. Бироқ маҳаллий халқларнинг талаби билан 1989 йил июнда дошқозон Аҳмад Яссавий мақбарасига қайтариб берилди. Бу улкан қозоннинг оғирлиги 2 тонна бўлиб, 600 челақ сув сифимига эга ва кўндаланг кесими 2,45 метрга тенг эди. У илгари мақбара марказидаги жамоатхонада турарди. Бу хона қозон турганлиги учун қозонхона деб ҳам аталар эди. Қозонга қанд кўшилган сув тўлдирилиб масжид хизматкорлари жума намозидан сўнг шифобахш ва табаррук обиҳаёт сифатида намоз ўқиган кишиларга тарқатганлар. Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилгани келган зиёратчилар қозонга тангалар ташлаб, шайхларга хайр-эҳсон берганлар.

Дошқозон Ленинграддан қайтариб олиб келингандан кейин яна ўз ўрнига — жамоатхонага ўрнатилди. Қозон бронзадан ишланган. Унинг сиртида узум барглари миллий нақш асосида тасвирланган. Бундан ташқари, узум барги шаклида 10 та катта ва 30 та чўзинчоқ кичик қулоқ қилинган. Шунинг учун уни 40 қулоқли қозон деб ҳам айтилади. Қозон сиртига гулли қилиб уч қатор ёзув битилган. Биринчи қаторда «Дошқозон сув қўйиш учун ясалган. Темурдан маҳобатли мақбарага совға» деган сўзлар ёзилган. Иккинчи қаторда: «Бандаи мўминни парвардигорнинг ўзи ёрлақасин» ёзувлари ва қозон қайси жойда ва ким томонидан ясалгани битилган. Охирги қаторда қозон қачон ва кимнинг фармони билан тайёрланганлиги тўғрисида ёзув бор.

Дошқозон асл ўрнини топди. Лекин вақтинчага олиб кетилган ҳашаматли ва гўзал иккита шамдон

қозон билан бирга Эрмитаждан қайтариб берилмади. Амир Темур фармони билан қурдирилган салобатли Аҳмад Яссавий мақбараси ва уни безаш учун ясалган нафис осори-атиқалар соҳибқироннинг бунёдкорлик фаолияти, халқимиз маданиятини ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссасини кўрсатувчи яққол бир мисол бўла олади.

Шундай қилиб, чор ҳукуматининг кўрсатмаси билан Туркистон ўлкасидаги чор маъмурлари Россияга, унинг машҳур музейлари — Эрмитаж, Фанлар академиясининг Осие музейи ва бошқа илмий марказларига хилма-хил маданият, санъат асарларини, тарихий ёдгорликларни доимий равишда йиғиб, тўплаб, жўнатиб турди. Улар қуйидагилардан иборат эди.

1. Туркистон генерал-губернаторининг топшириғи билан рус шарқшунос олимлари Ўрта Осие халқларининг дунёга машҳур архитектура ёдгорликларидан энг қимматли сирли, нафис, гўзал қилиб ишланган кошинларини шилиб олиб, Петербургга, Эрмитаж ва бошқа музейларга юборган.

2. Уларни янада кўпроқ қизиқтирган нарса — археологик топилдиқлар, ер остидан топилган танга хазиналари, сопол, бронза, металл буюмлар бўлган. Туркистон шаҳар ва қишлоқларидан ер ковлаш ишлари вақтида тасодифан топилган қадимий олтин, кумуш, мис тангалар ва бошқа буюмлар давлат қонунқоидаларига асосан Петербургдаги Археология ҳайъатига юборилар эди. Ҳайъат уларнинг илмий-тарихий аҳамиятини аниқлаб, нодир танга ва буюмларни Петербургда олиб қоларди ва тегишли музейларга тарқатар эди.

3. Шунингдек, маҳаллий аҳоли оилаларида қадимдан — авлоддан-авлодга сақланиб келган, оила ёдгорликлари ҳисобланган, халқ усталари мис ва бошқа рангли металллардан безаб ишланган санъат асарлари бўлган офтоба, чилопчин, кумфон, қозон, жом ва бошқа буюмларни ҳам йиғиб ташиб кетганлар.

4. Маҳаллий аҳоли орасидаги коллекционерлар, қадимги буюмлар ҳаваскорлари йиққан коллекциялардан ҳам энг ноёбларини рус шарқшунослари, Археология ҳайъати арзимаган мукофот эвазига Петербургга ташиб кетишган.

5. Россия босқини жараёнида хон ва бекларнинг саройлари босиб олиниб, талон-тарож қилинганда

ҳам олтин, бойликларидан ташқари, музейлар учун қимматли нарсаларни — санъат асарлари ҳисобланган хон хотинларининг зеб-зийнатлари, безаклари, хонлар тахти ва бошқа нарсаларни ташиб кетганлар.

6. Россия музейлари учун олиб кетилган яна бир қимматбаҳо нарса бу — этнографик материаллар эди. Рус шарқшунослари музейлар учун муҳим безак ҳисобланган шарқ халқлари кийимлари — эркаклар, аёллар халатларини, костюм, нимча, кўйлак, оёқ кийимлари ва бошқа нарсаларни Петербург музейларига олиб кетганлар.

Бундай қимматбаҳо тарихий ёдгорликларни, нодир осори-атиқаларни Туркистон халқларидан тортиб олиб кетиш чор империяси маъмурлари учун осон бўлмаган. Ўзбек ва бошқа маҳаллий халқлар маданий-маънавий ёдгорликларини қадрлаган ва ўз ихтиёри билан бермаган. Туркистон генерал-губернаторлари, уларнинг амалдорлари бу нарсаларни мажбурлаш, тазйиқ ўтказиш йўли билан тортиб олганлар. У ёки бу ташкилотда, бирор-бир шахсда тарихий ёдгорлик намуналари борлигидан хабар топган Туркистон генерал-губернатори вилоят ҳарбий губернаторига бу қадимий нарсаларни олиш тўғрисида кўрсатма берар эди. Ҳарбий губернаторлар айтилган осори-атиқаларни полиция ёрдамида вилоят фуқароларидан шароитга қараб ҳар хил усулларни қўллаб, тазйиқ ўтказиш йўли билан тортиб олар эди. Денгиздан бир томчи бўлган бу мисоллардан кўриниб турибдики, маҳаллий аҳолининг шарт-шароитлари, қандай яшаши ва истаклари билан ҳисоблашмай ҳар қандай йўл билан бўлмасин бойлик орттириш чор маъмурияти сиёсатининг устувор йўналишини ташкил этар эди. Бироқ булар большевиклар диктатураси сиёсатига нисбатан бир қанча юмшоқ — «маданиятли» усуллар эди. Янги замонлар, улар билан бирга эса янги вайронгарчиликлар даври бошланди, чунки мамлакат остонасида большевиклар коммунизми ниқоби билан кириб келган янада даҳшатлироқ қизил мустамлакачилик турарди.

Октябрь тўнтаришидан сўнг Туркистондаги бойликлар — Бухоро амирилиги, Хива ва Қўқон хонликларининг ҳазиналари, амалдорлар ва беклар, бой ва савдогарларнинг барча мол-мулклари мусодара қилиниб, вагонлар Москва, Петербург ва Россиянинг бошқа шаҳарларига жўнатилды. Бу беҳисоб бойликлар сараланиб, тарихий-бадий аҳамиятга молик буюмлар Москва ва Пе-

тербургдаги давлат фондига¹ топширилди. Куйма олтинлар, қимматбаҳо тошлар ва бошқалар Волга бўйи очарчилик фондига топширилди. Яна бир қисми нодир тошлар, санъат дурдоналари хорижий давлатларга сотилди.

Қизиғи шундаки, большевиклар Ўрта Осиё хонлари ва амирлари маблағларини мамлакат манфаатларига, қурилишларига сарфлашдан кўра, хазинада олтин шаклида сақлаб, мунтазам равишда кўпайтириб боришни ўйлаганлар. Айниқса Бухоро амири хазинасининг олтинлари РСФСР ҳукуматининг алоҳида диққат марказида бўлган. Ҳукумат кўрсатмасига асосан Туркфронт қўмондони М. В. Фрунзе 1920 йил 9 сентябрда қуйидаги буйруқни эълон қилди: «Қўлга киритилган Эски Бухоро ҳукумати хазинасининг барча бойликлари қаттиқ назорат остида сақланиши керак, сандиқлар ва бўғчалар очилмасдан, улардаги олтин ва кумуш буюмлар, пуллар ва бошқалар Бухоро ревкомининг вакили иштирокида муҳрлаб қўйилсин». Муҳрланган бойликлар, амир хазинаси Бухоро босиб олинган куннинг эртасидаёқ тонгда Петербургга 13 та юк вағонида жўнатилди. Хазина бойликлари: тилла тангалар, олтин буюмлар, тарихий ва бошқа бадиий аҳамиятга эга қимматбаҳо ашёлар эди.

Биз ўлкадан тортиб олиб кетилган бойликлар, ноёб санъат, маданият ва тарихий ёдгорликлари миқёсини тасаввур қилиш учун биргина Бухоро амири хазинаси ҳақида маълумот бермоқчимиз. 1917 йил Амир Олимхоннинг бош вазири Мирза Насрулло кушбеги махфий ҳолда хазина бойликларини рўйхатга олишга эришган. Улар орасида, жумладан:

Бухоро тилласи — 1118380 дона;

Рус тилласи — 4365100 сўм;

Ёмби ҳолидаги Гамбург тилласи 1108 (17 тонна 728 кг);

Ёмби ҳолидаги Гамбург кумуши (45 тонна 404 кг);

Тилла кукунни — 16 пуд (1 тонна 56 кг) ва бошқа жами 34 номдаги қимматбаҳо ашёлар рўйхати бўлган.

Амир ва унинг оиласига тегишли бойликлар: йирик бриллиантлар — 3482 карат. Шунингдек, буюм-

¹ Давлат музейлар фонди 1918 йилда ташкил қилиниб, узоқ вақт давом этди (ЦГАОР, 2307-фонд, 3-рўйхат, 53-иш, 6-варақ). 1917 йилдан 1923 йилгача — 5 йил ичида Давлат музейлар фонди 120.000 экспонатни Москва, Петербург музейларига 170 марта бўлиб берган. Натижада Эрмитаж, Оружейная палата, Рус музейи, Давлат тарих музейи, Этнография музейлари ва Россиянинг бошқа шаҳарларидаги йирик музейларнинг фондлари тўлиб-тошиб, бўлиб кетди.

ларга тикилган бриллиантлар 968 карат, қимматбаҳо тошлар 86671 карат ва ҳоказо¹.

1920 йил 5 сентябрда Бухоро инқилобий ҳукумати Фрунзени босқинчилик маҳорати учун Амир Саид Олимхоннинг олтин қиличи ва ханжари билан мукофотлайди.

Ўзбекистон тарихи Давлат музейининг етакчи илмий ходими М. Султонов Иваново сафаридан келтирилган хабарига кўра, 1920 йилда совет армияси Бухорони эгаллаган даврида армия қўмондони М. В. Фрунзе ўлжа олинган «Бухоро амири карвони» («Обоз Бухарского эмира») даги қимматбаҳо буюмлардан катта қисмини Иваново шаҳридаги «Биринчи Советлар музейи»га юборган ва улар ҳозирда алоҳида коллекция сифатида музей захирасида сақланмоқда.

Шундай қилиб, Урта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқларининг миллий мулки: маънавий, маданий ёдгорликларини талаш инқилобнинг биринчи кунидан бошланган эди. Юртимиздан олиб кетилган саноксиз бойликлар Россия музейлари ва кутубхоналарини тўлдириб юборди. Булар нималар эди? Кўлёмалар, ёрликлар, Бухоро, Хива, Кўқон хонликларининг ҳужжатлари ва беҳисоб моддий бойликлари: санъат асарлари, нодир заргарлик буюмлари, каштачиликнинг ноёб нусхалари, хилма-хил гиламлар, чиннилар, кандакорлик маҳсулотлари ва бошқалар эди.

Шуни қайд қилиш керакки, хоризм даврида тортиб олинган тарихий, маданий-моддий ва санъат ёдгорликлари марказдаги музейларга жўнатилганда уларнинг рўйхатлари, илмий изоҳлари ҳақида нашр қилинган адабиётларда илмий маълумотлар келтирилган. Совет даврида мусодара қилинган ва бошқа хилма-хил йўллар билан олиб кетилган саноксиз бойликлар, тарих, санъат ёдгорликлари эса рўйхатга олинмаган, уларга илмий тавсиф ҳам берилмаган: уларни мустабидлар махфий ҳода ўзлари билганларича талон-тарож қилганлар. Бундан ташқари, тез орада моддий ва маданий ёдгорликларни марказга тўплашнинг янги усули — илмий экспедиция деб аталмиш юришлар бошланиб кетди. 1926—1929 йилларда шарқшунос олимлар В. В. Бар-

¹ Ўзбекистон миллий хавфсизлик хизмати архивида Оф. 243 — иш ҳужжатлари бўлиб, унинг «Товар» қисмида Амир Олимхоннинг олтин хазинаси рўйхати кўрсатилган. Бу масала Х. Узоқов, С. Холбоевнинг «Бухоро амирининг олтинлари» мақоласида эълон қилинган. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992 йил, 14 август; 1992 йил 22 ноябрь.

тольд, И. И. Зарубинлар бошчилигида этнография экспедицияси уюштирилиб, Ленинград Этнография ва антропология музейи учун Зарафшон водийси ва Тошкентда илмий қидирув ишларини олиб бордилар. Маҳаллий корчалонларнинг фаол ёрдамида улар ўзбек ва тожиклар ҳаёт тарзини кўрсатувчи 2000 дан ортиқ но-зик, қадимий, нодир этнографик экспонатларни олиб кетдилар. Ўлканинг моддий ва маънавий бойликларини ташиб кетишда, хусусан марказдан ташкил қилинган археологик экспедициялар алоҳида ғайрат кўрсатдилар. 30-йилларда Термиз мавзесидаги Айритом қошинлари, Самарқанд атрофидаги Талибарзу, Афросиёб, Бухоро теварагидаги Пойкент топилмалари, Кофир қалъа, кўҳна Варахша теварагидан топилган ноёб қадимий бебаҳо ёдгорликлар Эрмитажга олиб кетилди. Хоразмдан эса С. П. Толстов раҳбарлигида олиб борилган қазилар ишлари даврида топилган, илмий аҳамиятга молик экспонатларининг барчаси ёзилмаган қонун бўйича марказга олиб кетилган, Республика бойликларини шу тариқа ўзбошимчалик билан ташиб кетиш одатий тусга кирган эди. Ўзбекистон Советлар ўлкаси бўлиб, марказ буйруғи билан яшар эди. Марказдан келган ҳар бир кўрсатма ёки вакиллар топшириғи эътирозга ўрин қолдирмай, аъло даражада бажарилар эди. Келганлардан бирон ҳужжат ёки идораларнинг рухсати сўралмагани каби олиб кетилган ёдгорликлар ҳақида ҳам бирон ҳужжат қолдирилмас ва унинг бойликларини олиб кетиш, ўлкани талаш сиёсати мунтазам равишда жуда пухта ўйланган икки йўл: а) археология, этнография ва бошқа соҳалар бўйича экспедициялар уюштириш; б) чет эл ва иттифоқ миқёсида доимий кўргазмалар ташкил қилиш йўллари билан олиб борилар эди. Бугина эмас, бош раҳбариятга ёқмаган музейлар тугатилиб, унинг экспонатлари танланиб, марказга олиб кетилар эди. Бундан ташқари, Республика пойтахти ва вилоятлардаги музейларнинг мисқоллаб йиққан ночор захиралари юқоридан ўзбошимчалик билан берилган номаъқул буйруқлар туфайли тобора сийраклашиб, марказга оқа бошлади.

1927—1928 йилларда Бухоро музейидан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз каштачилигининг энг моҳир усталари ироқи услубида тиккан 20 дан ортиқ чойшаблар, палаклар, гулкўрпалар, сандалпўш, болишпўш, тоқиялар олиб кетилди.

1934 йили Тошкент Халқ Хўжалик музейи тугатилиши муносабати билан Бухоро ва Хива хонликларига оид 108 та қимматбаҳо ва нодир қадимий буюмлар: тўнлар, заргарлик буюмлари, кандакорлик ёдгорликлари ҳам Марказга олиб кетилди ва ҳозир Санкт-Петербург этнография музейида сақланмоқда.

Москва ва Петербург музейларининг Ўрта Осиё фондлари асосан совет даврида шаклланган ва бойиб кетган. Масалан, собиқ СССР Фанлар Академиясига қарашли Антропология ва Этнография музейи Ўрта Осиё, айниқса Ўзбекистон Республикаси халқларининг ҳаёт тарзига (этнографиясига) оид қимматбаҳо экспонатларга эга. Бу музей фонди 1918 йилдан то 1941 йилгача, яъни уруш бошлангунича тўлдириб берилган.

1924 йилда музейга 514 хилдаги ноёб шойи ва ярим шойи газламалар, ўзбек ҳунарманд усталари тўқиган хонатлас, духоба, адраслар тўпи билан келтирилган. 1927 йилда 203 буюмдан иборат ўзбек халқи ҳаёт тарзига оид нодир этнография ёдгорликлари олинган. Булар эркаклар, аёллар кийимлари, болалар буюмлари, бош ва оёқ кийимлари, нодир кўзалар ва кашталардан иборат. Улар орасида отни безайдиган қимматбаҳо эгаржабдуқлар, ёпинғичлар ҳам бор эди. 1929 йилда шу музей учун Ўзбекистондан аёлларнинг тиллақошлари ва бошқа тақинчоқ безаклари, паранжи-чачвонлар келтирилган. 1934 йили Самарқанд, Тошкент шаҳарларидан эркаклар, аёллар кийимлари, гиламлар олиниб, музейнинг 5222-рақамли коллекцияси тузилди.

Яна музей учун 300 га яқин нодир экспонатлар этнограф А. К. Писарчик бош-қошлигида Кўқон, Наманган, Марғилон, Андижон ва Тошкентдан йиғиб олинади ва музейнинг 4984, 4985, 4987, 4989-рақамли коллекциялари барпо қилинади. 1929 йили эса бу ерга Сурхондарё аҳолисининг кийим-кечаклари, пичоқ, носқовоқ ва ўтовлари олиб келинди.

Петербургдаги иккинчи катта музей «СССР халқлари этнографияси» музейи бўлиб, у совет даврида ташкил қилинган. Унинг захиралари ва экспозицияси Иттифоқ республика музейлари ҳисобидан ташкил топди. Унинг Ўрта Осиё бўлимидаги Ўзбекистон қисми алоҳида аҳамият касб этади. Чунки у минглаб қимматбаҳо экспонатларга бой ва илмий асосда ишланган. Музей фондиди тўлдиришда мутахассис олим С.М. Дудин катта жонбозлик кўрсатган. У 8 йил даво-

мида Ўрта Осиёга ҳар йили сафар қилиб, 4000 дан ортиқ асори-атиқаларни олиб кетган. 1500 дан ортиқ суратлар олиб, коллекцияларни янада тўлдирди. Ҳозирги вақтда Дудин коллекцияси дунё мутахассисларининг диққат-эътиборида туради.

Бу экспонатлар 1925 йилдан 1929 йилгача расом С. М. Дудин томонидан Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Фарғона, Наманган, Марғилон, Кўқон, Шаҳрисабз ва Китоб шаҳарларидан йиғиб келтирилган. Улар хилма-хил бўлиб, ўзбек халқининг ҳаёт тарзи ва маънавиятини, дид ва қобилиятини намоён қилувчи ёдгорликлардан иборат. 50 тадан ортиқ коллекциядан иборат бу буюмлар 100 минглаб ёдгорликларни ўз ичига олади. Булар шойи, духоба ва ип газламалар, сукнолар, аёллар, эркаклар ва болалар кийимлари, аёлларнинг қимматбаҳо тошлар қадалган олтин ва кумуш тақинчоқлари, эркакларнинг олтин камарлари, қимматбаҳо тошлар билан безатилган ханжарлар, қиличлар, отларнинг эгар-жабдуқлари, паранжилар, қўлда тўқилган саноқсиз ипак гиламлар, хон саройи учун маҳорат билан махсус тикилган палаклар, чойшаблар, кашталар, дастурхонлар, чинни ва мис асбоблардан иборат эди.

1937 йилда Тошкентдан 157 тадан ортиқ ноёб буюмлар, 1938 йилда Тошкент, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива ва Андижон музейларидан 381 та ноёб этнографик ёдгорликлар олиб қўйилган.

Туркистон дурдоналарининг энг катта қисми Россиянинг энг йирик маданий хазинаси бўлмиш Эрмитажга келтирилган. Эрмитажнинг «Ўрта Осиё» бўлими ҳам совет даврида барпо бўлган.

1924 йилда Хива хони саройининг хазиналари Эрмитажга берилди. Булар жуда қимматли, олтиндан ясалган заргарлик буюмлари, эркак ва аёллар кийимлари, гиламлар, шойи ва кимхоб матолар ҳамда чинни гулдонлардан иборат бўлиб, уларга яна Бухоро амири хазинасининг олтинлари ва ноёб буюмлари, олтин тангалар, медаллари ва қимматбаҳо тошлар қадалган эркак ва аёллар кийимлари қўшилди. Эрмитаж хазинасидаги дурдоналар ноёблиги, қадимийлиги ва қимматбаҳо металл ва тошлардан ясалгани билан ажралиб туради. У ерда кўплаб олтин камарлар, олтин бриллиант қадалган жиғалар, қилич ва ханжарлар, беҳисоб зарбофи тўнлар, отларни безатадиган қимматбаҳо эгар-жабдуқлар, муҳрлар, аёллар учун махсус тўқилган ду-

хобалар, кимхоб ва хонатласларнинг ноёб нусхалари, ҳар хил услубда тикилган катта ҳажмдаги кашталар ва сон-саноксиз олтин тангалар ва бетакрор нодир заргарлик намунаси бўлмиш аёлларнинг тақинчоқлари бор эди. Биргина Хоразм хонлигига хос аёллар тақинчоқларининг ўзидан юзлаб мавжуд эди.

Москвадаги Шарқ маданияти музейи ҳам 1918 йилда Ўрта Осиёдан олиб кетилган ёдгорликлар асосида тuzилган. Бу музей фонди доимий равишда тўлдириб турилди ва 1000 дан ортиқ экспонатларга эга бўлиб, кўпи заргарлик буюмларидан иборат эди. Москвадаги Тарих Давлат музейи ҳам Ўрта Осиёдан келтирилган 1000 га яқин экспонатларга эга.

Шундай қилиб, Москва, Петербург, Иваново ва Россиянинг бошқа шаҳарларидаги музейлар Ўрта Осиёдан олиб кетилган жавоҳирлар ва қимматбаҳо ноёб буюмларга тўлиб кетди. Уруш вақтида Москва, Ленинград музейларининг экспонатлари эҳтиётлик билан бошқа шаҳарларга кўчирилаётган бир вақтда ҳам Ўзбекистон музейларидан моддий ва маданий ёдгорликлар олиб кетиш тўхтамаган.

1941 йил 2 октябрда Ўзбекистон халқлари тарихи музейи фондидан Ўрта Осиё хонликлари сулоласига оид 100 га яқин олтин, кумуш тангалар, тилладан ясалган заргарлик буюмлари, кумушдан ясалган 40 га яқин ноёб ёдгорликлар — ҳаммаси бўлиб 5—6 кг тилла ва кумуш буюмлар Эрмитаж ходимининг иштирокида олиб кетилган.

Бундай талон-тарожлик Ўзбекистоннинг марказий музейларидагина эмас, балки жумҳуриятимизнинг Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё ва Қўқон музейларида ҳам авжига чиқди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марказга жўнатилган барча маънавий ва моддий бойликлар ўзбекининг муқаддас мулкидир. Бу ёдгорликларнинг ҳаммаси тортиб олинган ёки совға сифатида қўлга киритилиб, Марказга топширилган, уларга ҳеч кимнинг бир сўм ҳам пули сарфланмаган. Бинобарин, Россия кутубхона ва музейларида Ўзбекистон ёдгорликларини фан учун сақлаб берганликлари учун рус олимларига миннатдорчилик билдириб, уларни энди ўз эгаларига қайтариш вақти келганлигини таъкидламоқчимиз.

3-§. Мустабид тузумнинг ўзбек халқининг маданий-маънавий меросига бўлган ҳуқуқини чеклаш сиёсати

Маданий ва маънавий бойликларнинг Ўзбекистондан олиб чиқиб кетилиш тарихи хусусида сўз борар экан, ўз-ўзидан мустабид тузумнинг бу борадаги сиёсати билан боғлиқ мулоҳазаларни давом эттиришга тўғри келади. Чор Россиясининг Туркистон маданий бойликларини талаш сиёсати фақатгина ёдгорликлар, қўлёзмалар ва тарихий ҳужжатларни олиб чиқиб кетиш билан чекланган эмас. Маъмурлар Туркистоннинг маҳаллий халқлари маданий бойлиги ва маънавий ҳаётига нисбатан тутган ўз сиёсатлари мақсадини яшириш у ёқда турсин, аксинча, ўлка мустамлакага айлантирилган дастлабки даврларданоқ ҳатто ошқора намоёиш қилиб келдилар. Масалан, ўлкани иқтисодий жиҳатдан эксплуатация қилиш, унинг маҳаллий аҳолисини ижтимоий эзишдан ташқари, чоризм учун маҳаллий халқлар маданиятини паст даражада ушлаб туриш, уларни тарихий илдизларидан маҳрум этиш муҳим эди. Империя олий табақаларининг фикрича, давлат мафқурасининг улғу давлатчилик табиати томонидан олдиндан белгилаб берилган ана шу режа амалга оширилган тақдирдагина империянинг Туркистондаги ҳукмронлиги кафолатланиши мумкин эди. Улар чоризмнинг Туркистондаги ҳақиқий ҳукмронлигини қарор топтириш учун уни фақат забт этиш, бу ерда 50 минг кишидан ортиқ армияни сақлаш ва ўлкани бошқариш, буюк давлатчилик-шовинистик тизимини вужудга келтиришнинг ўзи етарли эмас, деб ҳисоблардилар. Шунинг учун ҳам чоризм ва, айниқса, ўлка ва унинг вилоятларининг дастлабки мустамлакачи бошлиқлари, аввало, кўп асрлар мобайнида мусулмон халқларини жипслаштиришнинг қудратли негизи ва уларнинг ижтимоий онги, маданияти, таълим, оилавий-маиший анъаналари ва шариат воситасида ҳуқуқий, ахлоқий нормаларини белгиловчи муҳим омил бўлиб келган ислом динининг роли ва таъсирини заифлаштириш зарур, деб билдилар.

Россия ва Туркистоннинг юқори лавозимлардаги амалдорлари орасида ислом динига, мусулмон муассалари ва руҳонийларининг итоатсиз қисмига қарши куч ишлатиш воситасида кураш олиб бориш, мусулмонларни, аввало ўлканинг кўчманчи аҳолисини ҳатто мажбурий тарзда (Волгабўйи татарларини чўқинтириш-

нинг тажрибаси асосида) православ динига киритиш тарафдорлари оз эмасди. Оренбургнинг 1864—1876 йиллардаги генерал-губернатори Крижановский, Қозон диний православ академиясининг профессори, империя маориф вазирлигининг нуфузли маслаҳатчиси Н. И. Ильминский ва мазкур академиянинг Туркистонга юборилган битирувчиларидан Н. П. Остроумов, М. А. Миропиев, М. А. Воскресенский, И. М. Софийскийларни исломга ва мусулмонларга салбий муносабатда бўлувчиларнинг энг фаоллари жумласига киритиш мумкин. Крижановский Туркистон вилояти ҳали Оренбург генерал-губернаторлиги таркибига киришидан фойдаланиб, 1867 йил январда империя Ички ишлар вазири Валуевга йўлаган маълумотномасида минтақадаги мусулмонлар сонини ошириб кўрсатган ва умуман исломнинг хавfli эканлигини таъкидлаган ҳолда, бундай деб ёзган эди: «Ҳозирги вақтда биз Ўрта Осиёнинг ичкарасига кириб борганимиз ва Туркистон империяга қўшилгандан кейин Қозондан тортиб то Тянь-Шань тоғ тизмаларигача чўзилиб кетган кўз илғамас бутун маконда бир неча ўн миллиондан ортиқ мусулмон аҳоли истиқомат қилади. Бундай яхлит кишилар оммасининг кўриниши шубҳасиз ҳукуматнинг диққатини ўзига қаратиши лозим. Бу кишилар шундай динга эътиқод қилдиларки, унинг асосий ақидаларига кўра, биз, насронийлар, диндорларнинг табиий ва муросасиз душманлари деб эътироф қилинамиз»¹.

Вилоятлар ҳарбий губернаторлари ва уезд бошлиқларининг мусулмон руҳонийлари ва мусулмон ўқув юртлари — мактаблар, мадрасалар ва шу қабиларга нисбатан ниҳоятда менсимай муносабатда бўлишлари мусулмонларнинг аксарият қисмида норозилик уйғотарди. Лекин ҳушёр ва уста сиёсатчи, Самарқанднинг шафқатсиз истилочиси ва Туркистон ҳарбий-мустанлақачилик маъмуриятининг ташкилотчиси, ўлканинг биринчи генерал-губернатори бўлган К. П. Кауфман мусулмон аҳолининг ривожланиш даражаси, маданий мероси ва маънавий олами фақат ислом шариятига эмас, шу билан бирга, бой дунёвий билимларга ҳам асосланганлиги, бу билимлар пойдеворини шу заминда етишиб чиққан Форобий, Беруний, Ибн Сино, ал-Хоразмий, Улуғбек, ал-Фарғоний ва бошқа кўплаб му-

¹ Кўчирма куйидаги китобдан олинди: Аграрные вопросы крестьянского движения 50—70-годов XIX века. — М. Л.: Изд. АН СССР. 1936. С. 88—89.

тафаккир олимлар яратиб кетганлигини империянинг бошқа кўпгина амалдорларидан яхшироқ тушунар эди. Шунингдек, Туркистондаги сиёсий вазиятнинг ўзига хос хусусиятини ҳам XVI—XVII асрлардаги Волга бўйи маҳаллий аҳолисининг ислом динига кириши ва ижтимоий ривожланиши даражаси билан мутлақо қиёслаб бўлмасди. К. Кауфман ислом динига эътиқод қилувчи аҳолини мажбуран христианликка киритишга қарши эътирозларини ўзига хос тарзда асослаб берди. 1868 йил январь ойида у рус православ миссионерлари бошлиғига: «Туркистон ўлкасининг аҳолиси христианликни қабул қилиш учун... ҳали етилган эмас. Христиан динини ҳозирги вақтда тарғиб қилиш яхши натижалар бермайди, аксинча, маҳаллий халқни биздан узоқлаштирадиган бу тadbир ишимизга бутунлай зарар келтириб, эплаш қийин бўлган мушкулликларни вужудга келтириши мумкин, холос»¹, деб ёзган эди. Шунинг учун ҳам ҳатто қўшни давлатларга уруш эълон қилишгача чекланмаган ваколатларга эга бўлган генерал-губернатор фон Кауфман исломга қарши нуқтаи назарда турган бўлса ҳам, мусулмон диний таълимоти ва шариатнинг, мусулмон руҳонийларининг, анъанавий ўқув юртларининг маҳаллий аҳоли ҳаётидаги аҳамиятини тушуниб етган ҳолда, империя вазирлари ва мафкурачиларнинг қарашларига зид ўлароқ, исломнинг ролини секин-аста заифлаштириб бориш, айна вақтда, ўлкадаги мусулмон халқларни тарихий-маданий мерос ва маданий мулкка эгалик ҳуқуқидан маҳрум этишнинг бошқача — сиёсий, маъмурий усулларини ишлаб чиқди. Бу усуллар асосида унинг ўзи ва кейинги барча генерал-губернаторлар жуда хилма-хил мустамлакачилик ва шовинистик чора-тадбирларни амалга оширдилар. Масалан, «генерал-адъютант К.П. Кауфман диний бошқарув тизимини ўзгартириш (йирик шаҳарларда шайхулисом ва қозикалон лавозимларини тугатиш) ва шариат судлари — қозиларнинг (ўтроқ аҳоли ва кўчманчи аҳоли ўртасида бийларнинг) ваколатларини чеклаш»² амалиётига асос солди, лекин уезд бошлиқлари, вилоят ҳарбий губернаторлари ва мустамлака

¹ Куйидаги китобга қarang: К открытию памятника генерал-адъютанта К. П. фон Кауфман как устроителя Туркестанского края. Ташкент, 1913 г. С. 67—71.

² Ўзбекистон МДА. 450-фонд, 1-рўйхат, 16-иш, 30—31-варақлар; 11-иш, 1—8 варақлар.

судларининг суд-маъмурий ҳуқуқлари яққол шовинистик руҳини сақлаган ҳолда устун бўлиб қолаверди.

Олий суд ваколатларидан генерал-губернаторларгина фойдаланарди. Чор империясидан кўчиб келганларни қабул қилиб олиш ва жойлаштириш учун чинакам шарт-шароитлар яратилганлиги туфайли мустамлакачи маъмурлар уларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан устун даражадаги иқтисодий, ижтимоий ва фуқаролик аҳолини таъминлаб бердилар. Шунга мувофиқ, маъмурлар ўлкада православ черковига эътиборни кучайтириб, унинг мавқеини ҳар томонлама мустаҳкамлашга интилдилар.

Кауфмандан бошлаб барча генерал-губернаторлар ва вилоят, уездларнинг бошлиқлари мусулмон руҳонийларининг итоатсиз вакиллари қаттиқ жазога тортиб келдилар (1876 йилда генерал Скобелев ва унинг шаҳардаги зобитлари хатти-ҳаракатларидан ғазабланган Кўқондаги икки қозикалоннинг Сибирга сургун қилиниши, Тошкент, Андижон кўзғолонлари ва 1916 йил кўзғолони иштирокчилари бўлган руҳонийларга нисбатан қамоқ ва бошқа жазо чораларининг қўлланилиши ва ҳоказолар), мурасасозлик кайфиятидаги муфтийлар, қозилар, бийлар, оқсоқоллар ва, умуман, маҳаллий амалдорларни ўз томонларига жалб этишга интилдилар, улар иштирокида ислом динига, миллатга қарши ҳаракатларни амалга оширдилар. Ўлканинг ва бутун Ўрта Осиё маҳаллий аҳолисининг таъмини ва маданий, маънавий ҳаётида миллий зиёлилар — мадрасаларнинг мударрислари, мактаб ўқитувчилари, китобфурушлар, китоб кўчирувчи хаттотлар, таржимонлар ва шу кабилар муҳим роль ўйнашини эътиборга олиб, мустамлакачи маъмурлар уларнинг фаолияти устидан кундалик назорат ўрнатдилар.

К. Кауфман бошчилигидаги мустамлакачи маъмурият ўз ваколатлари ва бериб қўйилган катта имкониятларидан, шунингдек, маҳаллий аҳоли орасидан чиққан бир қатор бадавлат қатламлар йирик вакиллари кўллаб-қувватлашидан фойдаланиб, сўзда мусулмон муассасаларини қўллаб-қувватлаш сиёсатини эълон қилган бўлса ҳам ҳақиқатда мусулмон ўқув юртлари ва руҳонийларга тазйиқ қилиш, уларнинг моддий негизига путур етказишдан иборат ғайримиллий буюк давлатчилик амалиётини авж олди. Кейинчалик К. Кауфман мусулмон ўқув юртлари тизимига, хусусан, мадрасаларга қуйидагича баҳо берган эди:

«Мадрасалар мусулмон диний зодагонлари кучи ва имтиёзларини муҳофаза қилувчи муассасалар сифатидаги муҳим сиёсий вазифадан ташқари, бугунги кунда ҳам мусулмон тарғиботининг маркази ва ўчоғи сифатидаги бошқа асосий ролини бажариб келмоқдалар»¹, шунингдек, «ҳозирга қадар улар бутун мусулмон аҳолини халқ руҳи ва ахлоқига муҳим таъсир ўтказувчи имомлар, ўқитувчилар, қонуншунослар билан таъминлайдиган фаол семинариялар ҳисобланадилар»². Худди шунинг учун ҳам анъанавий ўқув юртарининг аҳамиятини йўққа чиқариш зарур, авж олиб кетган амалий ишларни моҳирона ва самарали амалга ошириш учун уларга «қонуний» тус бериш лозим эди. Шу муносабат билан 1870 йил мартда «Россияда истиқомат қилувчи ғайритабаа* кишиларига таълим бериш чора-тадбирлари тўғрисида» империя қонуни қабул қилинди. Унда бундай деб кўрсатиб ўтилган эди: «Ватанимиз доирасида яшовчи барча ғайритабаа кишиларга таълим беришнинг пировард мақсади, шак-шубҳасиз, уларни руслаштиришдан ва рус халқи билан қўшиб юборишдан иборат бўлиши лозим»³.

Туркистон маҳаллий аҳолисининг маданияти ва таълим соҳасидаги мустамлакачилик амалиёти, аввало, вақф мулкани мусодара қилиш (мусулмон мактаблари, мадрасалар, кўпгина мачитлар ва мазорлар вақф мулки даромадлари ҳисобидан таъминланар эди), шунингдек, йирик мадрасаларни, асосан шаҳарлардаги мадрасаларни ўз ўқув режаларига рус тилини ва Россия тарихи, географияси фанларини киритишга, бир қатор мадрасаларда ўзбек тилини ўрганишни қозоқ тили билан алмаштиришга мажбур қилиш, рус ва рус-тузем мактабларини ташкил этиш билан ажралиб турарди. Маъмурлар болаларнинг ота-оналарини пул билан рағбатлантириш воситасида бу мактабларга ўқувчиларни жалб қилардилар. К. П. Кауфманнинг фикрича (унга ҳарбий вазир Д. Милютин ҳам, ашаддий ғайриисломчи, империя маориф вазири Д. Толстой ҳам эътироз билдирмас эди), маҳаллий аҳоли орасидаги катта авлод кишилари дунёқарашини, фуқаролик нуқтаи на-

¹ Ўзбекистон МДА. 1-фонд. 19-рўйхат, 3-иш, 9—11-варақлар.

² Уша жойда. 12-варақ.

* Ғайритабаа — чор Россиясида руслардан бошқа халқларга, хусусан Шарқ халқларига берилган ном.

³ Ўзбекистон МДА. 47-фонд. 1-рўйхат, 382-иш, 3—4-варақлар.

зарини юқори табақалар учун зарур бўладиган йўналишда жиддий ўзгартириб бўлмайди. Аммо болаларни, ёш авлодни россияпарастлик руҳида тарбиялаш мумкин, «чунки биргаликда таълим олиш бошқа миллатга мансуб аҳоли болалари тушунчаларидаги тафовутларини йўқотишга таъсир кўрсатади, қўлга киритилган ўлканинг ассимиляциялашуви ишида муҳим наф келтиради»¹.

Ўз-ўзидан тушунарлики, иш муваффақиятли борганда ёш авлоднинг ассимиляциялашуви жараёнида уларнинг муайян қисми ўз халқининг тарихий, маданий, маънавий ва ҳатто этник илдизларидан бегоналашиб қолган бўларди. Шунинг учун ҳам маъмурлар шиддат ва зўравонлик билан ҳаракат қилиб, барча воситалар ва усуллардан мустамлакачилик манфаатлари йўлида фойдаландилар. Туркистон маъмурлари то 1884 йилга қадар асосан ислом таълимоти бўйича «ишончли» ўқитувчиларни, шунингдек, болаларни кириллча ўқиш ва ёзишга ўргатадиган ўқитувчиларни танлашга эътибор бердилар. Бироқ ҳақиқатда рус мактаблари маҳаллий аҳолининг кутилган миқдордаги болаларини жалб қилишга муваффақ бўлмади. Масалан, Каттақўрғонда 6 йил мобайнида, яъни 1872—1878 йилларда рус мактабида фақат икки нафар ўзбек бола ўқиди, уларнинг бири — афғонистонлик, иккинчиси — ҳиндистонлик савдогарнинг ўғли эди².

1884 йилдан эътиборан маъмурлар шундай рус-тузем мактабларини ташкил этишга киришдиларки, уларда маҳаллий миллатларнинг фарзандлари рус тилидан ташқари, Россиянинг «Эй Худо, подшоҳни ўз паноҳингда асра!» деган мадҳиясини, «Подшоҳ учун» ва «Узоқ умр тилаш» дуоларини ўрганишлари лозим эди. «Узоқ умр тилаш» дуосининг матни ҳатто ўзбек тилида ҳам нашр этилган эди³. Мазкур мактаблар маҳаллий аҳолига кўпроқ маъқул келиши учун мустамлакачи маъмурият миллий синфларда ўқитувчи бўлиб ишлаш учун зиёлиларнинг таниқли вакилларини, мактабларнинг ҳомийлари сифатида эса йирик тижоратчиларни, саноатчиларни тайинлашга интилди. Саидрасул Саидазизовнинг ҳар йили қайта нашр этилиб турган «Усто-

¹ Ўзбекистон МДА. 1-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 5—6 варақлар.

² Қаранг: Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865—1924 гг.). — М., Изд-во Академии пед. наук. 1960. С. 175.

³ Ўзбекистон МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 944-иш, 3—4-варақлар.

ди аввал» деган ҳақиқатан ҳам яхши дарслиги билан бир қаторда, 1900—1916 йилларда рус-тузем мактаблари учун В. П. Наливкин томонидан ўзбек тилида ёзилган «Россиянинг қисқача тарихи» китоби чоп қилиб келинди. Тўғри, 1885 йилда мазкур дарсликни нашр этиш чоғида кўпроқ ишончли бўлиши учун унинг муаллифи наманганлик Жаҳонгир Тўра — деб кўрсатилган эди¹. Мактаблар учун пул йиғиб олинадиган йирик ва ўрта шаҳарларнинг маҳаллий аҳолиси болаларини рус-тузем мактабларида ўқитиш ва тарбиялаш (бундай мактаблар қишлоқларда ташкил этилмаган эди) битирувчиларни ота-оналаридан, миллат ва Ватанидан беғоналаштиришга олиб келишини яхши биларди. Худди шунинг учун ҳатто мустамлакачи маъмуриятнинг кўп йиллик куч-ғайрат сарфлашидан кейин ҳам ва миллий зодагонлар бир қисмининг хайрихоҳлигига қарамай, 1916 йил 1 январга келиб Туркистонда қарийб 160 та рус-тузем мактаби мавжуд бўлиб, уларда рус ва маҳаллий аҳоли болаларидан 4000 дан камроғи таълим оларди. Шу билан бирга, маҳаллий миллатлар ўқувчиларидан 5% дан озроғи бу мактабларни битириб чиқди, холос². Бунинг устига, маъмурларнинг рус-тузем мактаблари тармоғини ташкил этиш соҳасида энг фаол иш олиб борган даври миллий зиёлиларнинг маърифатчилик-ватанпарварлик ҳаракати авж олиши билан бир даврга тўғри келади.

Маълумки, миллий зиёлиларнинг илғор фикрловчи қисми И. Гаспиралининг кўмагида 80-йилларнинг охиридан бошлаб янги усул мактабларини ташкил этишга киришди. Бу мактаблар рус-тузем мактабларига шунчаки муқобил бўлиб қолмасдан, айти пайтда, миллий онгни ошириш ва мустамлакачиликка қарши кайфиятларни кучайтириш, шунингдек, анъанавий мактаблар ва мадрасаларнинг кўпчилигини замонавийлаштириш омили ҳам бўлди.

«...Маданиятли маҳаллий аҳоли ҳозирги замон шароити уларнинг фарзандлари олдида қандай талабларни қўйганлигини тўла-тўқис англаб етдилар. Бугунги рус-тузем мактабларининг қониқарли эмаслигидан, улар ўз фарзандларини билимли қилишнинг бошқача йўллари қидира бошладилар. Бунинг натижасида янги усул мактаблари пайдо бўлди» — деб ёзган эди «Тур-

¹ Ўша жойда. 821-иш, 7—15-варақлар.

² Ўзбекистон МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 4531-иш, 9—11-варақлар.

кестанский голос» газетаси¹. Чоризм ва мустамлакачи маъмурлар миллий зиёлиларнинг илғор қисми олиб бораётган маърифатчилик ҳаракати, улар тузаётган жадидча усулдаги мактаблар чоризмнинг Туркистондаги ҳукмронлигига нафақат потенциал, балки ҳақиқий хавф туғдиришини дарҳол англаб етдилар. Анъанавий мактаблар ва мадрасаларга ўз таъсирларини ўтказишдан маҳрум бўлиб қолишдан қўрққан мусулмон руҳонийларнинг мутаассиб қаноти вакиллари — халқ таълимининг мавжуд тизимини ҳимоя қилувчи қадимчилар ҳам мактаб ва мадрасаларни замонавийлаштиришга ва янги усул мактабларига қарши кайфиятда бўлдилар.

Мустамлакачи маъмурият рус аҳолисининг, айниқса, қишлоқдаги аҳолининг ўқишга унчалик интилмаётганидан ва «Европа православ марказларидан ажралиб қолиб ён-атрофдаги мусулмон муҳитининг айрим «нохуш» таъсирларига дуч келиб, маълум даражада православ дини ва рус элатчилигидан узоқлашиб, мусулмонлашиб бораётгани ва унинг софлигига путур етаётганидан»² жиддий ташвишга туша бошлади. Шу туфайли у рус болаларини мактаб ва гимназияларга жалб қилиш, вақф мулкани мусодара қилиш ва рус-тузем мактаблари сонини кўпайтириш соҳасидаги ташкилий чора-тадбирлар билан чекланиб қолмай, янги усул мактабларини мажбурий равишда ёпиб қўйди. Шундай оғир шароитда жадидлар маҳаллий пахта тозалаш заводи ходимлари, фабрикантлар, тожирлар, савдогарлар ёрдамида 1917 йилда 100 дан ортиқ янги усул мактабларини³ очишга муваффақ бўлдилар. Бир қатор йирик мадрасалар замонавийлаштирилди. Тошкентдаги Эшонкул (Шайхонтахур), Самарқанддаги Улугбек мадрасалари ва бошқалар шулар жумласидандир. Айнан замонавийлаштирилган мадрасалар янги усул мактаблари учун ўқитувчи кадрлар тайёрлади ва ўз битирувчилари билан миллий тараққийпарварлар ҳаракати сафларини тўлдирди. Янги усул мактаблари тармоғини кенгайтириш, уларни оригинал дарсликлар, илғор методика ва дунёвий миллий-ватанпарварлик мафкураси билан қуроллантиришда мазкур ҳаракатнинг Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Абдушукуров (Шакурий), Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Эшонхўжа Хонхўжаев,

¹ Туркестанский голос. 12 ноября 1916 г.

² Туркестанские ведомости. 1898 г. № 30.

³ Наука и просвещение. — Ташкент, 1922. № 2. С. 32

Собиржон Раҳимов каби Туркистондаги ташаббускорлари айниқса катта роль ўйнайдилар. Янги усул мактабларининг рус-тузем мактаблари ва анъанавий мактаблардан афзаллиги аён бўлди. Масалан, Қўқонда ва Эски Марғилонда ҳатто қозиларнинг шахсан ўзлари тўртта янги типдаги мактаб ташкил этишга кўмаклашдилар¹.

Гарчи мустамлакачилик сиёсати иқтисодиёт соҳасида маҳаллий аҳоли муайян қисмининг моддий аҳволи заифлашуви ва хўжалик мустақиллигининг чекланишига олиб келган бўлса ҳам минтақада ерга, бошқа кўчмас мулкка хусусий мулкчиликнинг сақланиб қолиниши кўплаб тижоратчилар, савдогарларнинг пахта тозалаш заводлари, пиллакашлик фабрикалари, йирик ёғ-мой корхоналарининг эгалари бўлишларига имкон яратди. Улардан кўплари миллий тараққийпарварлар ҳаракатида бевосита иштирок этмаган бўлсалар ҳам, лекин уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш орқали бу ҳаракатга ўз хайрихоҳликларини кўрсатдилар. Фақат янги усул мактаблари эмас, балки сиёсий, мустамлакачиликка қарши ғоялар, саъй-ҳаракатлар ҳам халқ орасида, хусусан, йирик ва ўрта шаҳарлардаги омма орасида анча сезиларли равишда қўллаб-қувватланди.

Миллий тараққийпарварлар мустабид тузумнинг халқни эзиш сиёсатидан воқиф бўлиб, ниҳоятда қайғурганлар: юрт қайғуси мавзуи ҳамшиша жадид газеталарининг долзарб мавзуларидан бўлган. Чунончи, шу ном билан аталган Фитратнинг мақоласи ниҳоятда чуқур изтироб ва алам билан суғорилган. Унга қўшилиб Ҳожи Муин ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар ўз мақолаларида чор ҳукуматининг халқ маданиятини оёқ ости қилиб, ҳуқуқини поймол қилаётганлиги ҳақида қайғуриб ёзганлар. М. Шермуҳамедов мақолаларидан бирида ўз ҳис-туйғуларини қуйидагича акс эттиради: «Форобий ва Ибн Сино каби доҳийлар, файласуфлар, ҳукамолар сенинг буюк, муқаддас мадрасаларингдан етишиб чиқиб, курраи заминга табиётдан, риёзиёт илмларидан сочган эмасми эдилар? Минораси кўк сари узайган улуғ мадрасаларингдан муфассирлар, муҳаддислар, мужтаҳидлар, фақиҳлар тарқалиб, олами исломга мисли йўқ хизматлар эткан эмасми эдилар?... Сени шу ҳолга туширган, золимларга асир этган, чароғ каби ёниб турган илмларингни сўндирган қайси жоҳиллар? Қандай мальунлар?.. Улуғ мадрасаларининг

¹ Ўзбекистон МДА. 47-фонд, 955-иш, 138—139-варақлар.

вақфини ўз кафига ҳисб этиб олган хонлар, шояд сенинг хотирангдин асло чиқмаслар...

...Сени шу ҳолга тушуриб, азиз авлодингни Сибирнинг совуқ минтақаларинда саргардон этиб кўйганларга лаънатлар ўлсин! Аммо сени деб, сенинг истиқболинг деб чет элларда таҳсили илм этиб юрган ёш йигитларинг, иншооллоҳ, мақсадларига етишурлар. Шулар болаларинг соясинда сенинг истиқболинг шояд умидли бўлур...»¹.

Лекин миллий тараққийпарварлар фақатгина куюниб, эзилиб ўтирмаганлар, халқни, айниқса, ёшларни кўзғалишга, курашга, ҳаракатга ундаганлар. Улар ўзларининг халқ таълимини янгилаш соҳасидаги фаолиятларини чоризм минтақадаги ўз ҳукмронлиги учун жиддий хавф сифатида баҳолашини яхши англаганлар. Шунинг учун улар маъмурларнинг маъмурий-полициячилик тазйиқини ҳам, қадимчиларнинг қаршилик кўрсатишини ҳам мардлик билан енгиб бордилар. Бундан ташқари, шаҳарлардаги маҳаллий аҳолининг аксарият қисми, мусулмон руҳонийларининг ҳам кўпчилиги янги усулдаги ва замонавийлашган мактабларни маъқул кўриши, миллий ёшларнинг ўзи мадрасаларда янги усуллар ва дастурларни жорий этишга ижодий муносабатда бўлаётганларига ишонч ҳосил қилиб, шунингдек, 1892 ва 1898 йиллардаги халқ кўзғолонлари тажрибасини ҳисобга олиб, Бехбудий, М.Абдурашидхонов, У. Асадуллаҳўжаев, А. Авлоний каби кўпгина етакчи тараққийпарварлар XX асрнинг бошларида, айниқса, Япония билан бўлган урушда Россия мағлуб бўлганидан кейин ва 1905—1907 йиллардаги инқилоб даврида маҳаллий аҳолини мустамлакачиликка қарши миллий-озодлик курашига ошқора, оммавий равишда тайёрлашни бошлашга аҳд қилдилар. Бироқ ўзлари ҳали тарқоқ ҳолда иш олиб борганликлари, бор-йўғи Самарқанд, Тошкент, Кўқон, Андижон, Хўжанд, Наманган ва бошқа шаҳарлардаги оз сонли гуруҳларни эндигина жипслаштираётганликлари сабабли улар ҳали бирон-бир вилоят ёки ўлка ташкилотини тузишга тайёр эмас эдилар. Ана шундай шароитда айрим таниқли миллий тараққийпарварлар ўз маблағлари ва йирик савдогарлар, саноатчилар ва ер эгалари (улар орасида фақат Туркистондан эмас, балки Бухоро амирлигидан ҳам зиёлилар, чунончи, Усмонхўжа, Отахўжа Пўлатхўжаев, Файзулла Хўжаев бор эди)

¹ Шермухамедов М. Юрт қайғуси. Эй Туркистон // Хуррият. 1917. 3 ноябрь.

кўрсатган моддий ёрдамдан фойдаланган ҳолда, 1906—1907 йиллардаёқ «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат» газеталарининг чоп этилишини йўлга қўйдилар.

Цензуранинг шафқатсиз ва адолатсиз назоратига қарамасдан, ушбу нашрларнинг дастлабки сонларидаёқ М. Беҳбудий, М. Абдурашидхонов каби миллат фидойилари ўз мақолаларида Туркистондаги бошқарув муаммоларини, хусусан, маҳаллий аҳолининг фуқаролик аҳволи ва унга таълим бериш ишидаги адолатсизликларни кескин танқидий руҳда ёритиб бердилар.

Кейинроқ Туркистон миллий тараққийпарварлари фаолиятида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Бундай ўзгаришлар сирасига, биринчи навбатда, фақат Туркистонда эмас, шу билан бирга, Бухоро, Хивада ҳам миллий тараққийпарварлар ҳаракати қатнашчилари ва тарафдорлари сони кўпайиб борганлиги ва улар ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланганлигини киритиш керак. Бунинг натижасида ҳаракат катта уюшқоқлик касб этди, бу эса янги миллий ватанпарварлик газеталари — «Самарқанд» (1913 йил), «Садойи Туркистон» (1914), «Садойи Фарғона» (1914) ва «Ойна» журналинини (1913 йил) чиқариш ишида ҳаракат фаоллари куч-ғайратини бирлаштириш имконини берди. Бу ишга М. Беҳбудий, М. Абдурашидхонов, О. Маҳмудов, А. Авлоний, Усмонхўжа ва бошқа кўпгина таниқли халқ арбоблари ҳам моддий, ҳам сиёсий ҳисса қўшдилар. Биринчи жаҳон уруши йилларида мустамлакачи маъмурлар томонидан маҳаллий аҳолига нисбатан вақти-вақти билан турли фуқаролик чеклашлари жорий этилишига қарамай, улар янги усул мактаблари ташкил этиш, оғзаки ва ёзма равишда озодлик ғояларини тарғиб этиш, маҳаллий миллатлар аҳолисининг фуқаролик ва сиёсий онгини уйғотишни давом эттирдилар.

Ўлкада миллий тараққийпарварлар ҳаракатининг ривожланиши шу қадар жадал бордики, чоризмнинг қулаш пайтига келиб бу ҳаракат замирида «Тараққийпарвар» (1913—1914 йилларда У. Асадуллахўжаев томонидан ташкил этилди), «Исломия клуби» (Самарқандда), «Мирвож ул-ислом» (Кўқонда), «Озод халқ» (Андижонда), «Равнақ ул-ислом» (Каттақўрғонда), «Муаййин ат-толибин» (Хўжандда) каби сиёсий ташкилотлар пайдо бўлди¹.

¹ Агазамходжаев С. Туркистон Мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917—1918 гг.) — Автореф. дисс... докт. ист. наук. Ташкент, 1996 г. С. 29.

Бу вақтга келиб (1917 йил февраль) янги газета-лар — М. Бехбудий муҳаррирлигидаги «Самарқанд», М. Абдурашидхонов муҳаррирлигидаги «Кенгаш», А. Авлоний муҳаррирлигидаги «Хуршид» ва «Турон», шунингдек, бизнинг назаримизда, жадидларнинг асосий минбари бўлиб қолган «Улуғ Туркистон» газетасининг пайдо бўлиши мазкур ҳаракатнинг маърифий ҳаракатдан ошкора сиёсий ҳаракатга айланганлигининг муҳим далили эди.

1917 йилдаги Октябрь тўнтариши мустабид тузум томонидан халқнинг маданий-маънавий меросга бўлган ҳуқуқини топташ сиёсатини давом эттиришнинг янги босқичи сифатида майдонга чиқди. Шу йил ноябрь ойида миллий демократлар томонидан Туркистон Мухторияти эълон қилинди. Муваққат ҳукумат ҳайъатига съезд 8 кишини сайлади: Муҳаммаджон Танишбоев — бош вазир ва ички ишлар вазири, Ислон Шоаҳмедов — бош вазир ўринбосари, Мустафо Чўқаев — ташқи ишлар вазири; Убайдулла Хўжаев — ҳарбий вазир. Қолган тўртта жой оврупали халқдан сайланган вакилларнинг эгаллаши учун қолдирилди.

Муваққат ҳукумат аъзолари 1 декабрь куни халққа махсус мурожаатнома қабул қилдилар. Мурожаатнома Туркистон Мухториятининг ўлкада яшаб турган барча миллатларнинг фаровонлиги, маданий тараққиёти ва яқин ҳамдўстлигини таъминлаш йўлида демократик эркинликларга ҳамда байналмилаллик принципларига содиқлигини маълум қилди. Мухторият эълон қилинишини Туркистон халқлари кўндан бери орзу қилинган ўз миллий давлатига эга бўлиш деб билдилар. Бироқ совет ҳокимияти мухториятни ҳарбий йўл билан тугатишдан олдин фақат маҳаллий ва европалик аҳоли бадавлат қатламларининг мол-мулкани эмас, шу билан бирга, маҳаллий аҳоли орасидаги камбағал қатламларнинг ихтиёрида бўлган оз миқдордаги мол-мулкани ҳам мусодара қилиш чора-тадбирларини амалга ошира бошлади. Бу иш мустамлакачи маъмурлар томонидан қўлланган сиёсатдан ҳам шафқатсиз ва кенгроқ тусда эди. «Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида»ги декретни бажариш баҳонасида 1918 йилнинг феврилидаёқ, яъни Туркистон Республикасининг сиёсий тизими расмий равишда ташкил этилмасдан олдин асосан европалик миллатлар вакилларида иборат ва улар бошчилик қилган советлар ҳамда большевиклар ташкилотлари вақф ерларини мусодара

қилиш бўйича мустамлака даврида бошланган ишни охирга етказдилар. Бу билан, аввало, мадрасаларни ва анъанавий мактабларни оғир аҳволга солиб қўйдилар, уларнинг кўпчилиги бу вақтга келиб замонавийлашган бўлиб, алоҳида диний аҳамиятга эга эмас эди. Маъмурлар мутлақо асоссиз мезонларга амал қилган ҳолда ҳамма жойларда янги усул мактабларини ҳам зўрлик билан таъқиқлашга киришдилар. Ҳолбуки, 20-йиллар охирларигача маҳаллий аҳолининг мавжуд халқ таълими тизимини совет ўқув юртлари билан алмаштириш учун янги ҳокимиятнинг ҳаттоки маблағи ҳам, ўқув-услубий имкониятлари ҳам, ўқитувчи кадрлари ҳам мавжуд эмас эди. Албатта, Туркистон республикасининг дастлабки ҳукуматлари таркибида халқ таълими, кўпмиллатли маҳаллий аҳоли маданияти муаммоларининг ўзига хос томонларини яхши биладиган ва олий маълумотга эга бўлган ходимлар деярли йўқ эди. Шунга қарамай, большевик раҳбарият мадрасалар, янги усулдаги ва анъанавий мактаблар тугатилган тақдирда дарслар асосан рус тилида олиб бориладиган мактаблар ва гимназиялардан бўлак ўқув юртлари бўлмаган шароитда ўз болаларини она тилидаги мактабларда ўқитиш имкониятидан маҳрум бўлган аҳоли уларни аралаш типдаги ёки рус тилидаги мактабларга беришга мажбур бўлишларини тушунмаслиги мумкин эмас эди. Бироқ большевикча ёндашувлар янги арбобларнинг маълумот ва маданият даражасининг пастигига боғлиқ бўлмай, улар давлатчилик-шовинистик нуқтаи назари асосида олдиндан белгилаб берилган эди. Бу нарсани улар ҳатто яширмас эдилар. Масадан, Советларнинг 1917 йил ноябрда бўлиб ўтган III Ўлка қурултойи қабул қилган резолюциясида: «Ҳозирги вақтда мусулмонларни ўлканинг юқори ҳокимият органларига жалб қилиш мақбул иш ҳисобланмайди»¹, деб очиқчасига кўрсатиб ўтилган эди.

Табийки, Туркистон Мухторияти куч билан тугатилгандан кейин советларга қарши қуrolли кураш авж олиб кетди. Лекин, 1922 йилнинг охирида у ҳам қизил армия ёрдамида ваҳшиёна бостирилди. Шундан кейин большевистик ҳукумат Туркистонда маданият соҳасида ҳам ғайримиллий сиёсат ўтказа бошлади. Бу даврда сиёсатга зид бўлган рус тилидаги нашрлар ва миллий ватанпарварлик руҳидаги барча ўзбекча адабиётлар, мил-

¹ Наша газета. 13 декабря 1917 г.

лий сиёсий ташкилотлар, ижтимоий ҳаракатларнинг фаолияти зўрлик билан таъқиқланди. Масалан, 1917—1918 йилларда русча «Туркестанский вестник»¹, «Туркестанский курьер»², «Новый Туркестан»³ газеталари ёпиб қўйилди; ўзбек тилида чиқадиган «Хуррият»⁴, «Улуғ Туркистон» газеталари шўро нашрларига айлантирилди. 1918 йил апрелда «Улуғ Туркистон» газетаси «Иштирокиюн» деб янгидан номланиб, таниқли ватанпарвар олим ва журналист А. Авлоний унинг муҳаррири бўлишга атайлаб мажбур қилинди. Маъмурлар «Кўқон мухторияти» раҳбарларини қонундан ташқари деб эълон қилиш тўғрисида»ги фармойишига асосланиб, маҳаллий аҳолининг ватанпарвар қисмига, биринчи навбатда, зиёлиларга нисбатан нафақат сиёсий, балки шовинистик қатағонларни авж олдирдилар⁵. Ўша даврдаёқ маҳаллий миллатларнинг сиёсий ва фуқаровий жиҳатдан фаол вакиллари жисмонан маҳв этиш, сургун қилиш, қамоққа тиқиш, Ватандан чиқариб юбориш кенг қулоч ёзди. Туркистон ва РСФСРнинг большевистик раҳбарияти Туркистонда янги ҳокимиятни барпо этиш, Бухоро ва Хоразмда большевизмни тадбиқ қилиш билан бирга, эгоцентрик⁶, социалистик (синфий-партиявий) маданият ва адабиётни яратиш вазифасини ҳам қўйганди.

Маъмурларнинг фикрича, кўнгилчанлик қилиб ўтирилмаса, бу жараён бирмунча тез поёнига етиши мумкин эди. Шу билан бирга, миллий зиёлиларнинг тутган йўлига халақит бериш маҳаллий аҳолининг мўлжалланаётган ер-сув ислоҳоти, «маданий инқилоб», саноатлаштириш, жамоалаштириш, ўлка иқтисодиётини марказ манфаатларига бўйсундиришга ташкилий равишда қаршилиқ кўрсатишини бартараф этишга имкон бериши ҳисобга олинди. Шунингдек, бу вақтга келиб миллий тараққийпарварликнинг кўпгина таниқли арбоблари ва, умуман, миллий зиёлиларнинг вакиллари советлар томонига ўтишга мажбур қилинганлиги маълум. Тўғри, улардан кўплари, масалан, Фитрат, Ф. Хўжаев, М. Абдурашидхонов, А. Сулаймонов (Чўлпон), А. Қодирий (Жулқунбой), А. Авлоний ва бошқалар хорижга

¹ Наша газета, 13 декабря 1917 г.

² Наша газета, 20 декабря 1917 г.

³ Қаранг: Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сб. док., Т. II. — Т. Фан, 1972. С. 224.

⁴ Голос Самарканда, 13 апреля 1918 г.

⁵ Шит народа, 22 марта 1918 г.

⁶ Эгоцентрик — ўтакетган манманлик, худбинлик, ўзини ҳаммадан устун қўйиш тамойили.

кетиш имкониятига эга бўлганлари ҳолда, ўз Ватанларида қолишни ва ҳаётларини хавф остида қолдириб бўлса-да, ўз халқининг миллий манфаатларига имкон қадар хизмат қилишни афзал кўрдилар. Масалан, 20 йиллар бошида, аниқроғи, 1921 йилда «Чигатой гурунги»нинг фаолияти манъ этилди. Бироқ ўзбек ёзуви алифбоси ҳақида гап кетганда, Фитрат ва А. Зоҳирий 1921 йилда тил ва орфография масалаларига бағишланган ўлка қурултойида араб алифбосини сақлаб қолиш, лекин ислоҳ қилиш таафдорлари бўлдилар. Фақат Боту (Маҳмуд Ҳодиев) араб алифбосидан бутунлай воз кечиш ва ўзбек тилининг товуш хусусиятларига мослаштирилган латин ёзувига ўтиш кераклигини ҳимоя қилди. Бироқ Фитрат раҳбарлигидаги «Тонг» журнали айнан ислоҳ қилинган, яъни анча ўзгартирилган араб алифбосида чиқа бошлаганини билган зиёлиларнинг кўпчилиги латин алифбосини киритишга қарши бўлдилар¹. Мазкур журналда Фитрат, Олтой, Элбек ва бошқа маърифатпарварлар, шоирлар ўзларининг мақолалари билан чиқиб туришган эди².

Москвадаги сиёсий раҳбарият эса исломга қарши бир услуб сифатида ва Россия, Кавказorti, Туркистон ҳудудларида яшовчи мусулмон халқларни араб ёзувидаги бой маданий-маънавий меросидан ҳамда бутун мусулмон дунёсидан ажратиш мақсадида араб алифбосини кирилл ёки, ҳозирча иложи бўлмаса, латин алифбоси билан алмаштиришга интилган. 1922 йилда Озарбайжонда шунга эришилгач, 1926 йилда Н. Тўрақулов «Новый Восток» (Москва) журналининг 10—11-сонларида Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонда ҳам араб алифбоси ўрнига, ўзбек тилига мослаштирилган латин алифбосига ўтиш таклифи билан чиқди. Ундан биров илгари Е. Д. Поливанов ўз рисоласида араб алифбоси латин ёзуви билан алмаштирилиши зарур, деган фикрни илгари сурган эди³. Бу ислоҳот якунига етмасдан туриб 1940 йилда халқларнинг хоҳиши билан ҳисоблашмай, СССР раҳбарияти латин алифбосини кирилл алифбоси билан алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Шундай қилиб, 12—13 йил мобайнида бир қанча халқлар жуда қийин аҳволга солиб қўйилди.

¹ «Аланга», 1928, № 1.

² Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар. Тошкент—Самарқанд. 1927. 117—118-бетлар.

³ По л и в а н о в Е. Д. Проекты латинизации турецких письменностей СССР. — Ташкент, 1926, С. 5—23.

20-йилларнинг иккинчи ярмидан то 80-йилларнинг охирларигача халқнинг миллий маданияти, тили, тарихий, маданий ва маънавий қадриятларининг ўзига хослигини эъозлаган миллий зиёлиларнинг илғор вакиллари большевик советлар ҳокимиятининг миллий манфаатлар учун зарарли бўлган хатги-ҳаракатларига фақат пинҳона қаршилик кўрсатиб келдилар. Ҳар қандай даражадаги ҳокимият ва бошқарув органлари Иттифоқ маркази томонидан юборилган «пролетардан кўтарилган раҳбарлар» ихтиёрида бўлган шароитда улар шунга ҳам ҳаммиша муваффақ бўлмаганлар. Масалан, кўпмиллатли аҳолининг умумий норозиликка қарамасдан, ТКПнинг I таъсис съезди (1918 йил июнь) томонидан ғайриқонуний равишда туркий тил билан бир қаторда «рус тилининг ҳам» давлат тили деб эълон қилиниши¹, 1918 йил сентябрда мажбурий меҳнат мажбуриятининг жорий этилиши², Ўрта Осиёда «Бўлиб ол ва ҳукмронлик қил!» принципи асосида миллий-худудий чегараланишининг ўтказилиши, динга ва диндорларга қарши ўзбошимчилик билан ғайриқонуний кураш олиб борилиши, кулоқларни синф сифатида тугатиш, деҳқонларнинг иш ҳайвонлари ва меҳнат қуролларини умумийлаштириш асосида қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш сиёсатининг амалга оширилиши каби буюк давлатчилик-шовинистик руҳдаги янгилик ва ўзгаришларга қарши айрим гуруҳларнинг танқидий чиқишларини эътиборга олмаганда, бирон-бир оммавий-сиёсий қаршилик кўрсатишни ташкил этишга муваффақ бўлинмади.

Тўғри, миллий маданиятнинг айрим таниқли арбоблари (М. Абдурашидхонов, Чўлпон, А. Қодирий, А. Авлоний ва бошқалар), шунингдек, баъзи бир раҳбар ходимлар (Р. Иноғомов, С. Қосимов, Ш. Бадриддинов, Р. Худойберганов) минтақада ВКП(б) МҚ Ўрта Осиё бюросининг ҳукмронлиги, маҳаллий халқлар ёзувини ислоҳ қилиш, пролетар маданиятининг маъмурий тарзда сингдирилиши, социалистик реализм методи ва ҳоказоларга қарши ошқора қарши чиқишга журъат қилдилар. Бироқ маъмурлар бунга жавобан «иноғомовчилик», «қосимовчилик», «бадриддиновчилик», «худойбергановчилик»³ каби советларга қарши, «мил-

¹ Қаранг: Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. Ташкент, 1988. С. 11.

² Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 653-иш, 105-варақ.

³ Қаранг: Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Т., 1964, С. 210—211.

латчи» гуруҳлар ва оқимларни ўйлаб топдилар ҳамда уларни ғайриқонуний тарзда ўзбошимчалик билан қамоққа олишларига йўл қўйдилар. Чунончи, 1929 йилдаги ўз илмий маърузасида А. Қодирий, М. Бехбудий, А. Авлоний, М. Абдурашидхонларнинг ижоди ва тулган фуқаролик мавқеига юқори баҳо берганлиги учун шарқшунос олим Лазиз Азиззода, шунингдек, бошқа бир қатор миллий зиёлилар вакиллари билан шундай аҳвол содир бўлди: улар иш жойидан, тирикчилик ўтказадиган воситаларидан маҳрум этилди, сиёсий қатағонга дучор қилинди. Бундай қатағонлар 1937—1939 йилларда энг юқори чўққисига чиқди.

Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар қатори, Ўзбекистондаги совет органлари ҳам маъмурий қатағон қилиш усулларини моддий хизмат, ижодий рағбатлантириш усуллари билан бирга қўшиб олиб бориб, миллий зиёлилар сафларини тарқоқ ҳолга келтирдилар ва ҳатто уларнинг бир қисмини бошқа қисмига қарама-қарши қўйдилар. Бу ўзбек адабий тили атрофидаги мунозараларда ҳам, бошқа масалаларда ҳам яққол намоён бўлди. Далил сифатида Ўзбекистон ҳукуматининг қуйидаги қарорларини кўрсатиш мумкин: «Муҳандистехник ва илмий ходимларнинг таъминоти тўғрисида» (1931 йил, 12 ноябрь)¹, «Юқори малакали рассомлар ва ёзувчиларнинг маиший шароитини яхшилаш ҳақида» (1932 йил 22 декабрь)², «Мутахассислар учун турар жойлар қуриш тўғрисида» (1936 йил, 20 ноябрь)³, «Пушкиннинг 100 йиллик юбилеи муносабати билан унинг асарлари таржимаси устида ишлаётган ёзувчиларга шароит яратиш тўғрисида» (1936 йил, 20 ноябрь)⁴ ва ҳоказолар.

Фақат урушдан кейинги йиллардагина Ўзбекистоннинг миллий маданият ва жамоат арбоблари орасида маҳаллий халқлар, уларнинг тарихий ўтмиши ва келажаги олдида ўз бурчларини аниқ ҳис қилиш тамойили жонланди. Бунга, бир томондан, Иттифоқ олий ҳокимият ва бошқарув органлари (вазирликлар идоралар)нинг Ўзбекистон ҳукумати ва халқига ҳар тарафлама тазйиқ ўтказа бошлаши, ижтимоий эҳтиёжларга бўлган давлат сарф-харажатларининг (аҳоли жон бошига ҳисоблаганда) изчиллик билан қисқартириб борилиши оқи-

¹ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 9-рўйхат, 184-иш, 71—73-варақлар.

² Ўша жойда, 10-рўйхат, 42-иш, 151-варақ.

³ Ўша жойда, 14-рўйхат, 608-иш, 132—133-варақлар.

⁴ Ўша жойда, 52-иш, 145—146-варақлар.

батида республикада ижтимоий аҳволнинг ёмонлашиши, илмий ходимлар (1/6 қисм), аспирантлар (1/3 қисмдан камроқ)¹ ва техника ихтисослиги бўйича олий ўқув юртлари талабаларининг умумий сонидан туб миллатлар вакиллари салмоғининг номутаносиб равишда озчиликни ташкил этиши сингари салбий, иккинчи томондан эса, миллий зиёлилар, хусусан, ўқитувчилар, шифокорлар, турли мутахассисликдаги олимлар сонининг маълум даражада кўпайганлиги (Улар орасида И. М. Мўминов, Я. Ф. Фуломов, Ҳ. Абдуллаев, У. Орифов, Ҳ. З. Зарифов, Ҳ. Сулаймонов, Х. Сулаймонова, С.А. Азимов, В. Й. Зоҳидов, И. О. Султонов ва бошқалар ўзларининг тутган илмий ва фуқаролик йўллари билан ажралиб турар эдилар) каби ижобий омиллар сабаб бўлди. 1943 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясини ташкил этиш ғоясининг амалга оширилиши (бу ғоя 1932 йилдаёқ илгари сурилган эди), ўзбек олимлари, ижодий ходимларининг республикага уруш даврида кўчиб келган академиклар Б. Д. Греков, В. В. Струве, мухбир аъзолар С. В. Вахрушин, А. Ю. Якубовский, А. А. Сателлен; Россия, Белоруссия ва Украинанинг кўпгина ёзувчилари, шоирлари, кино усталари ва артистлари билан ҳамкорлик қилиши, бошланғич таълимдан етти йиллик таълимга, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Фарғона, Наманган, Бухорода эса етти йиллик таълимдан ўрта таълимга ўтилиши шундай омиллар жумласига киради, (лекин бунда рус тилида ўқитадиган мактаблар анча устун мавқега эга бўлди).

Аммо урушдан кейинги дастлабки йилларда Иттифоқ раҳбарияти томонидан Ўрта Осиё республикалари, хусусан, минтақадаги энг катта республика бўлмиш Ўзбекистоннинг маҳаллий аҳолиси ижтимоий онги ва маънавий ҳаётини якка партиявийлик ва руспарастлик руҳида мафқуралаштиришнинг кучайиши ҳаммадан аввал фан, маданият, халқ таълими ва маънавиятни қатъий синфий (партиявий) ва буюк давлатчилик йўсинида ривожлантиришни назарда тутар эди. Шу билан бир қаторда, республика қишлоқ хўжалигида пахта якка-ҳокимлигини янада кўпроқ қарор топтириш мақсадида Ўз КП МҚ ва ҳукумати 1949 йил 25 июнда «Қишлоқ хўжалик фанлари бўйича юқори малакали илмий кадрлар тайёрлаш тўғрисида» қарор қабул қилди. Унда,

¹ Қаранг: В а л и е в А. К. Октябрь, культура, интеллигенция. Т., 1977, С. 128—129.

хусусан, қуйидагилар кўрсатиб ўтилган эди: «Қишлоқ хўжалик фанлари, хусусан, пахтачилик бўйича юқори малакали илмий кадрлар тайёрлаш мақсадида... Москва ва Ленинград шаҳарларининг илмий-тадқиқот муассасаларига фан номзодлари бўлган илмий ходимлар докторлик диссертацияларини тугаллаш учун вақтинча хизмат сафарига юборилсин». Ўшанда фан номзодлари Полвон Азизов, Фулом Бобожонов, Акром Дадабоев, Ачибой Алманиёзов, Юнус Қодиров, Мирқодир Каримов, Замон Муродов, Хидоят Неъматов, Кашиф Мирпўлатов, Олтой Салахутдинов, Сирож Сагабутдинов, Жўра Саидовлар илмий сафарга жўнатилди¹. 1949 йил июлда республика комсомоли МҚ ҳам ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича дастлабки аспирантлар — Раҳима Аминова, Азиз Қаюмов, Динара Қориниезова ва Матлуба Обидоваларни аспирантурага йўллади².

Уруш тугаганидан сўнг орадан кўп ўтмай Ўзбекистон бўйлаб яна бир ялпи террор тўлқини бўлиб ўтди. Бу йиллардаги қатағонлар асосан халқнинг маданий-маънавий меросга бўлган ҳуқуқини чеклашга қаратилганлигидан маданият ва илм-фан арбобларининг кўпчилиги ноҳақ айбландилар. Бу қатағонлар учун ВКП(б) МҚнинг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисида» (1946), «Драма театрлари репертуари тўғрисида», «Катта ҳаёт» фильми тўғрисида», «В. Мураделининг «Буюк дўстлик» операси ҳақида» (1948) каби қарорлари мафкуравий асос бўлиб хизмат қилди. Шу вақтдан бошлаб адабиёт ва санъат аҳлининг ижоди узоқ йилларгача сусайиб қолди, жойларда ўзгача фикр қилишга имконият деярли йўқ қилинди. 1949 йилдаёқ тўқиб чиқарилган буржуа миллатчилиги ва ҳоказоларда айбланиб, ёзувчилардан Саид Аҳмад, Мирзакалон Исмоилий, Шукрулло, Фулом Алимов (Шухрат), Мақсуд Шайхзода 25 йилга ҳукм қилинди. Улар 1954 йилдагина қамоқхонадан озод этилдилар. 50-йилларнинг бошларида халқ эпослари ва мақомларини, республика олиму адибларининг Ватанимиз тарихий ўтмишига ижодий муносабатда бўлишларига доир фактларни мутлақо асоссиз равишда қораловчи ғайримиллий ва ғайритарихий мақолалар чоп этилди. Айниқса, Ойбек, Ҳ. Зарифов, В. Зоҳидов, И. Султон, А. Қаҳҳор, Ҳ. Сулаймонов, А. Бобоҳўжаев, Т. Тўла, С. Абдулла ва Миртемирларнинг тутган йўли ва асарлари таҳқирловчи танқидга дучор

¹ Ўзбекистон МДА, 837-фонд, 33-рўйхат, 5414-иш, 385-варақ.

² Ўша жойда, 32-рўйхат, 6842-иш, 246-варақ.

қилинди; «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра» асарларининг театр постановкалари, шунингдек, «Тоҳир ва Зухра» бадиий фильми таъқиқлаб кўйилди.

Буларнинг ҳаммаси тарих, фалсафа ва филология фанлари бўйича ўқув дастурларини буюк давлатчилик ва якка партиявийлик нуқтаи назаридан жиддий равишда қайта кўриб чиқиш, газета-журнал мақолаларининг марказга интилиш йўналишини кучайтириш билан бир қаторда, миллий зиёлилар муайян қисмининг миллий-ватанпарварлик кайфияти ва ижодий жўшқинлигини сезиларли равишда заифлаштиришга олиб келди, маҳаллий аҳолининг миллий ўз-ўзини англаши жараёнини секинлаштирди. Айни жиҳатдан ижобий ўзгариш бўлган Хрушчёвнинг қисқа муддатли «илиқлик» даври мустабид тузум томонидан асоссиз равишда қатагон қилинганларни оқлашдан нарига ўтмади. Уша даврларда Ўзбекистон иқтисодиёти ва ижтимоий соҳаси, ҳаётнинг бошқа жабҳалари бутунлай Марказнинг ихтиёрига ўтиб қолгани ҳамда республиканинг молиявий, ижтимоий жиҳатдан Иттифоқ органлари хоҳишига, сиёсатига қарамлиги янада кучайди.

Албатта, бундай шароитда маҳаллий халқларнинг маданий ва маънавий меросга бўлган ҳуқуқи, уларнинг миллий ва умуминсоний қадриятлардан мустақил фойдаланиш имкониятлари ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Айрим тарихий ҳодисалар ва шахсларни ҳолисона ёритишга бўлган баъзи бир уринишлар кескин қораланди. Худди шундай воқеа, масалан, академик И. М. Мўминовнинг Амир Темурга бағишланган иши муносабати билан содир бўлди.

Шундай бўлса-да, тазйиқ шунчалик кучли эдики, 60—70-йиллар ва 80-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда Ўзбекистонда мустабид тузумга қарши ошқора кураш олиб бориш аломатлари кўзга ташланмади, лекин махсус хизматлар ва партия органлари маҳаллий аҳолининг тобора кўпроқ қисми орасида норозиликнинг ортиб бориш ҳоллари кучайганлигини қайд қилганлар. Миллий зиёлиларнинг республикалар билан Иттифоқ маркази ўртасида, хусусан, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда тенг ҳуқуқли муносабатларга эришишга мойиллигини ҳис қилган Иттифоқнинг юқори раҳбарияти, аввало, КПСС МҚ Сиёсий бюроси марказдан қочишга бўлган интилишларнинг ўсишини Ўзбекистон мисолида барҳам топтиришга қарор қилди. Шу сабабли 1985 йил апрелда Марказ партия-совет юқори

табақалари куч-ғайрати билан эълон қилинган қайта қуриш Ўзбекистон учун маҳаллий аҳолига, биринчи навбатда, унинг ишлаб чиқариш-техника соҳасидаги ҳамда ҳокимият ва бошқарув органларида банд бўлган зиёлиларига нисбатан узоқ давом этган ва ошкора шовинистик руҳдаги кампанияга, ҳуқуқий ва сиёсий ўзбошимчаликка айланиб кетди. Атайлаб ўйлаб чиқарилган «Ўзбеклар иши», «пахта иши» ва ҳоказолар бўйича оммавий қамоққа олишлар, партия-совет ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидаги раҳбарлик лавозимларига марказ вакилларидан иборат кўп сонли десантлар юборилишидан ташқари, 1986 йил 18 декабрда Олмаотада содир бўлган фожеали воқеалардан тўғри хулосалар чиқариб олмаган Иттифоқ маъмурлари 1989 йил 4—5 июнда Фарғонада, 1990 йил май ойида Қирғизистоннинг Ўш шаҳрида миллатлараро низолар келтириб чиқардилар. Бироқ Фарғона водийсидаги ўзбек аҳолисининг тутган чинакам байналмилалчилик йўли ҳамда Ўзбекистон ва Қирғизистон раҳбарлари И. А. Каримов ва А. Ақаевларнинг биргаликдаги баёнотлари туфайли Ўшдаги низога чек қўйилди ва вазият ўз изига тушди.

Ўзбек халқининг деярли 130 йил мобайнида оёқости қилиб келинган тарихий, маданий ва маънавий меросга бўлган табиий ҳуқуқини қайта тиклаш нуқтаи назаридан 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон Президенти лавозимининг таъсис этилгани ва мазкур лавозимга И. А. Каримовнинг сайлангани миллий зиёлилар ва бутун ўзбек халқи учун катта аҳамиятга эга бўлди. Айнан И. А. Каримовнинг СССР халқ депутатлари съездлари ва Ново-Огарёводаги Иттифоқни янгилаш бўйича музокараларда тутган миллий ватанпарварлик йўли, шунингдек, унинг республика халқлари манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёрлиги СССРни тарқатиб юбориш ҳақидаги Беловеж пушчесидан анча илгари, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллигининг эълон қилиниши учун ҳал этувчи омиллар бўлиб хизмат қилди.

Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида ўтган йиллар интеллектуал мулкка эгалик ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ бўлган халқ тарихий хотирасининг тикланиши давлатимиз, унинг кўпмиллатли аҳолисининг нафақат маданий тараққиёти, шунинг баробарида ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ривожланиши учун ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини намоён этди.

III бобга иловалар

1-илова

**Хорижий мамлакатларда сақланаётган
темурийлар даврига оид экспонатлар рўйхати**

АҚШ, Нью-Йорк «Метрополитен» музейи

Медальон, муҳр, пичоқ, ханжар, олтин ва кумушдан ясалган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган қилич дастаси, бронзадан ишланган кўзачалар.

Олтиндан ясалган узуклар.

Билак узуклар.

Улуғбек Курагоний деб ёзилган, нефритдан ишланган кўзалар ва бошқа буюмлар.

Лавҳ.

Ўймакор эшик.

Бостон музейи

Патнис, қадаҳлар, вазалар, кўзалар, сиёҳдонлар ва калит.

Буюк Британия (Англия) Британия музейи

Инглиз қироли Генрих IV нинг Амир Темурга ва Мироншоҳга юборган мактублари нусхалари.

Улуғбек ва Ҳусайн Бойқаро хумронлиги (1497 й.) даврида металл ва нефритдан ишланган кўза, қадаҳ, ваза ва бошқа буюмлар.

Кумуш қадаб ишланган бронза кўза.

Қирол музейи, Эдинбург шаҳри

Сопол туфдон, 1444 й.

Франция, Лувр

Амир Темурнинг Карл IV га йўллаган иккита мактуби.

Бронза шамдонлар. Уста — исфахонлик Изаиддин ибн Тождин (1397 й.).

Австрия

Амир Темурнинг Эрондаги Рум қишлоғида тошга ёзув ўйиб ишлаш ҳақидаги топшириғи.

Италия, Рим Миллий санъат музейи

Сопол кўзалар.

Португалия, Лиссабон Лиссабон марказий музейи

Нефритдан ишланган нақшли кўзалар. Улуғбек Курагоний деган ёзувлари бор.

Эрон, Техрон
Техрон музейи

Олтин сопли қилич, қалқон.
Қадаҳлар, қимматбаҳо кўзалар ва ҳ.к. Ҳусайн Бойқаро ҳукм-
ронлик қилган давр ёдгорликлари.

Туркия, Истанбул
Ислом нафис санъат музейи

Олтин қадаб ишланган чарм муқовали қўлёзма. 1483 й.
Ҳусайн Бойқаро буюртмаси бўйича.

Ҳиндистон, Деҳли
Амир Темур шахматлари.

Россия, Санкт-Петербург
Давлат Эрмитажи

Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг номи ёзилган узук. СА-8481.
Шоҳрухнинг хотини, Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим-
нинг муҳри. СА-13650.

Асад ибн Муҳаммаднинг номи ва шеърлари ёзилган муҳр.
Агат. УР-896.

Шеърлар битилган муҳр. XV аср. Нефрит. УР-884.

Муҳаммад ибн Муса ҳожи номи битилган муҳр. XV аср. Неф-
рит. УР-882.

Аҳмад Али ибн Алишоҳ номи битилган муҳр. XV аср. Нефрит.
УР-885.

Фуладбек ибн Рустам номи битилган муҳр. XV аср. Нефрит.
УР-992.

Муҳаммад Шамсиддин номи битилган муҳр. XV аср. Нефрит,
зарҳал. УР-888.

Саид номи ва шеърлар битилган муҳр. XV аср. Сердолик. ИР-
1874.

Маҳмуд ибн Маъсуд номи ва шеърлар битилган муҳр. XV
аср — XVI аср бошлари. Сердолик. ИР-1873.

Араб ёзувли муҳр. XVI аср. Халисдон. СА-3463.

Имом Али номи улуғланган арабча шеърли муҳр. XVI аср.
Сердолик. ИР-1879, СА-13655.

Амир Темур унвони бор ва арабча яхшилик тиловчи ёзувли
шамчироқ. 1397 й. Бронза. СА-9987.

Медальон ва арабча ёзувли лаган. XIV аср охири. Бронза
(Жез). ИР-1557.

Унвон. Шеърлар, арабча ёзув битилган лаган. XIV аср
охири — XV аср бошлари. Бронза. ИР-1540.

Ёзув битилган қозон. XIV аср охири — XV аср бошлари. Мис.
УС-1019.

Ҳофиз шеърлари битилган қадаҳ. 1908—1909 йй. Мис. УС-420.
Форсий шеърлар битилган патнис. XV аср ўрталари. Мис. СА-
14925.

Форсий ва араб шеърлари ёзилган сув қуйиладиган идиш.
XV асрнинг II ярми. Мис. УС-436.

Жомий шеърлари ўйиб ёзилган тувакча. XV аср. Унвон ва
арабча ёзувли кўзача. XV аср. Бронза. Мис. СА-12762. УС-866.

Шеърлар ўйиб ёзилган кўзача. XV аср. Олтин ва кумуш қадалган бронза. УС-975.

Арабча ёзувли сопли кўза. XIV—XV аср. Кумуш.

Арабча ёзувли катта шиша. XIV—XV аср. Кумуш, зарҳал. СК-586.

Шеърлий ёзувли қинли ханжар. Қадимий асл пўлат, олтин, тош қадалган. XV аср. 3388.

Кимхоб бўлаги. XV аср. УТ-1175.

Арабча ёзувли лаган. XIV аср. УСР-1017.

Арабча ёзувли сопли декча. XIV аср. Мис. УС-22, УС-9.

Арабча ва форсча ёзувли патнис. XIV аср. УС-696.

Икки қуш тасвирланган лаганча. XV аср. Сопол. УГ-732.

Анор тасвири туширилган лаганча. XV аср. Сопол. УГ-750.

Гуллар тасвири туширилган лаганча. XV аср. Сопол. УГ-741.

Гулдор коса. XV аср. Сопол. УГ-319.

Гулдор лаганча. XV аср. Сопол. УГ-220.

Чинни лаганча. XV аср. 2 та.

Этнография институти

Сопол кўза. Хоразм — Уйгарақ, XIV аср. № 59. Имп. 52/133.

Сопол коса. Хоразм — Ёрбекир қалъа. XIV аср. № 58 Яр.б./512.

Зирақ, бронза, дур. Хоразм — Қумқалъа. XIV—XV аср. № 68 КМ-к2/1.

Иккита зирақ, олтин, дур. Хоразм — Шеҳрлик. XIV—XV аср. № 65 ЛБг. 933/1,2.

Озарбойжон

Мустафоев номидаги санъат музейи

Феникс (қақнус) тасвирланган сопол лаганча. XV аср. № 1958.

Гул тасвирланган сопол лаганча. XV аср. № 692.

Иккита қуш тасвирланган сопол лаганча. XV аср. № 835.

Грузия

Санъат музейи

Арабча ёзувли патнис. XIV аср. Бронза, кумуш қадалган. 1—48.

Арабча унвонли шамдон таглиги. XIV аср. Бронза, кумуш қадалган. 1—42.

Арабча ёзувли лаган. XIV аср. Бронза, кумуш қадалган. № 49.

Форсча шеърлар ўйиб ёзилган қадаҳ. XIV аср. Бронза, кумуш қадалган. 1—106.

Арабча ёзувли патнис. XIV аср. Бронза, кумуш қадалган. 1—47.

Арабча ёзувли кўза. XIV—XV аср. Бронза, кумуш қадалган. № 137 (эски фонд).

Ўзбекистон худудидан топилган ва Россия ҳамда бошқа МДХ мамлакатлари муассасаларида сақланаётган
археологик топилмалар рўйхати*

№/№	Номлари	Топилган жойи ва йили	Миқ-дори	Топилма муаллифи	Топилма сақланаётган жой	Топилмалар ҳақидаги адабиётлар
1.	Амир Темур даври бронза шарлари	Самарқанд		Юсупов топширган	Давлат Эрмитажи (ДЭ)	
2.	Тупроқ қалъа материаллари			Хоразм экспедицияси	ДЭ	С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта

* Турли йилларда илмий экспедициялар ва айрим шахслар томонидан Ўзбекистондан олиб кетилган ҳамда республикаимиз халқларининг маданий-тарихий мероси бўлган қimmatбахó буюмлар ва топилмаларнинг ушбу рўйхати Ўзбекистон Республикаси Археология институти ходимлари томонидан асосан илмий мақодалар ва архив материаллари буйича тузиб чиқилди. Бу топилмаларнинг кўплари хусусий шахслардан сотиб олинган, улардан айримлари инъом қилинган.

Афуски, ташиб кетилган ҳамда Россия ва бошқа МДХ давлатларининг кенг тармоқ ёйган маърифий муассасаларида сақланаётган барча нарсa-буюмларнинг тўлиқ рўйхатини тузиб чиқишнинг имкони йўқ. Бунинг учун топилмаларнинг тўлиқ каталоглари билан жойларнинг ўзда маҳаллий ходимлар ёрдамида танишиб чиқиш учун ана шу муассасаларга мутахассисларни хизмат сафарларига юбориш зарур. Бу вариант, бизнинг назаримизда, анча мақсадга мувофиқдир. Каталога асосан археологик топилмалар баён этилган.

Қуйида тарихий бойдиқлар сақланаётган ёки сақланиши мумкин бўлган муассасаларнинг рўйхати, шунингдек илмий адабиётлар буйича қабул қилинган қисқартмалар рўйхати илова қилинган.

3.	Веселовский коллекция- си. Керамика	Тошкент вилояти, Фарғона, Самарқанд, 1874.		Н. И. Веселов- ский	Император Архив комиссияси фонди	
4.	Шоҳрухияда А. Навоий асарларига ишланган миниатюра		1		С. Пб.даги Салтиков- Щедрин номли кутубхона	
	Нумизматика (қадимги чақа-тангалар)					
1.	I—XIX асрларга оид олтин, кумуш ва мис тангалар.	Ўрта Осиё, асосан Ўзбекистон худудли, XIX аср 2-ярми	504	Акрам Асқаров (харид қилувчи)	Давлат Эрмитажи, С. Пб.	ИМКУ. Вып. 5. Т., 1964, с. 233—246.
2.	Милоддан ав. V—милодий XIX асрлар- га оид олтин, кумуш ва мис тангалар.	Бухоро, Кармана, Каттақўрғон, Самарқанд, Тошкент, Наманган, Ахсикент, 1880 й.	871	Н. И. Весе- ловский	—»—	Б. В. Луниц. Средняя Азия в научном наследии отече- ственного восто- коведения. Ташкент. 1979. с. 172—174.

3.	V—XIX асрларга оид кумуш ва мис тангалар	Пойкент шаҳарчаси, 1935—1940 йй.	200 дан ор-тиқ	А. Ю. Якубовский ва унинг ходимлари	—→—	
4.	Мил. ав. II аср—мил. XIX асрга оид кумуш ва мис тангалар	Пойкент, Варахша, Кум-Совтан, 1987—1990 йй.	500 дан ор-тиқ	Г. В. Шишкин ва унинг экспедиция ходимлари	Шарқ халқлари санъати давлат музейи, Москва ш.,	
	Сурхондарё					
1.	Идиш сиртидаги ёпиш-тирма Гераклнинг боши	Зартепа	1	В. А. Завьялов	ЛОИА	КИДУ, 1993. С. 196.
2.	Бодисатва ҳайкалчаси	Зартепа	1	—→—	—→—	—→— С. 197.
3.	Аёл ҳайкалчаси (донагриса)	—→—	1	—→—	—→—	—→— С. 190.
4.	Ҳайкалча бўлаги	—→—	1	—→—	—→—	—→— С. 202.
5.	Кўза	—→—	1	—→—	—→—	—→— С. 394.
6.	Идиш дастаси	—→—	1	—→—	—→—	—→— С. 377.
7.	Ритон	—→—	1	—→—	—→—	—→— С. 378.

19.	Бақтрия графитли ёзувлари	Қорағана	1			С. II.
20.	—»—	—»—	1	—»—	—»—	С-8
21.	—»—	—»—	1	—»—	—»—	С-7
22.	—»—	—»—	1	—»—	—»—	С-7
23.	—»—	—»—	1	—»—	—»—	С-5, 6—9
24.	—»—	—»—	1	—»—	—»—	С-4
25.	Терракоталар	—»—	6	—»—	—»—	
26.	Тошдан ясалган барель- ефлар бўлаклари	—»—	16	—»—	—»—	
27.	Тошдан ясалган аёл хайкалчалари бўлаклари	—»—	4	—»—	—»—	
28.	Йўлбарслар тасвирланган бўлақлар	—»—	2	—»—	—»—	
29.	Хартум тасвирланган бўлақлар рельефининг бурчак қисми	—»—	3	—»—	—»—	

30.	Одам қиёфаси тасwirланган арка қисми	—»---	1	—»---	—»---	
31.	Одам қиёфаси тасwirланган арка қисми	—»---	1	—»---	—»---	
32.	Декоратив тош пилястра (устун) ва база қисми	—»---	1	—»---	—»---	
33.	Декоратив пилястра (устун) қоши	Қоратпа	1	—»---	—»---	
34.	Будданинг боши. Нақш деталі	—»---	1	—»---	—»---	
35.	Донатр-чолнинг боши. Нақш деталі	—»---	1	—»---	—»---	
36.	Мергелист. Оҳакдан ишланган буюм'	—»---	1	—»---	—»---	
37.	Зебу-ҳўкиз бошлари тасwirланган тош бўлаклари	—»---	3	—»---	—»---	
38.	Зебу-ҳўкиз бошлари тасwirланган тош бўлаклари	—»---	6	—»---	—»---	

39.	Одам бошлари тасвирланган тош бўлаклари	→	6	→	→	→
40.	Капител (устун қоши) қисми	→	1	→	→	→
41.	Тошдан ясалган барг шакллари бўлаклари	→	9	→	→	→
42.	Ганч нақшлари бўлаклари	→	4	→	→	→
43.	Тошдан ясалган ховонча макетлари бўлаклари	→	7	→	→	→
44.	Нилуфар гули тасвирланган қопқон бўлаклари	→	3	→	→	→
45.	Ҳайвон шаклл. тасв. бандли идиш бўлаклари	→	2	→	→	→
46.	Сопол буюмлар: бош шаклида ишланган нақшли идиш, ҳўкиз ва маймун шакллари бор.	→	1	→	→	→
47.	Свастикали, нилуфар гулли, ёзувли сопол парчалари.	→	11	→	Б. Я. Ставиский экспедицияси	ГМИНВ

48.	Тохаристоннинг хионит ва эфталит тангалари	—»---	5	—»---	—»---
49.	Брахма ёзувли сопол идиш	—»---	1	—»---	—»---
50.	Бақтрия ёзуви	—»---	1	—»---	—»---
51.	Графитгли ёзув	—»---	3	—»---	—»---
52.	Сопол идишлар	—»---	7	—»---	—»---
53.	Хат ёзувли идиш бўлаклари	Қоратепа	29	—»---	—»---
54.	Мис тангалар	—»---	5	—»---	—»---
55.	Икки дастали кўза	—»---	1	—»---	—»---
56.	Бир дастали тор буйинли кўза	—»---	1	—»---	—»---
57.	Сопол идиш	—»---	2	—»---	—»---
58.	Барельеф (лойли ганч)	—»---	1	—»---	—»---
59.	Будда персонажи ҳайкали бошининг бўлаклари	—»---	2	—»---	—»---
60.	Деват ҳайкали бошининг бўлаги	—»---	1	—»---	—»---

61.	Хайкалча. Утирган Будда қиёфаси	→---	1	→---	→---
62.	Реликварий. Тош	→---	1	→---	→---
63.	Девор рангасвири бўлаги. Будда ва роҳиблар.	→---	1	→---	→---
64.	Девор рангасвири бўлаги. Утирган Будда қиёфаси	→---	1	→---	→---
	Тош асри				
1.	Неандартал бола қўлоқлари ва бош суяги	Тешиктош, Сурхондарё, 1938 й.	1	Окладников	Антропология институти, Москва Тешик-Таш. МГУ, 1949.
2.	Тош қуроллар				МДУ қошидаги антропология музейи С-Пб. этнография музейи. →---
3.	Селунгур ғоридан топилган одам (архантроп)нинг суяк қолдиқлари	1984—1988 йй. Селунгур ғори, Фарғона вилояти	10 та тиш, 2 та бош чақони	Ў. Исломов	Антропология институти, Москва

	Хоразм ва Қорақалпоғистон							
1.	Эрамизнинг II—III асрларидagi деворга ишланган рангтасвир	Тупроқ қалъа	8	Е. Е. Неразик, Хоразм экспедицияси	ВНИИР, Москва ш.	Ю. А. Рапопорт, Е. Е. Неразик, Топроқкала. М., 1984.		
2.	Хайкаллар. Эрамизнинг II—IV асрлари.	—»—	5	—»—	СССР ФА этнография институту	Культура и искусство древнего Узбекистана		
3.	Барельеф куйиш учун қолип	—»—	2	—»—	—»—	—»—		
4.	Меъморчилик безаги детални куйиш учун қолип	—»—	1	—»—	—»—	—»—		
5.	Эрамизнинг I—II асрларидаги сават типидagi остон	Жонбошқалъа 1963—1964 йй.	1	—»—	ГМИНВ Москва ш.	—»—		
6.	Эрамизнинг I—II асрларига оид ўтирган аёл шаклидаги остон	—»—	1	—»—	—»—	Ю. А. Рапопорт, Из истории религии Древнего Хорезма		

7.	Сопол ниқоб. Эраимиздан олдинги IV—III асрларга оид остодон	Кўйқирилган қалъа, 1953 й.	1	Хоразм экспедицияси	—»—	—»—
8.	Ўтирган эркак шаклидаги дафн этиш идиши	—»—	1	—»—	—»—	—»—
9.	Қизил бош	Тупроқ қалъа	1	Е. Е. Неразик	—»—	—»—
10.	Хоразмлик ёйандоз	Кўйқирилган қалъа	1	С. П. Толстов	—»—	—»—
11.	Остодон ҳайкалчаси	—»—	1	Е. Е. Неразик	—»—	—»—
12.	Сопол сувдон сиртидаги ёзув парчалари	—»—	1	С. П. Толстов	—»—	—»—
13.	Хоразмшоҳлар тангалари	Қаватқалъа, 1956 й.	3	Н.Н. Вактурская, О.А. Вишневская	Давлат тарих музей жамоаси	Материалы Хорезмск. экспед. М., 1959.
14.	VIII—IX асрлар ёзуви бор 12 та кумуш қадаҳ	Бургутқалъа, Тўққалъа	12	С. П. Толстов	Давлат Эрмитажи	В. П. Даркевич. Художественный металл Востока. М., 1976.
15.	Ҳайкал. Лой, алебастр. Нақш.	Гаврқалъа, 1951—1952 йй.	1	С. П. Толстов, Хоразм экспедицияси	ГМИНВ, Москва ш.	—»—

16.	Терракотадан ишланган кампир боши	Кўйқирилган қалъа	1	С. П. Толстов, Хоразм экспедицияси	ГМИНВ Москва ш.	—»—
17.	Эраимиздан ав. IV—III асрларга оид ҳайкалча	—»—	1	—»—	—»—	—»—
18.	Ҳайкалчалар	—»—	5	—»—	—»—	—»—
19.	Эраимиздан ав. I аср — эраимизнинг I асрига оид девор рангтаъвири	—»—	1	—»—	—»—	—»—
20.	Эраимиздан ав. IV—III асрларга оид кўмиш маскаси	—»—	1	—»—	Этнография институти	Ю. А. Рапопорт. Из истории религии Древнего Хорезма. М., 1971.
21.	Эраимиздан ав. IV—III асрларига оид кўмиш маскаси	Қанғир қалъа, 1952	1	Е. Е. Неразик	—»—	—»—
22.	Эраимизнинг I асридаги ҳайкал шаклидаги лойдан ишланган суяк сақлагич	Айритом, 1932	1	М. Е. Массон	Давлат Эрмитажи	Б. Я. Ставиский. Двадцать пять веков Среднеазиатской культуры. Л., 1963.
23.	III—IV асрлардаги аёл қиёфаси	Тупроқ қалъа	1	—»—	—»—	—»—
24.	Ўспириннинг боши	—»—	1	—»—	—»—	—»—

	Бухоро					
1.	VII—VIII асрлардаги девор рангтасвири парчаси	Варахша		В. А. Шишкин	—»—	Эрмитаж Шарқ бўлими асарлари, IV т, В. А. Шишкин мақоласи.
2.	Ганчдан ишланган девор безаги парчаси, VII—VIII асрлар	—»—		—»—	—»—	—»—
3.	Араб ёзувли хум парчаси, VIII аср	Пойкент, 1984.		Г. А. Семенов	—»—	ЎзР ФА АИ архиви ҳисобогллари
4.	Ганчдан ишланган девор безаги бўлаги. VII—VIII асрлар	Варахша		Г. В. Шишкина	ГМИНВ	Культура и искусство дров. Узбекистана. Каталог, т. 2. № 460, 461.
5.	Ганчдан ишланган девор безаги бўлаклари. IX—X асрлар.	Тали Пула		—»—		ЎзР ФА АИ архиви ҳисобогллари
6.	Жездан ишланган биллакузуклар	Пойкент	2	А. И. Наймарк,	—»—	—»—

7.	Сопол буюмларга нақш ишлаш учун сопол штамплар. IX—X асрлар	Пойкент	2	А. И. Наймарк	ГМИНВ	Культура и искусство древ. Узбекистана. Каталог, т. 2. № 697, 698.
8.	Муслмонлардан олдинги даврда Фарбий Сўддан топилган нумизматик топилмалар коллекцияси	Бухоро воҳаси, Варахша, Пойкент, Кум Совтан ва бошқ. 1982—1990		А. И. Наймарк, Г. В. Шишкина	—»—	Каталог, т. 1, № 233, 241.
Фарғона						
1.	Темир пичоқлар	Чунтепа 1966—1967	3		Давлат эрмитажи	Арх. сб. ГЭ. вып. 28. Л., 1987.
2.	Камон ўқининг темир учлиги	—»—	2		—»—	—»—
3.	Алебастрли доира	—»—	1		—»—	—»—
4.	Бронза илмоқ	—»—	1		—»—	—»—
5.	Бронза танга		1		—»—	—»—
6.	Камон ўқининг учлиги	Миқти қўрғон 1962—1967	1		—»—	Арх. сб. ГЭ. Вып. 27. Л. 1987.
7.	Темир пичоқ	—»—	1		—»—	—»—

8.	Камон ўқининг темир учлиги	Поселение 5а. 1962—1967	3		—»— —»—	—»—
9.	Безаклар	Хангиз қабри 1977—1978			—»—	СА, 1990, № 1
10.	Қурол анжомлари	—»—			—»—	
11.	Газлама парчаси	—»—			—»—	—»—
12.	Кўзу	—»—	1		—»—	—»—
13.	У-шу тангалари	—»—			—»—	—»—
14.	Камон ўқининг учлиги	Наманган вилояти 1967.			—»—	The culture of ancient Fergana VI century B. C. VI century A. D. 1986.
15.	Пластинка зирҳи	—»—			—»—	—»—
16.	Камон ўқининг учлиги	Виловур, Андижон вилояти, 1972, 1973, 1976, 1977.			—»—	КСИА, вып. 184, М., 1985.
17.	Гулдор коса	Эйлатан. 1921, 1926.		И. А. Анбоев	Давлат Эрмигажи	—»— С. 186.

18.	Бронза буюмлар	Далварзин тепа Анджон вилояти	Ю. А. Задне- ровский	ИИМК РАН С-Пб.	Ю. А. Задне- ровский. Древне- земледельческая культура Ферга- ны. М. -Л., 1962.
19.	Ахсикентдаги бронза буюмлар хазинаси	Ахси, Наманган вилояти Тўрақўрғон тумани	С. Смирнов	Давлаг Эрмитажи	КСИД, вып. 122, с. 101'
20.	Бронза буюмлари	Фарғона вилояти	Б. А. Латинин Н. Г. Горбунова	—»—	
21.	Сигир тасвирли тўғноғич	Хон хазинаси	Ю. А. Задне- ровский	—»—	Ю. А. Задне- ровский. Древне- земледельческая культура Ферга- ны. МИА, 118. М. -Л., 1962.
22.	Кумуш тўғноғичлар	—»—	—»—	—»—	—»—
23.	Тўғноғичлар (бронза)	—»—	—»—	—»—	—»—
	Ахсикентнинг бронза буюмлари (А. И. Смирнов коллекциялари)				
1.	Бронза кўза	Эски Ахси (Ахси- кент) XI—XII асрлар		ГМИНВ, Инв. № 52— 71/III	

2.	Бронза кўза	—→—				№ 5269/III	
3.	Кўзанинг бронза дастаси	—→—				№ 5280 /III	
4.	Шамчиқоқнинг бронза таглиги	—→—				№ 5279/III	
5.	Бронза ликобча	—→—				№ 5284/III	
6.	Бронза ликобча	—→—				№ 5283/III	
7.	Бронза ликобча	—→—				№ 5282/III	
8.	Бронза ликобча	—→—				№ 5285/III	
	Самарқанд						
1.	V—VI асрларга оид танга	Кулдортепа 1957		1	Б. Я. Ставиский	ДЭ. СА б/н	О. И. Смирнова. Сводный каталог согдийских монет. М., 1981.
2.	Илк ўрта аср тангаси	Афросиёб		1	А. И. Теренож-кин	ДЭ Нумизма-тика бўлими	—→—
3.	Икки тилда зарб этилган тангалар	—→—		1	—→—	ДЭ НБ 583/ 1596	—→—

4.	Вузург тангаси	Кулдортепа, 1957	1	Б. Я. Ставиский	ДЭ СА б/н	—»—
5.	Вархуман тангалари	Кофир қалъа, 1939	1	Г. В. Григорьев	ДЭ СА 7560	—»—
6.	Мастон тангаси	Афросиёб, 1949	1	А. И. Теренож-кин	ДЭ НБ 583/ 1596	—»—
7.	Тангалар	Афросиёб, 1947	1	—»—	ДЭ НБ КП 583/1596	—»—
8.	Тукаспадаха тангаси	Афросиёб		—»—	581 595	—»—
9.	Тукаспадаха тангаси	—»—		—»—	583/1596	—»—
10.	Танга	Афросиёб, 1947	1	—»—	ДЭ НБ КП 583/1596	—»—
11.	Турек тангалари		1		583/1595	—»—
12.	Тургар тангаси	Кулдортепа	1	Б. Я. Ставиский	ДЭ СА б/н	—»—
13.	Тургар тангаси II тип	—»—	1	—»—	—»—	—»—
14.	Номаълум ихшид тангаси	Кофир қалъа, 1939	1	Г. В. Григорьев	—»— 7559	—»—
15.	Танга	Кофир қалъа, 1938	1	—»—	—»—	—»—

16.	Танга	Пойкент, 1940	1	А.Ю.Якубовский	11857	—»—
17.	Танга	—»—	1	—»—	11336	—»—
18.	Танга	—»—	1	—»—	ДЭ СА	—»—
19.	Сўед-хитой тангалари	Варахша	1	—»—	ДЭ НБ 34831	—»—
20.	Кушон тангаси		1	Е. В. Зеймаль	ДЭА, т. IX. Л., 1972	Кушанские монеты собрания ГЭ
21.	Танга		1	—»—	—»—	Начальный этап денежного обращения Трансоксиан. Кульгуры Востока. Л., 1978 СГЭ, вып. XXXVII л. 1973, с. 68—73.
22.	Танга		1			Древнесогдийские монеты с изобр. Геракла и Зевса.
23.	Кумуш танга	Дўрмон (Р-5)	1	ГМИНВ Москва		

24.	Антиоха тангаси	Кулнофтан	1	—»—	
25.	Антиоха драхмаси	—»—	1	—»—	
26.	Геракл тангаси	—»—	1	—»—	
27.	Гиркод тангаси	—»—	1	—»—	
28.	Гиркоднинг мис тангаси	—»—	1	—»—	
29.	Гиркоднинг мис тангаси	—»—	1	—»—	
30.	Евтидем дафтари намуна- си буйича зарб этилган сўғд тангаси, II аср	—»—	1	—»—	/
31.	Тиаре кумуш тангаси	—»—	1	—»—	
32.	Кумуш танга	—»—	1	—»—	
33.	Шиширнинг мис тангаси	Дўрмонтепа	1	—»—	
34.	Виргармухнинг ўроқ тангаси	—»—	1	—»—	
35.	Тукаспадах мис тангаси	Мулла Эшкул	1	—»—	

36.	Бухоро тангаси, VII аср	Варахша	I	—»—		
37.	Узум боши, ганч билан ишланган девор безаги парчаси	—»—	парча	—»—		
38.	Девор безаги. Ганч. 63x50 см.	Варахша VII—VIII асрлар	—»—	—»—		
39.	Қоқоқли оstdон	Дўрмон, VII аср	—»—	—»—		
40.	Ўсимликлар фонида кетаётган шерлар тасвирланган пластина	—»—	—»—	—»—		
41.	Пластина. Парча. 85x36.		—»—	—»—		
42.	Пластина. Парча. 13,2x3,5—3,7. Араб ёзуви	—»—	—»—	—»—		
43.	Пластина. Қаногли сфинкс ўсимлик орасида тасвирланган нақш	Дўрмон, VII аср	парча	—»—		
44.	Орқа томонида тик турган илоҳ тасвирланган Гиркод серияли тангалар. Эрамининг I—IV асрлари	—»—	—»—	—»—	ГМИИ Москва ш.	

45.	Хукмдорнинг боши. Кумуш.	→→	→→	→→	→→	ГМИИ 1319/319	
46.	Тангалар	→→	→→	→→	→→	ГМИИ 1317/317	
47.	Сўғд афсонаси тасвирлан- ган танга. Кумуш.	→→	→→	→→	→→	ГМИИ 16312/3854	
48.	Гиркод туркуми тангалари. Эрамининг (I—IV асрлари	→→	→→	→→	→→		
49.	Хукмдорнинг боши				Зеймаль, 1978	ГМИИ 1322/322	
50.	Танга. Кумуш	→→	→→	→→	→→	1321/321	
51.	Пластина. Қанотли сфинкс ўсимлик орасида тасвирланган нақш	→→	→→	→→	→→	→→	
52.	Пластина. Ҳимлик— стилизация қилинган нилуфар	→→	→→	→→	→→	→→	
53.	Пластина. Ҳимлик— стилизация қилинган нилуфар	→→	→→	→→	→→	→→	

54.	Кўзгу. Қуйма бронза	Дўрмон қабристони	—»—	—»—		
55.	Бош кийимдаги ёпишгирма безак	—»—	—»—	—»—		
56.	Белбоғ тўплами. Қумуш. Боғланган, парчинланган.	—»—	7	—»—		
57.	Тўқали қисқич	—»—	1	—»—		
58.	Қўкрак нишони	—»—	1	—»—		
59.	Портулея илгаги					
60.	Пластина. Осма қайиш					Е. В. Зеймаль. Раннесогдийские монеты с изобр. Теракла и Зевса. — СГЭ, вып. XXXVII, Л., 1973, с. 68—73.
61.	Тўқали осма қайиш пластинаси	Дўрмон қабристони				Е. В. Зеймаль. Кушанские монеты из собр. ГЭ. — ТГЭ, т. IX. Л., 1972.

62.	Сопол буюм учун штамп. Негатив штампдан олинган позитив нусха	Пойкент, IX—X асрлар			Е. В. Зеймаль Начальный этап денежного обращения Трансоксианы. — Сб. Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток. М., 1983, с. 61—80.
63.	Сопол буюм учун штамп	—→---			Е. В. Зеймаль. Политическая история древней Трансоксианы по нумизмати- ческим данным. Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978.
64.	Хивадаги безаклар хазинаси. 1873 й. олтин, кумуш		1873 йилги Хива юриши- дан кейин	ДЭ	А. Ю. Якубовский. Тр. ОВ.

65.	Веселовский коллекцияси			Веселовский-нинг хусусий коллекцияси, 1885—1895 йй.	—→—	—→—
66.	Мирзо Бухорий коллекцияси			Самарқандда 1888—1889 йй.да собиб олинган.	—→—	—→—
67.	В. В. Бартольднинг Афросиёбда ўтказган қазилмаларидаги буюмлар	Самарқанд		В. В. Бартольд, 1904	—→—	—→—
68.	Бухоро амирининг совғалари			Бухоро амирининг мулки. 1910—1911 йиллар	—→—	—→—
69.	Шиглицининг собиқ музейидаги қошинлар, сопол идишлар, гиламлар, газлама ва бошқа буюмлар			Собиқ музейдан	—→—	—→—
70.	Рус музейидаги қошинлар, сопол ва бошқа буюмлар			Рус музейи 1930 йилда топширган	—→—	—→—

71.	С. М. Дудин гиламлари коллекцияси			Дудин коллекцияси томонидан 1936 й. сотиб олинган	—»— —»—	—»—
72.	Б. Н. Кастальский коллек- цияси (стелок ва б.)			1937 й. сотиб олинган	—»—	—»—
73.	Айритомдан топилган машшоқлар ўйма фризи			Ўз ССР ҳукумати 1938 й. ҳадя этган	—»—	—»—
74.	Урганч материаллари			1928—1929 йй. арх. экс.	—»—	—»—
75.	Зарафшон экспедицияси 1934 й. материаллари			Зарафшон арх. экс. 1934 й.	—»—	—»—
76.	Варахшадаги археологик материаллар	Бухоро яқинида		В. А. Шишкин- нинг 1937—1938 йй. арх. экс.	—»—	—»—
77.	Тали-Борзу материаллари			Г. В. Григорьев (1935—1936 йй.)	—»—	—»—

78.	Сўздан топилган терракота			1939 й.		А. В. Якубовский. Тр. ОВ. Т. 2 Краткий полевой отчет о работах Зарафшан. Арх. экс. ИИМК, 1939 г.
79.	Остадон, шу жумладан, остадини Биянайман бўлаклари	Афросиёб	700 бў- лак	Кастальский коллекцияси		А. Я. Борисов. К истолкованию изображений Биянайманских оссуариев. Тр. Ов. Т. 2.
80.	Варахшадан топилган жо- ниворлар, қушлар, одам. юзлари тасвири ўйма буюм			М. Е. Массон. 1932—1933 йй.	—»—	Тр. ОВ. Т. 2.
81.	Самарқанд (Афросиёб)дан топилган ўчоқлар, ўйма тошлар, ойна, майда мунчоқлар, бронза буюмлар, суяк, тошлар			—»—	—»—	—»—
82.	Лойдан ишланган буюм, фриза, ҳайкалчалар, ўнг қирғоқ Хоразм рангтасвири					—»—
83.	Шоҳ тасвири туширилган хум бўлаги	Тали-Борзу терракота			—»—	—»—

84.	Афросиёб ойнаси. Сопол					В. Л. Вяткин. Афросиёб — городище бывшего Самарканда
85-86.	Восифий мемуарлари матнлари қўлёзмалари	4			СССР ФА Шарқшунослик институти С-Пб	А. Н. Болдырев Мемуары Зайнидина Васифи, Тр. ОВ, Т.2.
87.	Восифий мемуарлари қўлёзмалари	1			С-Пб.даги Давлат Халқ кутубхонаси	Тр. ОВ. Т. 2.
88.	Остодонлар бўлаклари				В. А. Вяткиндан 1901 й. сотиб олинган	Л. В. Павчинская Канд. дисс.
89.	Бодхисатва бошининг барельефи. № 104	1			ВНИИР	Культура и искусство древнего Узбекистана. Каталог выставки, М., 1991.
90.	Будда персонажи ҳайкалининг боши бўлаклари	2			—»—	—»—
91.	Будда қиёфаси ҳайкали	1			—»—	—»—
92.	Будда персонажи боши	1			ГМИНВ	—»—

93.	Реликварий № 110		1		—»—	—»—
94.	Будданинг деворий рангтасвири ва роҳиблар № 111		1		ВНИИР	—»—
95.	Идиш деворидаги нақш № 196. Гераклнинг боши		1		ЛОИА	—»—
96.	Бодхисатва ҳайкали № 197		1		—»—	—»—
97.	Аёл ҳайкали, № 199		1		—»—	—»—
98.	Флейтаси бор машшоқ ҳайкали, № 202		1		—»—	—»—
99.	Антиоха тангаси, Кумуш. № 205.		1		ГМИНВ	—»—
100.	Танга. Кумуш. № 212.	Бухоро вилояти	1		—»—	—»—
101.	Гиркор серияси тангалари № 227, 228, 229, 234, 235, 236, 237.		7		—»—	—»—
102.	№ 230, 231, 232, 233.		4		—»—	—»—
103.	Шишир. № 409	Дўрмонтепа	1		—»—»—	—»—

104.	Ўрок. № 409.		1			—»—	—»—
105.	Қопқоқли остандонлар № 470		1			—»—	—»—
106.	Сўёд тангалари. Кумуш.	Тали-Барзу		Григорьев ма- ҳаллий аҳоли- дан сотиб олган, 1939 й.	ГЭ		Е. В. Зеймаль, Тали-Бар- зуйский клад монет с изобр. лучников.
107.	Нурога мрамаридан ишланган уйма нақшли идиш			Самарқанд музейи совғаси, 1964 й.	ГЭ		Сообш. ГЭ. Т. XXXIV. Рақтина К. Сообш. ГЭ, XXXII, 1971.
108.	Сўёд терракоталари				ГЭ, ГИМ МВК		В. А. Мешкерис. Соғдийская терракота. Изд-во «Дониш», Душанбе, 1989.
109.	Варахша	Варахшага сарой монументал нақши парчаси			ГЭ		

Қисқартмалар рўйхати

ВНИИР	— Бутуниттифоқ таъмирлаш илмий-тадқиқот институти (Москва)
ГМИНВ	— Шарқ халқлари тарихи Давлат музейи (Москва)
ГЭ	— Давлат Эрмидажи
ИА	— Археология институти (Москва)
ИИМКРАН	— Россия ФА моддий маданият тарихи институти (С-Пб.)
ИЭ	— Этнография институти
ЛОИА	— Археология институтининг Ленинград бўлими
МГУ	— Москва Давлат университети
КИДУ	— Культура и искусство древнего Узбекистана. Каталог выставки. Т. 1—2.
КСИИМК	— Краткие сообщения института истории материальной культуры.
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа.
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа.
Тр. ОВГЭ	— Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа.
ИМКУ	— История материальной культуры Узбекистана.
СА	— «Советская археология».
КСИА	— Краткие сообщения института археологии.

Хулоса

Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан забт этилиши ўзбек халқининг 130 йилдан кўпроқ давом этган мустамлакачилик зулми остида эзилишига асос солди. У мустақилликдан ажралгач, тарихий ривожланиш йўлини мустақил равишда танлаш, ўз сиёсий ирода-сини эркин ифодалаш имкониятидан маҳрум этилди.

Россия империяси таркибида янги «миллий чекка ўлка»нинг ташкил топиш жараёнлари Туркистонда бошқарувнинг ҳарбий-маъмурий тизими билан бирга борди, бу тизим маҳаллий аҳоли устидан қаттиқ назоратни таъминлади, мустамлакачилик режимининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тузилмаларини зўравонлик билан жорий этди ва халқни маънавий асоратга солиш сиёсати амалга оширила бошланди. Чор мустабид тузумининг ағдариб ташланиши кенг халқ оmmasида манфур мустамлака тартибларининг тугатилишига умид уйғотди. Бироқ, ҳокимиятни қўлга олган большевиклар, кейин эса Иттифоқ раҳбарияти халқнинг ўз миллий тақдирини ўзи эркин равишда белгилаш ҳуқуқини сўзда эълон қилиб, реал ҳаётда аввалги империя сиёсатини фақат давом эттириб қолмасдан, уни жиддий равишда чуқурлаштирди ҳам.

Халқни империяча эзишнинг совет андозаси чор режими томонидан ишлаб чиқилган мустамлакачилик тамойиллари ва усулларини қабул қилиб, коммунистик таълимотнинг ҳалокатли мафкуравий экстремизми билан тўлдирилди, шахс, миллат ва халқнинг эркинлигини мунтазам равишда бостириб туришга қаратилди, аввал бошданоқ ялпи зўравонлик ишлатишга асосланди. Чоризм яққол ифодаланган мустамлакачилик сиёсати иллатлари билан ажралиб турса-да, иқтисодий ва дунёқараш соҳасида фикр эркинлигига маълум даражада йўл қўйган эди. Совет империя тузуми эса бошланишиданоқ мустабид жамият барпо этишни мақсад қилиб қўйди, у бошқарувнинг ҳаддан ташқари мар-

казлашган маъмурий-буйруқбозлик тизимига, ҳаётнинг барча соҳаларини ялпи давлат тасарруфига олишга, коммунистик партия диктатураси ва марксча дунёқараш монополиясига асосланган эди.

Совет ҳукуматининг гайримиллий хатти-ҳаракатлари муттасил равишда яққол кўзга ташланиб турувчи «чоризмнинг мустамлака меросини тугатиш», «совет ҳокимиятининг миллий манфаатлар тўғрисида тўхтовсиз ғамхўрлик қилиши» ҳақида шиорлар билан ниқобланган ҳолда амалга оширилди. Совет мустабид давлатининг бутун мафкуравий тизими халқнинг ижтимоий онг-шуурига таъсир қилишга, социалистик воқеликни бўяб-бежаб кўрсатишга интилиб чор режимдан кейин давлат бошқарувининг марказ томонидан амалга оширилиши шароитида «халқлар қўлга киритган жаҳоншумул ютуқлар» тўғрисидаги афсонани бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилди. Лекин ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларда эришилган муваффақиятлар, биринчидан, халқнинг бунёдкорлик меҳнати билан қўлга киритилгани, иккинчидан, улар қатъий чекланган хусусиятга эга эканлиги, фақат янги коммунистик метрополиянинг манфаатлари йўлида амалга оширилганлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмасди. Ташқи томондан ниқобланган яширин совет мустамлакачилиги ўзбек халқининг ҳаётига тағин ҳам кўпроқ бузғунчилик таъсирини ўтказди, уни ҳақиқатда миллий ўзига хосликдан маҳрум бўлиш хавфи остига қўйди.

Тадқиқот материалларининг гувоҳлик беришича, ҳар иккала тузумга хос бўлган нарса умумий таловчилик табиати, Ўзбекистоннинг миллий бойликларини империя марказига тўхтовсиз ташиб кетиш, кенг халқ оммасини мунтазам равишда талаш ва унинг меҳнатидан аёвсиз равишда фойдаланишда айни бир хил сиёсат ўтказиш эди.

Туркистонни метрополиянинг хом ашё қўшимчасига айлантириш, ўлкадаги ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг империяча андозасини яратиш чоризм амалга оширган мустамлакачилик экспансиясининг яққол ифодаси бўлди.

Забт этилган ҳудудлардаги табиий ва одам ресурсларини марказни бойитиш хизматига бўйсундириш соҳасидаги муҳим ҳаракат — халқнинг асосий бойлиги бўлган ернинг Россия давлати мулки деб эълон қилинишидан иборат бўлди. Бу ҳол империя ҳукмрон доираларига Туркистоннинг фақат табиий бойликларини

тасарруф қилиб қолмасдан, шу билан бирга мустамлакачилик жараёнларини жадаллаштиришда ўлканинг ер-суб ресурсларидан фойдаланиш имконини ҳам берди.

Чоризмнинг иқтисодий сиёсати босиб олинган ҳудудларнинг ер-мулкларини метрополиянинг хом ашё етказиб берадиган қўшимчасига ва унинг саноат маҳсулотларини сотадиган бозорга айлантириш мақсадига тўла-тўқис бўйсундирилган эди. Бу иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагиларни ўз ичига олган эди:

— пахтачилик, ипакчилик, метрополия учун зарур бўлган бошқа тармоқларнинг ривожланишини рағбатлантириш воситасида империянинг саноатини хом ашё билан таъминлаш учун шарт-шароитлар яратиш, фойдали қазилмаларни қидириб топиш ва қазиб чиқариш;

— мустамлакада ва қарам бўлган Бухоро амирлиги ҳамда Хива хонлигида саноат молларини сотишда давлат протекционизмини (ўз иқтисодиётини чет эл рақобатидан сақлаш сиёсатини) амалга ошириш;

— маҳаллий ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг рақобатбардошлигини чеклаш, бунда марказнинг тўқимачилик ва металлга ишлов бериш саноатлари манфатини ҳисобга олиш.

Ана шундай ёндашувга мувофиқ аграр соҳада қишлоқ хўжалигининг биринчи навбатда пахта хом ашёсига ихтисослашуви белгиланди, бу эса ҳалокатли пахта яккаҳокимлигининг вужудга келишини, ғалла ва озиқ-овқат соҳасида метрополияга қарамликни тақозо этди.

Россиянинг мустамлака босқинчилиги саноат ишлаб чиқаришини ўзгартириш характериға кучли таъсир кўрсатди. Империянинг аграр минтақасига айлантирилган мустамлака Туркистони саноат соҳасида ҳам аграр-хом ашё йўналишида ривожланди. Маҳаллий саноатнинг барча асосий тармоқлари (пахта тозалаш, ёғмой, тери ва ҳоказо) фақат қишлоқ хўжалик хом ашёсига биринчи ишлов бериш билан боғлиқ бўлиб қолди, бундан мақсад ана шу хом ашёни метрополияга ташиб кетишға қулай қилиш эди. Пахта, жун, пилла ва бошқа саноат хом ашёсини чуқурроқ даражада қайта ишлаш саноатини ривожлантиришға интилиш бошланишидаёқ тўсиққа учрарди.

Мустамлакачи маъмуриятнинг табиий фойдали қазилмаларға эътибори ортиб борди. Уларни ўзлаштириш мақсадида қазилма хом ашёларни қазиб олиш

саноатига асос солина бошланди. Унинг асосий тармоқлари: тошкўмир, нефть, тоғ муми ва рангли металллар қазиб чиқаришдан иборат эди. Бу тармоқларни ривожлантириш қишлоқ хўжалик хом ашёсини тобора кўпроқ миқдорда етказиб бериш билан бир қаторда мустамлакачи маъмуриятга империя учун кўмир, нефть маҳсулотлари, мис маъданини ташиб кетишни йўлга қўйиш имконини берди. Бироқ умуман олганда, қазилма хом ашёларни қазиб чиқариш саноати йирик капитал маблағларни талаб қилганлиги сабабли чор ҳукумати даврида заиф ривожлантирилди.

Миллий иқтисодиётни мустамлакачилик ўзанига бурган ҳолда ривожлантириш халқни, ўлка бойликларини тўғридан-тўғри ва яширин равишда талашнинг турли-туман воситаларини вужудга келтирди. Хусусан, қишлоқ хўжалик хом ашёси харид нархларини «қайчилаш» ва марказдан келтириладиган тайёр буюмлар нархларини ҳаддан ташқари кўтариш, маҳаллий аҳолидан беҳисоб солиқлар ундириш, ўлкадаги меҳнат ресурсларидан ҳарбий-иқтисодий соҳада зўр бериб фойдаланиш, метрополиянинг экспорт салоҳиятини ошириш ҳисобига талаш кучайтирилди.

Ўлка иқтисодиёти ва халқ оммасини мустамлакачилик асосида эксплуатация қилиш юзасидан чоризм асос солган механизм «совет Ўзбекистони» шароитида ниҳоятда кенгайтирилди. Совет ҳокимиятининг мустабид тузуми ўз табиатига кўра империя манфаатлари йўлида республиканинг табиий-хом ашё бойликларини тортиб олиш ва меҳнат ресурсларини сафарбар қилиш соҳасида объектив равишда кўпроқ потенциал воситаларга эга бўлди. Бу воситалар қатағон қилиш йўли билан мажбурлаш, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг аввалги режаларини яширин равишда сингдириш йўли билан фаол жорий этилди.

Мустабид ўтмишни ретроспектив равишда таҳлил қилиш шунини ишонарли тарзда кўрсатадики, собиқ совет давлатида амал қилган «Иттифоқ меҳнат тақсимо-ти» аввалги мустамлака аънаналарини ўзига сингдириб, унинг салбий оқибатларини янада кучайтирди, Ўзбекистон халқ хўжалиги мажмуининг ҳаддан ташқари ихтисослашувини, унинг иқтисодий ривожланиши бир томонлама хусусиятига эга бўлиб, бутунлай марказнинг йўл-йўриқларига бўйсундирилишини, яъни миллий бойликларни ташиб кетиш ва халқни ваҳшиёна эксплуатация қилиш, республикани тайёр маҳсу-

лотни сотадиган бозор сифатида сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйди.

Совет давлати, чор мустабид тузуми сингари, Ўзбекистонда кўп тармоқли саноат ишлаб чиқариши базасини, мувозанатли қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдан манфаатдор эмасди. Юқоридан режалаштириш тизимига таянган бюджетни марказлашган ҳолда маблағ билан таъминлаш воситаларидан фойдаланган совет ҳукумати асосан СССР жаҳон бозорига кўпроқ қарам бўлиб қолаётган тармоқларни, шунингдек марказни зарур хом ашё билан барқарор таъминлаб туриши лозим бўлган соҳаларни ривожлантиришга эътибор берди.

Бундай ёндашув аграр соҳада пахта яккаҳокимлигини ўрнатишга олиб келди, бу эса ўзбек деҳқонларини аёвсиз ишлатиш, озиқ-овқат соҳасидаги қарамликни кучайтириш, ҳалокатли экологик фалокатларнинг ортишига сабаб бўлди.

Саноат ишлаб чиқаришида номутаносиб ҳолатлар сезиларли равишда кучайди. Гарчи совет даврида мамлакат саноатининг ҳажм кўрсаткичларида объектив равишда ижобий ўзгаришлар кўзга ташланса-да, лекин булар асосан хом ашё ва пахта тозалаш, пиллакашлик, ёқилғи, қазилма саноат ҳамда рангли металлларнинг ресурс тармоқлари ҳисобига амалга оширилди, бу тармоқлар хом ашёга бирламчи ишлов бериш билан боғлиқ примитив ишлаб чиқаришга асосланган, технология цикли ҳам тугалланмаган хусусиятга эга эди. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи, биринчи галда халқ истеъмол моллари етказиб берадиган тармоқлар мутасил равишда арзимаган салмоққа эга бўлиб келди.

Бундай амалиёт, бир томондан, марказга иқтисодий қарамликни, хусусан тайёр маҳсулотлар, технология ускуналари етказиб беришда қарамликни кучайтириб, республика аҳолисининг кенг истеъмол моллари билан таъминланиш соҳасида анча орқада қолишига сабаб бўлса, иккинчидан, метрополиянинг ўлкамиздаги ғоят бой минерал-хом ашё ресурсларидан ваҳшиёна фойдаланишини кучайтирди. Иттифоқ раҳбарияти ўзбек халқини ер ости бойликларидан мустақил фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этиб, чоризм тузумидан кейин Ўзбекистоннинг табиий хазинасини батамом марказни бойитиш хизматига бўйсундирди. Бу ерда етиштирилган катта миқдордаги пахтанинг деярли барчаси арзимаган нарҳда ташиб кетилди, табиий газ, олтин, уран, нодир ва қимматбаҳо металллар, стратегик металллар

талончилик билан олиб кетилди, улар жаҳон бозорида ниҳоятда харидоргир эди. Бироқ республика ўзида етиштирилган табиий, хом ашё ресурслари, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар қаерга кетишини, уларни экспортга чиқаришдан олинадиган маблағ қаерга ишлатилишидан бутунлай беҳабар эди. Холбуки бу вақтда Ўзбекистонда ғоят кескин ижтимоий, экологик муаммолар ҳал этилмай қолаётган, тез кўпайиб бораётган аҳоли ўз турмуш даражаси жиҳатидан собиқ СССРда энг охириги ўринлардан бирини эгалларди.

Иқтисодий талаш сиёсати ўзбек халқини асоратга солиш, унинг маънавий-интеллектуал салоҳиятини ваҳшиёна талаш билан бирга қўшиб олиб борилди. Совет мустабид тузуми чоризмнинг Ўзбекистондан миллий-маданий бойликларни зўравонлик билан олиб кетишдан иборат жиноий тажрибасини давом эттириб, буюк ўтмишнинг маънавий меросига ҳалокатли шикастлантирувчи зарба етказди. «Социалистик воқелик» шароитида Ўзбекистон халқи миллий-маданий бойликларга эгалик қилиш ҳуқуқидан, диний эътиқод эркинлигидан маҳрум этилди. Узоқ совет ўн йилликлари мобайнида жамиятнинг миллий-диний негизларига мунтазам равишда путур етказиб келинди, одамларнинг онг-шуурига ёппасига «ишлов» берилди, тарихий хотира заифлаштирилди. Натижада маданий соҳада миллий маданий ҳаётни секинлаштириш ва унга путур етказиш омиллари қарор топди, улар миллий ўзлик ва миллий тафаккурнинг эркин намоён бўлишига халақит берди.

Фақат Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина ўзбек халқи маънавий ривожланиш йўлига қайтди. Мустақиллик ўлкамизни мустамлака-империя тузумининг оғир кишанларидан озод қилди, халққа ўз еридан ўзини чинакамига эркин ҳис қилиш, миллий маданиятни ва анъаналарни қайтариш, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳамда ўз ҳаётини миллий манфаатлар ва қадриятларга мувофиқ равишда қайта қуриш, барча табиий, минерал-хом ашё бойликлари, ўз мамлакатининг бутун салоҳиятидан бугунги ва эртанги кун манфаатлари йўлида фойдаланиш имконини берди. Мустақил Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «бу—авайлаб қадри-қимматиغا етиладиган ва сақланадиган улкан бойликдир»¹.

¹ Каримов И. А. Замон талабларига мувофиқ янги часига фикрлайлик ва ишлайлик. Т.: Ўзбекистон. 1997. 101-бет.

М у н д а р и ж а

Кириш	3
I б о б. Чоризм ва совет-тоталитар тузумлари мустабид сиёсати- нинг таловчилик табиати	
1-§. Чоризмнинг Ўрта Осиё минтақасидаги стратегик режалари ва мустамлакачилик сиёсати	7
2-§. Совет мустабид тузуми чоризм мустамлакачилик сиёсати- нинг вориси ва давомчиси	42
II б о б. Ўзбекистоннинг табиий, хом ашё ва инсон ресурслари- нинг оммавий эксплуатация қилиниши	
1-§. Чор империясининг Туркистон моддий ва табиий бойлик- ларини ўзлаштириш сиёсати	104
2-§. Совет тузумининг ишлаб чиқарувчи кучларни жойлашти- ришдаги мустамлакачилик асоси. Фойдали қазилмалар мар- казни бойитиш хизматида	157
3-§. Совет даврида пахта яккаҳокимлигининг қарор топиши ва унинг оқибатлари	207
III б о б. Ўзбек халқининг маънавий куч-қудратини заифлашти- риш сиёсати. Икки тузум усулларининг моҳиятан бирлиги	
1-§. Ўзбек халқи маданияти тарихига қисқача шарҳ	313
2-§. Миллий-маданий бойликларнинг ҳудуддан зўравонлик би- лан олиб кетилиши	322
3-§. Мустабид тузумнинг ўзбек халқининг маданий-маънавий меросига бўлган ҳуқуқини чеклаш сиёсати	370
III бобга иловалар	391
Хулоса	425

**Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини
талаш сиёсати: тарих шўҳидлиги ва сабоқлари
(1865—1990 йиллар)**

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000**

*Муҳаррир З. Мирзоҳакимова
Бадий муҳаррир М. Самойлов
Техник муҳаррир Л. Хиждова
Мусаҳҳиҳ Н. Муҳамедиева*

Теришга берилди 22.09.2000. Босишга рухсат этилди 23.10.2000.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 22,68. Нашриёт ҳисоб табоғи 24,2. Адади 5000 нусха. Буюртма
№ 1074. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41**